

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

КОБЗАР

ВЕРШИНИ
СВІТОВОГО
ПИСЬМЕНСТВА

Том 50

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

КОБЗАР

Київ
видавництво художньої літератури «Дніпро»

1985

У1
Ш37

В книгу вошли
стихотворения, поэмы, баллады,
проникнутые острыми
социальными мотивами,
глубокими лирическими чувствами.

Вступна стаття Олеся Гончара

Примітки Л. Ф. Кодацької

Тарас Григорьевич Шевченко

КОБЗАРЬ

Серия
«Вершины мировой литературы»,
том 50

Киев, издательство
художественной литературы
«Днипро», 1985

(На украинском языке)

Редактори: О. І. Гаврилюк, С. І. Шевцова. Малюнок на оправу, фронтиспис та шмуцтитул В. С. Куткіна. Художній редактор В. А. Кононенко. Технічний редактор Л. М. Смолянук. Коректори Ю. А. Мороз, З. П. Шкода.

Інформ. бланк № 3610

Здано до складання 06.12.84. Підписано до друку 02.04.85. Формат 84X108 1/32. Папір друкарський № 3. Гарнітура звичайна нова. Друк. високий. Ум. друк. арк. 33,6. Ум. фарб. відб. 35,543. Обл.-вид. арк. 36,794. Тираж 500 000 (1— 200 000) пр. Зам. 4—603. Ціна 3 крб.

Видавництво художньої літератури «Дніпро». 252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.

З матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига». 252057, Київ, вул. Довженка, 3 на Київській книжковій фабриці. 252054, Київ-54, вул. Воровського, 24.

Ш 4702590100-246 Ба 41.8.84.
M205(04)-85

© Вступна стаття, примітки.
Видавництво «Дніпро», 1982 р.
© Художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро», 1985 р.

ВІЧНЕ СЛОВО

З-поміж безлічі книг, з якими має справу історія світової літератури, поодинокі виділяються ті, що ввібрали в себе науку віків і мають для народу значення заповітне.

До таких належить «Кобзар», книга, яку народ український поставив на перше місце серед успадкованих з минулого національних духовних скарбів.

Дивовижна доля цієї книги. Поезії, що входять до неї, складались на тернистих дорогах поетового життя, писались то в мандрах, то в казематах, мережились при світлі білих ночей Півночі і в пісках закаспійських пустель, під самотнім сонцем вигнання. Хоча більшість поезій написані поза межами рідного краю, наскрізно струменить у них світлий образ Дніпра і мріє синя далеч українських степів. На випадкових аркушиках паперу та в захалавних книжечках поетова рука прихапцем, покрадьки записувала рядки, що стануть дорогами для цілого народу, донесуть до нього крізь усі перепони віщі і вічні слова.

Книга формувалася поступово, рік за роком, формувало її саме поетове життя, і все найістотніше із цього життя, з великого життя українського кріпака Тараса Шевченка — від його юності й до останнього подиху, — ввібрав у себе цей класичних розмірів томик, збірник поезій, що його в хвилину творчого осяяння було найменовано «Кобзарем». Відтоді, впродовж багатьох десятиріч, книга ця буде настільною книгою кожного українця.

У «Кобзарі» поет висловив насамперед самого себе, свою особистість, від першого й до останнього рядка книга виповнена індивідуальним поетовим почуттям. Тут його, Шевченків, темперамент, його щира й беззахисна у своїй відкритості душа. Тут думки — ним вистраждані, кривди — ним пережиті, тут картини саме його, Тарасового, дитинства. І мова його, і тільки йому властивий тембр голосу. Тут не позичені знання, а його власний, у розвитку відтворений розум мислителя, могутній інтелект, що спрагло дошукується істини, простежує людське життя у всеоб'ємності — в конкретній долі сестри-кріпачки і в історичній долі цілих народів. Усе своє, особисто шевченківське, індивідуально забарвлене. Одначе мистецтво тому й мистецтво, що воно здатне творити чудо: особистий, внутрішній світ Тараса Шевченка, переллятий в литво мистецьких синтезів, постав у ліриці й поемах «Кобзаря» в таких художньо-образних виявах, у такій правдивості й

глибині індивідуальних переживань, що в них і сам народ упізнав свою душу, прочитав свою історію, прозирнув у своє майбутнє.

Найгостріші соціальні драми і найтонші нюанси інтимного, гнівний біль безправства, неволі, хвилини розпачу, що їх теж знав поет, смутки-жалі знівченого життя, голос потоптаної і пробудженої людської гідності, сила непокори, що не раз переходить у скрик прокляття, у грізні вибухи прометеївського титанізму, — все клекоче, все скипілося в художню цільність книги-сповіді, від початку й до кінця перейнятої вогнем, може, найсильнішого поетового почуття:

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого бога,
За неї душу погублю!

Саме з цієї любові виросла правдива, вогненна поезія «Кобзаря», саме це ніякими стужами не остуджене синівське почуття й живило той дух протесту, бунтарства, антикріпаччини, яким наснажена Шевченкова книга. З її тираноборської суворості, у спалахах громових її розрядів в усій величі постає образ поета-борця, поета-революціонера.

Подвиг Шевченка, всю вибухову силу його поезії можемо збагнути, лише уявивши, серед якої мертвотної тиші вона пролунала, проти якого «чудища стозевого» підняла свій меч. То була епоха, що вішала декабристів, убивала на дуелях найкращих своїх поетів, гнала в кайданах у рудні Сибіру найшляхетніших своїх синів, послідовно розтерзуючи їх. То була задуха, від якої люди німіли, атмосфера, де панували страх, ненависть, підозри, доноси, загальна заціпенілість, де офіційна лжа ставала звичкою і не вважалась безчестям, а слово правдиве, слово вільне щораз обливалося кров'ю.

Оспівати свободу в умовах кріпосницької держави, серед олов'яних буднів жандармської дійсності — це значило висловити (а для багатьох навіть і відкрити) провідну, найважливішу істину життя, висповісти людям у формі поезії те, що для них було за тих умов найсуттєвішим.

Нездоланність людського духу виявляється і в тому, що безстрашних співців свободи народжують найпохмуріші часи. Що темніша ніч, то яскравіші в ній маяки. Поряд з волелюбними творами Пушкіна, Лермонтова, Міцкевича, в живому перегуку з ними поезія Шевченкова з'явилась на гребені віку як бунтівний голос найбільш покривджених соціальних низів, голос тих, що вже почували потребу «громадою обух сталить», з його поезій гнобителям дочувся видзвін неминучої соціальної розплати.

Буйна волелюбність — чи не найприкметніша риса «Кобзаря». Верхи Шевченкової поезії — це спів свободі, уславлення свободи,

цієї першої й неодмінної передумови людського поступу, добробуту й щастя. Слово «свобода» поет супроводить найдорожчими епітетами, домінуючий настрої багатьох його поезій — це смуток за втраченою свободою і порив до неї, до «волі святої»:

Встане правда! Встане воля!
І тобі одному
Помоляться всі язика
Вовіки і віки...

Улюблений герой Шевченкових поезій — витязь народний, повстанець-гайдамака, козак-запорожець, що виступає оборонником рідного краю, носієм народної правди й честі. Вістря знаменитої Шевченкової сатири — зброї, що ставала в його руках такою несхибною, — спрямоване передовсім проти різних утискувачів, прийшлих і доморощених, проти царів та їхніх сатрапів-посіпак, проти поміщика, чия кріпосницька сваволя не знає меж, проти душителя й запроданця, що «за лакомства нещаснії» ладен відректися від найсвятішого. У вірші «Бодай кати їх постинали» поет у формі гірко афоризму ще раз викарбує свою заповітну думку: «Де нема святої волі, не буде там добра ніколи...»

«Кобзар» належить до найволелюбніших книг усіх часів, він наскрізь наповнений прагненням волі, передчуттям її неминучості. Поезії «Кобзаря» пронизані вірою в незнищенність людини, вірою в те, що людина ніколи не змириться з безправством, рабство ніколи не стане для неї за норму існування.

Поняття свободи найчастіше повстає в Шевченка не у вигляді туманно-абстрактної мрії, а відтворюється як категорія соціально-конкретна, насажена революційним змістом, заклик до дії, до солідарності народів. Якби Шевченко нічого більше не написав, крім своєї геніальної поеми «Кавказ», він і тоді зажив би довічної шани потомків. З першого рядка вражає енергія вірша, образна згущеність: «За горами гори, хмарою повіті, засіяні горем, кровію політі...» Епічна розлогість зачину плавко й природно переходить у високу патетику уславлення Прометея, потім, ніби заглявши ворога, поетове слово враз перейде на інший тон, вдарить зливою докорів, викриттів, пекучих сарказмів:

До нас в науку! Ми навчим,
Почому хліб і сіль почім!
Ми християне; храми, школи,
Усе добро, сам бог у нас!
Нам тільки сакля очі коле:
Чого вона стоїть у вас,
Не нами дана, чом ми вам
Чурек же ваш та вам не кинем,
Як тій собаці! чом ви нам
Платить за сонце не повинні!..

Якщо ми хочемо знати, що таке реалізм у поезії, то оце він, поетичний реалізм, в одежі буденного, по-народному дошкульного слова. Якщо хочемо бачити, як сильна думка диктує відповідну їй художню форму, видозмінює малюнок вірша, викликає мистецьки найдоцільніші ритми, інтонації, то це теж побачимо тут. Чурек і сакля вперше входять до лексики української мови, вона збагачується також церковнослов'янськими, що аж ніяк не архаїчно звучать у контексті поеми («на всіх языках все мовчить, бо благоденствує!»), звичайні-сінькі, здавалось би, щоденного вжитку слова набирають раптом алмазної твердості, урочисто-закличного звучання:

І вам слава, сині гори,
Кригою окуті,
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті.
Борітеся — поборете...

Нестримна революційна пристрасть «Кобзаря», весняне повноводдя розкутих почуттів не могло вміститись у вузько національних берегах. І в «Кавказі», і в художніх образах поеми «Сон», написаної з неперевершеним сатиричним блиском, дотепністю й вільним летом фантазії, в мужніх рядках «Юродивого», «Неофітів», «Єретика», в таких віршах, як «І Архімед, і Галілей...», «Царям, всесвітнім шинкарям...», та інших вогненних поезіях-молитвах, поезіях-сгогонах, пророцтвах клекотіло море народного болю, виразно чулися підземні поштовхи могутніх сил, придувлених пресом самодержав'я.

Народністю, нищівною викривальною силою вірші українського поета були, як відомо, особливо близькі його бойовим побратимам — російським революційним демократам, передовим синам усіх гноблених народів тодішньої царської імперії. Не випадково ж на поезіях «Кобзаря», так само як на творах Чернишевського, Добролюбова, Герцена, виховувались цілі покоління революціонерів, гартувалася воля тих, що згодом штурмуватимуть цитадель реакції, до самих основ струснуть мури ненависної тюрми народів.

Шевченкові наложити виняткову роль у згуртуванні передових сил української нації, у розвитку й формуванні свідомості українського народу. «Кобзар» охоче співає минувшину, але спрямований він у майбутнє. З творчістю Шевченка пов'язане становлення нашої літературної мови; з виходом «Кобзаря» відкривається нова епоха в розвитку українського красного письменства, яке віднині незрівнянно розширило свої тематичні й філософські обрії: Шевченко воістину виводив рідну літературу на простори вселюдські.

Сучасники поета при характеристиці «Кобзаря» захоплено відзначили саме його народність, що сприймалася як відкриття, як нове слово в мистецтві. І річ не тільки в тому, що перші юнацькі поезії Шевченка були написані, як тоді мовилось, «простонародним стилем»,

приваблюючи пісенною легкістю (недарма ж деякі з них пізніше стануть співатись, будуть покладені на музику), ще важливішим було те, що поет послідовно кожне явище життя розглядав мовби очима народу, з позицій народу, кожну подію минувшини чи сьогодення поет вимірює мірою народної моралі, чистотою й цнотливістю душі трудової людини.

Муза Шевченкова — в кріпацькій одежі; волаючи до людського сумління, до почуття справедливості, вона вперше введе в літературу натовпи отих безмірно покривджених людей, що населяють «Кобзар», всіх отих вдів, сиріт, таврованих варнаків, покриток, отих занапащених кріпацьких мадонн, що їх поет малює прекрасними навіть у їхньому горі, малює мовби пензлем великих майстрів Відродження.

Давно розвіяно легенду про Шевченкову малоосвіченість. З його поезій пори мистецької зрілості, з його щоденника, де знаходимо розсипи ясновидних прозрінь, таких глибоких роздумів, постає людина всебічної культури, широких знань, художник, який мислить незалежно й оригінально, має свої усталені погляди на життя, на історію, на явища вітчизняного й світового мистецтва. Все це так чи інакше позначилось на поезиці «Кобзаря».

У своїй творчості Шевченко ніколи не захоплювався зовнішніми ефектами, не цим вражає нас поетика «Кобзаря». Нове слово в мистецтві, його свіжість, стилістична новизна починається з оригінального бачення світу, з інтенсивності й глибини світосприймання. Те, що ми називаємо новаторством, корениться у самій силі художнього мислення. Шевченко природний, як правда. Муза поетова скромна, некриклива, однак вона свідомо свого всежиттєвого покликання:

...Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово.

Розглядаючи поетику «Кобзаря», дослідники неодмінно підкреслюють її простоту, ясність, органічний зв'язок з народною пісенною творчістю. І це безсумнівно: народна пісня була матір'ю Шевченкової поезії. До з'яви Шевченка український народ мав уже багатовікову культурну традицію, усну й писемну, мав скарби літописів, багатющий фольклор з величним епосом козацьких дум та незрівнянною красою ліричної пісні, мав, нарешті, найбільше надбання своєї національної культури — мову, таку образну, співучу, яскраво поетичну, мову, що була ніби створена для поетів. Хіба могли не схвилювати юну уяву поета чути з дитинства від дідуса перекази про чумаків та гайдамаків, хіба могло минути безслідно для його вразливої душі знайомство з літописом Величка чи з філософськими псалмами Григорія Сковороди, що ходили в списках, лунали по корчмах, по ярмар-

ках? Разом з багатоголоссям живого дня все це невичерпно живило Шевченкову творчість, все це входило, не могло не ввійти у світ його поезії.

Та хоч поетика «Кобзаря» багато в чому справді виросла з фольклорної стихії, зберігши пісенну вільність, розкутість, грацію, ритміко-інтонаційне розмаїття, однак не важко помітити, що порівняно з фольклором поезії «Кобзаря», надто ж твори пізнішого періоду, становлять нову мистецьку якість. В них з відвагою генія витворювалась нова художня картина дійсності, багатобарвний світ мистецтва, в якому з дивовижним художнім тактом синтезувались в єдине ціле безпосередні враження життя й символіка народної пісні, буйна уява народної міфології й надбання світової культури, голос інтуїції й скарби знань, що відкрились художникові-професіоналові.

Людині властиво звикати до всього, в тім числі й до творів мистецтва. «І вражою злою кров'ю волю окропіте»,— з дитинства знайомі слова, настільки знайомі, що не завжди й помічаєш художню новизну образу: адже «злою кров'ю», або, скажімо, «грішний рай», чи «красою пренепорочно-молодою», або «учи неложними устами» — такого не знайдеш у фольклорі, так міг сказати лише поет, що витворює свій неповторно-індивідуальний стиль. У молодості Шевченко писатиме «вітре буйний, вітре буйний, ти з морем говориш» в чисто фольклорному дусі, а згодом з-під його ж пера все частіше з'являтимуться ускладнені образи книжно-важкуватих, але не менш натхненних рядків:

Прорци своїм лукавим чадам,
Що пропадуть вони, лихі,
Що їх безчестіє, і зрада,
І криводушіє огнем,
Кровавим, пламенним мечем
Нарізані на людських душах...

Шевченка не без підстави називають революціонером художньої форми, вказуючи на те, як сміливо відходив він од літературних канонів, хоча навряд чи він ставив собі на меті свідомо руйнувати усталені художні форми. Словесні експерименти були не для Шевченка. Вроджене чуття прекрасного, чуття гармонії підказували художникові ті шляхи, якими треба було йти, щоб, незважаючи на притиски, нормативи, продираючись крізь хащі літературних умовностей, нести людям своє свіже, вільне, справді розкріпачене слово.

У нього з'являється не знана доти, оригінально шевченківська композиція поем, до невпізнання змінюються відомі раніше літературні жанри, з класичними ямбами та хорейми поет поводитьсь зовсім вільно, його поетична метрика, різноманіття віршових розмірів ще й сьогодні приводять у захват дослідників, завдають клопоту перекладачам. Своєю мелодикою, ритмічною віртуозністю поезії Шевченка

створюють авторові славу одного з наймузикальніших поетів світу, у своїй стихійній силі творця він, здається, не хотів знати ніяких законів, крім тих, що диктували йому його власна мистецька інтуїція, сила задуму, вогонь темпераменту. Бурхлива поетична експресія, що переповнює «Кобзар», не мирилася з будь-якими обмеженнями, зносила на своєму шляху всі загати умовностей, і все ж було б оманливим бачити в цьому лише свавільне вирування емоцій, нічим не контрольовану мистецьку стихійність. Поет всюди залишається господарем свого настрою, кожним своїм рядком «Кобзар» вигранює, вивершує мистецький світ основного задуму.

Цільність досягається не одноманіттям засобів та художніх прийомів, а якраз умінням природно, з винятковим артистизмом поєднати речі, здавалось би, віддалені одна від одної, вірогідно зблизити їх в рядках гармонійних асоціацій, зімкнути в єдиний образний лад грубий прозаїзм вислову і піднесеність заклику чи розважний тон філософського роздуму. Через випуклу поетичну деталь автор «Кобзаря» здатен відкрити глибинну суть буденного, в точності, предметності його образів, в їхній художній пластиці згадується вихованець академії, людина вибагливих естетичних смаків. І разом з тим незаперечна Шевченкова близькість до музики. В милозвучності, в ласкавій співучості Шевченкового слова і навіть у карбованих ритмах його найсуворіших поезій весь час бринить музикальність народної душі, у змінах інтонаційних малюнків, до яких поет раз у раз вдається навіть у межах одного твору, перед нами зримо виступає мовби самий психологічний процес творчості.

На різних регістрах — від громовиць «Кавказу» з його стугонливим зачином до найніжнішого ліричного піаніссімо «Хто се, хто се...» чи «Лілеї» — все підвладне поетові, ніщо не порушує закону гармонії, закону художнього сусідства. Інтонації нібито найнесумісніші, зовсім різні своїм забарвленням, вони у «Кобзарі» часто сусідять, виникають одна з одної, переливаються одна в одну.

Отак і ви прочитайте,
Щоб не сонним снились
Всі неправди, щоб розкрились
Високі могили
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників: кого, коли,
За що розпинали!

І одразу ж ця суворя інтонація переходить у довірливий заклик, благання:

Обніміте ж, братії мої,
Найменшого брата,—
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.

Емоційна наснага Шевченкових образів, широта і вільність його асоціативного мислення, проникливо-творче використання фольклорних мотивів, образів народної символіки, предметно-реалістична міць поезій Шевченка — всі ці риси, ці поетичні гени виявились плідними і для новітньої поезії ХХ сторіччя. Шевченкова поетика виявилась куди складнішою від спрощених уявлень про неї, вона дедалі більше знаходить точок зіткнення з сучасним світовим мистецтвом і його художніми шуканнями.

«Кобзар» не став і, сподіваємось, ніколи не стане книгою архаїчною. Це книга, без якої й сьогодні духовне життя людини було б неповним, книга ця з тих, що їх адресовано кожному поколінню живущих. Сучасна людина, якщо вона носить в душі високі ідеали, неминуче дійде духовного контакту з витвором українського генія.

Людський біль — інтернаціональний, як інтернаціональним є і вічний порив людини до щастя, до свободи, до вільної творчості. «І буде син, і буде мати, і будуть люде на землі...» — поет з такою вірою в душі, поет такої енергії вислову — це великий поет. Дерево його поезії виростало з національного ґрунту, але віттям своїм воно сягає тепер усіх континентів, бо творчість поетова гуманістична, інтернаціональна, вселюдська за своїм глибинним змістом.

Різні буржуазно-націоналістичні тлумачі силкувалися в минулому, силкуються десь і зараз фальсифікувати Шевченкову творчість, витракувати її на свій зловорожий лад. Марне заняття. Адже добре відомо, як, скажімо, ставився Шевченко до експлуататора-шляхтича і як — до польських революціонерів; ніколи він не ототожнював царизм з російським народом, з великою російською культурою, яка стільки важила для нього в житті. Світоч української поезії, провісник сім'ї вольної, нової, він був і залишиться в очах поколінь переконаним поборником дружби народів.

У країні соціалізму надбання культури, духовні скарби кожного народу дістають гідне шанування. Сьогодні твори Шевченка перекладено на десятки мов братніх народів Радянського Союзу, слово Кобзареве з його оновленої Батьківщини резонує в найвіддаленіші кутки земної кулі.

Геніальний виквіт нашої класичної культури, мистецька гордість української соціалістичної нації, «Кобзар» з року в рік виростає у своїй світовій славі, чому сприяє й зрослий міжнародний престиж Радянської України.

Шевченківський форум у Києві засвідчив, з яким подивом відкривають Шевченкову поезію в близьких і далеких країнах, яке враження справляє енергія «Кобзаря» на кожного, хто потрапляє в його силове поле. Проймаєшся таким почуттям, ніби перед тобою вулкан, — засвідчує один з іноземців, — вулкан, із кратера якого крізь масу розпеченої палаючої лави вилітають величезні нерозтоплені брили

каміння, скелі й гори гніву, ненависті, відчаю... «Кобзар» називають явищем феноменальним, творця книги, що стала національною святиною українського народу, ставлять серед найславетніших поетів людства.

Колись Шевченкові було заборонено писати й малювати, поезію «Кобзаря» пробували штучно замовчувати. Всі заборони й каземати виявились безсилими перед поетовим словом, перед його всепроникаючою правдою. Приклад «Кобзаря» є прикладом нездоланності художника, нездоланності «вічного революціонера», приклад безсмертної природи творчого й нескореного людського духу, який з усіх випробувань неминуче виходить переможцем.

Кожен, хто, відкривши томик «Кобзаря», вживеться в багатючий світ його образів, сягне в його розпечені надра, відчує, що книгу цю написала людина, яка воістину вистраждала свої відкриття, людина, яка по крутизнах життя піднеслась до вершин мудрості, на верхогір'я людського духу. Поетові з його творчих висот відкривались різні часи і народи, в «Кобзарі» мовби акумулювався духовний набуток поколінь, в ньому, крізь людський біль, крізь індивідуальне, раз у раз проступає вселюдське, біблейська далеч історії тут мудро гомонить із сьогоденням. У цьому розумінні «Кобзар» — книга невичерпна, книга — на віки. Нові прийдущі покоління знаходять в ній синтез народного і вселюдського досвіду, як ми знаходимо його у книгах древніх, що вік їхній вимірюється тисячоліттями.

Слово вічне, слово, невмируще своєю правдою, невідцвітне художньою красою,— це і є «Кобзар».

Олесь ГОНЧАР

Причинна ¹

Реве та стогне Дніпр широкий,
Сердитий вітер завива,
Додолу верби гне високі,
Горами хвилю підійма.
І блідний місяць на ту пору
Із хмари де-де виглядав,
Неначе човен в синім морі,
То виринав, то потопав.
Ще треті півні не співали,
Ніхто нігде не гомонів,
Сичі в гаю перекликались,
Та ясен раз у раз скрипів.

В таку добу під горою,
Біля того гаю,
Що чорніє над водою,
Щось біле блукає.
Може, вийшла русалонька
Матері шукати,
А може, жде козаченька,
Щоб залоскотати.
Не русалонька блукає:
То дівчина ходить,
Й сама не зна (бо причинна),
Що такеє робить.
Так ворожка поробила,
Щоб менше скучала,
Щоб, бач, ходя опівночі,
Спала й виглядала
Козаченька молодого,
Що торік покинув.
Обіщався вернутися,
Та, мабуть, і згинув!
Не китайкою ² покрились
Козацькії очі,
Не вимили біле личко
Слізеньки дівочі:
Орел вийняв карі очі
На чужому полі,
Біле тіло вовки з'їли,—
Така його доля.
Дарма щоніч дівчинонька
Його виглядає.
Не вернеться чорнобривий
Та й не привітає,
Не розплете довгу косу,
Хустку не зав'яже,
Не на ліжку — в домовину
Сиротою ляже!

Така її доля... О боже мій милий!
За що ж ти караєш її, молоду?
За те, що так щиро вона полюбила
Козацькі очі?.. Прости сироту!
Кого ж їй любити? Ні батька, ні неньки;
Одна, як та пташка в далекім краю.
Пошли ж ти їй долю,— вона молоденька,
Бо люде чужії її засміють.
Чи винна ж голубка, що голуба любить?
Чи винен той голуб, що сокіл убив?
Сумує, воркує, білим світом нудить,
Літає, шукає, дума — заблудив.
Щаслива голубка: високо літає,
Полине до бога — милого питать.
Кого ж сиротина, кого запитає,
І хто їй розкаже, і хто тее знає,
Де милий ночує: чи в темному гаю,
Чи в бистрім Дунаю коня напува,
Чи, може, з другою, другу кохає,
її, чорнобриву, уже забува?
Якби-то далися орлині крила,
За синім би морем милого знайшла;
Живого б любила. Другу б задушила,
А до неживого у яму б лягла.
Не так серце любить, щоб з ким поділиться,
Не так воно хоче, як бог нам дає:
Воно жить не хоче, не хоче журиться.
«Журись»,— каже думка, жалю завдає.
О боже мій милий! така твоя воля,
Таке її щастя, така її доля!

Вона все ходить, з уст ні пари.
Широкий Дніпр не гомонить:
Розбивши вітер чорні хмари,
Ліг біля моря одпочить,
А з неба місяць так і сяє;
І над водою, і над гаєм,
Кругом, як в усі, все мовчить.
Аж гульк — з Дніпра повиринали
Малії діти, сміючись.
«Ходімо гріться! — закричали.—
Зійшло вже сонце!» (Голі скрізь:
З осоки коси, бо дівчата).

«Чи всі ви тут? — кличе мати.
Ходім шукати вечерять.
Пограємось, погуляймо
Та пісеньку заспіваймо:
Ух! ух!
Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила.
Місяченьку!
Наш голубоньку!

Ходи до нас вечеряти:
У нас козак в очереті,
В очереті, в осоці,
Срібний перстень на руці;
Молоденький, чорнобровий;
Знайшли вчора у діброві.
Світи довше в чистім полі,
Щоб нагулятись доволі.
Поки відьми ще літають,
Поки півні не співають,
Посвіти нам... Он щось ходить!
Он під дубом щось там робить.
Ух! ух!
Солом'яний дух, дух!
Мене мати породила,
Нехрещену положила».

Зареготались нехрещені...
Гай обіззався; галас, зик,
Орда мов ріже. Мов скажені,
Летять до дуба... нічичирк...
Схаменулись нехреїцені,
Дивляться — мелькає,
Щось лізе вверх по стовбуру
До самого краю.
Ото ж тая дівчинонька,
Що сонна блудила:
Отаку-то їй причину
Ворожка зробила!
На самий верх на гіллячці
Стала... в серце коле!
Подивилась на всі боки
Та й лізе додолу.
Кругом дуба русалоньки
Мовчки дожидали;
Взяли її, сердешною,
Та й залоскотали.
Довго, довго дивовались
На її уроду...
Треті півні: кукуріку! —
Шелеснули в воду.
Защербетав жайворонок,
Угору летючи;
Закувала зозуленька,
На дубу сидячи;
Защербетав соловейко —
Пішла луна гаєм;
Червоніє за горою;
Плугатар співає.
Чорніє гай над водою,
Де ляхи ходили;
Засиніли понад Дніпром
Високі могили;
Пішов шелест по діброві;

Шепчуть густі лози.
А дівчина спить під дубом
При битій дорозі.
Знать, добре спить, що не чує,
Як кує зозуля,
Що не лічить, чи довго жить...
Знать, добре заснула.

А тим часом із діброви
Козак виїжджає;
Під ним коник вороненький
Насилу ступає.
«Ізнемігся, товаришу!
Сьогодні спочинем:
Близько хата, де дівчина
Ворота одчинить.
А може, вже одчинила
Не мені, другому...
Швидше, коню, швидше, коню,
Поспішай додому!»
Утомився вороненький,
Іде, спотикнеться,—
Коло серця козацького
Як гадина в'ється.
«Ось і дуб той кучерявий...
Вона! Боже милий!
Бач, заснула виглядавши,
Моя сизокрила!»
Кинув коня та до неї:
«Боже ти мій, боже!»
Кличе її та цілує...
Ні, вже не pomoже!
«За що ж вони розлучили
Мене із тобою?»
Зареготавсь, розігнався —
Та в дуб головою!

Ідуть дівчата в поле жати
Та, знай, співають ідучи:
Як проводжала сина мати,
Як бивсь татарин уночі.
Ідуть — під дубом зелененьким
Кінь замордований стоїть,
А біля його молоденький
Козак та дівчина лежить.
Цікаві (нігде правди діти)
Підкралися, щоб ізлякати;
Коли подивляться, що вбитий, -
З переполоху ну втікати!

Збиралися подруженьки,
Слізеньки втирають;
Збиралися товариші

Та ями копають;
Прийшли попи з корогвами,
Задзвонили дзвони.
Поховали громадою
Як слід, по закону.
Насипали край дороги
Дві могили в житі.
Нема кому запитати,
За що їх убито?
Посадили над козаком
Явір та ялину,
А в головах у дівчини
Червону калину.
Прилітає зозуленька
Над ними кувати;
Прилітає соловейко
Щоніч щебетати;
Виспіває та щечече,
Поки місяць зійде,
Поки тії русалоньки
З Дніпра грітись вийдуть.

[1837, С.-Петербург]

Думка

Тече вода в синє море,
Та не витікає;
Шука козак свою долю,
А долі немає.
Пішов козак світ за очі;
Грає синє море,
Грає серце козацькеє,
А думка говорить:
«Куди ти йдеш, не спитавшись?
На кого покинув
Батька, неньку старенькую,
Молоду дівчину?
На чужині не ті люде,—
Тяжко з ними жити!
Ні з ким буде поплакати,
Ні поговорити».
Сидить козак на тім боці,—
Грає синє море.
Думав, доля зустрінесться,—
Спіткалося горе.
А журавлі летять собі
Додому ключами.
Плаче козак — шляхи биті
Заросли тернами.

[1838, С.-Петербург]

Думка

Вітре бучний, вітре буйний!
Ти з морем говориш,—
Збуди його, заграй ти з ним,
Спитай синє море.
Воно знає, де мій милий,
Бо його носило,
Воно скаже, синє море,
Де його поділо.
Коли милого втопило —
Розбий синє море;
Піду шукать миленького,
Втоплю своє горе,
Втоплю свою недоленьку,
Русалкою стану,
Пошукаю в чорних хвилях,
На дно моря кану.
Найду його, пригорнуся,
На серці зомлію.
Тоді, хвиле, неси з милим,
Куди вітер віє!
Коли ж милий на тім боці,
Буйнесенький, знаєш,
Де він ходить, що він робить,
Ти з ним розмовляєш.
Коли плаче — то й я плачу,
Коли ні — співаю;
Коли ж згинув чорнобривий, -
То й я погибаю.
Тогді неси мою душу
Туди, де мій милий;
Червоною калиною
Постав на могилі.
Буде легше в чужім полі
Сироті лежати —
Буде над ним його мила
Квіткою стояти.
І квіткою й калиною
Цвісти над ним буду,
Щоб не пекло чуже сонце,
Не топтали люде.
Я ввечері посумую,
А вранці поплачу.
Зійде сонце — утру сльози,—
Ніхто й не побачить.
Вітре буйний, вітре буйний!
Ти з морем говориш,—
Збуди його, заграй ти з ним,
Спитай синє море...

[1838, С.-Петербург]

Думка

Тяжко-важко в світі жити
Сироті без роду:
Нема куди прихилиться,—
Хоч з гори та в воду!
Утопився б молоденький,
Щоб не нудить світом;
Утопився б,— тяжко жити,
І нема де дітись.
В того доля ходить полем —
Колоски збирає;
А моя десь, ледащиця,
За морем блукає.
Добре тому багатому:
Його люди знають;
А зо мною зустрінуться —
Мов недобачають.
Багатого губатого
Дівчина шанує;
Надо мною, сиротою,
Сміється, кепкує.
«Чи я ж тобі не вродливий,
Чи не в тебе вдався,
Чи не люблю тебе щиро,
Чи з тебе сміявся?
Люби ж собі, моє серце,
Люби, кого знаєш,
Та не смійся надо мною,
Як коли згадаєш.
А я піду на край світа...
На чужій сторонці
Найду кращу або згину,
Як той лист на сонці».
Пішов козак сумуючи,
Нікого не кинув;
Шукав долі в чужім полі
Та там і загинув.
Умираючи, дивився,
Де сонечко сяє...
Тяжко-важко умирати
У чужому краю!

Гатчина, 24 ноября 1838 року

Думка

Нащо мені чорні брови,
Нащо карі очі,
Нащо літа молодії,
Веселі дівочі?
Літа мої молодії
Марно пропадають,
Очі плачуть, чорні брови
Од вітру линяють.
Серце в'яне, нудить світом,
Як пташка без волі.
Нащо ж мені краса моя,
Коли нема долі?
Тяжко мені сиротою
На сім світі жити;
Свої люде — як чужії,
Ні з ким говорити;
Нема кому розпитати,
Чого плачуть очі;
Нема кому розказати,
Чого серце хоче,
Чого серце, як голубка,
День і ніч воркує;
Ніхто його не питає,
Не знає, не чує.
Чужі люди не питають —
Та й нащо питати?
Нехай плаче сиротина,
Нехай літа тратить!
Плач же, серце, плачте, очі,
Поки не заснули,
Голосніше, жалібніше,
Щоб вітри почули,
Щоб понесли буйнесенькі
За синєє море
Чорнявому зрадливому
На лютеє горе!

[1838, С.-Петербург]

На вічну пам'ять Котляревському ¹

Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину,
Над водою гне з вербою
Червону калину;
На калині одиноке
Гніздечко гойдає,—
А де ж дівся соловейко?
Не питає, не знає.
Згадай лихо, та й байдуже...
Минулось... пропало...
Згадай добре,— серце в'яне:
Чому не осталося?
Отож гляну та згадаю:
Було, як смеркає,
Защебече на калині —
Ніхто не минає.
Чи багатий, кого доля,
Як мати дитину,
Убирає, доглядає,—
Не мине калину.
Чи сирота, що до світа
Встає працювати,
Опиниться, послухає;
Мов батько та мати
Розпитують, розмовляють, —
Серце б'ється, любо...
І світ божий, як Великдень,
І люди, як люди.
Чи дівчина, що милого
Щодень виглядає,
В'яне, сохне сиротою,
Де дітись, не знає;
Піде на шлях подивитись,
Поплакати в лози,—
Защебече соловейко —
Сохнуть дрібні сльози.
Послухає, усміхнеться,
Піде темним гаєм...
Ніби з милим розмовляла...
А він, знає, співає.
Та дрібно, та рівно, як бога благає,
Поки вийде злодій на шлях погулять
З ножем у халяві,— піде руна гаєм,
Піде і замовкне — нащо щебетать?
Запеклюю душу злодія не спинить,
Тільки стратить голос, добру не навчить.
Нехай же лютує, поки сам загине,
Поки безголов'я ворон прокричить.
Засне долина. На калині
І соловейко задріма.

Повіє вітер по долині —
Пішла дібровою руна,
Руна гуляє, божа мова.
Встануть сердеги працювать,
Корови підуть по діброві,
Дівчата вийдуть воду брать,
І сонце гляне,— рай та й годі!
Верба сміється, свято скрізь!
Заплаче злодій, лютий злодій.
Було так перш — тепер дивись:
Сонце гріє, вітер віє
З поля на долину;
Над водою гне з вербою
Червону калину.
На калині одиноке
Гніздечко гойдає.
А де ж дівся соловейко?
Не питай, не знає.
Недавно, недавно у нас в Україні
Старий Котляревський отак щебетав;
Замовк неборака, сиротами кинув
І гори, і море, де перше витав,
Де ватагу пройдисвіта ²
Водив за собою,—
Все осталося, все сумує,
Як руїни Трої. ³
Все сумує,— тільки слава
Сонцем засіяла.
Не вмре кобзар, бо навіки
Його привітала.
Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди,
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!
Праведная душе! прийми мою мову
Не мудру, та щирю — прийми, привітай.
Не кинь сиротою, як кинув діброви,
Прилини до мене хоч на одно слово
Та про Україну мені заспівай!
Нехай усміхнеться серце на чужині,
Хоч раз усміхнеться, дивлячись, як ти
Всю славу козацьку за словом єдиним
Переніс в убогу хату сироти.
Прилинь, сизий орле, бо я одинокий
Сирота на світі, в чужому краю.
Дивлюся на море широке, глибоке,
Поплив би на той бік — човна не дають.
Згадаю Бнея, згадаю родину,
Згадаю, заплачу, як тая дитина.
А хвилі на той бік ідуть та ревуть.
А може, я й темний, нічого не бачу,
Злая доля, може, по тім боці плаче,—
Сироту усюди люде осміють.
Нехай би сміялись, та там море грає,

Там сонце, там місяць ясніше сія,
Там з вітром могила в степу розмовляє,
Там не самотній був би з нею й я.
Праведная душе! прийми мою мову
Не мудру, та щирю. Прийми, привітай.
Не кинь сиротою, як кинув діброви,
Прилини до мене хоч на одне слово
Та про Україну мені заспівай!

[1838, С.-Петербург]

Катерина

*Василю Андреевичу Жуковському
на пам'ять 22 апреля 1838 года¹*

I

Кохайтеся, чорнобриві,
Та не з москалями²,
Бо москалі — чужі люде,
Роблять лихо з вами.
Москаль любить жартуючи,
Жартуючи кине;
Піде в свою Московщину,
А дівчина гине--
Якби сама, ще б нічого,
А то й стара мати,
Що привела на світ божий,
Мусить погибати.
Серце в'яне співаючи,
Коли знає за що;
Люде серця не побачать,
А скажуть — ледащо!
Кохайтеся ж, чорнобриві,
Та не з москалями,
Бо москалі — чужі люде,
Знущаються вами.

Не слухала Катерина
Ні батька, ні неньки,
Полюбила москалика,
Як знало серденько.
Полюбила молодого,
В садочок ходила,
Поки себе, свою долю
Там занастила.
Кличе мати вечеряти,
А донька не чує;
Де жартує з москаликом,
Там і заночує.
Не дві ночі карі очі
Любо цілувала,
Поки слава на все село
Недобрая стала.
Нехай собі тії люде
Що хотять говорять:
Вона любить, то й не чує,
Що вкралося горе.
Прийшли вісти недобрії —
В поход затрубили.
Пішов москаль в Туреччину;
Катрусю накрили.
Незчулася, та й байдуже,
Що коса покрита:
За милого, як співати,

Любо й потужити.
Обіцявся чорнобривий,
Коли не загине,
Обіцявся вернутися.
Тойді Катерина
Буде собі московкою,
Забудеться горе;
А поки що, нехай люде
Що хотять говорять.
Не журиться Катерина —
Слізоньки втирає,
Бо дівчата на улиці
Без неї співають.
Не журиться Катерина —
Вмиється сльозою,
Возьме відра, опівночі
Піде за водою,
Щоб вороги не бачили;
Прийде до криниці,
Стане собі під калину,
Заспіває Гриця³.
Виспіває, вимовляє,
Аж калина плаче.
Вернулася — і раденька,
Що ніхто не бачив.
Не журиться Катерина
І гадки не має —
У новенькій хустиночці
В вікно виглядає.
Виглядає Катерина...
Минуло півроку;
Занудило коло серця,
Заколело в боку.
Нездужає Катерина,
Ледве-ледве дише...
Вичуняла та в запічку
Дитину колише.
А жіночки лихо дзвонять,
Матері глузують,
Що москалі вертаються
Та в неї ночують:
«В тебе дочка чорнобрива,
Та ще й не єдина,
А муштрує у запічку
Московського сина.
Чорнобривого придбала...
Мабуть, сама вчила...»
Бодай же вас, цокотухи,
Та злидні побили,
Як ту матір, що вам на сміх
Сина породила.

Катерино, серце моє!
Лишенько з тобою!

Де ти в світі подінешся
З малим сиротою?
Хто питає, привітає
Без милого в світі?
Батько, мати — чужі люде,
Тяжко з ними жити!

Вичуняла Катерина,
Одсуне квартиру,
Поглядає на улицу,
Колише дитинку;
Поглядає — нема, нема...
Чи то ж і не буде?
Пішла б в садок поплакати,
Так дивляться люде.
Зайде сонце — Катерина
По садочку ходить,
На рученьках носить сина,
Очиці поводить:
«Отут з муштри виглядала,
Отут розмовляла,
А там... а там... сину, сину!»
Та й не доказала.
Зеленіють по садочку
Черешні та вишні;
Як і перше виходила,
Катерина вийшла.
Вийшла, та вже не співає,
Як перше співала,
Як москаля молодого
В вишник дожидала.
Не співає чорнобрива,
Кляне свою долю.
А тим часом вороженьки
Чинять свою волю —
Кують речі недобрії.
Що має робити?
Якби милий чорнобривий,
Умів би спинити...
Так далеко чорнобривий,
Не чує, не бачить,
Як вороги сміються їй,
Як Катруся плаче.
Може, вбитий чорнобривий
За тихим Дунаєм;
А може — вже в Московщині
Другую кохає!
Ні, чорнявий не убитий,
Він живий, здоровий...
А де ж найде такі очі,
Такі чорні брови?
На край світа, в Московщині,
По тім боці моря,
Нема нігде Катерини;

Та здалась на горе!..
Вміла мати брови дати,
Карі оченята,
Та не вміла на сім світі
Щастя-долі дати.
А без долі біле личко —
Як квітка на полі:
Пече сонце, гойда вітер,
Рве всякий по волі.
Умивай же біле личко
Дрібними сльозами,
Бо вернулись москалики
Іншими шляхами.

II

Сидить батько кінець стола,
На руки схилився;
Не дивиться на світ божий:
Тяжко зажурився.
Коло його стара мати
Сидить на ослоні,
За сльозами ледве-ледве
Вимовляє доні:
«Що весілля, доню моя?
А де ж твоя пара?
Де світилки з друженьками,
Старости, бояре?
В Московщині, доню моя!
Іди ж їх шукати,
Та не кажи добрим людям,
Що є в тебе мати.
Проклятий час-годинонька,
Що ти народилась!
Якби знала, до схід сонця
Була б утопила...
Здалась тоді б ти гадині,
Тепер — москалеві...
Доню моя, доню моя,
Цвіте мій рожевий!
Як ягодку, як пташечку,
Кохала, ростила
На лишенько... Доню моя,
Що ти наробила?..
Оддячила!.. Іди ж, шукай
У Москві свекрухи.
Не слухала моїх річей,
То її послухай.
Іди, доню, найди її,
Найди, привітайся,
Будь щаслива в чужих людях,
До нас не вертайся!
Не вертайся, дитя моє,

З далекого краю...
А хто ж мою головоньку
Без тебе сховає?
Хто заплаче надо мною,
Як рідна дитина?
Хто посадить на могилі
Червону калину?
Хто без тебе грішну дуту
Поминати буде?
Доню моя, доню моя,
Дитя моє любе!
Іди од нас...»
Ледве-ледве
Поблагословила:
«Бог з тобою!» — та, як мертва,
На діл повалилась...

Обізвався старий батько:
«Чого ждеш, небого?»
Заридала Катерина
Та бух йому в ноги:
«Прости мені, мій батечку,
Що я наробила!
Прости мені, мій голубе,
Мій соколе милий!»
«Нехай тебе бог прощає
Та добрії люде;
Молись богу та йди собі -
Мені легше буде».

Ледве встала, поклонилась,
Вийшла мовчки з хати;
Осталися сиротами
Старий батько й мати.
Пішла в садок у вишневий,
Богу помолилась,
Взяла землі під вишнею,
На хрест почепила;
Промовила: «Не вернуса!
В далекому краю,
В чужу землю, чужі люде
Мене заховують;
А свої ся крихотка
Надо мною ляже
Та про долю, моє горе,
Чужим людам скаже...
Не розказуй, голубонько!
Де б ні заховали,
Щоб грішної на сім світі
Люди не займали.
Ти не скажеш... ось хто скаже,
Що я його мати!
Боже ти мій!.. лихо моє!

Де мені сховатись?
Заховаюсь, дитя моє,
Сама під водою,
А ти гріх мій спокутуєш
В людях сиротою,
Безбатченком!..»

Пішла селом,
Плаче Катерина;
На голові хустиночка,
На руках дитина.
Вийшла з села — серце мліє;
Назад подивилась,
Покивала головою
Та й заголосила.
Як тополя, стала в полі
При битій дорозі;
Як роса та до схід сонця,
Покапали сльози,
За сльозами я гіркими
І світа не бачить,
Тільки сина пригортає,
Цілує та плаче.
А воно, як янгелятко,
Нічого не знає,
Маленькими ручицями
Пазухи шукає.
Сіло сонце, з-за діброви
Небо червоніє;
Утерлася, повернулася,
Пішла... тільки мріє.
В селі довго говорили
Дечого багато,
Та не чули вже тих річей
Ні батько, ні мати...

Отаке-то на сім світі
Роблять людям люде!
Того в'яжуть, того ріжуть,
Той сам себе губить...
А за віщо? Святий знає.
Світ, бачся, широкий,
Та нема де прихилитись
В світі самотнім.
Тому доля запродала
Од краю до краю,
А другому оставила
Те, де заховують.
Де ж ті люде, де ж ті добрі,
Що серце збиралось
З ними жити, їх любити?
Пропали, пропали!

Єсть на світі доля,
А хто її знає?
Єсть на світі воля,
А хто її має?
Єсть люде на світі —
Сріблом-злотом сяють,
Здається, панують,
А долі не знають,—
Ні долі, ні волі!
З нудьгою та з горем
Жупан надівають,
А плакати — сором.
Возьміть срібло-злото
Та будьте багаті,
А я візьму сльози —
Лихо виливати;
Затоплю недолю
Дрібними сльозами,
Затопчу неволю
Босими ногами!
Тоді я веселий,
Тоді я багатий,
Як буде серденько
По волі гуляти!

III

Кричать сови, спить діброва,
Зіроньки сіяють,
Понад шляхом, щирцею,
Ховрашки гуляють.
Спочивають добрі люде,
Що кого втомило:
Кого — щастя, кого — сльози,
Все нічка покрила.
Всіх покрила темнісінька,
Як діточок мати;
Де ж Катрусю пригорнула:
Чи в лісі, чи в хаті?
Чи на полі під копою
Сина забавляє,
Чи в діброві з-під колоди
Вовка виглядає?
Бодай же вас, чорні брови,
Нікому не мати,
Коли за вас таке лихо
Треба одбувати!
А що дальше спіткається?
Буде лихо, буде!
Зустрінуться жовті піски
І чужії люде;
Зустріньється зима люта...
А той чи зустріне,

Що пізнає Катерину,
Привітає сина?
З ним забула б чорнобрива
Шляхи, піски, горе:
Він, як мати, привітає,
Як брат, заговорить...

Побачимо, почуємо...
А поки — спочину
Та тим часом розпитаю
Шлях на Московщину.
Далекий шлях, пани-брати,
Знаю його, знаю!
Аж на серці похолоне,
Як його згадаю.
Попоміряв і я колись —
Щоб його не мірять!..
Розказав би про те лихо,
Та чи то ж повірять!
«Бреше,— скажуть,— сякий-такий!
(Звичайно, не в очі),
А так тільки псує мову
Та людей морочить».
Правда ваша, правда, люде!
Та й нащо те знати,
Що сльозами перед вами
Буду виливати?
Нащо воно? У всякого
І свого чимало...
Цур же йому!.. А тим часом
Кете⁴ лиш кресало
Та тютюну, щоб, знаєте,
Дома не журились.
А то лихо розказувать,
Щоб бридке приснилось!
Нехай його лихий візьме!
Лучче ж поміркую,
Де то моя Катерина
З Івасем мандрує.

За Києвом, та за Дніпром,
Попід темним гаєм,
Ідуть шляхом чумаченьки,
Пугача співають.
Іде шляхом молодиця,
Мусить бути, з прощі.
Чого ж смутна, невесела,
Заплакані очі?
У латаній свитиночці,
На плечах торбина,
В руці ціпок, а на другій
Заснула дитина.
Зустрілася з чумаками,

Закрила дитину,
Питається: «Люде добрі,
Де шлях в Московщину?»
«В Московщину? оцей самий.
Далеко, небого?»
«В саму Москву, Христа ради,
Дайте на дорогу!»
Бере шага ⁵, аж труситься:
Тяжко його брати!..
Та й навіщо?.. А дитина?
Вона ж його мати!
Заплакала, пішла шляхом,
В Броварях спочила
Та синові за гіркого
Медяник купила.
Довго, довго, сердешная,
Все йшла та питала;
Було й таке, що під тином
З сином ночувала...
Бач, на що здалися карі оченята:
Щоб під чужим тином сльози виливать!
Отож-то дивіться та кайтесь, дівчата,
Щоб не довелося москаля шукать,
Щоб не довелося, як Катря шукає...
Тоді не питайте, за що люде лають,
За що не пускають в хату ночувать.

Не питайте, чорнобриві,
Бо люде не знають;
Кого бог кара на світі,
То й вони карають...
Люде гнуться, як ті лози,
Куди вітер віє.
Сиротині сонце світить
(Світить, та не гріє) —
Люде б сонце заступили,
Якби мали силу,
Щоб сироті не світило,
Сльози не сушило.
А за віщо, боже милий!
За що світом нудить?
Що зробила вона людям,
Чого хотять люде?
Щоб плакала!.. Серце моє!
Не плач, Катерино,
Не показуй людям сльози,
Терпи до загину!
А щоб личко не марніло
З чорними бровами —
До схід сонця в темнім лісі
Умийся сльозами.
Умиєшся — не побачать,
То й не засміються;

А серденько одпочине,
Поки сльози ллються.

Отаке-то лихо, бачите, дівчата.
Жартуючи кинув Катрусю москаль.
Недоля не бачить, з ким їй жартувати,
А люде хоч бачать, та людям не жаль:
«Нехай,- кажуть,- гине ледача дитина,
Коли не зуміла себе шанувать».
Шануйтеся ж, любі, в недобру годину,
Щоб не довелось москаля шукать.
Де ж Катруся блудить?
Попідтинню ночувала,
Раненько вставала,
Поспішала в Московщину;
Аж гульк — зима впала.
Свище полем заверюха,
Іде Катерина
У личаках — лихо тяжке! —
І в одній свитині.
Іде Катря, шкандибас;
Дивиться — щось мріє...
Либонь, ідуть москалики...
Лихо!.. серце мліє-
Полетіла, зустрілася,
Пита: «Чи немає
Мого Йвана чорнявого?»
А ті: «Мы не знаєм».
І, звичайно, як москалі,
Сміються, жартують:
«Ай да баба! ай да наши!
Кого не надують!»
Подивилась Катерина:
«І ви, бачу, люде!
Не плач, сину, моє лихо!
Що буде, то й буде.
Піду дальше — більш ходила..
А може, й зустріну;
Оддам тебе, мій голубе,
А сама загину».

Реве, стогне хуртовина,
Котить, верне полем;
Стоїть Катря серед поля,
Дала сльозам волю.
Утомилась заверюха,
Де-де позіхас;
Ще б плакала Катерина,
Та сліз більш немає.
Подивилась на дитину:
Умите сльозою,
Червоніє, як квіточка
Вранці під росою.

Усміхнулась Катерина,
Тяжко усміхнулась:
Коло серця — як гадина
Чорна повернулась.
Кругом мовчки подивилась;
Бачить — ліс чорніє,
А під лісом, край дороги,
Либонь, курінь мріє.
«Ходім, сину, смеркається,
Коли пустять в хату;
А не пустять, то й надворі
Будем ночувати.
Під хатою заночуєм,
Сину мій Іване!
Де ж ти будеш ночувати,
Як мене не стане?
З собаками, мій синочку,
Кохайся надворі!
Собаки злі, покусують,
Та не заговорять,
Не розкажуть сміючися...
З псами їсти й пити...
Бідна моя головонько!
Що мені робити?»

Сирота-собака має свою долю,
Має добре слово в світі сирота;
Його б'ють і лають, закують в неволю,
Та ніхто про матір на сміх не спита,
А йвася спитають, заранне спитають,
Не дадуть до мови дитині дожити.
На кого собаки на улиці лають?
Хто голий, голодний під тинем сидить?
Хто лобуря водить? Чорняві байстрята...
Одна його доля — чорні бровенята,
Та й тих люде заздрі не дають носити.

IV

Попід горою, ярмом, долом,
Мов ті діди високочолі,
Дуби з гетьманщини ⁶ стоять.
У яру гребля, верби в ряд,
Ставок під кригою в неволі
І ополонка - воду брать...
Мов покотьюло ⁷ червоніє,
Крізь хмару - сонце зайнялось.
Надувся вітер; як повіє —
Нема нічого: скрізь біліє...
Та тільки лісом загуло.

Реве, свище заверюха.
По лісу завило;

Як те море, біле поле
Снігом покотилось.
Вийшов з хати карбівничий ⁸,
Щоб ліс оглядіти,
Та де тобі! таке лихо,
Що не видно й світа.
«Еге, бачу, яка fuga!
Цур же йому я лісом!
Піти в хату... Що там таке?
От їх достобіса!
Недобра їх розносила,
Мов справді за ділом.
Ничипоре! дивись лишень,
Які побілілі!»
«Що, москалі?.. Де москалі?»
«Що ти? схаменися!»
«Де москалі, лебедики?»
«Та он, подивися».
Полетіла Катерина
І не одяглася.
«Мабуть, добре Московщина
В тямку їй далася!
Бо уночі тільки й знає,
Що москаля кличе».
Через пеньки, заметами,
Летить, ледве дише,
Боса стала серед шляху,
Втерлась рукавами.
А москалі їй назустріч,
Як один, верхами.
«Лихо моє! доле моя!»
До їх... коли гляне —
Попереду старший їде.
«Любий мій Іване!
Серце моє коханеє!
Де ти так барився?»
Та до його... за стремена...
А він подивився,
Та шпорами коня в боки.
«Чого ж утікаєш?
Хіба забув Катерину?
Хіба не пізнаєш?
Подивися, мій голубе,
Подивись на мене:
Я Катруся твоя люба.
Нащо рвеш стремена?»
А він коня поганяє,
Нібито й не бачить.
«Постривай же, мій голубе!
Дивись — я не плачу.
Ти не пізнав мене, Іване?
Серце, подивися,
Їй же богу, я Катруся!»
«Дура, отвяжися!

Возьмите прочь безумную!»
«Боже мій! Іване!
І ти мене покидаєш?
А ти ж присягався!»
«Возьмите прочь! Что ж ви стали?
«Кого? мене взяти?
За що ж, скажи, мій голубе?
Кому хоч оддати
Свою Катрю, що до тебе
В садочок ходила,
Свою Катрю, що для тебе
Сина породила?
Мій батечку, мій братику!
Хоч ти не цурайся!
Наймичкою тобі стану...
З другою кохайся...
З цілим світом... Я забуду,
Що колись кохалась,
Що од тебе сина мала,
Покриткою стала...
Покриткою... який сором!
І за що я гину!
Покинь мене, забудь мене,
Та не кидай сина.
Не покинеш?.. Серце мое,
Не втікай од мене...
Я винесу тобі сина».
Кинула стремена
Та в хатину. Вертається,
Несе йому сина.
Несповита, заплакана
Сердешна дитина.
«Осьде воно, подивися!
Де ж ти? заховався?
Утік!.. нема!.. Сина, сина
Батько одцурався!
Боже ти мій!.. Дитя моє!
Де дінусь з тобою?
Москалики! голубчики!
Возьміть за собою;
Не цурайтесь, лебедики:
Воно сиротина;
Возьміть його та оддайте
Старшому за сина,
Возьміть його... бо покину,
Як батько покинув,—
Бодай його не кидала
Лихая година!
Гріхом тебе на світ божий
Мати породила;
Виростай же на сміх людям! —
На шлях положила.—
Оставайся шукать батька,
А я вже шукала».

Та в ліс з шляху, як навісна!
А дитя осталося,
Плаче бідне... А москалям
Байдуже; минули.
Воно й добре; та на лихо
Лісничі почули.

Біга Катря боса лісом,
Біга та голосить;
То проклина свого Йвана,
То плаче, то просить.
Вибігає на возлісся;
Кругом подивилась
Та в яр... біжить... серед ставу
Мовчки опинилась.
«Прийми, боже, мою душу,
А ти — моє тіло!»
Шубовсть в воду!.. Попід льодом
Геть загуркотіло.

Чорнобрива Катерина
Найшла, що шукала.
Дунув вітер понад ставом —
І сліду не стало.

То не вітер, то не буйний,
Що дуба ламає;
То не лихо, то не тяжке,
Що мати вмирає;
Не сироти малі діти,
Що неньку сховали:
їм зосталась добра слава,
Могила зосталась.
Засміються злії люде
Малій сиротині;
Вилле сльози на могилу —
Серденько спочине.
А тому, тому на світі,
Що йому зосталось,
Кого батько і не бачив,
Мати одцуралась?
Що зосталось байстрюкові?
Хто з ним заговорить?
Ні родини, ні хатини;
Шляхи, піски, горе...
Панське личко, чорні брови..
Нащо? Щоб пізнали!
Змальовала, не сховала...
Бодай полиняли!

Ішов кобзар до Києва
 Та сів спочивати,
 Торбинками обвішаний
 Його повожатий.
 Мале дитя коло його
 На сонці куняє,
 А тим часом старий кобзар
 І с у а співає ⁹.
 Хто йде, їде — не минає:
 Хто бублик, хто гроші;
 Хто старому, а дівчата
 Шажок міхоноші.
 Задивляться чорноброві —
 І босе, і голе.
 «Дала,— кажуть,— бровенята,
 Та не дала долі!»

Іде шляхом до Києва
 Берлин ¹⁰ шестернею,
 А в берлині господиня
 З паном і сем'єю.
 Опинився против старців —
 Курява лягає.
 Побіг Івась, бо з віконця
 Рукою махає.
 Дає гроші Івасеві,
 Дивується пані.
 А пан глянув... одвернувся..
 Пізнав, препоганий,
 Пізнав тії карі очі,
 Чорні бровенята...
 Пізнав батько свого сина,
 Та не хоче взяти.
 Пита пані, як зоветься?
 «Івась»,— «Какой милый!»
 Берлин рушив, а Івася
 Курява покрила...
 Полічили, що достали,
 Встали сіромахи,
 Помолились на схід сонця,
 Пішли понад шляхом.

[1838, С.-Петербург]

Тарасова ніч ¹

На розпутті кобзар сидить
Та на кобзі грає;
Кругом хлопці та дівчата —
Як мак процвітає.
Грає кобзар, виспіває,
Вимовля словами,
Як москалі, орда, ляхи
Бились з козаками;
Як збиралась громадонька
В неділеньку вранці;
Як ховали козаченька
В зеленім байраці.
Грає кобзар, виспіває —
Аж лихо сміється...
«Була колись гетьманщина,
Та вже не вернеться.
Було колись — панували,
Та більше не будем!
Тії слави козацької
Повік не забудем!

Встає хмара з-за Лиману,
А другая з поля;
Зажурилась Україна —
Така її доля!
Зажурилась, заплакала,
Як мала дитина.
Ніхто її не рятує...
Козачество гине;
Гине слава, батьківщина;
Немає де дітись;
Виростають нехрещені
Козацькі діти;
Кохаються невінчані;
Без попа ховають;
Запродана жидам віра,
В церкву не пускають!
Як та галич поле крив,
Ляхи, уніати ²
Налітають,— нема кому
Порадоньки дати.
Обіззався Наливайко ³ —
Не стало Кравчини!
Обіззавсь козак Павлюга ⁴
За нею полинув!
Обіззавсь Тарас Трясило
Гіркими сльозами:
«Бідна моя Україно,
Стоптана ляхами!»
Україно, Україно!
Серце моє, ненько!

Як згадаю твою долю,
Заплаче серденько!
Де поділось козачество,
Червоні жупани?
Де поділась доля-воля,
Бунчуки ⁵, гетьмани?
Де поділися? Згоріло
А чи затопило
Синє море твої гори,
Високі могили?
Мовчать гори, грає море,
Могили сумують,
А над дітьми козацькими
Поганці панують.
Грай же, море, мовчїть, гори!
Гуляй, буйний, полем!
Плачте, діти козацькії,—
Така ваша доля!
Обізвавсь Тарас Трясило
Віру рятовати,
Обізвався, орел сизий,
Та й дав ляхам знати!
Обізвався пан Трясило:
«А годі журиться!
А ходім лиш, пани-брати,
З поляками биться!»

Вже не три дні, не три ночі
Б'ється пан Трясило.
Од Лимана до Трубайла ⁶
Трупом поле крилось.
Ізнемігся козаченько,
Тяжко зажурився,
А поганий Конецпольський
Дуже звеселився;
Зібрав шляхту всю докупи
Та й ну частовати.
Зібрав Тарас козаченьків —
Поради прохати:
«Отамани товариші,
Брати мої, діти!
Дайте мені порадоньку,
Що будем робити?
Бенкетують вражі ляхи -
Наше безголов'я».
«Нехай собі бенкетують,
Нехай на здоров'я!
Нехай, клятї, бенкетують,
Поки сонце зайде,
А ніч-мати дасть пораду,—
Козак ляха знайде».

Лягло сонце за горою,
Зірки засіяли,
А козаки, як та хмара,
Ляхів обступали.
Як став місяць серед неба,
Ревнула гармата;
Прокинулись ляшки-панки —
Нікуди втікати!
Прокинулись ляшки-панки,
Та й не повставали:
Зійшло сонце — ляшки-панки
Покотом лежали.

Червоною гадюкою
Несе Альта ⁷ вісти,
Щоб летіли крюки з поля
Ляшків-панків їсти.
Налетіли чорні крюки
Вельможних будити;
Зібралось козачество
Богу помолитись.
Закрякали чорні крюки,
Виймаючи очі;
Заспівали козаченьки
Пісню тії ночі,—
Тії ночі кривавої,
Що славною стала
Тарасові, козачеству,
Ляхів що приспала.

Над річкою, в чистім полі,
Могила чорніє;
Де кров текла козацькая,
Трава зеленіє.
Сидить ворон на могилі
Та з голоду кряче...
Згада козак гетьманщину,
З гада та й заплаче!»
Умовк кобзар, сумуючи:
Щось руки не грають.
Кругом хлопці та дівчата
Слізоньки втирають.

Пішов кобзар по улиці —
З журби як заграє!
Кругом хлопці навприсядки,
А він вимовляє:
«Нехай буде отакечки!
Сидіть, діти, у запечку,
А я з журби та до шинку,
А там найду свою жінку,

Найду жінку, почастую,
З вороженьків покепкую».

[6 листопада 1838,
С.-Петербург]

...

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!
Нащо стали на папері
Сумними рядами?..
Чом вас вітер не розвіяв
В степу, як пилину?
Чом вас лихо не приспало,
Як свою дитину?..

Бо вас лихо на світ на сміх породило,
Поливали сльози... чом не затопили,
Не винесли в море, не розмили в полі?
Не питали б люде, що в мене болить,
Не питали б, за що проклинаю долю,
Чого нуджу світом? «Нічого робить»,—
Не сказали б на сміх...

Квіти мої, діти!
Нащо ж вас кохав я, нащо доглядав?
Чи заплаче серце одно на всім світі,
Як я з вами плакав?.. Може, і вгадав...
Може, знайдеться дівоче
Серце, карі очі,
Що заплачуть на сі думи,—
Я більше не хочу.
Одну сльозу з очей карих —
І пан над панами!
Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами!

За карії оченята,
За чорнії брови
Серце рвалося, сміялось,
Виливало мову,
Виливало, як уміло,
За темнії ночі,
За вишневий сад зелений,
За ласки дівочі...
За степи та за могили,
Що на Україні,
Серце мліло, не хотіло
Співать на чужині...
Не хотілось в снігу, в лісі,
Козацьку громаду
З булавами¹, з бунчугами
Збирать на пораду.
Нехай душі козацькії
В Україні витають —
Там широко, там весело
Од краю до краю...
Як та воля, що минулась,

Дніпр широкий — море,
Степ і степ, ревуть пороги,
І могили — гори,—
Там родилась, гарцювала
Козацькая воля;
Там шляхтою, татарами
Засідала поле,
Засівала трупом поле,
Поки не остило...
Лягла спочить... А тим часом
Виросла могила,
А над нею орел чорний
Сторожем літає,
І про неї добрим людям
Кобзарі співають,
Все співають, як діялось,
Сліпі небораки,—
Бо дотепні... А я... а я
Тільки вмію плакати,
Тільки сльози за Україну...
А слова — немає...
А за лихо... Та цур йому!
Хто його не знає!
А надто той, що дивиться
На людей душою,—
Пекло йому на сім світі,
А на тім...
Журбою
Не накличу собі долі,
Коли так не маю.
Нехай злидні живуть три дні
Я їх заховаю,
Заховаю змію люту
Коло свого серця,
Щоб вороги не бачили,
Як лихо сміється...
Нехай думка, як той ворон,
Літає та кряче,
А серденько соловейком
Щебече та плаче
Нишком — люди не побачать,
То й не засміються...
Не втирайте ж мої сльози,
Нехай собі ллються,
Чуже поле поливають
Щодня і щоночі,
Поки, поки... не засиплють
Чужим піском очі...
Отаке-то... А що робить?
Журба не допоможе.
Хто ж сироті завидує —
Карай того, боже!

Думи мої, думи мої,
Квіти мої, діти!
Виростав вас, доглядав вас,—
Де ж мені вас діти?
В Україну ідіть, діти!
В нашу Україну,
Попідтинню, сиротами,

А я — тут загину.
Там знайдете щире серце
І слово ласкаве,
Там знайдете щирю правду,
А ще, може, й славу...

Привітай же, моя ненько,
Моя Україно,
Моїх діток нерозумних,
Як свою дитину.

[1839, С.-Петербург]

Перебендя ¹

Перебендя старий, сліпий,
Хто його не знає?
Він усюди вештається
Та на кобзі грає.
А хто грає, того знають
І дякують люде:
Він їм тугу розганяє,
Хоть сам світом нудить.
Попідтинню сіромаха
І днює й ночує;
Нема йому в світі хати;
Недоля жартує
Над старою головою,
А йому байдуже;
Сяде собі, заспіває:
«Ой не шуми, луже!»
Заспіває та й згадає,
Що він сиротина,
Пожуриться, посумує,
Сидячи під тином.

Отакий-то Перебендя,
Старий та химерний!
Заспіває про Чалого ²
На Горлицю ³ зверне;
З дівчатами на вигоні —
Гриця та веснянку,
А у шинку з парубками —
Сербина ⁴, Шинкарку ⁵
З жонатими на бенкеті
(Де свекруха злая) —
Про тополю ⁶, лиху долю,
А потім — У гаю ⁷;
На базарі — про Лазаря ⁸,
Або, щоб те знали,
Тяжко-важко заспіває,
Як Січ руйнували ⁹.
Отакий-то Перебендя,
Старий та химерний!
Заспіває, засміється,
А на сльози зверне.
Вітер віє-повіває,
По полю гуляє.
На могилі кобзар сидить
Та на кобзі грає.
Кругом його степ, як море
Широке, синіє;
За могилою могила,
А там — тільки мріє.
Сивий ус, стару чуприну
Вітер розвіває;

То приляже та послуха,
Як кобзар співає,
Як серце сміється, сліпі очі плачуть...
Послуха, повіє...
Старий заховавсь
В степу на могилі, щоб ніхто не бачив,
Щоб вітер по полю слова розмахав,
Щоб люде не чули, бо то боже слово,
То серце по волі з богом розмовля,
То серце щебече господною славу,
А думка край світа на хмарі гуля.
Орлом сизокрилим літає, ширяє,
Аж небо блакитне широкими б'є;
Спочине на сонці, його запитає,
Де воно ночує, як воно встає;
Послухає моря, що воно говорить,
Спита чорну гору: «Чого ти німа?»
І знову на небо, бо на землі горе,
Бо на їй, широкій, куточка нема
Тому, хто все знає, тому, хто все чує:
Що море говорить, де сонце ночує.
Його на сім світі ніхто не прийма.
Один він між ними, як сонце високе.
Його знають люде, бо носить земля;
А якби почули, що він, одинокий,
Співа на могилі, з морем розмовля,—
На божеє слово вони б насміялись,
Дурним би назвали, од себе б прогнали.
«Нехай понад морем,— сказали б,— гуля!»:
Добре еси, мій кобзарю,
Добре, батьку, робиш,
Що співати, розмовляти
На могилу ходиш!
Ходи собі, мій голубе,
Поки не заснуло
Твоє серце, та виспівуй,
Щоб люде не чули.
А щоб тебе не цурались,
Потурай їм, брате!
Скачи, враже, як пан каже:
На те він багатий.
Отакий-то Перебендя,
Старий та химерний!
Заспіває весільної,
А на журбу зверне.

[1839, С.-Петербург]

Тополя

По діброві вітер виє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.
Стан високий, лист широкий -
Нащо зеленіє?
Кругом поле, як те море
Широке, синіє.
Чумак іде, подивиться
Та й голову схилить;
Чабан вранці з сопілкою
Сяде на могилі,
Подивиться — серце ниє:
Кругом ні билини!
Одна, одна, як сирота
На чужині, гине!

Хто ж викохав тонку, гнучку
В степу погібати?
Постривайте, все розкажу,
Слухайте ж, дівчата.
Полюбила чорнобрива
Козака дівчина.
Полюбила — не спинила,
Пішов та й загинув...
Якби знала, що покине,—
Була б не любила;
Якби знала, що загине,—
Була б не пустила;
Якби знала, не ходила б
Пізно за водою,
Не стояла б до півночі
З милим під вербою;
Якби знала!..

І то лихо —
Попереду знати,
Що нам в світі зустрінеться.
Не знайте, дівчата!
Не питайте свою долю...
Само серце знає,
Кого любить... Нехай в'яне,
Поки закопають!
Бо не довго, чорнобриві,
Карі оченята;
Біле личко червоніє
Не довго, дівчата!
До полудня, та й зав'яне,
Брови полиняють...
Кохайтеся ж, любітеся,

Як серденько знає.
Защебече соловейко
В лузі на калині,—
Заспіває козаченько,
Ходя по долині.
Виспіває, поки вийде
Чорнобрива з хати;
А він її запитає:
«Чи не біла мати?»
Стануть собі, обіймуться, -
Співа соловейко;
Послухають, розійдуться,—
Обоє раденькі.
Ніхто того не побачить,
Ніхто не питає:
«Де ти була, що робила?»
Сама собі знає.
Любилася, кохалася,
А серденько мліло:
Воно чуло недоленьку,
А сказати не вміло.
Не сказало — осталася,
День і ніч воркує,
Як голубка без голуба,
А ніхто не чує.
Не щебече соловейко
В лузі над водою,
Не співає чорнобрива,
Стоя під вербою;
Не співає,— як сирота,
Білим світом нудить.
Без милого батько, мати —
Як чужії люде.
Без милого сонце світить -
Як ворог сміється;
Без милого скрізь могила...
А серденько б'ється!

Минув і рік, минув другий
Козака немає;
Сохне вона, як квіточка,—
Ніхто не питає.
«Чого в'янеш, моя доню?» -
Мати не спитала,
За старого, багатого
Нищечком єднала.
«Іди, доню,— каже мати,—
Не вік дівовати.
Він багатий, самотній —
Будеш панувати».

«Не хочу я панувати,
Не піду я, мамо!
Рушниками, що придбала,

Спусти мене в яму.
Нехай попи заспівають,
А дружки поплачуть:
Легше мені в труні лежать,
Ніж його побачить».

Не слухала стара мати,
Робила, що знала;
Все бачила чорнобрива,
Сохла і мовчала.
Пішла вночі до ворожки,
Щоб поворожити:
Чи довго їй на сім світі
Без милого жити?
«Бабусенько, голубонько,
Серце моє, ненько!
Скажи мені щиру правду,
Де милий-серденько?
Чи жив, здоров, чи він любить,
Чи забув-покинув?
Скажи ж мені, де мій милий?
Край світа полину!
Бабусенько, голубонько,
Скажи, коли знаєш!
Бо видає мене мати
За старого заміж.

Любить його, моя сиза,
Серце не навчити.
Пішла б же я утопилась —
Жаль душу згубити.
Коли нежив чорнобривий,
Зроби, моя пташко,
Щоб додому не вернулась...
Тяжко мені, тяжко!
Там старий жде з старостами...
Скажи ж мою долю».
«Добре, доню; спочинь трошки..
Чини ж мою волю.
Сама колись дівовала,
Тее лихо знаю;
Минулося — навчилася,
Людям помагаю.
Твою долю, моя доню,
Позаторік знала,
Позаторік і зіллячка
Для того придбала».

Пішла стара, мов каламар
Достала з полиці.
«Ось на тобі сего дива!
Піди до криниці;
Поки півні не співали,

Умийся водою,
Випий трошки сего зілля —
Все лихо загоїть.
Вип'єш — біжи якомога;
Що б там ні кричало,
Не оглянься, поки станеш
Аж там, де прощалась.
Одпочинеш; а як стане
Місяць серед неба,
Випий ще раз; не приїде —
Втретє випить треба.
За перший раз, як за той рік,
Будеш ти такою;
А за другий — серед степу
Тупне кінь ногою.
Коли живий козаченько,
То зараз прибуде.
А за третій... моя доню,
Не питай, що буде.
Та ще, чуєш, не хрестися,
Бо все піде в воду.
Тепер же йди, подивися
На торішню вроду».

Взяла зілля, поклонилась:
«Спасибі, бабусю!»
Вийшла з хати: «Чи йти, чи ні?
Ні, вже не вернуся!»
Пішла, вмилась, напилася,
Мов не своя стала,
Вдруге, втретє, та, мов сонна,
В степу заспівала:

«Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю,
Рости, рости, тополенько,
Все вгору та вгору!
Рости тонка та висока
До самої хмари,
Спитай бога, чи діжду я,
Чи не діжду пари?
Рости, рости, подивися
За синєє море:
По тім боці — моя доля,
По сім боці — горе.
Там десь милий чорнобривий
По полю гуляє,
А я плачу, літа трачу,
Його виглядаю.
Скажи йому, моє серце,
Що сміються люде;
Скажи йому, що загину,
Коли не прибуде.

Сама хоче мене мати
В землю заховати...
А хто ж її головоньку
Буде доглядати?
Хто догляне, розпитає,
На старість поможе?
Мамо моя, доле моя!
Боже милий, боже!
Подивися, тополенько,
Як нема — заплачеш
До схід сонця ранісінько,
Щоб ніхто не бачив.
Рости ж, серце-тополенько,
Все вгору та вгору;
Плавай, плавай, лебедонько,
По синьому морю!»

Таку пісню чорнобрива
В степу заспівала.
Зілля дива наробило —
Тополею стала.
Не вернулася додому,
Не діждала пари;
Тонка-тонка та висока —
До самої хмари.
По діброві вітер виє,
Гуляє по полю,
Край дороги гне тополю
До самого долу.

[1839, С.-Петербург]

До Основ'яненка ¹

Б'ють пороги; місяць сходить,
Як і перше сходив...
Нема Січі, пропав і той,
Хто всім верховодив!
Нема Січі; очерети
У Дніпра питають:
«Де то наші діти ділись,
Де вони гуляють?»
Чайка скиглить літаючи,
Мов за дітьми плаче;
Сонце гріє, вітер віє
На степу козачім.
На тім степу скрізь могили
Стоять та сумують;
Питаються у буйного:
«Де наші панують?
Де панують, бенкетують?
Де ви забарились?
Верніться! дивіться —
Жита похилились,
Де паслися ваші коні,
Де тирса шуміла,
Де кров ляха, татарина
Морем червоніла-
Верніться!» — «Не вернуться!
Заграло, сказало
Синє море. — Не вернуться,
Навіки пропали!»
Правда, море, правда, синє!
Такая їх доля:
Не вернуться сподівані,
Не вернеться воля,
Не вернуться запорожці,
Не встануть гетьмани,
Не покриють Україну
Червоні жупани!
Обідрана, сиротою
Понад Дніпром плаче;
Тяжко-важко сиротині,
А ніхто не бачить...
Тільки ворог, що сміється...
Смійся, лютий враже!
Та не дуже, бо все гине, —
Слава не поляже;
Не поляже, а розкаже,
Що діялось в світі,
Чия правда, чия кривда
І чиї ми діти.
Наша дума, наша пісня

Не вмере, не загине...
От де, люде, наша слава,
Слава України!
Без золота, без каменю,
Без хитрої мови,
А голосна та правдива,
Як господа слово.
Чи так, батьку отамане?
Чи правду співаю?
Ех, якби-то!.. Та що й казать?
Кебети не маю.
А до того — Московщина,
Кругом чужі люде.
«Не потурай», — може, скажеш,
Та що з того буде?
Насміються на псалом той,
Що виллю сльозами;
Насміються... Тяжко, батьку,
Жити з ворогами!
Поборовся б і я, може,
Якби малось сили;
Заспівав би, — був голосок,
Та позички з'їли.
Отаке-то лихо тяжке,
Батьку ти мій, друже!
Блуджу в снігах та сам собі:
«Ой не шуми, луже!»
Не втну більше. А ти, батьку,
Як сам здоров знаєш;
Тебе люде поважають,
Добрий голос маєш;
Співай же їм, мій голубе,
Про Січ, про могили,
Коли яку насипали,
Кого положили.
Про старину, про те диво,
Що було, минуло-
Утни, батьку, щоб нехотя
На весь світ почули,
Що діялось в Україні,
За що погибала,
За що слава козацькая
На всім світі стала!
Утни, батьку, орле сизий!
Нехай я заплачу,
Нехай свою Україну
Я ще раз побачу,
Нехай ще раз послухаю,
Як те море грає,
Як дівчина під вербою
Гриця заспіває.
Нехай ще раз усміхнеться
Серце на чужині,

Поки ляже в чужу землю,
В чужій домовині.

[1839, С.-Петербург]

Іван Підкова ¹

I

Було колись — в Україні
Ревіли гармати;
Було колись — запорожці
Вміли панувати.
Панували, добували
І славу, і волю;
Минулося — осталися
Могили на полі.
Високії ті могили,
Де лягло спочити
Козацьке біле тіло,
В китайку повите.
Високії ті могили
Чорніють, як гори,
Та про волю нишком в полі
З вітрами говорять.
Свідок слави дідівщини
З вітром розмовляє,
А внук косу несе в росу,
За ними співає.

Було колись — в Україні
Лихо танцювало,
Журба в шинку мед-горілку
Поставцем кружала.
Було колись добре жити
На тій Україні...
А згадаймо! може, серце
Хоч трохи спочине.

II

Чорна хмара з-за Лиману
Небо, сонце криє,
Синє море звірюкою
То стогне, то виє,
Дніпра гирло затопило.
«А нуте, хлоп'ята,
На байдаки! Море грає —
Ходім погуляти!»

Висипали запорожці —
Лиман човни вкрили.
«Грай же, море!» — заспівали,
Запінились хвилі.
Кругом хвилі, як ті гори:
Ні землі, ні неба.
Серце мліє, а козакам
Того тільки й треба.

Пливуть собі та співають;
Рибалка літає...
А попереду отаман
Веде, куди знає.
Походжає вздовж байдака,
Гасне люлька в роті;
Поглядає сюди-туди —
Де-де будь роботі?
Закрутивши чорні уси,
За ухо чуприну,
Підняв шапку — човни стали.
«Нехай ворог гине!
Не в Синопу ², отамани,
П анове-молодці,
А у Царград ³, до султана,
Поїдемо в гості!»
«Добре, батьку отамане!» —
Кругом заревіло.
«Спасибі вам!» —
Надів шапку.
Знову закипіло
Синє море; вздовж байдака
Знову походжає
Пан-отаман та на хвилю
Мовчки поглядає.

[1839, С.-Петербург]

Н. Маркевичу ¹

Бандуристе, орле сизий!
Добре тобі, брате:
Маєш крила, маєш силу,
Є коли літати.
Тепер летиш в Україну —
Тебе виглядають.
Полетів би за тобою,
Та хто привітає.
Я й тут чужий, самотній,
І на Україні
Я сирота, мій голубе,
Як і на чужині.
Чого ж серце б'ється, рветься?
Я там самотній.
Самотній... а Україна!
А степи широкі!
Там повіє буйнесенький,
Як брат, заговорить;
Там в широкім полі воля;
Там синєє море
Виграває, хвалить бога,
Тугу розганяє;
Там могили з буйним вітром
В степу розмовляють,
Розмовляють сумуючи,
Отака їх мова:
«Було колись — минулося,
Не вернеться знову».
Полетів би, послухав би,
Заплакав би з ними...
Та ба, доля приборкала
Меж людьми чужими.

С.-Петербург, 9 мая 1840 року

На забудь Штернбергові ¹

Поїдеш далеко,
Побачиш багато;
Задивишся, зажуришся,—
Згадай мене, брате!

[Травень - червень 1840,
С.-Петербург]

Гайдамаки ¹

Все йде, все минає — і краю немає.
Куди ж воно ділось? відкіля взялось?
І дурень, і мудрий нічого не знає.
Живе... умирає... одно зацвіло,
А друге зав'яло, навіки зав'яло...
І листя пожовкле вітри рознесли.
А сонечко встане, як перше вставало,
І зорі червоні, як перше плили,
Попливуть і потім, і ти, білолиций,
По синьому небу вийдеш погулять,
Вийдеш подивиться в жолобок, криницю
І в море безкрає, і будеш сіяць,
Як над Вавилоном ², над його садами
І над тим, що буде з нашими синами.
Ти вічний без краю!.. люблю розмовлять,
Як з братом, з сестрою, розмовлять з тобою,
Співать тобі думу, що ти ж нашептав.
Порай мені ще раз, де дітись з журбою?
Я не самотній, я не сирота,—
Єсть у мене діти, та де їх подіти?
Заховать з собою? — гріх, душа жива!
А може, їй легше буде на тім світі,
Як хто прочитає ті сльози-слова,
Що так вона щиро колись виливала,
Що так вона нишком над ними ридала.
Ні, не заховаю, бо дупіа жива.
Як небо блакитне — нема йому краю,
Так душі почину і краю немає.
А де вона буде? химерні слова!
Згадай же хто-небудь її на сім світі,—
Безславному тяжко сей світ покидать.
Згадайте, дівчата,— вам треба згадать!
Вона вас любила, рожеві квіти,
І про вашу долю любила співать.
Поки сонце встане, спочивайте, діти,
А я поміркую, ватажка де взять.

Сини мої, гайдамаки!
Світ широкий, воля,—
Ідїть, сини, погуляйте,
Пошукайте долі.
Сини мої невеликі,
Нерозумні діти,
Хто вас щиро без матері
Привітає в світі?
Сини мої! орли мої!
Летіть в Україну,—
Хоч і лихо зустрінеться,
Так не на чужині.
Там найдеться душа щира,
Не дасть погибати,

А тут... а тут... тяжко, діти!
Коли пустять в хату,
То, зустрівши, насміються,
Такі, бачте, люди:
Все письменні, друковані,
Сонце навіть гудять:
«Не відтіля, каже,— сходить,
Та не так і світить;
Отак,— каже,— було б треба...»
Що маєш робити?
Треба слухать, може, й справді
Не так сонце сходить,
Як письменні начитали...
Розумні, та й годі!
А що ж на вас вони скажуть?
Знаю вашу славу!
Поглузують, покепкують
Та й кинуть під лаву.
«Нехай,— скажуть,— спочивають,
Поки батько встане
Та розкаже по-нашому
Про свої гетьмани.
А то дурень розказує
Мертвими словами
Та якогось-то Ярему
Веде перед нами
У постолах. Дурень! дурень!
Били, а не вчили.
Од козацтва, од гетьманства
Високі могили —
Більш нічого не осталось,
Та й ті розривають;
А він хоче, щоб слухали,
Як старці співають.
Дарма праця, пане-брате:
Коли хочеш грошей,
Та ще й слави, того дива,
Співай про Матрьошу,
Про Парашу, радість нашу,
Султан³, паркет, шпори,—
От де слава!!! а то співа:
«Грає синє море»,
А дам плаче, за тобою
І твоя громада
У сіряках!..» Правда, мудрі!
Спасибі за раду.
Теплий кожух, тільки шкода —
Не на мене шитий,
А розумне ваше слово
Брехнею підбите.
Вибачайте... кричіть собі,
Я слухать не буду,
Та й до себе не покличу:
Ви розумні люди —

А я дурень; один собі,
У моїй хатині
Заспіваю, заридаю,
Як мала дитина.
Заспіваю,— море грає,
Вітер повівав,
Степ чорніє, і могила
З вітром розмовляє.
Заспіваю,— розвернулась
Висока могила,
Аж до моря запорожці
Степ широкий крили.
Отамани на вороних
Перед бунчуками
Вигравають... а пороги
Меж очеретами
Ревуть, стогнуть — розсердились,
Щось страшно співають.
Послухаю, пожурюся,
У старих питаю:
«Чого, батьки, сумуєте?»
«Невесело, сину!
Дніпро на нас розсердився,
Плаче Україна...»
І я плачу; а тим часом
Пишними рядами
Виступають отамани,
Сотники з панами
І гетьмани; всі в золоті
У мою хатину
Прийшли, сіли коло мене
І про Україну
Розмовляють, розказують,
Як Січ будували,
Як козаки на байдаках
Пороги минали,
Як гуляли по синьому,
Грілися в Скутарі⁴
Та як, люльки закуривши
В Польщі на пожарі,
В Україну верталися,
Як бенкетували.
«Грай, кобзарю, лий, шинкарю!»
Козаки гукали.
Шинкар знає, наливає
І не схаменеться;
Кобзар вшкварив, а козаки —
Аж Хортиця гнеться
Метелиці та гопака
Гуртом оддирають;
Кухоль ходить, переходить,
Так і висихає.
«Гуляй, пане, без жупана,
Гуляй, вітре, полем;

Граї, кобзарю, лий, шинкарю,
Поки встане доля».
Взявшись в боки, навприсідки
Парубки з дідами.
«Отак, діти! добре, діти!
Будете панами».
Отамани на бенкеті,
Неначе на раді,
Походжають, розмовляють;
Вельможна громада
Не втерпіла, ударила
Старими ногами.
А я дивлюсь, поглядаю,
Сміюся сльозами.
Дивлюся, сміюся, дрібні утираю,—
Я не одинокий, є з ким в світі жити;
У моїй хатині, як в степу безкраїм,
Козацтво гуляє, байрак гомонить;
У моїй хатині синє море грає,
Могила сумує, тополя шумить,
Тихесенько Гриця дівчина співає,-
Я не одинокий, є з ким вік дожить.
От де моє добро, гроші,
От де моя слава,
А за раду спасибі вам,
За раду лукаву.
Буде з мене, поки живу,
І мертвого слова,
Щоб вилити журбу, сльози.
Бувайте здорові!
Піду синів випроводжать
В далеку дорогу.
Нехай ідуть,— може, найдуть
Козака старого,
Що привіта моїх діток
Старими сльозами.
Буде з мене. Скажу ще раз:
Пан я над панами.

Отак, сидя в кінці стола,
Міркую, гадаю:
Кого просить? хто поведе?
Надворі світає;
Погас місяць, горить сонце.
Гайдамаки встали,
Помолились, одяглися,
Кругом мене стали,
Сумно, сумно, як сироти,
Мовчки похилились.
«Благослови,— кажуть,— батьку,
Поки маєм силу;
Благослови шукать долю
На широкім світі».
«Постривайте... світ не хата,

А ви малі діти,
Нерозумні. Хто ватажком
Піде перед вами,
Хто проведе? Лихо, діти,
Лихо мені з вами!
Викохав вас, вигодував,
Виросли чималі,
Йдете в люди, а там тепер
Все письменне стало.
Вибачайте, що не вивчив,
Бо й мене хоч били,
Добре били, а багато
Дечому навчили!
Тма, мна ⁵ знаю, а оксію ⁶
Не втну таки й досі.
Що ж вам скажуть? Ходім, сини,
Ходімо, попросим.
Єсть у мене щирий батько ⁷
(Рідного немає) —
Дасть він мені раду з вами,
Бо сам здоров знає,
Як то тяжко блукать в світі
Сироті без роду;
А до того — душа щира,
Козацького роду,
Не одцуравсь того слова,
Що мати співала,
Як малого повивала,
З малим розмовляла;
Не одцуравсь того слова,
Що про Україну
Сліпий старець, сумуючи,
Співає під тинном.
Любить її, думу правди,
Козацькую славу,
Любить її! Ходім, сини,
На раду ласкаву.
Якби не він спіткав мене
При лихій годині,
Давно б досі заховали
В снігу на чужині,
Заховали б та й сказали:
«Так... якесь ледащо...»
Тяжко, важко нудить світом,
Не знаючи за що.
Минулося, щоб не снилось!..
Ходімо, хлоп'ята!
Коли мені на чужині
Не дав погибати,
То й вас прийме, привітає,
Як свою дитину.
А од його, помолившись,
Гайда в Україну!»
Добрідень же, тату, в хату!

На твоїм порогу
Благослови моїх діток
В далеку дорогу.

С.-Петербург,
1841, апреля 7

Інтродукція ⁸

Була колись шляхетчина,
Вельможная пані;
Мірялася з москалями,
З ордою, з султаном,
З німотою... Було колись...
Та що не минає?
Було, шляхта, знай, чваниться,
День і ніч гуляє
Та королем коверзує...
Не скажу Степаном ⁹
Або Яном Собієським ¹⁰ :
Ті два незвичайні,—
А іншими. Небораки
Мовчки панували.
Сейми, сеймики ревіли,
Сусіде мовчали,
Дивилися, як королі
Із Польщі втікають ¹¹,
Та слухали, як шляхетство
Навісне гукає.
«Nie rozwalam! nie rozwalam!» ¹²
Шляхта репетує,
А магнати палять хати,
Шабельки гартують.
Довго таке творилося,
Поки не в Варшаві
Запанував над ляхами
Понятовський ¹³ жвавий.
Запанував, та й думав шляхту
Приборкати трошки... не зумів!
Добра хотів, як дітям мати,
А може, й ще чого хотів.
Єдине слово «nie rozwalam»
У шляхти думав одібрати,
А потім... Польща запалала,
Панки сказилися... Кричать:
«Гонору слово ¹⁴, дарма праця!
Поганець, наймит москаля!»
На гвалт Пулавського і Паца ¹⁵
Встає шляхетська земля,
І — разом сто конфедерацій ¹⁶.
Розбрелись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах
І по Україні;
Розбрелися та й забули
Волю рятувати,
Полигалися з жидами,
Та й ну руйнувати.

Руйнували, мордували,
Церквами топили...
А тим часом гайдамаки
Ножі освятили.

Галайда

«Яремо! герш-ту ¹⁷, хамів сину?
Піди кобилу приведи,
Подай патинки господині
Та принеси мені води,
Вимети хату, внеси дрова,
Посип індикам, гусям дай,
Піди до льоху, до корови,
Та швидше, хаме!.. Постривай!
Упоравшись, біжи в Вільшану ¹⁸:
Їмості ¹⁹ треба. Не барись».
Пішов Ярема, похилився.

Отак уранці жид поганий
Над козаком коверзував.
Ярема гнувся, бо не знав,
Не знав, сіромаха, що вирости крила,
Що неба достане, коли полетить,
Не знав, нагинався...

О боже мій милий!
Тяжко жить на світі, а хочеться жить:
Хочеться дивитись, як сонечко сяє,
Хочеться послухать, як море заграє,
Як пташка щебече, байрак гомонить,
Або чорнобрива в гаю заспіває...
О боже мій милий, як весело жить!
Сирота Ярема, сирота убогий:
Ні сестри, ні брата, нікого нема!
Попихач жидівський, виріс у порогу;
А не клене долі, людей не займа.
Та й за що їх лаять? хіба вони знають,
Кого треба гладить, кого катувать?
Нехай бенкетують... У їх доля дбає,
А сироті треба самому придбать.
Трапляється, часом тихенько заплаче,
Та й то не од того, що серце болить:
Що-небудь згадає або що побачить...
Та й знову за працю. Отак треба жить!
Нащо батько, мати, високі палати,
Коли нема серця з серцем розмовлять?
Сирота Ярема — сирота багатий,
Бо є з ким заплакати, є з ким заспівати:
Єсть карії очі — як зіроньки, сяють,
Білі рученята — мліють-обнімають,
Єсть серце єдине, серденько дівоче,
Що плаче, сміється, і мре, й оживає,
Святим духом серед ночі
Понад ним витає.
Отакий-то мій Ярема,

Сирота багатий.
Таким і я колись-то був.
Минуло, дівчата...
Минулося, розійшлося,
І сліду не стало.
Серце мліє, як згадаю...
Чому не осталося?
Чому не осталося, чому не витало?
Легше було б сльози, журбу виливати.
Люде одібрали, бо їм було мало.
«Нащо йому доля? треба закопати:
Він і так багатий...»
Багатий на лати
Та на дрібні сльози — бодай не втирать!
Доле моя, доле! де тебе шукать?
Вернися до мене, до моєї хати,
Або хоч приснився... не хочеться спать.
Вибачайте, люде добрі:
Може, не до ладу,
Та прокляте лихо-зlidні
Кому не завадить?
Може, ще раз зустрінемось,
Поки шкандибаю
За Яремою по світу,
А може... й не знаю.
Лихо, люде, всюди лихо,
Нігде пригорнутья:
Куди, каже, хилить доля,
Туди й треба гнутья,—
Гнутья мовчки, усміхаться,
Щоб люде не знали,
Що на серці заховано,
Щоб не привітали.
Бо їх ласка... нехай сниться
Тому, в кого доля,
А сироті щоб не снилась,
Не снилась ніколи!
Тяжко, нудно розказувать,
А мовчать не вмю.
Виливайся ж, слово-сльози:
Сонечко не гріє,
Не висушить. Поділюся
Моїми сльозами...
Та не з братом, не з сестрою
З німими стінами
На чужині... А поки що —
До корчми вернуся,
Що там робиться.

Жидюга
Дрижить, зігнувшись
Над каганцем: лічить гроші
Коло ліжка, клятий.
А на ліжку... ох, аж душно!..

Білі рученята
Розкидала, розкрилася...
Як квіточка в гаю,
Червоніє; а пазуха...
Пазухи немає —
Розірвана... Мабуть, душно
На перині спати
Одинокій, молоденькій;
Ні з ким розмовляти,—
Одна шепче. Несказанно
Гарна нехрещена!
Ото дочка, а то батько —
Чортова кишенья.
Стара Хайка лежить долі,
В перинах поганих.
Де ж Ярема? Взявши торбу,
Потяг у Вільшану.

Конфедерати

«Одчиняй, проклятий жиде!
Бо будеш битий... одчиняй!
Ламайте двері, пики вийде
Старий паскуда!»
«Постривай!
Стривайте, зараз!»
«Нагаями
Свиняче ухо! Жартувать,
Чи що, ти хочеш?»
«Я? з панами?
Крий боже! зараз, дайте встать,
Ясновельможні (нишком — свині)».
«Пане полковнику, ламай!»
Упали двері... а нагай
Малює вздовж жидівську спину.
«Здоров, свине, здоров, жиде,
Здоров, чортів сину!»
Та нагаєм, та нагаєм.
А жид зогнув спину:
«Не жартуйте, мості-пане!»
«Добривечір в хату!
Ще раз шельму! ще раз!.. годі!
Вибачай, проклятий!
Добривечір! а де дочка?»
«Умерла, панове».
«Лжеш, Іудо! нагаями!»
Посипались знову.
«Ой паночки-голубчики,
Єй-богу, немає!»
«Брешеш, шельмо!»
«Коли брешу,
Нехай бог карає!»
«Не бог, а ми. Признавайся!»
«Нащо б мав ховати,
Якби жива? Нехай, боже,
Щоб я був проклятий!..»
«Ха-ха-ха-ха!.. Чорт, панове,
Літаню ²⁰ співає.
Перехрестись!»
«Як же воно?
Далєбі, не знаю».
«Отак, дивись...»
Лях хреститься,
А за ним Іуда,
«Браво! браво! охрестили.
Ну, за таке чудо
Могоричу, мості-пане!
Чуєш, охрещений?
Могоричу!»

«Зараз, зараз!»
Ревуть, мов скажені,
Ревуть ляхи, а поставець
По столу гуляє.
«Єще Польща не згінела!»—
Хто куди гукає.
«Давай, жиде!»
Охрещений
Із льоху та в хату,
Знай, шмигляє, наливає;
А конфедерати,
Знай, гукають: «Жиде! меду!»
Жид не схаменеться.
«Де цимбали? грай, псявіро!»
Аж корчма трясеться —
Краков'яка оддирають,
Вальса та мазура.
І жид гляне, та нищечком:
«Шляхетська натура!»
«Добре, годі! тепер співай!»
«Не вмю, ей-богу!»
«Не божись, собача шкуро!»
«Яку ж вам? Небог у?»
«Була собі Гандзя,
Каліка небога,
Божилася,
Молилася,
Що боліли ноги;
На панщину не ходила,
А за парубками
Тихесенько,
Гарнесенько
Поміж бур'янами».
«Годі! годі! це погана:
Схизмати ²¹ співають».
«Якої ж вам? хіба оцю?
Стривайте, згадаю...»
«Перед паном Хведором
Ходить жид ходором,
І задком,
І передком
Перед паном Хведірко».
«Добре, годі! тепер плати!»
«Жартуєте, пане:
За що платить?»
«Що слухали.
Не кривись, поганий!
Не жартуєм. Давай гроші!»
«Де мені їх взяти?
Ні шеляга ²², я панською
Ласкою багатий».
«Лжеш, собако! признавайся!
А нуте, панове,
Батогами!»

Засвистіли,
Хрестять Лейбу знову.
Періщили, періщили,
Аж пір'я летіло...
«Єй же богу, ні шеляга!
їжте моє тіло!
Ні шеляга! гвалт! рятуйте!»
«Ось ми порятуєм».
«Постривайте, я щось скажу».
«Почуєм, почуєм,
Та не бреши, бо, хоч здохни,
Брехня не поможе».
«Ні, в Вільшаній...»
«Твої гроші?»
«Мої!.. ховай боже!
Ні, я кажу, що в Вільшаній...
Вільшанські схизмати
По три сем'ї, по чотири
Живуть в одній хаті».
«Ми це знаєм, бо ми сами
Їх так очухрали».
«Та ні, не те... вибачайте...
Щоб лиха не знали,
Щоб вам гроші приснилися..
Бачте, у Вільшаній
У костьолі... у титаря...
А дочка Оксана!
Ховай боже! як панночка!
Що-то за хороше!
А червінців! хоч не його,
Так що? аби гроші».
«Аби гроші, однаково!
Правду Лейба каже;
А щоб певна була правда,
Нехай шлях покаже.
Одягайся!»
Поїхали
Ляхи у Вільшану.
Один тільки під лавою
Конфедерат п'яний
Не здужа встать, а курника,
П'яний і веселий:
«My zyjemy, my zyjemy,
Polska nie zginela»²³ .

*Титар*²⁴

«У гаю, гаю
Вітру немає;
Місяць високо,
Зіроньки сяють.
Вийди, серденько,-
Я виглядаю;
Хоч на годину,
Моя рибчино!
Виглянь, голубко,
Та поворкуем,
Та посумуем;
Бо я далеко
Сю ніч мандрую.
Виглянь же, пташко,
Моє серденько,
Поки близенько,
Та поворкуем...
Ох, тяжко, важко!»
Отак, ходя попід гаєм,
Ярема співає,
Виглядає; а Оксани
Немає, немає.
Зорі сяють; серед неба
Горить білолиций;
Верба слуха соловейка,
Дивиться в криницю;
На калині, над водою,
Так і виливає,
Неначе зна, що дівчину
Козак виглядає.
А Ярема по долині
Ледве-ледве ходить,
Не дивиться, не слухає...
«Нащо мені врода,
Коли нема долі, нема талану!
Літа молодії марно пропадуть.
Один я на світі без роду, і доля —
Стеблина-билина на чужому полі.
Стеблину-билина вітри рознесуть:
Так і мене люде не знають, де діти.
За що ж одцурались? Що я сирота?
Одно було серце, одно на всім світі,
Одна душа щира, та бачу, що й та,
Що й та одцуралась».
І хлинули сльози.
Поплакав сердега, утер рукавом.
«Оставайсь здорова. В далекій дорозі
Найду або долю, або за Дніпром
Ляжу головою... А ти не заплачеш,

А ти не побачиш, як ворон клює
Ті карії очі, ті очі козачі,
Що ти цілувала, серденько моє!
Забудь мої сльози, забудь сиротину,
Забудь, що клялася; другого шукай;
Я тобі не пара: я в сірій свитині,
А ти титарівна. Кращого вітай,—
Вітай, кого знаєш... така моя доля.
Забудь мене, пташко, забудь, не журись
А коли почувеш, що на чужім полі
Поляг головою,— нишком помолись.
Одна, серце, на всім світі
Хоч ти помолися!»
Та й заплакав сіромаха,
На кий похилившись.
Плаче собі тихесенько...
Шелест!.. коли гляне:
Попід гаєм, мов ласочка,
Крадеться Оксана.
Забув; побіг; обнялися.
«Серце!» — та й зомліли.
Довго-довго тільки — «серце»,
Та й знову німіли.
«Годі, пташко!»
«Ще трошечки,
Ще... ще... сизокрилий!
Вийми душу!.. ще раз... ще раз.
Ох, як я втомилась!»
«Одпочинь, моя ти зоре!
Ти з неба злетіла!»
Послав свитку. Як ясочка,
Усміхнулась, сіла.
«Сідай же й ти коло мене».
Сів, та й обнялися.
«Серце моє, зоре моя,
Де це ти зоріла?»
«Я сьогодні забарилась:
Батько занедужав;
Коло його все поралась...»
«А мене й байдуже?»
«Який-бо ти, ей же богу!»
І сльози блиснули.
«Не плач, серце, я жартую».
«Жарти!»
Усміхнулась.
Прихилилась головою
Та й ніби заснула.
«Бач, Оксано, я жартую,
А ти й справді плачеш.
Ну, не плач же, глянь на мене:
Завтра не побачиш.
Завтра буду я далеко,
Далеко, Оксано...
Завтра вночі у Чигрині

Свячений ²⁵ достану.
Дасть він мені срібло-злото,
Дасть він мені славу;
Одягну тебе, обую,
Посаджу, як паву,—
На дзиглику, як гетьманшу,
Та й дивитись буду;
Поки не вмру, дивитимусь».
«А може, й забудеш?
Розбагатієш, у Київ
Поїдеш з панами,
Найдеш собі шляхтяночку,
Забудеш Оксану!»
«Хіба краща є за тебе?»
«Може, й є, — не знаю».
«Гнівиш бога, мок серце:
Кращої немає
Ні на небі, ні за небом;
Ні за синім морем
Нема кращої за тебе!»
«Що се ти говориш?
Схаменися!»
«Правду, рибко!»
Та й знову, та й знову.
Довго вони, як бачите,
Меж мови-розмови
Цілувались, обнімались
З усієї сили;
То плакали, то божились,
То ще раз божились.
(й Ярема розказував,
Як жить вони будуть
Укупочці, як золото
І долю добуде,
Як виріжуть гайдамаки
Ляхів в Україні,
Як він буде панувати,
Коли не загине.
Аж обридло слухаючи,
Далєбі, дівчата!
«Ото який! мов і справді
Обридло!»
А мати
Або батько як побачать,
Що ви, мої любі,
Таке диво читаєте,
Гріха на всю губу!
Тоді, тоді... та цур йому,
А дуже цікаве!
А надто вам розказать би,
Як козак чорнявий
Під вербою, над водою,
Обнявшись, сумує;
А Оксана, як голубка,

Воркує, цілує;
То заплаче, то зомліє,
Головоньку схилить:
«Серце моє, доле моя!
Соколе мій милий!
Мій!..» — аж верби нагинались
Слухатъ тую мову.
Ото мова! Не розкажу,
Мої чорноброві,
Не розкажу против ночі,
А то ще присниться.
Нехай собі розійдуться
Так, як ізійшлися,—
Тихесенько, гарнесенько,
Щоб ніхто не бачив
Ні дівочі дрібні сльози,
Ні щирі козачі.
Нехай собі... Може, ще раз
Вони на сім світі
Зустрінуться... побачимо...
А тим часом світить
З усіх вікон у титаря.
Що то там твориться?
Треба глянуть та розказать...
Бодай не діїиті.ся!
Бодай не дивитись, бодай не казати!
Бо за людей сором, бо серце болить.
Гляньте, подивіться: то конфедерати ²⁶,
Люде, що зібрались волю боронить.
Боронять, прокляті... Будь проклята мати,
І день, і година, коли понесла,
Коли породила, на світ привела!
Дивіться, що роблять у титаря в хаті
Пекельнії діти.
У печі пала
Огонь і світить на всю хату,
В кутку собакою дрижить
Проклятий жид; конфедерати
Кричать до титаря: «Хоч жить?
Скажи, де гроші?»
Той мовчить.
Налигачем скрутили руки,
Об землю вдарили — нема,
Нема ні слова.
«Мало муки!
Давайте приску! де смола?
Кропи його! отак! холоне?
Мерщій же приском посипай!
Що? скажеш, шельмо?... І не стогне!
Завзята бестія! стривай!»
Насипали в халяви жару...
«У тім'я цвяшок закатай!»
Не витерпів святої кари,
Упав сердега. Пропадай,

Душа, без сповіді святої!
«Оксано, дочко!» — та й умер.
Ляхи задумалися стоя,
Хоч і запеклі. «Що ж тепер?
Панове, ради! Поміркуєм,
Тепер з ним нічого робить,
Запалим церкву!»
«Гвалт! рятуйте!
Хто в бога вірує!» — кричить
Надворі голос, що є сили.
Ляхи зомліли. «Хто такий?»
Оксана в двері: «Вбили! вбили!»
Та й пада крижем. А старший
Махнув рукою на громаду.
Понура шляхта, мов хорти,
За двері вийшла. Сам позаду,
Бере зомлілюю...
Де ж ти,
Яremo, де ти? подивися!
А він, мандруючи, співа,
Як Наливайко з ляхом бився.
Ляхи пропали; нежива
Пропала з ними і Оксана.
Собаки де-де по Вільшаній
Загавкають та й замовчать.
Біліє місяць; люде сплять,
І титар спить... Не рано встане:
Навіки, праведний, заснув ²⁷.
Горіло світло, погасало,
Погасло... Мертвий мов здригнув.
І сумно-сумно в хаті стало.

Свято в Чигирині ²⁸

Гетьмани, гетьмани, якби-то ви встали,
Встали, подивились на той Чигирин,
Що ви будували, де ви панували!
Заплакали б тяжко, бо ви б не пізнали
Козацької слави убогих руїн.

Базари, де військо, як море червоне,
Перед бунчуками, бувало, горить,
А ясновельможний, на воронім коні,
Блисне булавою — море закипить...
Закипить, і розлилося
Степами, ярами;
Лихо мліє перед ними...
А за козаками...
Та що й казати? Минулося;
А те, що минуло,
Не згадуйте, пани-брати,
Бо щоб не почули.
Та й що з того, що згадаєш?
Згадаєш — заплачеш.
Ну, хоч глянем на Чигирин,
Колись-то козачий.

Із-за лісу, з-за туману,
Місяць впливає,
Червоніє, круглолиций,
Горить, а не сяє,
Неначе зна, що не»треба
Людям його світу,
Що пожари Україну
Нагріють, освітять.
І смерклося, а в Чигирині,
Яку домовині.
Сумно-сумяю. (Отак було
По всій Україні
Против ночі Маковія,
Як ножі святили).
Людей не чуть; через базар
Кажан костокрилий
Перелетить; на вигоні
Сова завиває.

А де ж люде?.. Над Тясмином.
У темному гаю,
Зібралися; старий, малий,
Убогий, багатий
Поеднались,— дожидають
Великого свята.
У темному гаю, в зеленій діброві,

На припоні коні отаву скубуть;
Осідлані коні, вороні готові.
Куди-то поїдуть? кого повезуть?
Он кого, дивіться. Лягли по долині,
Неначе побиті, ні слова не чуть.
Ото гайдамаки. На гвалт України
Орли налетіли; вони рознесуть
Ляхам, жидам кару;
За кров і пожари
Пеклом гайдамаки ляхам оддадуть.

Попід дібровою стоять
Вози залізної тарані ²⁹:
То щедрої гостинець пані.
Уміла що кому давать,
Нівроку їй, нехай царствує;
Нехай не вадить, як не чує!
Поміж возами нігде стать:
Неначе в ірій, налетіло
З Смілянщини, з Чигирина
Просте козацтво, старшина,
На певне діло налетіли.
Козацьке панство походжає
В киреях чорних, як один,
Тихенько, ходя, розмовляє
І поглядає на Чигрин.

Старшина первий

Старий Головатий ³⁰ щось дуже коверзує.

Старшина другий

Мудра голова, сидить собі в хуторі, ніби не знає нічого, а дивишся — скрізь Головатий. «Коли сам,— каже,— не повершу, то синові передам».

Старшина третій

Та й син же штука! Я вчора зустрівся з Залізником ³¹; таке розказує про його, що цур йому! «Кошовим,— каже,— буде, та й годі; а може, ще і гетьманом, коли теє...»

Старшина другий

А Гонта ³² нащо? а Залізник? До Гонти сама ³³... " сама писала: «Коли,— каже...»

Старшина первий

Цитьте лишень, здається, дзвонять!

Старшина другий

Та ні, то люде гомонять.

Старшина первий

Гомонять, поки ляхи почують. Ох, старі голови та розумні: химерять-химерять та й зроблять з лемеша швайку. Де можна лантух, там торби не треба. Купили хрину, треба з'їсти; плачте, очі, хоч повилазьте: бачили, що купували; грошам не пропадать! А то думають, думають, ні вголос, ні мовчки; а ляхи догадаються — от тобі й пшик! Що там за рада? чом вони не дзвонять? Чим спиниш народ, щоб не гомонів? Не десять душ, а слава богу, вся Смілянщина, коли не вся Україна. Он, чуєте? співають.

Старшина третій

Справді, співа щось; піду спиню.

Старшина первий

Не спиняй, нехай собі співає, аби не голосно.

Старшина другий

Ото, мабуть, Волох! ³⁴ Не втерпів-таки старий дурень; треба, та й годі!

Старшина третій

А мудро співає! коли не послухаєш, усе іншу. Під крадьмось, братці, та послухаєм, а тим часом задзвонять.

Старшина первий і другий

А що ж? то й ходімо!

Старшина третій

Добре, ходімо.

Старшини нишком стали за дубом, а під дубом сидить сліпий кобзар; кругом його запорожці і гайдамаки. Кобзар співає з повагою і неголосно.

«Ой волохи, волохи,
Вас осталося трохи;
І ви, молдавани,
Тепер ви не пани;
Ваші господарі
Наймити татарам,
Турецьким султанам.
В кайданах, в кайданах!
Годі ж, не журіться;
Гарно помоліться,
Братайтеся з нами,
З нами, козаками;
Згадайте Богдана ³⁵,
Старого гетьмана;
Будете панами,
Та, як ми, з ножами,
З ножами святими,
Та з батьком Максимом
Сю ніч погуляєм,
Ляхів погойдаєм,
Та так погуляєм,
Що аж пекло засміється,
Земля затрясється,
Небо запалає...
Добре погуляєм!»

Запорожець

Добре погуляєм! правду старий епіва, як не бреше. А що б то з його за кобзар був, якби не волох!

Кобзар

Та я й не волох; так тільки — був колись у Волощині, а люде й зовуть Волохом, сам не знаю за що.

Запорожець

Ну, та дарма; утни ще яку-небудь. Ану лишень про батька Максима ушквар.

Гайдамака

Та не голосно, щоб не почула старшина.

Запорожець

А що нам ваша старшина? почує, так послуха, коли має чим слухати, та й годі.
У нас один старший — батько Максим; а він як почує, то ще карбованця дасть.
Співай, старче божий, не слухай його.

Гайдамака

Та воно так, чоловіче; я це й сам знаю, та ось що: не так пани, як підпанки, або
— поки сонце зійде, то роса очі вийсть.

Запорожець

Брехня! Співай, старче божий, яку знаєш, а то й дзвона не діждемо —
поснемо.

Гуртом

Справді, поснемо; співай яку-небудь.

Кобзар

(співає)

«Літа орел, літа сизий
Попід небесами;
Гуля Максим, гуля батько
Степами-лісами.
Ой літає орел сизий,
А за ним орлята;
Гуля Максим, гуля батько,
А за ним хлоп'ята.
Запорожці ті хлоп'ята,
Сини його, діти,—
Поміркує, загадає,
Чи бити, чи пити,
Чи танцювать; то й ушкварять,
Аж земля трясеться.
Заспіває — заспівають,
Аж лихо сміється.
Горілку, мед не чаркою —
Поставцем черкає,
А ворога, заплющившись,
Ката, не минає.
Отакий-то наш отаман,
Орел сизокрилий!
І воює, і гарцює
З усієї сили —
Нема в його ні оселі,
Ні саду, ні ставу...
Степ і море; скрізь битий шлях,
Скрізь золото, слава.
Шануйтеся ж, вражі ляхи,
Скажені собаки:
Йде Залізник Чорним шляхом³⁶,
За ним гайдамаки».

Запорожець

Оце-то так! вчистив, нічого сказати: і до ладу, і правда. Добре, далебі, добре! Що хоче, то
так і втне. Спасибі, спасибі-

Гайдамака

Я щось не второпавав, що він співав про гайдамаків?

Запорожець

Який-бо ти бевзь і справді! Бачиш, ось що він співав: щоб ляхи погані, скажені собаки, каялись, бо йде Залізник Чорним шляхом з гайдамаками, щоб ляхів, бачиш, різати...

Гайдамака

І вішати, і мордувати! Добре, ей-богу, добре! Ну, це так! Далєбі, дав би карбованця, якби був не пропив учора! Шкода! Ну, нехай стара в'язне, більше м'яса буде- Поборгуй, будь ласкав, завтра оддам. Утни ще що-небудь про гайдамаків.

Кобзар

До грошей я не дуже ласий. Аби була ласка слухати, поки не охрип, співатиму; а охрипну — чарочку, другу тії ледащиці-живиці, як то кажуть, та й знову. Слухайте ж, панове громадо!

«Ночували гайдамаки
В зеленій діброві,
На припоні пасли коні,
Сідлані, готові.
Ночували ляшки-панки
В будинках з жидами,
Напилися, простяглися
Та й...»

Громада

Цить лишень! здається, дзвонять. Чуєш?.. ще раз... о!..

«Задзвонили, задзвонили!» —
Пішла луна гаєм.
«Ідіть же ви та молітесь,
А я доспіваю».

Повалили гайдамаки,
Аж стогне діброва;
Не повезли, а на плечах
Чумацькі воліві
Несуть вози. А за ними
Сліпий Волох знову:
«Ночували гайдамаки
В зеленій діброві».
Шкандибає, курникає,
І гич не до речі.
«Ну лиш іншу, старче божий!» —
З возами на плечах
Кричать йому гайдамаки.
«Добре, хлопці, нате!
Отак! отак! добре, хлопці!
А нуте, хлоп'ята,
Ушкваримо!»
Земля гнеться.
А вони з возами
Так і ріжуть. Кобзар грає,
Додає словами:
«Он гоп таки так!

Кличе Гандзю козак:
«Ходи, Гандзю, пожартую,
Ходи, Гандзю, поцілую;
Ходім, Гандзю, до попа
Богу помолиться;
Нема жита ні снопа,
Вари варениці».
Оженився, зажурився —
Нічого немає;
У ряднині ростуть діти,
А козак співає:
«І по хаті ти-ни-ни,
І по сінях ти-ни-ни,
Вари, жінко, лини,
Ти-ни-ни, ти-ни-ни!»

«Добре! Добре! Ще раз! Ще раз!»
Кричать гайдамаки.

«Ой гоп того дива!
Наварили ляхи пива,
А ми будем шинкувать,
Ляшків-панків частувать.
Ляшків-панків почастиуєм,
З панянками пожартуєм.
Ой гоп таки так!
Кличе панну козак:
«Панно, пташко моя!
Панно, доле моя!
Не соромся, дай рученьку,
Ходім погуляймо;
Нехай людям лихо сниться,
А ми заспіваймо.
А ми заспіваймо,
А ми посідаймо,
Панно, пташко моя,
Панно, доле моя!»

«Ще раз, ще раз!»

«Якби таки або так, або сяк,
Якби таки запорозький козак,
Якби таки молодий, молодий,
Хоч по хаті б поводив, поводив.
Страх мені не хочеться
З старим дідом морочиться.
Якби таки...»

«Цу-цу, скажені! схаменіться!
Бач, розходилися! А ти,
Стара собако, де б молиться,
Верзеш тут погань. От чорти!»
Кричить отаман. Опинились;

Аж церков бачать. Дяк співа,
Попи з кадилами, з кропилом;
Громада — ніби нежива,
Анітелень... Поміж возами
Попи з кропилами пішли;
За ними корогви несли,
Як на Великдень над пасками.
«Моліться, братія, моліться! —
Так благочинний ³⁷ начина.—
Кругом святого Чигрина
Сторожа стане з того світу,
Не дасть святого розпинать.
А ви Україну ховайте:
Не дайте матері, не дайте
В руках у ката пропадать.
Од Конашевича ³⁸ і досі
Пожар не гасне, люде мруть,
Конають в тюрмах, голі, босі...
Діти нехрещені ростуть,
Козацькі діти; а дівчата!..
Землі козацької краса
У ляха в'яне, як перш мати,
І непокрита коса
Стидом січеться; карі очі
В неволі гаснуть; розкувать
Козак сестру свою не хоче,
Сам не соромиться конать
В ярмі у ляха... горе, горе!
Моліться, діти! страшний суд
Ляхи в Україну несуть —
І заривають чорні гори.
Згадайте праведних гетьманів:
Де їх могили? де лежить
Останок славного Богдана?
Де Остряниця стоїть
Хоч би убогая могила?
Де Наливайкова? ³⁹ нема!
Живого й мертвого спалили.
Де той Богун, де та зима?
Інгул щозиму замерзає —
Богун не встане загатить
Шляхетським трупом ⁴⁰. Лях гуляє!
Нема Богдана — червонить
І Жовті Води ⁴¹, й Рось зелену.
Сумує Корсунь староденний:
Нема журбу з ким поділить.
І Альта плаче: «Тяжко жити!
Я сохну, сохну... де Тарас?
Нема, не чуть... не в батька діти!»
Не плачте, братія: за нас
І душі праведних, і сила
Архістратиґа Михаїла.
Не за горами кари час.
Моліться, братія!»

Молились,
Молились щиро козаки,
Як діти, щиро; не журились,
Гадали теє... а зробилось —
Над козаками хусточки!
Одно добро, одна слава —
Біліє хустина,
Та й ту знімуть...
А диякон:
«Нехай ворог гине!
Беріть ножі! освятили».
Ударили в дзвони,
Реве гаєм: «Освятили!»
Аж серце холоне!
Освятили, освятили!
Гине шляхта, гине!
Розібрали, заблищали
По всій Україні ⁴²

Треті півні ⁴³

Ще день Україну катували
Ляхи скажені; ще один,
Один, останній, сумували
І Україна, і Чигрин.
І той минув — день Маковія,
Велике свято в Україні.
Минув — і лях, і жидовин
Горілки, крові упивались,
Кляли схизмата, розпинали,
Кляли, що нічого вже взять.
А гайдамаки мовчки ждали,
Поки поганці ляжуть спать.
Лягли, і в голови не клали,
Що вже їм завтра не вставать.
Ляхи заснули, а іуди
Ще лічать гроші уночі,
Без світла лічать бариші,
Щоб не побачили, бач, люде.
І ті на золото лягли
І сном нечистим задрімали.
Дрімають... навіки бодай задрімали!
А тим часом місяць пливе оглядять
І небо, і зорі, і землю, і море
Та глянуть на люде, що вони моторять,
Щоб богові вранці про те розказать.
Світить білолиций на всю Україну,
Світить... а чи бачить мою сиротину,
Оксану з Вільшани, мою сироту?
Де її мордують, де вона воркує?
Чи знає Ярема? чи знає, чи чує?
Побачимо потім, а тепер не ту,
Не ту заспіваю, іншої заграю;
Лихо — не дівчата — буде танцювать.
Недолю співаю козацького краю;
Слухайте ж, щоб дітям потім розказать,
Щоб і діти знали, внукам розказали,
Як козаки шляхту тяжко покарали
За те, що не вмiла в добрі панувать.

Гомонiла Україна,
Довго гомонiла,
Довго, довго кров степами
Текла-червонiла.
Текла, текла та й висохла.
Степи зеленiють;
Дiди лежать, а над ними
Могили синiють.
Та що з того, що високi?
Нiхто їх не знає,

Ніхто щиро не заплаче,
Ніхто не згадає.
Тільки вітер тихесенько
Повіє над ними,
Тільки роси ранесенько
Сльозами дрібними
їх умиють. Зійде сонце,
Осушить, пригріє;
А унуки? їм байдуже,
Панам жито сіють.
Багато їх, а хто скаже,
Де Гонти могила,—
Мученика праведного
Де похоронили?
Де Залізник, душа щира,
Де одпочиває?
Тяжко! важко! Кат панує,
А їх не згадають.

Гомоніла Україна,
Довго гомоніла,
Довго, довго кров степами
Текла-червоніла.
І день, і ніч гвалт, гармати;
Земля стогне, гнеться;
Сумно, страшно, а згадаєш —
Серце усміхнеться.

Місяцю мій ясний! з високого неба
Сховайся за гору, бо світу не треба;
Страшно тобі буде, хоч ти й бачив Рось,
І Альту ⁴⁴, і Сену, і там розлилось,
Не знать за що, крові широкее море.
А тепер що буде! Сховайся ж за гору;
Сховайся, мій друже, щоб не довелось
На старість заплакати...

Сумно, сумно серед неба
Сяє білолиций.
Понад Дніпром козак іде,
Може, з вечірниці.
Іде смутний, невеселий,
Ледве несуть ноги.
Може, дівчина не любить
За те, що убогий?
І дівчина його любить,
Хоч лата на латі.
Чорнобривий, а не згине,
То буде й багатий.
Чого ж смутний, невеселий
Іде — чуть не плаче?
Якусь тяжку недоленьку
Віщує козаче,

Чує серце, та не скаже,
Яке лихо буде.
Мине лихо... Кругом його
Мов вимерли люде.
Ані півня, ні собаки;
Тільки із-за гаю
Десь далеко сіроманці
Вовки завивають
Байдуже! іде Ярема,
Та не до Оксани,
Не в Вільшану на досвітки,—
До ляхів поганих
У Черкаси. А там третій
Півень заспіває...
А там... а там... Йде Ярема,
На Дніпр поглядає.

«Ой Дніпре мій, Дніпре, широкий та дужий!
Багато ти, батьку, у море носив
Козацької крові; ще понесеш, друже!
Червонив ти синє, та не напоїв;
А сю ніч уп'єшся. Пекельнеє свято
По всій Україні сю ніч зареве;
Потече багато, багато, багато
Шляхетської крові. Козак оживе;
Оживуть гетьмани в золотім жупані;
Прокинетесь доля; козак заспіва:
«Ні жида, ні ляха», а в степах України —
О боже мій милий — блисне булава!»

Так думав, ідучи в латаній свитині,
Сердега Ярема з свяченим в руках.
А Дніпр мов підслухав: широкий та синій,
Підняв гори-хвилі; а в очеретах
Реве, стогне, завиває,
Лози нагинає;
Грім гогоче, а блискавка
Хмару роздирає.
Іде собі наш Ярема,
Нічого не бачить;
Одна думка усміхнеться,
А друга заплаче.
«Там Оксана, там весело
І в сірій свитині;
А тут... а тут... що ще буде?
Може, ще загину».
А тим часом із байраку
Півень — кукуріку!
«А, Черкаси!.. боже милий!
Не вкороти віку!»

Червоний бенкет

Задзвонили в усі дзвони
По всій Україні;
Закричали гайдамаки:
«Гине шляхта, гине!
Гине шляхта! погуляєм
Та хмару нагрієм!»
Зайнялася Смілянщина,
Хмара червоніє.
А найперша Медведівка
Небо нагріває.
Горить Сміла, Смілянщина
Кров'ю підпливає.
Горить Корсунь, горить Канів,
Чигирин, Черкаси;
Чорним шляхом запалало,
І кров полилася
Аж у Волинь. По Поліссі
Гонта бенкетує,
А Залізник в Смілянщині
Домаху ⁴⁵ гартує,
У Черкасах, де й Ярема
Пробує свячений.
«Отак, отак! добре, діти,
Мордуйте скажених!
Добре, хлопці!» — на базарі
Залізник гукає.
Кругом пекло; гайдамаки
По пеклу гуляють.
А Ярема — страшно глянуть
По три, по чотири
Так і кладе. «Добре, сину,
Матері їх хиря!
Мордуй, мордуй, в раю будеш
Або есаулом.
Гуляй, сину! нуте, діти!»
І діти майнули
По горищах, по коморах,
По льохах, усюди;
Всіх уклали, все забрали.
«Тепер, хлопці, буде!
Утомились, одпочиньте».
Улиці, базари
Крились трупом, плили кров'ю.
«Мало клятим кари!
Ще раз треба перемучить,
Щоб не повставали
Нехрещені, кляті душі».
На базар збирались
Гайдамаки. Йде Ярема,

Залізник гукає:
«Чуєш, хлопче? ходи сюди!
Не бійсь, не злякаю».
«Не боюся!» Знявши шапку,
Став, мов перед паном.
«Відкіля ти? хто ти такий?»
«Я, пане, з Вільшани».
«З Вільшаної, де титаря
Пси замордували?»
«Де? якого?»
«У Вільшаній;
І кажуть, що вкрали
Дочку його, коли знаєш».
«Дочку, у Вільшаній?»
«У титаря, коли знавав».
«Оксано, Оксано!» —
Ледве вимовив Ярема
Та й упав додолу.
«Еге! ось що... Шкода хлопця,
Провітри, Миколо!»
Провітрився. «Батьку! брате!
Чом я не сторукий?
Дайте ножа, дайте силу,
Муки ляхам, муки!
Муки страшної, щоб пекло
Тряслося та мліло!»
«Добре, сину, ножі будуть
На святеє діло.
Ходім з нами у Лисянку
Ножі гартувати!»
«Ходім, ходім, отамане,
Батьку ти мій, брате,
Мій єдиний! На край світа
Полечу, достану,
З пекла вирву, отамане...
На край світа, пане...
На край світа, та не найду,
Не найду Оксани!»
«Може, й найдеш. А як тебе
Зовуть? я не знаю».
«Яремою».
«А прізвище?»
«Прізвища немає!»
«Хіба байстрюк? Без прізвища
Запиши, Миколо,
У реєстер. Нехай буде-
Нехай буде Голий,
Так і пиши!»
«Ні, погано!»
«Ну, хіба Бідою?»
«І це не так».
«Стривай лишень,
Пиши Галайдою»⁴⁶.
Записали.

« Ну, Галайдо,
Поїдем гуляти.
Найдеш долю... а не найдеш...
Рушайте, хлоп'ята».
І Яремі дали коня
Зайвого з обозу.
Усміхнувся на воронім
Та й знову у сльози.
Виїхали з'а царину ⁴⁷;
Палають Черкаси...
«Чи всі, діти?»
«Усі, батьку!»
«Гайда!»
Простяглася
По діброві понад Дніпром
Козацька ватага.
А за ними кобзар Волох
Переваги-ваги
Шкандибав на конику,
Козакам співає:
«Гайдамаки, гайдамаки,
Залізняк гуляє».
Поїхали... а Черкаси
Палають, палають.
Байдуже, ніхто й не гляне.
Сміються та лають
Кляту шляхту. Хто балака,
Хто кобзаря слуха.
А Залізняк попереду,
Нашорошив уха;
Іде собі, люльку курить,
Нікому ні слова.
А за ним німий Ярема.
Зелена діброва,
І темний гай, і Дніпр дужий,
І високі гори,
Небо, зорі, добро, люде
І лютеє горе —
Все пропало, все! нічого
Не знає, не бачить,
Як убитий. Тяжко йому,
Тяжко, а не плаче.
Ні, не плаче: змія люта,
Жадна випиває
Його сльози, давить душу,
Серце роздирає.
«Ой ви, сльози, дрібні сльози!
Ви змиєте горе;
Змийте його... тяжко! нудно!
І синього моря,
І Дніпра, щоб вилить люте,
І Дніпра не стане.
Занапасть хіба душу?
Оксано, Оксано!

Де ти, де ти? подивися,
Моя ти єдина,
Подивися на Ярему.
Де ти? Може, гине,
Може, тяжко клене долю,
Клене, умирає
Або в пана у кайданах
У склепу конає.
Може, згадує Ярему,
Згадує Вільшану,
Кличе чого: «Серце моє,
Обніми Оксану!
Обнімемось, мій соколе!
Навіки зомлієм.
Нехай ляхи знущаються,
Не почуєм!..» Віє,
Віє вітер з-за Лиману,
Гне тополю в полі,—
І дівчина похилиться,
Куди гне недоля.
Посумує, пожуриться,
Забуде... і, може...
У жупані, сама пані;
А лях... боже, боже!
Карай пеклом мою душу,
Вилий муки море,
Розбий кару надо мною,
Та не таким горем
Карай серце: розірветься,
Хоч би було камень.
Доле моя! серце моє!
Оксано, Оксано!
Де ти ділася-поділась?»
І хлинули сльози;
Дрібні-дрібні полилися.
Де вони взялися!
А Залізник гайдамакам
Каже опинитись:
«У ліс, хлопці! вже світає,
І коні пристали:
Попасемо»,— і тихенько
У лісі сховались.

Гупалівщина

Зійшло сонце; Україна
Де палала, тліла,
А де шляхта, запертися,
У будинках мліла.
Скрізь по селах шибениці;
Навішано трупу —
Тільки старших, а так шляхта
Купою на купі.
На улицах, на розпуттях
Собаки, ворони
Гризуть шляхту, клюють очі;
Ніхто не боронить.
Та й нікому: осталися
Діти та собаки,—
Жінки навіть з рогачами
Пішли в гайдамаки.

Отаке-то було лихо
По всій Україні!
Гірше пекла... А за віщо,
За що люде гинуть?
Того ж батька, такі ж діти,—
Жити б та брататься.
Ні, не вміли, не хотіли,
Треба роз'єднатися!
Треба крові, брата крові,
Бо заздро, що в брата
Є в коморі і надворі,
І весело в хаті!
«Уб'єм брата! спалим хату!» —
Сказали, і сталось-
Все б, здається; ні, на кару
Сироти остались.
В сльозах росли, та й вирости;
Замучені руки
Розв'язались — і кров за кров,
І муки за муки!
Болить серце, як згадаєш:
Старих слов'ян діти
Впились кров'ю. А хто винен ^{48?}
Ксьондзи, езуїти.

Мандрували гайдамаки
Лісами, ярами,
А за ними і Галайда
З дрібними сльозами.
Вже минули Воронівку,
Вербівку; в Вільшану
Приїхали. «Хіба спитать,
Спитать про Оксану?

Не питаю, щоб не знали,
За що пропадаю».
А тим часом гайдамаки
Й Вільшану минають.
Питається у хлопчика:
«Що, титаря вбили?»
«Ба ні, дядьку; батько казав,
Що його спалили
Оті ляхи, що там лежать,
І Оксану вкрали.
А титаря на цвинтарі
Вчора поховали».
Не дослухав... «Неси, коню!»
І поводи кинув.
«Чом я вчора, поки не знав,
Вчора не загинув!
А сьогодні, коли й умру,
З домовини встану
Ляхів мучить. Серце мое!
Оксано! Оксано!
Де ти?»
Замовк, зажурився,
Поїхав ходою.
Тяжко-важко сіромасі
Боротись з нудьгою.
Догнав своїх. Боровиків
Вже хутір минають.
Корчма тліє з стодолою,
А Лейби немає.
Усміхнувся мій Ярема,
Тяжко усміхнувся.
Отут, отут позавчора
Перед жидом гнувся,
А сьогодні... та й жаль стало,
Що лихо минуло.
Гайдамаки понад ярмом
З шляху повернули.
Наганяють півпарубка.
Хлопець у свитині
Полатаній, у постолах;
На плечах торбина.
«Гей, старченя! стривай лишень!»
«Я не старець, пане!
Я, як бачте, гайдамака».
«Який же поганий!»
«Відкіля ти?»
«З Керелівки»⁴⁹.
«А Будища⁵⁰ знаєш?
І озеро коло Будищ?»
«І озеро знаю,
Отам воно; оцим ярмом
Втрапите до його».
«Що, сьогодні ляхів. бачив?»
«Нігде ні одного;

А вчора було багато.
Вінки не святити:
Не дали ляхи прокляті.
Зате ж їх і били,
І я, й батько святим ножем;
А мати нездужа,
А то й вона б».
«Добре, хлопче.
Ось на ж тобі, друже,
Цей дукачик⁵¹, та не згуби».
Узяв золотого,
Подивився: «Спасибі вам!»
«Ну, хлопці, в дорогу!
Та чуєте? без гомону.
Галайдо, за мною!
В оцім яру є озеро
Й ліс попід горою,
А в лісі скарб. Як приїдем,
То щоб кругом стали,
Скажи хлопцям. Може, льохи
Стерегти осталась
Яка погань».
Приїхали.
Стали кругом ліса;
Дивляться — нема нікого...
«Ту їх достобіса!
Які груші уродили!
Збивайте, хлоп'ята!
Швидше! швидше! Отак, отак!
І конфедерати
Посипалися додолу,
Груші гнилобокі.
Позбивали, упорались;
Козакам нівроку,
Найшли льохи, скарб забрали,
У ляхів кишені
Потрусили та й потягли
Карати мерзенних
У Лисянку⁵².

Бенкет у Лисянці

Смеркалося. Із Лисянки
Кругом засвітило:
Ото Гонта з Залізняком
Люльки закурили.
Страшно, страшно закурили!
І в пеклі не вміють
Отак курить. Гнилий Тікич
Кров'ю червоніє
Шляхетською, жидівською;
А над ним палають
І хатина, і будинок;
Мов доля карає
Вельможного й неможного.
А серед базару
Стоїть Гонта з Залізняком,
Кричать: «Ляхам кари!
Кари ляхам, щоб каялись!»
І діти карають.
Стогнуть, плачуть; один просить,
Другий проклинає;
Той молиться, сповідає
Гріхи перед братом,
Уже вбитим. Не милують,
Карають, завзяті.
Як смерть люта, не вважають
На літа, на вроду
Шляхтяночки й жидівочки.
Тече кров у воду.
.Ні каліка, ані старий,
Ні мала дитина
Не остались,— не вблагали
Лихої години.
Всі полягли, всі покотом;
Ні душі живої
Шляхетської й жидівської.
А пожар удвоє
Розгорівся, розпалався
До самої хмари.
А Галайда, знай, гукає:
«Кари ляхам, кари!»
Мов скажений, мертвих ріже,
Мертвих віша, палить.
«Дайте ляха, дайте жида!
Мало мені, мало!
Дайте ляха, дайте крові
Наточить з поганих!
Крові море... мало моря...
Оксано! Оксано!
Де ти?» — крикне й сховається

В полум'ї, в пожарі.
А тим часом гайдамаки
Столи вздовж базару
Поставили, несуть страву,
Де що запопали,
Щоб засвітла повечерять.
«Гуляй!» — загукали.
Вечеряють, а кругом їх
Пекло червоніє.
У полум'ї, повішані
На кроквах, чорніють
Панські трупи. Горять крокви
І падають з ними.
«Пийте, діти! пийте, лийте!
З панами такими,
Може, ще раз зустрінемося,
Ще раз погуляєм.—
І поставець одним духом
Залізник черкає.—
За прокляті ваші трупи,
За душі прокляті
Ще раз вип'ю! Пийте, діти!
Вип'єм, Гонто, брате!
Вип'єм, друже, погуляєм
Укупочці, в парі.
А де ж Волох? заспівай лиш
Нам, старий кобзарю!
Не про дідів, бо незгірше
Й ми ляхів караєм;
Не про лихо; бо ми його
Не знали й не знаєм.
Веселої утни, старче,
Щоб земля ломилась,—
Про вдовицю-молодицю,
Як вона журилась».

(Кобзар грає й приспівує)

«Од села до села
Танці та музики;
Курку, яйця продала —
Маю черевики.
Од села до села
Буду танцювати:
Ні корови, ні вола —
Осталася хата.
Я оддам, я продам
Кумові хатину,
Я куплю, я зроблю
Яточку під тином;
Торгувать, шинкувать
Буду чарочками,
Танцювать та гулять

Таки з парубками.
Ох ви, дітки мої,
Мої голуб'ята,
Не журіться, подивіться,
Як танцює мати.
Сама в найми піду,
Діток в школу оддам,
А червоним черевичкам
Таки дам, таки дам!»

«Добре! добре! Ну, до танців,
До танців, кобзарю!»
Сліпий вшкварив — навприсядки
Пішли по базару.
Земля гнеться. «Нумо, Гонто!»
«Нум, брате Максиме!
Ушкваримо, мій голубе,
Поки не загинем!»

«Не дивуйтеся, дівчата,
Що я обідрався;
Бо мій батько робив гладко,
То й я в його вдався».
«Добре, брате, ей же богу!»
«Ану ти, Максиме!»
«Постривай лиш!»

«Отак чини, як я чиню:
Люби дочку абичию —
Хоч попову, хоч дякову,
Хоч хорошу мужикову».

Всі танцюють, а Галайда
Не чує, не бачить.
Сидить собі кінець стола,
Тяжко-важко плаче,
Як дитина. Чого б, бачся?
В червонім жупані,
І золото, і слава є,
Та нема Оксани;
Ні з ким долю поділити,
Ні з ким заспівати;
Один, один сиротою
Мусить пропадати.
А того, того й не знає,
Що його Оксана
По тім боці за Тікичем
В будинку з панами,
З тими самими ляхами,
Що замордували
Її батька. Недолюди,
Тепер заховались
За мурами та дивитесь,

Як жиди конають,
Брати ваші! А Оксана
В вікно поглядає
На Лисянку засвічену.
«Де то мій Ярема?» —
Сама думає. Не знає,
Що він коло неї,
У Лисянці, не в свитині —
В червонім жупані,
Сидить один та думає:
«Де моя Оксана?
Де вона, моя голубка
Приборкана, плаче?»
Тяжко йому.
А із яру
В киреї козачій
Хтось крадеться.
«Хто ти такий?»
Галайда питає.
«Я посланець пана Гонти.
Нехай погуляє,
Я подожду».
«Ні, не діждеш,
Жидівська собако!»
«Ховай боже, який я жид!
Бачиш? Гайдамака!
Ось копійка...⁵³ подивися...
Хіба ти не знаєш?»
«Знаю, знаю,— і свячений
З халяви виймає.—
Признавайсь, проклятий жиде,
Де моя Оксана?»
Та й замахнувсь.
«Ховай боже!..
В будинку... з панами...
Вся в золоті...»
«Виручай же!
Виручай, проклятий!»
«Добре, добре... Які ж бо ви,
Яремо, завзяті!
Іду зараз і виручу:
Гроші мур ламають.
Скажу ляхам — замість Паца...»
«Добре, добре! знаю.
Іди швидче!»
«Зараз, зараз!
Гонту забавляйте,
З півупруга⁵⁴, а там нехай.
Ідіть же гуляйте...
Куди везти?»
«У Лебедин!⁵⁵
У Лебедин,— чуєш?»
«Чую, чую».
І Галайда

З Гонтою танцює.
А Залізник бере кобзу:
«Потанцюй, кобзарю,
Я заграю».
Навприсядки
Сліпий по базару
Оддирає постоломи,
Додає словами:

«На городі пастернак;
Чи я ж тобі не козак, не козак?
Чи я ж тебе не люблю, не люблю?
Чи я ж тобі черевичків не куплю?
Куплю, куплю чорпнобрива.
Куплю, куплю того дива.
Буду, серце, ходить,
Буду, серце, любить».

«Ой гоп,гопака!
Полюбила козака,
Та рудого, та старого -
Лиха доля така.
Іди ж доле, за журбою,
А ти, старий, за водою,
А я — так до шинку.
Вип`ю чарку, вип`ю другу,
Вип`ю третю на потуху.
П`яту, шосту, та й кінець.
Пішла баба у танець,
А за нею горобець
Викрутасом-вихилясом...
Молодець горобець!
Старий рудий бабу кличе,
А та йому дулі тиче:
«Оженився, сатано,—
Заробляй же на пшоно;
Треба діток годувать,
Треба діток одягать.
А я буду добувать,
А ти, старий, не гріши,
Та в запічку колиши,
Та мовчи, не диши».

«Як була я молодою преподобницею,
Повісила хвартушину над віконницею;
Хто йде — не мине,
То кивне, то моргне.
А я шовком вишиваю,
В кватирочку виглядаю:
Семени, Івани,
Надівайте жупани,
Та ходімо погуляймо,
Та сядемо заспіваймо».

«Заганяйте квочку в бочку,
А курчата в вершу
.
.
І... гу!
Загнув батько дугу,
Тягне мати супоню.
А ти зав'яжи, доню».

«Чи ще? чи годі?»
«Ще, ще!
Хоч погану! самі ноги носять»

«Ой сип сирівець
Та криши опеньки:
Дід та баба,
То й до ладу,—
Обоє раденькі.

* * *

Ой сип сирівець
Та криши петрушку:

.
.

* * *

Ой сип сирівець
Та накриши хріну:

* * *

Ой сип воду, воду
Та пошукай броду, броду...»

«Годі, годі! — кричить Гонта.
Годі, погасає.
Світла, діти!.. А де Лейба?
Ще його немає?
Найти його та повісить.
Петелька свиняча!
Гайда, діти! погасає
Каганець козачий».
А Галайда: «Отамане!
Погуляймо, батьку!
Дивись — горить; на базарі
І видко, і гладко.
Потанцюєм. Грай, кобзарю!»
«Не хочу гуляти!
Огню, діти! дьогтю, клоччя!
Давайте гармати;
В потайники пустіть огонь!
Думають, жартую!»
Заревіли гайдамаки:
«Добре, батьку! чуєм!»
Через греблю повалили,

Гукають, співають.
А Галайда кричить: «Батьку!
Стійте!.. пропадаю!
Постривайте, не вбивайте:
Там моя Оксана.
Годиночку, батьки мої!
Я її достану!»
«Добре, добре!.. Залізняйте,
Гукни, щоб палили.
Преподобиться з ляхами...
А ти, сизокрилий,
Найдеш іншу».
Оглянувся —
Галайди немає.
Ревуть гори — і будинок
З ляхами гуляє
Коло хмари. Що осталося,
Пеклом запалало...
«Де Галайда?» — Максим кличе.
І сліду не стало...

Поки хлоп'ята танцювали,
Ярема з Лейбою прокralись
Аж у будинок, в самий льох;

Оксану вихопив чуть живу
Ярема з льоху та й полинув
У Лебедин...

Лебедин

«Я сирота з Вільшаної,
Сирота, бабусю.
Батька ляхи замучили,
А мене... боюся.
Боюсь згадать, моя сиза...
Узяли з собою.
Не розпитуй, бабусенько,
Що було зо мною.
Я молилась, я плакала,
Серце розривалось,
Сльози сохли, душа мерла...
Ох, якби я знала,
Що побачу його ще раз,
Що побачу знову,—
Вдвоє, втроє б витерпіла
За єдине слово!
Вибачай, моя голубко!
Може, я грішила,
Може, бог за те й карає,
Що я полюбила,—
Полюбила стан високий
І карії очі,
Полюбила, як уміла,
Як серденько хоче.
Не за себе, не за батька
Молилась в неволі,—
Ні, бабусю, а за його,
За милого, долю.
Карай, боже! твою правду
Я витерпів мушу.
Страшно сказати: я думала
Занапастить душу—
Якби не він, може б... може,
І занапастила.
Тяжко було! Я думала:
«О боже мій милий!
Він сирота,— хто без мене
Його привітає?
Хто про долю, про недолю,
Як я, розпитає?
Хто обійме, як я, його?
Хто душу покаже?
Хто сироті убогому
Добре слово скаже?»
Я так думала, бабусю,
І серце сміялось:
«Я сирота: без матері,
Без батька осталась,
І він один на всім світі,

Один мене любить;
А почує, що я вбилась,
То й себе погубить».
Так я думала, молилась,
Ждала, виглядала.
Нема його, не прибуде,—
Одна я осталась...»
Та й заплакала. Черниця,
Стоя коло неї,
Зажурилась.
«Бабусенько!
Скажи мені, де я?»
«В Лебедині, моя пташко,
Не вставай: ти хвора».
«В Лебедині! чи давно я?»
«Ба ні, позавчора».
«Позавчора?.. Стривай, стривай...
Пожар над водою...
Жид, будинок, Майданівка...⁵⁶
Зовуть Галайдою...»
«Галайдою Яремою
Себе називає
Той, що привіз...»
«Де він, де він?
Тепер же я знаю!..»
«Через тиждень обіцявся
Прийти за тобою».
«Через тиждень! через тиждень!
Раю мій, покою!
Бабусенько, минулася
Лихая година!
Той Галайда — мій Ярема!..
По всій Україні
Його знають. Я бачила,
Як села горіли;
Я бачила — кати-ляхи
Трусилися, мліли,
Як хто скаже про Галайду.
Знають вони, знають,
Хто такий, і відкіля він,
І кого шукає!..
Мене шукав, мене найшов.
Орел сизокрилий!
Прилітай же, мій соколе,
Мій голубе сизий!
Ох, як весело на світі,
Як весело стало!
Через тиждень, бабусенько..
Ще три дні осталось.
Ох, як довго!..
«Загрібай, мамо, жар, жар,⁵⁷
Буде тобі дочки жаль, жаль...»
Ох, як весело на світі!
А тобі, бабусю,

Чи весело?»
«Я тобою,
Пташко, веселюся».
«А чом же ти не співаєш?»
«Я вже одспівала...»
Задзвонили до вечерні;
Оксана осталась,
А черниця, помолившись,
В храм пошкандибала.
Через тиждень в Лебедині
У церкві співали:
Ісаія, ликуй! ⁵⁸ Вранці
Ярему вінчали;
А ввечері мій Ярема
(От хлопець звичайний!),
Щоб не сердить отамана,
Покинув Оксану:
Ляхів кінча; з Залізняком
Весілля справляє
В Уманщині, на пожарах.
Вона виглядає,—
Виглядає, чи не їде
З боярами в гості —
Перевезти із келії
В хату на помості.
Не журися, сподівайся
Та богу молися.
А мені тепер на Умань ⁵⁹
Треба подивитись.

Гонта в Умані

Хвалилися ⁶⁰ гайдамаки,
на Умань ідучи:
«Будем драти, пане-брате,
З китайки онучі».
Минають дні, минає літо,
А Україна, знай, горить;
По селах голі плачуть діти —
Батьків немає. Шелестить
Пожовкле листя по діброві;
Гуляють хмари; сонце спить;
Нігде не чує людської мови;
Звір тільки виє по селу,
Гризучи трупи. Не ховали,
Вовків ляхами годували,
Аж поки снігом занесло
Огризки вовчі...
Не спинила хуртовина
Пекельної кари:
Ляхи мерзли, а козаки
Грілись на пожарі.
Встала й весна, чорну землю
Сонну розбудила,
Уквітчала її рястом,
Барвінком укрила;
І на полі жайворонок,
Соловейко в гаї
Землю, убрану весною,
Вранці зустрічають-
Рай, та й годі! А для кого?
Для людей. А люде?
Не хочуть на його й глянуть,
А глянуть — огудять.
Треба кров'ю домальовать,
Освітить пожаром;
Сонця мало, рясту мало,
І багато хмари.
Пекла мало!.. Люде, люде!
Коли-то з вас буде
Того добра, що маєте?
Чудні, чудні люде!
Не спинила весна крові,
Ні злості людської.
Тяжко глянуть; а згадаєм —
Так було і в Трої.
Так і буде.
Гайдамаки
Гуляють, карають;
Де проїдуть — земля горить,
Кров'ю підпливає.

Придбав Максим собі сина
На всю Україну.
Хоч не рідний син Ярема,
А щира дитина.
Максим ріже, а Ярема
Не ріже — лютує:
З ножем в руках, на пожарах
І днює й ночує.
Не милує, не минає
Нігде ні одного:
За титаря ляхам платить,
За батька святого,
За Оксану... та й зомліє,
Згадавши Оксану.
А Залізник: «Гуляй, сину,
Поки доля встане!
Погуляєм!»
Погуляли
Купою на купі
Од Києва до Умані
Лягли ляхи трупом.
Як та хмара, гайдамаки
Умань обступили
Опівночі; до схід сонця
Умань затопили;
Затопили, закричали:
«Карай ляха знову!»
Покотились по базару
Кінні parodowi; ⁶¹
Покотились малі діти
І каліки хворі.
Гвалт і галас. На базарі,
Як посеред моря
Кровавого, стоїть Гонто
З Максимом завзятим.
Кричать удвох: «Добре, діти!
Отак їх, проклятих!»
Аж ось ведуть гайдамаки
Ксьондза-єзуїта
І двох хлопців. «Гонто, Гонто!
Оце твої діти.
Ти нас ріжеш — заріж і їх:
Вони католики.
Чого ж ти став? чом не ріжеш?
Поки невеликі,
Заріж і їх, бо виростуть,
То тебе заріжуть...»
«Убийте пса! а собачат
Своєю заріжу.
Клич громаду. Признавайтесь,
Що ви католики!»
«Католики... бо нас мати...»
«Боже мій великий!
Мовчіть, мовчіть! знаю, знаю!»

Зібралась громада.
«Мої діти католики...
Щоб не було зради,
Щоб не було поговору,
Панове громадо!
Я присягав, брав свячений
Різати католика.
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?
Чом ви ляха не ріжете?...»
«Будем різати, тату!»
«Не будете! не будете!
Будь проклята мати,
Та проклята католичка,
Що вас породила!
Чом вона вас до схід сонця
Була не втопила?
Менше б гріха: ви б умерли
Не католиками;
А сьогодні, сини мої,
Горе мені з вами!
Поцілуйте мене, діти,
Бо не я вбиваю,
А присяга». Махнув ножом —
І дітей немає! ⁶²
Попадали зарізані.
«Тату! — белькотали,—
Тату, тату... ми не ляхи!
Ми..-» — та й замовчали.
«Поховать хіба?»
«Не треба!
Вони католики.
Сини мої, сини мої!
Чом ви не великі?
Чом ворога не різали?
Чом матір не вбили,
Ту прокляту католичку,
Що вас породила?...
Ходім, брате!»
Взяв Максима,
Пішли вздовж базару
І обидва закричали:
«Кари ляхам, кари!»
І карали: страшно, страшно
Умань запалала.
Ні в будинку, ні в костьолі,
Нігде не осталося,
Всі полягли. Того лиха
Не було ніколи,
Що в Умані робилося.
Базиліан ⁶³ школу ",
Де учились Гонти діти,
Сам Гонта руйнує:
«Ти поїла моїх діток! —

Гукає, лютує.—
Ти поїла невеликих,
Добру не навчила!..
Валіть стіни!»
Гайдамаки
Стіни розвалили,—
Розвалили, об каміння
Ксьондзів розбивали,
А школярів у криниці
Живих поховали.
До самої ночі ляхів мордували;
Душі не осталося. А Гонта кричить:
«Де ви, людоїди? де ви поховались?
З'їли моїх діток,— тяжко мені жить!
Тяжко мені плакати! ні з ким говорити!
Сини мої любі, мої чорноброві!
Де ви поховались? Крові мені, крові!
Шляхетської крові, бо хочеться пити,
Хочеться дивитись, як вона чорніє,
Хочеться напиться... Чом вітер не віє,
Ляхів не навіє?.. Тяжко мені жить!
Тяжко мені плакати! Праведнії зорі!
Сховайтесь за хмару: я вас не займав,
Я дітей зарівав!.. Горе мені, горе!
Де я прихилюся?»
Так Гонта кричав,
По Умані бігав. А серед базару,
В крові, гайдамаки ставили столи;
Де що запопали, страви нанесли
І сіли вечерять. Остатня кара,
Остатня вечеря!
«Гуляйте, сини!
Пийте, поки п'ється, бийте, поки б'ється! —
Залізник гукає,— Ану, навісний,
Ушквар нам що-небудь, нехай земля гнеться,
Нехай погуляють мої козаки!»
І кобзар ушкварив:

«А мій батько орандар,
Чоботар;
Моя мати пряха
Та сваха;
Брати мої, соколи,
Привели
І корову із діброви,
І намиста нанесли.
А я собі Христя
В намисті,
А на лиштві листя
Та листя,
І чоботи, і підкови.
Вийду вранці до корови,
Я корову напою,
Подою,

З парубками постою,
Постою».

«Ой гоп по вечері,
Замикайте, діти, двері,
А ти, стара, не журись
Та до мене пригорнись!»

Всі гуляють. А де ж Гонта?
Чом він не гуляє?
Чому не п'є з козаками?
Чому не співає?
Нема його; тепер йому,
Мабуть, не до неї,
Не до співи.
А хто такий
У чорній киреї
Через базар переходить?
Став; розрива купу
Ляхів мертвих: шука когось.
Нагнувся, два трупи
Невеликих взяв на плечі
І, позад базару,
Через мертвих переступа,
Криється в пожарі
За костьолом. Хто ж це такий?
Гонта, горем битий,
Несе дітей поховати,
Землею накрити,
Щоб козацьке мале тіло
Собаки не їли.
І темними улицями,
Де менше горіло,
Поніс Гонта дітей своїх,
Щоб ніхто не бачив,
Де він синів поховає
І як Гонта плаче.
Виніс в поле, геть од шляху,
Свячений виймає
І свяченим копа яму.
А Умань палає,
Світить Гонті до роботи
І на дітей світить.
Неначе сплять одягнені.
Чого ж страшні діти?
Чого Гонта ніби краде
Або скарб ховає?
Аж труситься. Із Умані
Де-де чуть — гукають
Товариші-гайдамаки;
Гонта мов не чує,
Синам хату серед степу
Глибоку будує.
Та й збудував. Бере синів,

Кладе в темну хату
Й не дивиться, ніби чує:
«Ми не ляхи, тату!»
Поклав обох; із кишені
Китайку виймає;
Поцілував мертвих в очі,
Хрестить, накриває
Червоною китайкою
Голови козачі.
Розкрив, ще раз подивився...
Тяжко-важко плаче:
«Сини мої, сини мої!
На ту Україну
Дивітеся: ви за неї
Й я за неї гину.
А хто мене поховає?
На чужому полі
Хто заплаче надо мною?
Доле моя, доле!
Доле моя нещаслива!
Що ти наробила?
Нащо мені дітей дала?
Чом мене не вбила?
Нехай вони б поховали,
А то я ховаю».
Поцілував, перехрестив,
Покрив, засипає:
«Спочивайте, сини мої,
В глибокій оселі!
Сука мати не придбала
Нової постелі.
Без васильків і без рути
Спочивайте, діти,
Та благайте, просіть бога,
Нехай на сім світі
Мене за вас покарає,
За гріх сей великий.
Просіть, сини! я прощаю,
Що ви католики».
Зрівняв землю, покрив дерном,
Щоб ніхто не бачив,
Де полягли Гонти діти,
Голови козачі.
«Спочивайте, виглядайте,
Я швидко прибуду.
Укоротив я вам віку,
І мені те буде.
І мене вб'ють... коли б швидче!
Та хто поховає?
Гайдамаки!.. Піду ще раз.
Ще раз погуляю!..»
Пішов Гонта похилившись;
Іде, спотикнеться.
Пожар світить; Гонта гляне,

Гляне — усміхнеться.
Страшно, страшно усміхався,
На степ оглядався.
Утер очі... тільки мріє
В диму, та й сховався.

Епілог

Давно те минуло, як, мала дитина,
Сирота в ряднині, я колись блукав
Без свити, без хліба по тій Україні,
Де Залізник, Гонта з свяченим гуляв.
Давно те минуло, як тими шляхами,
Де йшли гайдамаки,— малими ногами
Ходив я, та плакав, та людей шукав,
Щоб добру навчили. Я тепер згадав,
Згадав, та й жаль стало, що лихо минуло.
Молодее лихо! якби ти вернулось,
Проміняв би долю, що маю тепер.
Згадаю те лихо, степи ті безкраї,
І батька, і діда старого згадаю...
Дідусь ще гуляє, а батько вже вмер.
Бувало, в неділю, закривши мінею⁶⁴,
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщину, як колись бувало,
Як Залізник, Гонта ляхів покарав.
Столітнії очі, як зорі, сіяли,
А слово за словом сміялось, лилось:
Як ляхи конали, як Сміла горіла.
Сусіди од страху, од жалю німіли.
І мені, малому, не раз довелось
За титаря плакати. І ніхто не бачив,
Що мала дитина у куточку плаче.
Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:
Я її онукам тепер розказав.

Вибачайте, люде добрі,
Що козацьку славу
Так навмання розказую,
Без книжної справи.
Так дід колись розказував,
Нехай здоров буде!
А я за ним. Не знав старий,
Що письменні люде
Тії речі прочитають.
Вибачай, дідусю,—
Нехай лають; а я поки
До своїх вернуся
Та доведу вже до краю,
Доведу — спочину
Та хоч крізь сон подивлюся
На ту Україну,
Де ходили гайдамаки
З святими ножами,—

На ті шляхи, що я міряв
Малими ногами.

Погуляли гайдамаки,
Добре погуляли:
Трохи не рік шляхетською
Кров'ю напували
Україну, та й замовкли —
Ножі пощербили.
Нема Гонти ⁶⁵; нема йому
Хреста, ні могили бв.
Буйні вітри розмахали
Попіл гайдамаки,
І нікому помолитись,
Нікому заплакати.
Один тільки брат названий
Оставсь на всім світі,
Та й той — почув, що так страшно
Пекельнії діти
Його брата замучили,
Залізник заплакав
Вперше зроду; сльози не втер,
Умер неборака.
Нудьга його задавила
На чужому полі,
В чужу землю положила:
Така його доля!
Сумно-сумно гайдамаки
Залізную силу
Поховали; насипали
Високу могилу;
Заплакали, розійшлися,
Відкіля взялися.

Один тільки мій Ярема
На кий похилився,
Стояв довго. «Спочинь, батьку,
На чужому полі,
Бо на своїм нема місця,
Нема місця волі...
Спи, козаче, душа щира!
Хто-небудь згадає».

Пішов степом сіромаха,
Сльози утирає.
Довго, довго оглядався,
Та й не видко стало.
Одна чорна серед степу
Могила осталась.

Посіяли гайдамаки
В Україні жито,
Та не вони його жали.

Що мусим робити?
Нема правди, не виросла;
Кривда повиває-
Розійшлися гайдамаки,
Куди який знає:
Хто додому, хто в діброву,
З ножем у халяві,
Жидів кінчать. Така й досі
Осталася слава⁶⁶.
А тим часом стародавню
Січ розруйнували:
Хто на Кубань, хто за Дунай,
Тільки і остались,
Що пороги серед степу.
Ревуть завивають:
«Поховали дітей наших
І нас розривають».
Ревуть собі й ревітимуть —
їх люде минули;
А Україна навіки,
Навіки заснула.

З того часу в Україні
Жито зеленіє;
Не чуть плачу, ні гармати,
Тільки вітер віє,
Нагинає верби в гаї,
А тирсу на полі.
Все замовкло. Нехай мовчить:
Така божа воля.

Тільки часом увечері
Понад Дніпром, гаєм
Ідуть старі гайдамаки,
Ідучи співають:

«А в нашого Галайди хата на помості.
Грай, море! добре, море!
Добре буде, Галайда!»

[Квітень—листопад 1841]

Передмова

По мові — передмова. Можна і без неї, так ось бачте що: все, що я бачив надрукованого,— тільки бачив, а прочитав дуже небагато,— всюди є передслово, а в мене нема. Якби я не друкував своїх «Гайдамаків», то воно б не треба і передмови. А коли вже пускаю в люди, то треба і з чим, щоб не сміялись на обірванців, щоб не сказали: «От який! хіба діди та батьки дурніші були, що не пускали в люди навіть граматки без предисловія». Так, далєбі, так, вибачайте, треба предисловіє. Так як же його скомпонувати? щоб, знаєте, не було і кривди, щоб не було і правди, а так, як всі предисловія компонуються. Хоч убий, не вмію; треба б хвалить, так сором, а гудить не хочеться. Начнем же уже начало книги с и ц е: весело подивиться на сліпого кобзаря, як він сидить собі з хлопцем, сліпий, під тином, і весело послухать його, як він заспіває думу про те, що давно діялось, як боролися ляхи з козаками; весело... а всетаки скажеш: «Слава богу, що минуло»,— а надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слав'яне. Серце болить, а розказувати треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, не розмежованою останеться навіки од моря і до моря — слав'янська земля. Про те, що діялось на Україні 1768 року, розказую так, як чув од старих людей; надрукованого і критикованого нічого не читав, бо, здається, і нема нічого. Галайда вполовину видуманий, а смерть вільшанського титаря правдива, бо ще є люди, которі його знали. Гонта і Залізник, отамани того кровавого діла, може, виведені в мене не так, як вони були,— за це не ручаюсь. Дід мій, нехай здоров буде, коли зачина розказувати що-небудь таке, що не сам бачив, а чув, то спершу скаже: «Коли старі люди брешуть, то й я з ними».

ПАНОВЕ СУБСКРИБЕНТИ!⁶⁷

«Бачимо, бачимо, що одурив, та ще хоче і одбрехаться!» Отак ви вслух подумаєте, як прочитаєте мої «Гайдамаки». Панове громадо! далєбі, не брешу. Ось бачите що! Я думав, і дуже хотілось мені надрукувати ваші козацькі імена рядочком гарненько; уже було і найшлося їх десятків зо два, зо три. Слухаю, виходить різномова: один каже — «треба», другий каже — «не треба», третій — нічого не каже. Я думав: «Що тут робить на світі?» Взяв та й проциндрив гарненько ті гроші, що треба було заплатити за аркуш надрукованого паперу, а до вас і ну писати оцю цидулу! Все б то це нічого! Чого не трапляється на віку! Все буває, як на довгій ниві. Та ось лихо мені на безголов'я! Єсть ще і такі паничі, що соромились своєю благородною фамілією (Кирпа-Гнучкошиєнко-в) і надрукувати в мужицькій книжці. Далєбі, правда!

Т. Шевченко

...

Вітер з гаєм розмовляє,
Шепче з осокою,
Пливе човен по Дунаю
Один за водою.
Пливе човен води повен,
Ніхто не спиняє,
Кому спинить — рибалоньки
На світі немає.
Поплив човен в синє море,
А воно заграло,—
Погралися гори-хвилі —
І скіпок не стало.
Недовгий шлях — як човнові
До синього моря —
Сиротині на чужину,
А там — і до горя.
Пограються добрі люди,
Як холодні хвилі;
Потім собі подивляться,
Як сирота плаче;
Потім спитай, де сирота,—
Не чув і не бачив.

[1841, С.-Петербург]

Мар'яна-черниця

Оксані К.....ко ¹

На пам'ять того, що давно минуло

Вітер в гаї нагинає
Лозу і тополю,
Лама дуба, котить полем
Перекотиполе.
Так і доля: того лама,
Того нагинає;
Мене котить, а де спинить,
І сама не знає —
У якому краю мене заховають,
Де я прихилюся, навіки засну.
Коли нема щастя, нема талану,
Нема кого й кинуть, ніхто не згадає,
Не скаже хоть на сміх: «Нехай спочиває;
Тільки його й долі, що рано заснув».
Чи правда, Оксано? чужа чорнобрива! ²
І ти не згадаєш того сироту,
Що в сірій свитині, бувало, щасливий,
Як побачить диво — твою красоту.
Кого ти без мови, без слова навчила
Очима, душею, серцем розмовлять.
З ким ти усміхалась, плакала, журилась,
Кому ти любила Петруся співать.
І ти не згадаєш. Оксано! Оксано!
А я й досі плачу, і досі журюсь,
Виливаю сльози на мою Мар'яну,
На тебе дивлюся, за тебе молюсь.
Згадай же, Оксано, чужа чорнобрива,
І сестру Мар'яну рястом уквітчай,
Часом на Петруся усміхнись, щаслива,
І, хоч так як жарти, колишне згадай.

Санкт-Петербург,
ноября 22, 1841 року

I

У неділю на вигоні
Дівчата гуляли,
Жартували з парубками,
Деякі співали —
Про досвітки-вечірниці
Та як біла мати,
Щоб з козаком не стояла-
Звичайне, дівчата...
То про своє все й співають,
Яка про що знає...
Аж ось з хлопцем старий кобзар
В село шкандибає.
В руках чоботи, на плечах
Латана торбина

У старого; а дитина!
Сердешна дитина!
Обідране; ледви-ледви
Несе ноженята...
(Достеменний син Катрусі).³
Дивляться дівчата...
«Кобзар іде! Кобзар іде!»
Та всі, якомога,
Хлопців кинули, побігли
Зустрічать сліпого!
«Діду, серце, голубчику,
Заграй яку-небудь.
Я шага дам». — «Я — черешень».
«Всього, чого треба, —
Всього дамо... одпочинеш,
А ми потанцюєм...
Заграй же нам яку-небудь».
«Чую, любі, чую...
Спасибі вам, мої квіти,
За слово ласкаве.
Заграв би вам, та, бачите,
Справи нема...⁴ справи.
Учора був на базарі,
Кобза зопсувалась...
Розбилася...» — «А струни є?»
«Тільки три осталось».
«Та хоч на трьох яку-небудь».
«На трьох... Ох, дівчата!
І на одній колись-то грав,
Та ба, вже не грати...
Постривайте, мої любі,
Трошки одпочину.
Сядьмо, хлопче». Посідали.
Розв'язав торбину,
Вийняв кобзу, разів зо два
Ударив по рваних.
«Що б вам заграць? постривайте..
Черницю Мар'яну —
Чи чували?» — «Ні, не чули».
«Слухайте ж, дівчата,
Та кайтеся... Давно колись
Була собі мати,
Був і батько, та не стало;
Осталась вдовою,
Та й не молодію,
І з волами,
І з возами,
Й малою дочкою.
Росла дочка Мар'яна,
А виросла, як панна, —
Кароока
І висока,
Хоч за пана гетьмана.
Стала мати гадати

Та за пана єднати.
А Мар'яна
Не до пана
Виходила гуляти,
Не до пана старого,
Усатого, товстого,
А з Петрусем
В гаю, в лузі
Що вечора святого —
Розмовляла,
Жартувала,
Обнімала, мліла...
А іноді усміхалась,
Плакала, німіла...
«Чого ж плачеш, моє серце?»
Петро запитає;
Вона гляне, усміхнеться:
«І сама не знаю...»
«Може, думаєш, покину?»
Ні, моя рибчино,
Буду ходити, буду любити,
Поки не загину!..»
«Хіба було коли в світі,
Щиро що кохались,
Розійшлися, не взяли
Й живими осталися?»
Ні, не було, мій голубе.
Ти чув, що співають...
То кобзарі вигадують,
Бо, сліпі, не знають,
Бо не бачать, що є брови
Чорні, карі очі,
І високий стан козачий,
І гнучкий дівочий.
Що є коси, довгі коси,
Козацька чуприна...
Що на мову на Петрову
В глухій домовині
Усміхнуся; скажу йому:
«Орле сизокрилий,
Люблю тебе й на сім світі,
Як на тім любила».
Отак, серце, обнімемось,
Отак поцілую,
Нехай вкупі закопають...
Умру... не почую.
Не почую...» Обнялися,
Обнялись, зомліли...
Отак вони любилися!
На той світ хотіли
Обнявшись переступити;
Та не по їх стало!
Щовечора сходилися,
І мати не знала,

Де Мар'яна до півночі
І з ким розмовляє?
«Воно мале ще, дитина,
Нічого не знає».
Угадала стара мати,
Та не все вгадала,
Знать, забула, що колись-то
Сама дівувала.
Угадала мати: Мар'яна-дитина
Не знає, як треба на сім світі жити.
Думала — ні люди, ані домовина
З Петром не розрізнять... уміла любити.
Думала, що тільки кобзарі співають,
Бо, сліпі, не бачать карих оченят;
Що тільки лякають молодих дівчат...
Лякають, дівчата, правдою лякають!
І я вас лякаю, бо те лихо знаю,
Бодай його в світі нікому не знать —
Того, що я знаю... Минуло, дівчата!
Серце не заснуло, я вас не забув.
Люблю вас і досі, як діточок мати,
Буду вам співати, поки не засну.
Тойді ж, мої любі, як мене не стане,
Згадайте про мене, про мою Мар'яну;
Я вам з того світа, любі, усміхнусь,
Усміхнуся...» — та й заплакав.
Дивились дівчата,
Не питали, чого плаче?
Та й нащо питати?
Минулося. Помагало
Ласкаве дівоче
Щире слово... «Вибачайте...—
Утер сліпі очі.—
Вибачайте, мої любі,
Нехотя журюся.
Так от, бачите, Мар'яна
З убогим Петрусем
Щовечора розмовляла,
І мати не знала,
Дивувалась, що се таке
Мар'яну спіткало?
Чи не пристріт? Сяде шити —
Не те вишиває;
Замість Гриця, задумавшись,
Петруся співає.
Часом сонна розмовляє,
Подушку цілує...
Мати спершу сміялася,
Думала — жартує,
Потім бачить, що не жарти,
Та й каже: «Мар'яно!
Треба буде старостів ждять,
Та, може, й од пана!
Ти вже виросла нівроку,

Уже й дівувала;
Я вже думаю, що, бачиш...—
Насилу сказала,—
Що вже й заміж, коли теє...»
«А за кого, мамо!?»
«Хто вподоба, тому й оддам».
Співає Мар'яна:

«Оддай мене, моя мамо,
Та не за старого,
Оддай мене, моє серце,
Та за молодого.
Нехай старий бурлакує,
Гроші заробляє,
А молодий мене любить,
Долі не шукає.
Не шукає, не блукає
Чужими степами.
Свої воли, свої вози,
А між парубками,
Як маківка меж квітками,
Цвіте, розцвітає.
Має поле, має волю,
Та долі не має.
Його щастя, його доля —
Мої чорні брови,
Довгі вії, карі очі,
Ласкавеє слово.
Оддай мене, моя мамо,
Та не за старого,
Оддай мене, моє серце,
Та за молодого».

«Дочко моя, Мар'яно,
Оддам тебе за пана,
За старшого, багатого,
За сотника Івана».
«Умру, серце мамо,
За сотником Іваном».
«Не вмреш, будеш панувати,
Будеш діток годувати».
«Піду в найми, піду в люди,
А за сотником не буду».
«Будеш, дочко Мар'яно,
За сотником Іваном».
Заплакала, заридала
Сердешна Мар'яна.
«За старого... багатого...
За сотника Івана...» —
Сама собі розмовляла,
А потім сказала:
«Я ще, мамо, не виросла,
Ще не дівувала.

Бо ти мене не пускала
Вранці до криниці,
Ні жита жать, ні льону брать,
Ні на вечірниці,
Де дівчата з парубками
Жартують, співають
Та про мене, чорнобриву,
Нишком розмовляють:
«Багатого дочка батька,
Шляхетського роду».
Тяжко мені. Тяжко, мамо!
Нащо дала вроду?
Нащо брови змальовала?
Дала карі очі?
Ти все дала, тільки долі,
Долі дати не хочеш!
Нащо ж мене годувала?
Нащо доглядала?
Поки лиха я не знала,
Чом не заховала?»
Не слухала стара мати,
Лягла спочивати.
А Мар'яна за сльозами
Ледве вийшла з хати.

II

«Ой гоп не пила,
На весіллі була,
До господи не втрапила,
До сусіда зайшла,
А в сусіда
До обіда
В льоху спати лягла.

Із льоху та в льох,
Завертали в горох,
І в коморі, і надворі
З нежонатим удвох
Пустували,
Жартували,
Зопсували горох.

Ой гоп не сама —
Напоїла кума
І привела до господи.
Не побачив Хома.
Хомо, в хаті
Ляжем спати.
Хоми дома нема.

Тряси ж тебе тряся, Хомо!
Я не ляжу спати дома,

А до кума
До Наума
Піду в клуню на солому.

Ануге, напилась!
Наша, наша придалась!
Червоніє хвартушина:
Роду чесного дитина».

Отак ордою йшли придани ⁵,
Співали п'яні; а Мар'яна
Крізь тин дивилася на те.
Не додивилася, упала
І тяжко, тяжко заридала.
Таке-то лихо, і за те,
Що щиро любить. Тяжко, діти,
Вік садинокому прожити,
А ще гірше, мої квіти,
Нерівню в світі полюбити.
Дивіться на мене: я виплакав очі.
Мені їх не шкода, мені їх не жаль.
Ні на що дивіться: ті очі дівочі...
Що колись... колись-то... Думи та печаль,
А більше нічого не мав я й не маю,
А з грішми такими тяжко в світі жити.
Під тином ночую, з вітром розмовляю,
Соромляться люди у хату пустити
І привітати словом старого каліку.
Укороти, боже, молодого віку
Тому, хто не має талану любити.
Легше, мої любі, покритися землею,
Ніж бачить, як другий, багатий, старий,
Цілує за гроші, вінчається з нею...
О боже! мій боже! волею своєю
Розбий моє тіло і душу розбий».

Заридав кобзар, заплакав
Сліпими очима.
Дивувалися дівчата:
Вже смерть за плечима,
А він, сліпий, сивоусий,
Про колишнє плаче.
Не дивуйтеся, дівчата,
На старі козачі
Щирі сльози. То не роса
Вранці при дорозі
На спориші і не ваші
Дуже дрібні сльози.
Наплакався. Струни рвані
Три перебирає.
«Аж до вечора Мар'яна
У темному гаю
Проплакала; прийшов Петрусь,—

Вона розказала
Все, що чула од матері
І що сама знала,—
І не втерпіла, сказала,
Як п'яні придани
Йшли по улиці, співали.
«Мар'яно, Мар'яно!
Чом ти не убога! чом я не багатий!
Чом у мене коней вороних нема?
Не питала б мати, де ходиш гуляти,
З ким коли стояла. Питала б сама,
Сама свого серця; дала б йому волю
Любить, кого знає. Я б тебе сховав
Далеко! далеко! щоб ніхто не знав,
Щоб ніхто не бачив, де витає доля,
Моя доля, моє щастя,
Ти, моя Мар'яно.
Чом не ти в сірій свитині,
Чом я не в жупані?»
А Мар'яна, як дитина
Без матері, плаче.
Петро стоїть коло неї,
Нічого не бачить —
Тільки сльози Мар'янині;
А сльози дівочі
І серед дня лихо роблять.
А що ж серед ночі?
«Не плач, серце, єсть у мене
І сила, і воля,
Люби мене, моє серце,
Найду свою долю.
За високими горами,
За широкими степами,
На чужому полі,
По волі-неволі
Найду свою долю!
Не в свитині, а сотником
До тебе вернуся,
Не в бур'яні — серед церкви
Обнімеш Петруся,
Обнімемось, поцілую —
Дивуйтеся, люди!
А ти стоїш, червонієш...»
«Коли-то те буде?»
«Швидко, швидко, моя рибко,
Молись тільки богу.
Іди в хату, лягай спати.
А я край дороги
Серед степу помолюся
Зорям яснооким,
Щоб без мене доглядали
Тебе, одиноку.
Серед степу одпочину».
«Хіба сю ніч кинеш?

Хіба зараз?..» — «Я жартую.
Тепер Україну
Ні москалі, ні татари —
Ніхто не воює».
«А я чула, що ляхи йдуть».
«То вони жартують.
Розійдемося, моє серце,
Поки не світає.
Чого ж знову заплакала?»
«І сама не знаю».

[1841, С.-Петербург]

Утоплена

Вітер в гаї не гуляє —
Вночі спочиває;
Прокинеться — тихесенько
В осоки питає:
«Хто се, хто се по сім боці
Чеше косу? хто се?..
Хто се, хто се по тім боці
Рве на собі коси?..
Хто се, хто се?» — тихесенько
Спитає-повіє
Та й задріма, поки неба
Край зачервоніє.
«Хто се, хто се?» — спитаєте,
Цікаві дівчата.
Ото дочка по сім боці,
По тім боці мати.
Давно колись те діялось
У нас на Україні.
Серед села вдова жила
У новій хатині,
Білолиця, кароока
І станом висока,
У жупані; кругом пані,
І спереду, й збоку.
І молода — нівроку їй,—
А за молододою,
А надто ще за вдовою,
Козаки ордою
Так і ходять. І за нею
Козаки ходили,
Поки вдова без сорома
Дочку породила;
Породила, та й байдуже;
Людям годувати
В чужім селі покинула:
Отака-то мати!..
Постривайте, що ще буде!
Годували люди
Малу дочку, а вдовиця
В неділю і в будень
З жонатими, з парубками
Пила та гуляла,
Поки лихо не спіткало,
Поки не та стала:
Незчулася, як минули
Літа молодії...
Лихо, лихо! мати в'яне,
Дочка червоніє,
Виростає... Та й виросла
Ганна кароока,
Як тополя серед поля,

Гнучка та висока.
«Я Ганнусі не боюся!» —
Співає матуся;
А козаки, як хміль отой,
В'ються круг Ганнусі.
А надто той рибалонька,
Жвавий, кучерявий,
Мліє, в'яне, як зустріне
Ганнусю чорняву.
Побачила стара мати,
Сказилася люта:
«Чи бач, погань розхристана,
Байстря необуте!
Ти вже виросла, дівуєш,
З хлопцями гуляєш-
Постривай же, ось я тобі!..
Мене зневажаєш?
Ні, голубко!»
І од злості
Зубами скрегоче.
Отака-то бува мати!..
Де ж серце жіноче?
Серце матері?.. Ох, лихо,
Лишенько, дівчата!
Мати стан гнучкий, високий,
А серця — не мати.
Ізогнеться стан високий,
Брови полиняють,
І незчується; а люди
Сміючись згадають
Ваші літа молодії,
Та й скажуть — ледащо!
Тяжко плакала Ганнуся,
І не знала, за що,
За що мати знущається,
Лає, проклинає,
Своє дитя без сорома
Байстрям нарікає.

Катувала, мордувала,
Та не помагало:
Як маківка на городі,
Ганна розцвітала;
Як калина при долині
Вранці під росою,
Так Ганнуся червоніла,
Милася сльозою.
«Заворожена!.. стривай же! —
Шепче люта мати.—
Треба трути роздобути,
Треба йти шукати
Стару відьму!»

Найшла відьму,
І трути достала,
І трутою до схід сонця
Дочку напувала.
Не допомгло... Кляне мати
Той час і годину,
Коли на світ породила
Нелюбу дитину.
«Душно мені; ходім, дочко,
До ставка купатись».
«Ходім, мамо».
На березі
Ганна роздяглася,
Роздяглася, розкинулася
На білій сорочці;
Рибалонька кучерявий
Мліє на тім боці...
І я колись... Та цур йому!
Сором — не згадаю.
Як дитина, калиною
Себе забавляє,
Гне стан гнучкий, розгинає,
На сонечку гріє.
Мати дивиться на неї,
Од злості німів;
То жовтіє, то синіє;
Розхристана, боса,
З роту піна; мов скажена,
Рве на собі коси.
Кинулася до Ганнусі
І в коси впилася.
«Мамо! мамо! що ти робиш?»
Хвиля роздалася,
Закипіла, застогнала —
І обох покрила.
Рибалонька кучерявий
З усієї сили
Кинувсь в воду; пливе, синю
Хвилю роздирає,
Пливе, пливе... от-от доплив!
Пірнув, виринає —
І утоплену Ганнусю
На берег виносить,
Із рук матері залякклих
Вириває коси.
«Серце моє! доле моя!
Розкрий карі очі!
Подивися, усміхнися!
Не хочеш? не хочеш!»
Плаче, пада коло неї,
Розкрива, цілує
Мертві очі. «Подивися!..
Не чує, не чує!»
Лежить собі на пісочку,

Білі рученята
Розкидала; а за нею
Стара люта мати:
Очі вивело із лоба
Од страшної муки;
Втеребила в пісок жовтий
Старі сині руки.
Довго плакав рибалонька:
«Нема в мене роду,
Нема долі на сім світі,—
Ходім жити в воду!»
Підняв її, поцілював...
Хвиля застогнала,
Розкрилася, закрилася —
І сліду не стало...

З того часу ставок чистий
Заріс осокою;
Не купаються дівчата,
Обходять горою;
Як угледять, то хрестяться
І зовуть заклятим...
Сумно-сумно кругом його...
А вночі, дівчата,
Впливає з води мати,
Сяде по тім боці;
Страшна, синя, розхристана
І в мокрій сорочці,
Мовчки дивиться на сей бік,
Рве на собі коси...
А тим часом синя хвиля
Ганнусю виносить.
Голісінька, стрепенеться,
Сяде на пісочку...
І рибалка впливає,
Несе на сорочку
Баговиння зеленого;
Поцілує в очі —
Та і в воду: соромиться
На гнучкий дівочий,
На стан голий подивиться.
І ніхто не знає
Того дива, що твориться
Серед ночі в гаї.
Тільки вітер з осокою
Шепче: «Хто се, хто се
Сидить сумно над водою,
Чеше довгі коси?»

С.-Петербург,
декабря 8, 1841 року

Песня караульного у тюрьмы

Из драмы «Невеста»

Старый гордый воевода
Ровно на четыре года
Ушел на войну.
И дубовыми дверями,
И тяжелыми замками
Запер он жену.
Старый, стало быть, ревнивый,
Бьется долго и ретиво.
Кончилась война,
И прошли четыре года.
Возвратился воевода.
А жена? Она
Погрустила и решила:
Окно в двери превратила.
И проходит год —
Пеленает сына Яна
Да про старого про пана
Песенку поет:
«Ой баю, баю, сын мой, Ян мой милый!
Когда б воеводу татары убили,
Татары убили или волки съели!
ОН баю, баю на мягкой постели».

[Грудень 1841,
С.-Петербург]

Слепая

Поэма

«Кого, рыдая, призову я
Делить тоску, печаль мою?
В чужом краю кому, тоскуя,
Родную песню пропою?
Угасну, бедный, я в неволе!
Тоску мою, печаль мою
О прежней воле, прежней доле
Немым стенам передаю.
О если б стон моей печали
И звук заржавленных цепей,
Святые ветры, вы домчали
На лоно родины моей
И в мирной куще ¹ повторили,
Где мой отец и мать моя
Меня лелеяли, любили!
А братья? Грешная семья!
Иноплеменникам за золото
От стада, елея ² и вина
Родного продали вы брата,
Как на заклятие ³ овна.
О боже, боже Иудеи,
Благий творителю земли,
Не наказуй родных злодеев,
А мне смирение пошли!»

Такую песню тихо пела,
Сердечной грусти предана,
Слепая нищая; она
У барского двора сидела
У незатворенных ворот.
Но из ворот никто не идет,
Никто не едет,— опустели
Хоромы барские давно;
Широкий двор порос травой;
Село забвенью предано;
С патриархальной простотою,
С отцовской славою святою
Забыто все. Село молчит;
Никто села не посетит,
Не оживит его молвою.
Как у кладбища, у ворот
Сидит скорбящая слепая
И псалму грустную поет.
Она поет, а молодая
Дочь несчастливцы моей
Головкой смуглою прильнула
К коленам матери своей;
Тоски не ведая, заснула
Сном непорочной простоты.
В одежде грубой нищеты

Она прекрасна; полдень ясный
Моей Украины прекрасной
Позолотил, любя, лелея,
Свое прекрасное дитя.
Ужели тщетно пролетят
Дни упоения над нею
И светлой радостью своею
Ея тоски не усладят?
Она прекрасна, мать калека —
Кто будет ей руководить?
Придет пора, пора любить,
И злое сердце человека
Ея любви не пощадит.

.....
..... невинным сном
Оксана спит, а мать слепая,
Уныло-тихо напевая,
И каждый шорох сторожит.
И если ветер, пролетая,
Упавший лист пошевелит,
Она немеет, и дрожит,
И робко к сердцу прижимает
Свое единое дитя,
Свою единую отраду,
Незрящей памятью следя
Давно минувших дней усладу
Печальной юности своей.
Она извела людей!
И у забытой сей ограды
Они ее не пощадят;
Они готовы растерзать
Ея дряхлеющие руки...
Для их невнятен стон разлуки,
Чужда им матери любовь.
Они твердят — закон таков:
«Не должно в прахе пресмыкаться
И подаянием питаться
Прекрасной юной сироте;
И мы ее оденем золотом,
Внесем в высокие палаты
И поклонимся красоте,
Раскроем мир иных видений,
Иных страстей высокий мир.
Потом... потом...» И ваш кумир,
Богиня ваших поклонении,
От фимиама упилась
И закоптела от курений;
А ваша мудрость отреклась
От обещанья; горстью злата,
Великодушно бросив ей,
Затмили блеск ея очей.
И вот она в грязи разврата,
Во славу дряхлых ваших дней,
Перед толпою черни пьяной

Пьет кубок
И запивает сердца раны.
Не вы виновны, но она!
Вы дали все, что должно было
Наложнице презренной дать.
А сон девичий обновили,
А возвратили ль благодать
Ея невинных помышлений?
Ея невинную любовь,
И радость тихих упоений,
И целомудренную кровь
Вы обновили ль? Не могли!
Но, чада грешные земли!
Вы дали ль ей восторг объятий
Родного, милого дитяти,
Кому бы, бедная, она
Себя в сей мир переливала
И тайну жизни открывала,
Сердечной грусти предана?
Развратной, бедной вашей кровью
Вы не могли ей повторить
Восторги девственной любви;
Ея пустили вы влачить
Остаток дней в мирской пустыне;
И о родном, едином сыне
Ей не придется получить
Отрадной весточки сдалека.
Чужие дети напоят
Ее в предсмертный час жестокий,
И одинокий гроб с упреком
Чужие дети понесут.
Но если ей судьба судила,
Чтобы родимая рука
Очи уснувшие закрыла,
Тесна ее тогда могила,
Постеля вечная жестка!
Ея малютка за позором
Безмолвно по миру пойдет,
И в светлый праздник у забора
Яичко красное возьмет,
И со слезами и укором
Свою родную помянет.

Осенний полдень, полдень ясный
Родимой, милой той земли,
Мои где годы расцвели,
Где так напрасно, так несчастно
В недоле бедной протекли,—
Осенний полдень, полдень ясный,
Как друга юности, любя,
Чужими звуками тебя
Позволь приветствовать, прекрасный!
Ты тот же тихий, так же милый,
Не знаешь времени,— а я!

Не то я стал, что прежде было,
И путь унылый бытия,
И ноша тяжкая моя
Меня ужасно изменили.
Я тайну жизни разгадал,
Раскрыл я сердце человека,
И не страдаю, как страдал,
И не люблю я: я калека!
Я трепет сердца навсегда
Оледенил в снегах чужбины.
И только звуки Украины
Его тревожат иногда.
Как эхо памяти невинной,
В их узнаю мою весну,
Мои унылые досуги,
И в их я таю, в их тону.
И сердца тяжкие недуги,
Как благодатною росой,
Врачую ими, и молюся,
И непритворною слезой
С моей Украиной делюся.
Но глухо все в родном краю!
Я тщетно голос подаю,
Мне эха нету из дубровы
Моей козачки чернобровой.
Там все уснуло! Пустота
Растлила сердце человека,
И я на смех покинут веком —
Я одинокий сирота!

Осенний полдень, догорая,
Поля нагие освещал,
И лист увядший, опадая,
Уныло грустное шептал
О здешней жизни человеку.
Такой порой моя калека,
Слепая нищая моя,
И дочь красавица ея —
Она спала, а мать сидела
И тихо, грустно тихо пела,
Как пел Иосиф про свой род,
Сидя в египетской темнице.
А в поднебесье вереницей
С дубров украинской земли
На юг летели журавли.
Чему ж бы ей, как вольной птице,
Туда, где лучше, не лететь
И веселее не запеть?
Какая тайна приковала
к жилищу мрачной тишины
Своей сердечной глубины
Она еще не открывала
Ни даже дочери своей;
Она лишь пела и грустила,

Но звуки дочерних речей
В ней радость тихую будили,
Быть может, прежних светлых дней.
Или ограда и тополи,
Что грустно шепчут меж собой,
Свидетели минувшей доли,
Или дубовый пень сухой,
Плющом увянувшим повитый,
Как будто временем забытый,
Ея свидетель? Все молчит!
Она поет, она грустит
И в глубине души рыдает,
Как будто память отпевает
О днях минувших, молодых,
О прошлых радостях святых.
И эти звуки выходили
Из сердца бедного ея,
И в этих звуках много было
Ея земного бытия.
И в сотый раз она кончала
Псалом невольничий глухой,
Поникла смуглой головой,
Вздыхнула тяжело и сказала:
«Ах, песня, песня, песня горя,
Ты неразлучная моя,
В моем житейском бурном море
Одна ты тихая струя!
Тебя, и день и ночь рыдая,
Я всякий час пою, пою,
И в край далекий посылаю
Тебя, унылую мою!
Но ветер буйный, легкокрылый
Что прежде весело летал,
Теперь так тихо, так уныло,
Как будто друга потерял,
Как будто люди научили,
Чтобы не слушал он меня
И не домчал он в край далекий
Тебя, унылая моя!
Не видя вас, не зная дня
В моей печали одинокой,
Чем оскорбить я вас могла?
Что я вам сделала? Любила,
За ваши грешные дела
Творца небесного молила,
Молила, плакала... А вы
В моей тоске, в моей печали,
Как кровожаждущие львы,
Упреком сердце растерзали,
Растлили ядом мою кровь,
И за молитвы, за любовь
Мое дитя, мое родное,
Тяжелым словом понесли,
И непотребницей слепою

Меня со смехом нарекли!
Я вам простила, я забыла,
Я вашей славы не взяла,
Я подаянием кормила
Мое дитя!» И залилась
Слезами, горькими слезами.
Она рыдает, а Оксана
Раскрыла черные глаза:
Скорбящей матери слеза
Прервала сон отроковицы;
С улыбкой черные ресницы
Она закрыла. «Какой сон
Смешной и глупый, и как живо...»
И покраснелась стыдливо,
Сама не зная отчего.
«Как холодно, а ты все плачешь!
Уж скоро вечер; для чего
Ты мне печали не расскажешь?
И я бы плакала с тобою,
А то...» — И хлынули рекою
Слезы невинной красоты.
«И ты заплакала... Прости,
Что о моих сердечных ранах
Я не беседую с тобой,
Я скоро плакать перестану,
Моею тяжкою слезой
Я не прерву твой сон прекрасный,
И о судьбе моей несчастной
Узнаешь ты не от меня.
Тебе расскажут злые люди,
Они тебя не пощадят,
И много, много горя будет.
А горе даром не пройдет.
Озlobит сердце пустотою,
Оно возьмет любовь с собою
И все наилучшее возьмет.
Не плачь, Оксано!» И, рыдая,
Она Оксану утешает:
«Не плачь, дитя мое, усни!
Ты рано плакать начинаешь;
Придет пора твоей весны,
И тайну слез моих узнаешь;
Свои прольешь, прольешь одна,
Одна, бездомной сиротою,
И будет то моя вина,
Что не поделишь...» — «А с тобою?
Разве тебя я не люблю!
Ах, мне с тобой и горе любо,
Я все с тобою разделю.
Не понесу я чужим людям
Мою сердечную слезу,—
К тебе на грудь я принесу.
Только не плачь! Делись со мною
Своею тяжкою тоскою.

Не плачь одна, откройся мне,
И будет легче. Ах, послушай
О том, что видела во сне,—
Я расскажу тебе.
Чаще, гуще
Как будто лес, а мы вдвоем
Так наобум себе идем.
Потом темно, потом светло.
Потом гляжу — тебя не стало;
Я—ну бежать, кричать, устала,
Села и плачу. Вдруг село;
Большая улица, большая;
И я по улице иду.
Мне грустно так, тоска такая,
Я спотыкаюсь, упаду.
Мне тяжело, мне давит грудь,
А люди смотрят и смеются.
Мне больно стало, а взглянуть
Я будто на людей боюсь.
Потом отаман мне кричит:
«Вот я тебя!» Я испугалась,
И ну бежать— Бегу... упала.
А сын отамана стоит
Как будто, грустный, над водою
И тихо машет мне рукою.
Вот я к нему и подошла,
А он схватил меня руками.
«Зачем в лесу ты не жила?
Зачем ты в поле не росла? —
Такими он сказал словами.—
И мне нельзя тебя любить,
Нельзя с тобою мне венчаться:
Над нами будут все смеяться,
А без тебя мне скучно жить.
Я утоплюсь»,— он сказал
И так меня поцеловал!
Не так, как ты... И я проснулась.
Не правда ли, мудреный сон?
Должно быть, худо значит он.
Или не худо — ты не знаешь?
Мне страх как хочется узнать.
О чем же снова ты вздыхаешь?
Или боишься рассказать,
Что значит сон? Ах, расскажи!
Ну, что же делать? Если худо —
Мы в лес уйдем и будем жить
С тобой вдвоем, и будет любо
С тобою вместе мне грустить.
Ну, что ж? Расскажешь?» — «Да,—
сказала,
Вздыхнув, слепая,— рассказать
Тебе должна я. Я устала,
Устала горе выливать
Неразделенными слезами.

Тебе уже пятнадцать лет.
Твой сон зловещий, сон ужасный.
Ты встретишь горестный привет
Своей весне, своей несчастной!
Не вспоминай меня, прости —
И на просторе, и на воле
С унылым ветром погрузи,
Как я грустила, тосковала,
Мою вседневную печаль
Как я лишь ветру поверяла,
Но и ему меня не жаль;
Он даже слез сушить не хочет,
А их так много сердце точит.
Оксано, выслушай меня
И помолись душой незлобной
Пречистой деве в час прискорбный
И за его, и за меня.
Неправдой люди все живут,
Ты их не слушай! Сказкой злою
Они мой жребий понесут
И посмеются над тобою.
И ты не будешь правды знать;
На суд ты будешь призывать
Сною родную,— а ты знаешь,
Что слезы горько проливать,
Коли вины своей не знаешь.
Узнай же все: всю жизнь мою
Я расскажу, не потаю,
С ея весельями и мукой,
Да будет для тебя наукой!

Своих родных не знала я,
В чужой семье я выростала,
Чужая добрая семья
Меня любила. Я слыхала,
Когда я стала вырастать,
Что мать родная, умирая,
Просила их не покидать —
Меня, малютку, покидая.
Но кто она, ее как звали,—
Потом узнать я не могла.
И я росла себе, росла;
Меня сироткой называли,
Потом красавицей слыла;
Меня любили, и ласкали,
И даже сватали. Но я...
Ах, знать, моя такая доля!
Перед людьми гордилась я
Своей красою. Свою волю,
Девичью волю, берегла.
Как тяжело люди отплатили!
Недолго косу я плела —
Ее накрыли. Вот как было.
Весною умер дидыч старый,

А летом дидыч молодой
В село приехал. Злые чары
Он из Московщины с собой
Привез, красавец, для меня;
И я веселье разлюбила,
И Маковеевого ⁴ дня
Я не забуду до могилы.
Как ясно солнышко светило,
Как закатилось... и ночь!
Мое дитя! моя ты дочь!
Не обвиняй меня, несчастной,—
Я стыд и горе понесла!
И Маковеев день ужасный,
И день рожденья прокляла.
Мы были в поле, жито жали;
Окончив жатву, шли домой;
Подруги пели и плясали,
А я с распущенной косой,
В венке из жита и пшеницы
Вела перед, была царица.
Нас встретил дидыч молодой.
Никто так мной не любовался.
Я трепетала, тихо шла,
А он смотрел и улыбался.
О как я счастлива была!
Какою сладкою мечтою
Забилось сердце у меня...
На третий день... О мой покою!
Зачем покинул ты меня?
На третий день... и я в палатах
Была, как пани на пиру.
Недолго я была богата.
Зимою рано поутру
Проснулась я,— все пусто было,
И сердце холодом заныло,
А слуги... бог им судия!
С насмешкой выгнали меня
И двери заперли за мною.
Я села здесь, под этим пнем,
И долго плакала... Потом
Едва протоптанной тропею
В село забытое пошла
И долю горшую нашла:
Меня и в хату не пустили,
Все посмеялись надо мной
И хусткой черною, простой
Косу шелковую накрыли.
И я, рыдая, из села
Иной дорогою пошла
В село чужое. Ах, Оксано!
И в шитом шелковом жупане,
И в серой свыти люди злы!
Я из села в село ходила,
А горе шло передо мной.

Я горько плакала, молилась,
И все смеялись надо мной.
Покрыткой, дурой называли,
И даже нищие чуждались.
Во всей Украине родной
Мне места не было одной.
В лесу дремучем, в чистом поле
Я не боялась ночевать:
Там без свидетелей, на воле
Могла свободно петь, рыдать.
А песня горе облегчает,
Хоть и унылая она.
Спасибо, нищая одна,
Такая же, как я, слепая,
Меня учила песню петь;
И я пою ее, рыдая,
И до могилы буду петь.
Дитя мое! Моя Оксано!
Я скоро плакать перестану,
Запомни песню ты мою
И пой ее, как я пою,—
Она умалит сердца рану.
Пришла и красная весна,
Запели пташки, все проснулось,
Все засмеялось — я одна
Святой весне не улыбнулась...
Она мне слезы принесла.
Занемогла я на дороге,
Кой-как до хутора дошла...
И ты на хуторе убогом
Узрела милый божий свет.
О, сколько радостей у бога
Для наших слез, для наших бед!
Твой первый звук... Ах нет, не стану..
Нет... Поцелуй меня, Оксано!
Я не умею рассказать
Про ту святую благодать,
Что только матери избранной
Душою можно понимать,—
То выше счастья людского.
И как несчастлива, убога
Жена бесплодная... С тобой
Мне снова счастье возвратилось,
Я любовалась весной,
Цветы я снова полюбила,
Цветы я снова берегла.
С восходом солнца я вставала.
Ты на груди моей спала.
Никем не видима, бывало,
Прокрадусь в лес, найду цветок
И сяду у цветка с тобою.
Ты тихо спишь, а он цветет,
И я гордилась тобою
Пред распускавшимся цветком.

Бывало, я сорву тайком
Листочек розовый, румяный
И тихо, тихо положу
Тебе на щечку... погляжу
И оболью тебя слезами.
Была ты розовой цветка
И утренней зари румяней.
Так мне господь добро творил
В тебе и розовых листках.
Но... как тебя ни забавляла,
Какие песни ни певала,
Как ни играла я с тобой,
А злая доля шла за мной.
Я не могла тобой гордиться:
Мне было не с кем поделиться
Твоею детскою красой.
Ты слово «мамо» лепетала,
Но слова лучшего не знала,
Как и теперь не знаешь ты.
Я не могла с тобой идти
Через село; я не стыдилась —
Пусть люди смотрят, как хотят!
Я стыд любовью заменила.
Тебе боялась показать,
Как дети меж собой играют,
Боялась видеть, как дитя
Отца усталого ласкает.
Так время шло; ты вырастала,
И любо было мне смотреть,
Когда ходить ты начинала.
Но горе горькое терпеть
Судил господь мне до могилы
За юность грешную мою.
Свет гаснуть стал... О боже милый!
Я над могилою стою,
Пошли мне мудростью своею
Взглянуть на милый божий свет,
Проститься с грешною землею,
Хотя на место посмотреть,
Где я усну, усну навеки!
.
И я ослепла. Слезы-реки,
Молитвы теплые — ничто,
Ничто творца не умолило;
И все, что душу веселило,
Как будто в гробе заперто.
Потом что было, я не знаю:
Смеялись люди или нет.
Мои беды вспоминая,
Мне только жаль, что божий свет
Не скрылся в юности беспечной;
Тогда б не знала ничего:
Ни сладкой доли скоротечной,
Ни даже сердца своего.

Теперь к печали бесконечной
Пристала горшая печаль.
Ты хороша собой, Оксано,
Я это знаю, и мне жаль —
Твой сон недобрый очень рано
Тебе приснился».

Оксана

Разве он
Какое зло нам предвещает?

Слепая

Он для меня всех бед страшнее,
А для тебя еще ужасней.
И ты погибнешь от людей,
Как я погибла. Ты не знаешь,
Что скоро встретишь между ими
Змию, ужасную змию!
И ты пойдешь за нею следом,
Покинешь голову мою,
Как я покинула, забыла
Меня вскормившую семью.

Оксана

Ведь ты не знала, что так будет,
Что насмеются злые люди,
Что он недобрый человек,
Что он покинет. Мамо, мамо!
Ты говорила все такое,
Что страшно стало. Где же он,
Мой злой отец? Ты говорила,
Что здесь увижу я его.
И сколько лет уже с тобою
Сижу я здесь — его все нет.
Он не приедет, он покинул:
Тебя он, видно, не любил.
Зачем же ты его любила?
Уйдем из этого села —
Мне страшно стало...

Слепая

Ах, Оксано!
Куда уйдем мы от людей?
Где твою молодость укрою?
А он приедет... и тогда,
Тогда спокойно я умру.

Слепая грустно замолчала.
Оксана с детской тоской

К ней на колени тихо клала
Головку смуглую свою.
«Усни, Оксано! — говорила.—
Я тихо песенку спою,
Спою любимую твою,
Как братья брата продавали
В чужую, дальнюю страну».
И отходящую ко сну,
Лелея, нежно целовала,
Читая тихо сей псалом:

«Храни тебя, святая дева,
От злых напастей, бурь земных!
Да будет сон твой сладок, тих,
Как непорочные напевы
Небесных ангелов святых!

Да не дерзает искунитель
В сердечну храмину войти,
И по терновому пути
Да волит ангел-охранитель
На лоно рая привести.

Храни тебя, святая Дева,
От злых напастей, вражьих кои,
Свой найбожественный покров
Пошли тебе, святая дева,
Мое дитя, моя любовь!»

Наутро юная Оксана,
Как утро осени в тумане,
Скорбя невинною душой,
У ног страдальицы слепой
Уныла, бледная сидела.
Слепая ту же песню пела,
И тот же в сердце непокой!
Не скоро дни текут над ними,
Не ясно солнышко горит.
Пришла весна, и двор пустынный
Вдруг оживился, все кипит
Веселой жизнью, как бывало.
Приехал дидыч на покой.
Чету страдалиц разлучили:
Оксана в доме заперта,
А одинокую слепую
Одеть велели и прогнать
С наказом строгим: не шататься
Вокруг господского двора.
И рада, бедная, была,
Что так сбылося, как мечтала.
«Теперь,— так думала слепая,—
Теперь Оксаночка моя
Укрылася от непогоды,
Будет счастливою...» И шла

С любимой песней из села,
Из обновленного села,
Моля небесную царицу,
Да благо дщерино хранит.

.
Оксана грустная сидит
В роскошно убранной светлице,
Одета бархатом, парчой,
И не любит себя
Перед большими зеркалами.
Проходят месяцы за днями;
Как панне, все готово ей,
И ходит сторож у дверей.
Сам дидыч сласти ей приносит,
Дарит алмазом, жемчугом
И на коленях ее просит
Не звать ни паном, ни отцом.

.
Зачем все это?! И рыдала...
Запел весною соловей,
Запел не так, как он, бывало,
Поет пред утренней зарей,
Когда малюточка Оксана,
Пока покоилось село,
Шалашик делает с бурьяну,
Чтоб маму солнце не пекло,—
Когда ходила умываться
Она в долину, и потом
Барвинком, рутей наряжаться,
И ненароком повстречаться
С черночупринным козаком.
Печальный вечер ночь сменила
Еще печальней. Тяжко ей,
Она сидела и грустила
О прошлой бедности своей,
И слышит: песню за оградой
Знакомый голос ей поет
Печально, тихо:

«Текла речка в чистом поле,
Орлы поду пили;
Росла дочка у матери,
Козаки любили.
Все любили, все ходили
И все сватать стали,
И одного между ими
Козака не стало.
Куда скрылся, дивилися,
И никто не знает.
Поселился в темной хатке
За тихим Дунаем».

Оксана молча трепетала,
Ей каждый звук рождал мечту.

«Он не забыл,— она шептала,—
Он не покинет сироту...»
За каждым звуком вылетает
Из сердца черная тоска,
Она себя воображает
Уже в объятьях козака.
Уже за садом, за оградой,
Уже на поле... воля... рай...

.
«Держи, держи! Лови, стреляй!» —
Раздался хриплый голос пана,
И выстрел поле огласил.
«Убили! — вскрикнула Оксана. —
Убили! Он меня любил.
Любил!..» И замертво упала.
То был не сон. То пел козак,
Удалый, вольный гайдамак.
Оксана долго дождала
Любимца сердца своего
И не дождалась его.
Отрадный звук не повторился,
Надежды вновь не прошептал,
Он только снился, часто снился,
И юный разум разрушал
Мечтой бесплодную.

«Птицы вольные, сестрицы,
Полетите в край далекий,
Где мой милый, кароокий,
Где родная край дороги!
Болят руки, болят ноги,
А я долно проклинаяю
С поля воли ожидаю!»

Так пела бедная Оксана
Зимой в светлице у окна.
Неволя стерла цвет румяный,
Слезой смылась белизна.
«Быть может, здесь,— она шептала,
Зимой проснулась мать моя,
А я... дитя ее... а я...»
И, содрогаясь, замолчала.
Темнело поле, из тумана
Луна кровавая взошла;
Взглянула с трепетом Оксана
И быстро молча отошла
От неприветного окна,
Страшась кровавого светила.

.
Завыли псы, рога трубили,
И шум, и хохот у ворот —
Охота с поля возвратилась,
И пан к страдалице идет
Бесстыдно пьяный...

Слепая, бедная, не знала
Недоли дочери своей,
С чужим вожатым спотыкалась
Меж неприязненных людей.
Ходила в Киев и Почаев
Святых угодников молить
И душу страстную, рыдая,
Молитвой думала смирить.
И возвратилась зимою
В село страдания тайком.
Сердце недобрым чем-то ныло,
Вещало тайным языком
Весть злополучия и горя.
Со страхом в сердце и тоскою
Тихонько крадется она
Давно изведанной тропую;
Кругом, как в гробе, тишина;
Печально бледная луна
С глубокой вышины сияла
И белый саван озаряла
На мертвой грешнице земле.
И вдруг открылася вдали
Картина страшная пожара.
Слепая, бедная, идет,
Не видя наших зол и кары,
И очутилась у ворот,
Весною кинутых. О боже!
Что она слышит? Треск, и гром,
И визг, и крик, и гул протяжный,
И жаром хлынуло в лицо.
Она трепещет. Недалеко
Вдруг слышит голос... Боже мой!
Чей это голос ты узнала?
Узнала... страшно... то Оксана!
На месте том, где столько лет
Они вдвоем, грустя, сидели,
Она, несчастная, сидит;
Едва одетая, худая,
И на руках, как бы дитя,
Широкий нож в крови качает.
И страшно шепчет:
«Молчи, дитя мое, молчи,—
Пока спекутся калачи,
Будем медом запивать,
Будем пана поминать».

(Поет).

«А у пана два жупана,
А третяя свыта,
За то пана
Утром рано
В дуброве убито.
А убили гайдамаки,

Жупаны делили:
Тому жупан, тому жупан,
А третьему свята.
И остался без свиты пан,
В снег белый зарытый.
Ай да и гайдамаки!»

Слепая

Оксано! Где ты?

Оксана

Ах, молчи!
Дай убаюкать мне сынка!

(Поет).

«Баю, баю, дитя мое,
В дремучем лесу,
А я тебе с поля волю,
Долю принесу.

Баю, баю, дитя мое,
Во сыром бору,
А я пойду погуляю,
Ягод наберу.

Баю, баю, дитя мое,
Край битой дороги,
Переломят люди руки
И белые ноги.

Баю, баю, дитя мое,
У гробу дубовом,
Полиняют кари очи
И черные брови.

Усни, дитя, усни, дитя,
Усни ты навеки,
А я одна на базар пойду,
У жида крови наточу
И тебя полечу».

А... уснул! Теперь возьми.
У! какой черный... посмотри!

Слепая

Оксано! Где ты? Что с тобою?

Оксана

(быстро подходит к ней)

А ты где ходишь? Посмотри,
Какой веселый пир у пана!
Да пан не будет пировать —
Я уложила его спать.
Тебя одной недоставало.
Я подожду, пойдём плясать.

(Поет и медленно пляшет).

«Гой, гой, не беда!
Слезы тоже вода,
Слезы гасят печаль,
А печали мне жаль,
Жаль мне грусти моей,
Жаль подруги моей,
Моей черной тоски».

Моей... моей... Ах нет, не то...
Теперь так весело, светло,
А я как будто на поклонах.

(Поет и пляшет).

«Посеяла лебеду на беду,
А долина калиною поросла;
А у меня, красавицы,
Змии-серьги в ушах.
Через плечи висят,
И шипят, и шипят.
Козак верно любил,
Козак серьги дарил.
Мать в могиле спала,
А я, знай себе, шла.
Шла дорогой большой;
А за мной, все за мной
По четыре, по три
Косари, косари,
Бурьян косят, поют...»

Слепая

Оксано бедная, молися,
Молися богу, ты поешь
Все песни страшные такие!

Оксана

А ты смеяться, мамо, хочешь?
Э, полно, мамо, столько лет
Ты хохотала, я смеялась, —
Поплакать можно одну ночь.

Слепая

Дитя мое, моя ты дочь!
Опомнись, грех тебе, Оксано,
Ты насмеялася.
Оксана

Кто? Я?
Не насмеялася! Смотри,
Смотри, как падают стропила.
Гу!.. гу!.. гу!.. Ха-ха-ха-ха!
Пойдем плясать, его уж нет,
Он не разлучит нас с тобою.

(Поет и пляшет).

«По дороге осока,
А в болоте груши,
Полюбила козака,
Запродала душу.
А козак
Так и сяк,
Не любил,
Задушил,
В сыру землю зарыл.
В темной хате сырой
Спать ложилась со мной
Ведьма черная.
И смеялася,
Обнималася,
Ела, грызла меня,
Подложила огня,
И запела, заплясала,
И скакала, и кричала:
Жар, жар, жар!
Через яр
На пожар.
Все слетались,
Любовались
И смеялися:
Хи-хи-хи, тра-ла-ла-ла,
Не осталось ни кола.
Смоляная черту свечка!
Через яр идет овечка.
Не ходи, козак, в дуброву,

Не ходи, Ивашечко,
Торною дорожкой,
Не носи гостинчики
Змии, черной гадине!
Чародейка лютая
Сотрет брови черные,
Выжжет очи карие».

Слепая

Опомнись, дочь моя, Оксано!
Ты все недоброе поешь;
Пойдем в село: здесь страшно стало!

Оксана

Пойдем в село, здесь душно мне,
Я босиком, как на огне,
На розовом снегу танцую.
Пойдем в село, переночуем.
А кто нас пустит ночевать?
Ведь люди, знаешь, нас боятся;
Пойдем мы в лес волков ласкать;
Ведь люди врут, что волки злятся,
Волки нас любят — право, так!
А помнишь, ты мне говорила...
Лх, нет... не то... постой, забыла!
Я все забыла... Мой козак,
Мой кароокий... Я любила,
И он, козак, меня любил,
И темной ночью он ходил
В зеленый сад, где я гуляла.
Ах, как там весело бывало!
Как он, лаская, целовал,
Какие речи он шептал!
Ты так меня не целовала,
Как он, мой милый, дорогой,
Мой ненаглядный, мой сердечный!

.....
Ты говорила, он не злой;
А он, твой пан, бесчеловечный,
Твой пан-палач его убил
За то, что я его любила,
За то, что он меня любил.
Злодей, в железа заковал.
Об этом я не говорила
С тобою даже. Он пропал...
Пропал без вести, как пропала
Моя девичья краса.
А ты слыхала чудеса?
Он в гайдамаках атаманом
И этот нож мне подарил.
Он приходил...

Слепая

Пойдем скорее!
Веди меня!

Оксана

Куда вести?

В болото, в лес? Постои, постои!
Я поведу тебя в село,
Где все бурьяном поросло,
Где вместо хат кресты, могилы,
Где поселился друг мой милый
В светелке темной и сырой.

Слепая

Пойдем скорее. Бог с тобой!
Перекрестися!

Оксана

Я крестилась,
Я горько плакала, молилась,
Но бог отверг мои кресты,
Мои сердечные молитвы.
Да, он отверг. А помнишь ты?
Нет, ты не помнишь, ты забыла.
А я так помню: ты учила
Меня, малютку, кровь сосать
Да О т ч е н а ш еще читать.

Слепая

Оксано, боже мой, молись,
Ты страшно говоришь!

Оксана

Да, да.
Я страшно говорю, так что же!
Ты не боялася сидеть
Осенней ночью у забора
И просидела двадцать лет,—
Пойдем опять туда сидеть.
Пойдем же, мамо, будем петь,
Пока народ не пробудился.
И будем петь, как снаряжился
Козак с ордою воевать,
И как покинул он дивчину,
И как другую полюбил.
Ведь это весело — покинуть
В чужой далекой стороне
Листок с любистка на огне.

(Поет тихо).

«Плыви, плыви, лодочка, за Дунай;
За Дунаем погуляю, молода,
С козаками-молодцами мертвыми,
С козаками-мертвецами».
Чур меня! Чур меня! Чур меня!

Пойдем скорее. Ах, постой!
Я потеряла башмаки.
А башмаки ведь дорогие,
Да ноги жгли мне, все равно
Мне их не жаль, и босиком
Дойдем до гроба...

(Поет).

«Полетела пташечка
Через поле в гай,
Уронила перышко
На тихий Дунай.
Плыви, плыви, перышко,
Плыви за водой!..»
Я все молчала, все молчала,
А он шептал и целовал.
Сулил намисто с дукачами.
Зачем ты не велела брать?
Ведь им бы можно удавиться.
А знаешь что? Пойдем к реке
Купаться просто, и утонем,
И будем шуками в воде.
И пташкам воля в чистом поле,
И пташкам весело летать,
А мне так весело в неволе
Девичью молодость терять.
Я разве грешница какая?
Отраву, что ли, я варю?
Нет, я не грешница; ты знаешь,
Всему я верила, всему!
Но кто поверил моей вере?
Теперь не то. Летит, летит!
Нет, ты не вылетишь, проклятый,
Я задущу тебя! Держите —
Красный змий! Красный змий!
Он рассыпется... Потом...
Га! га! ги!..»
И, будто мщение живое,
Она, с распущенной косой,
С ножом в руках, крича летела
И с визгом скрылася в огне.
Вдруг крик пронзительный. Вздогнула
Слепая молча и, крестясь,
«Аминь, аминь, аминь!» — шептала.
И крик сменил протяжный гул,
Стена упала, гул ревел
И смолк в долине безучастной,
Как в глубине души бесстрастной.
Пожар, лютея, пламенел.
Слепая, бедная, стояла
В дыму и пыли снеговой;
Она Оксаны дожидала

И со святыми упокой
Невольно с трепетом шептала.
И не дождалась слепая
Своей Оксаночки; ушла
Из погорелого села,
Псалом любимый напевая:
«Кого, рыдая, призову я
Делить тоску, печаль мою?
В чужом краю кому, тоскуя,
Родную песню пропою?»

[1842, С.-Петербург]

Гамалія ¹

«Ой нема, нема ні вітру, ні хвилі
Із нашої України!
Чи там раду радять, як на турка стати,
Не чуємо на чужині.
Ой повій, повій, вітре, через море
Та з Великого Лугу ²,
Суши наші сльози, заглуши кайдани,
Розвій нашу тугу.
Ой заграй, заграй, синесеньке море,
Та під тими байдаками,
Що пливуть козаки, тільки мріють шапки,
Та на сей бік за нами.
Ой боже наш, боже, хоч і не за нами,
Неси ти їх з України:
Почуємо славу, козацькую славу,
Почуємо та й загинем».

Отак у Скутарі козаки співали;
Співали, сердеги, а сльози лились;
Лилися козацькі, тугу домовляли.
Босфор аж затрясся, бо зроду не чув
Козацького плачу; застогнав широкий,
І шкурою, сірий бугай, стрепенув,
І хвилю, ревучи, далеко-далеко
У синєє море на ребрах послав.
І море ревнуло Босфорову мову,
У Лиман погнало, а Лиман Дніпрові
Тую журбу-мову на хвилі подав.
Зареготався дід наш дужий,
Аж піна з уса потекла.
«Чи спиш, чи чуєш, брате Луже?
Хортице! сестро?»
Загула
Хортиця з Лугом: «Чую! чую!»
І Дніпр укрили байдаки,
І заспівали козаки:

«У туркені, по тім боці,
Хата на помості.
Гай, гай! море, грай,
Реві, скелі ламай!
Поїдемо в гості.
У туркені у кишені
Таляри-дукати ³.
Не кишені трусить,
Ідем різать, палить,
Братів визволяти.

У туркені яничари
І баша на лаві.
Гой ги, вороги!

Ми не мавм ваги!
Наша воля і слава!»

Пливуть собі співаючи,
Море вітер чує;
Попереду Гамалія
Байдаком керує.
Гамалію, серце мліє:
Сказилося море.
Не злякає! — і сховались
За хвилі — за гори.

Дрімає в гаремі — в раю Візантія ⁴,
І Скутар дрімає; Босфор клекотить,
Неначе скажений, то стогне, то висі:
Йому Візантію хочеться збудить.
«Не буди, Босфоре: буде тобі горе,
Твої білі ребра піском занесу,
У мул поховаю! — Реве синє море.—
Хіба ти не знаєш, яких я несу
Гостей до султана?»
Так море спиняло
(Любило завзятих чубатих слав'ян).
Босфор схаменувся. Туркєня дрімала,
Дрімав у гаремі ледачий султан.
Тільки у Скутарі, в склепу, не дрімають
Козаки сердеги. Чого вони ждуть?
По-своєму бога в кайданах благають,
А хвилі на той бік ідуть та ревуть.

«О милий боже України!
Не дай пропасти на чужині,
В неволі вольним козакам!
І сором тут, і сором там —
Вставать з чужої домовини,
На суд твій праведний прийти,
В залізах руки принести
І перед всіми у кайданах
Стать козакові...»
«Ріж і бий!
Мордуй невіру бусурмана!» —
Кричать за муром. Хто такий?
Гамалію, серце мліє:
Скутар скаженіє!
«Ріжте! бийте» — на фортеці
Кричить Гамалія.

Реве гарматами Скутара,
Ревуть, лютують вороги;
Козацтво преться без ваги —
І покотились яничари.
Гамалія по Скутарі —
По пеклу гуляє,

Сам хурдигу⁵ розбиває,
Кайдани ламає:
«Вилітайте, сірі птахи,
На базар до паю!»
Стрепенулись соколята,
Бо давно не чули
Хрещеної тії мови.
І ніч стрепенулась:
Не бачила стара мати
Козацької плати.
Не лякайся, подивися
На бенкет козачий.
Темно всюди, як у будень,
А свято чимале.
Не злодії з Гамалієм
Їдять мовчки сало
Без шашлика. «Засвіtimo!»
До самої хмари
З щоглистими кораблями
Палає Скутара.
Візантія пробуркалась,
Витріщає очі,
Переплива на допомогу,
Зубами скрегоче.

Реве, лютує Візантія,
Руками берег достає;
Достала, зикнула, встає —
І на ножах в крові німіє.
Скутар, мов пекло те, палає;
Через базари кров тече,
Босфор широкий доливає.
Неначе птахи чорні в гаї,
Козацтво сміливо літає.
Ніхто на світі не втече!
Огонь запеклих не пече.
Руйнують мури, срібло-злото
Несуть шапками козаки
І насипають байдаки.
Горить Скутар, стиха робота,
І хлопці сходяться; зійшлись,
Люльки з пожару закурили,
На байдаки — та й потягли,
Рвучи червоні гори-хвилі.
Пливуть собі, ніби з дому,
Так буцім гуляють,
Та, звичайне запорожці,
Пливучи співають:

«Наш отаман Гамалія,
Отаман завзятий:
Забрав хлопців та й поїхав
По морю гуляти,

По морю гуляти,
Слави добувати,
Із турецької неволі
Братів визволяти.
Ой приїхав Гамалія
Аж у ту Скутару, —
Сидять брати-запорожці,
Дожидають кари.
Ой як крикнув Гамалія:
«Брати, будем жити,
Будем жити, вино пити,
Яничара бити,
А курені килимами,
Оksamитом крити!»
Вилітали запорожці
На лан жито жати;
Жито жали, в копи клали,
Гуртом заспівали:
«Слава тобі, Гамаліє,
На весь світ великий,
На весь світ великий,
На всю Україну,
Що не дав ти товариству
Згинуть на чужині!»

Пливуть співаючи; пливе
Позад завзятий Гамалія:
Орел орлят мов стереже;
Із Дарданеллів вітер віє,
А не женеться Візантія:
Вона боїться, щоб Чернець ⁶
Не засвітив Галату ⁷ знову
Або гетьман Іван Підкова
Не кликнув в море на ралець ⁸
Пливуть собі, а із-за хвилі
Сонце хвилю червонить;
Перед ними море миле
Гомонить і клекотить.
Гамаліє, вітер віє,
Ось-ось наше море!..
І сховалися за хвилі —
За рожеві гори.

[Жовтень — перша половина
листопада 1842]

Тризна ¹

На память 9-го ноября 1843 года.
Княжне Варваре Николаевне Репниной
ПОСВЯЩЕНИЕ

*Душе с прекрасным назначеньем
Должно любить, терпеть, страдать;
И дар господний, вдохновенье,
Должно слезами поливать.
Для вас понятно это слово!..
Для вас я радостно сложил
Свои житейские оковы,
Священнодействовал я снова
И слезы в звуки перелил.
Ваш добрый ангел осенил
Меня бессмертными крылами
И тихостройными речами
Мечты о рае пробудил.*

Яготин,
11 ноября 1843

Души ваши очистивше в послушании истины духом, в братолюбии нелицемерно, от чиста сердца друг друга любите прилежно: порождение не от семени нетленна, но не нетленна, словом живаго бога и пребывающаго во веки. Зане всяка плоть, яко трава, и всяка слава челоуча, яко цвет травный: изсче трава, и цвет ея отпаде. Глагол же господень пребывает во веки. Се же есть глагол, благовествованный в вас.

*Соборное послание первое
святаго апостола Петра, I, 22, 25*

Двенадцать приборов на круглом столе,
Двенадцать бокалов высоких стоят;
И час уж проходит,
Никто не приходит;
Должно быть, друзьями
Забыты они.
Они яе забыты,— в урочную пору,
Обет исполняя, друзья собрались,
И вечную память пропели собором,
Отправили тризну — и все разошлись.
Двенадцать их было; все молоды были,
Прекрасны и сильны; в прошедшем году
Наилучшего друга они схоронили
И другу поминки в тот день учредили,
Пока на свиданье к нему не сойдут.
«Счастлирое братство! Единство любви

Почтили вы свято на грешной земле;
Сходитесь, други, как ныне сошлись,
Сходитесь долго и песнею новой
Воспойте свободу на рабской земле!»
Благословен твой малый путь,
Пришлец убогий, неизвестный!

Ты силой господа чудесной
Возмог в сердца людей вдохнуть
Огонь любви, огонь небесный.
Благословен! Ты божью волю
Короткой жизнью освятил;
В юдоли рабства радость воли
Безмолвно ты провозгласил.
Когда брат брата алчет крови —
Ты сочетал любовь в чужих;
Свободу людям — в братстве их
Ты проявил великим словом:
Ты миру мир благовестил;
И, отходя, благословил
Свободу мысли, дух любви!
Душа избранная, зачем
Ты мало так у нас гостила?
Тебе здесь тесно, трудно было!
Но ты любила здешний плен,
Ты, непорочная, взидала,
Скорбя, на суетных людей.
Но ангела недоставало
У вечного царя царей;
И ты на небе в вечной славе
У трона божия стоишь,
На мир наш, темный и лукавый,
С тоской невинною глядишь.
Благоговею пред тобою,
В безмолвном трепете дивлюсь;
Молюсь тоскующей душою,
Как перед ангелом молюсь!
Сниди, пошли мне исцеленье!
Внуши, навей на хладный ум
Хоть мало светлых, чистых дум;
Хоть на единое мгновенье
Темницу сердца озари
И мрак строптивых помышлений
И разгони, и усмири.
Правдиво, тихими речами
Ты Расскажи мне все свое
Земное благо-житие
И научи владеть сердцами
Людей кичливых и своим,
Уже растленным, уже злым...
Скажи мне тайное ученье
Любить гордящихся людей
И речью кроткой и смиреньем
Смягчать народных палачей,

Да провещаю гимн пророчий,
И долу правду низведу,
И погасающие очи
Без страха к небу возведу.
И в этот час последней муки
Пошли мне истинных друзей
Сложить хладеющие руки
И бескорыстия елей
Пролить из дружеских очей.
Благословлю мои страдания,
Отрадно смерти улыбнусь
И к вечной жизни с упованием
К тебе на небо вознесусь.
Благословен твой малый путь,
Пришлец неславленный, чудесный!

В семье убогой, неизвестной
Он выросал; и жизни труд,
Как сирота, он встретил рано;
Упреки злые встретил он
За хлеб насущный... В сердце рану
Змея прогрызла... Детский сон
Исчез, как голубь боязливый;
Тоска, как вор, нетерпеливо,
В разбитом сердце притаясь,
Губами жадными впилась
И кровь невинную сосала...
Душа рвалась, душа рыдала,
Просила воли... ум горел,
В крови гордыня клокотала...
Он трепетал, он цепенел...
Рука, сжимаясь, дрожала...
О, если б мог он шар земной
Схватить озлобленной рукой
Со всеми гадами земными;
Схватить, измять и бросить в ад!..
Он был бы счастлив, был бы рад.
Он хохотал, как демон лютый,
И длилась страшная минута,
И мир пылал со всех сторон;
Рыдал, немел он в иступленье,
Душа терзалась страшным сном;
Душа мертвела,— а кругом
Земля, господнее творенье,
В зеленой ризе т/с цветах,
Весну встречая, ликовала.
Душа отрадно пробуждалась,
И пробудилась... Он в слезах
Упал и землю лобызает,
Как перси матери родной!..
Ом снова чистый ангел рая,
И на земле он всем чужой.
Взглянул на небо: «О, как ясно,
Как упоительно-прекрасно!

О, как там вольно будет мне!..»
И очи в чудном полусне
На свод небесный устремляет,
И в беспредельной глубине
Душой невинной утопает.

По высоте святой, широкой
Платочком белым, одинока,
Прозрачна тучка в даль плывет.
«Ах, тучка, тучка, кто несет
Тебя так плавно, так высоко?
Ты что такое? и зачем
Так пышно, мило нарядилась?
Куда ты послана и кем?..»
И тучка тихо растопилась
На небе светлом. Взор унылый
Он опустил на темный лес...
«А где край света, край небес,
Концы земли?..» И вздох глубокий,
Недетский вздох, он испустил;
Как будто в сердце одиноком
Надежду он похоронил.

В ком веры нет — надежды нет!
Надежда — бог, а вера — свет.
«Не погасай, мое светило!
Туман душевный разгоняй,
Живи меня твоею силой
И путь тернистый, путь унылый
Небесным светом озаряй.
Пошли на ум твою святыню,
Святым наитием напой,
Да провещаю благостыню,
Что заповедана тобой!..»

Надежды он не схоронил,
Воспрянул дух, как голубь горний,
И мрак сердечный, мрак юдольный
Небесным светом озарил;
Пошел искать он жизни, доли,
Уже прошел родное поле,
Уже скрывалось село...
Чего-то жаль внезапно стало,
Слеза ресницы пробивала,
Сжималось сердце и рвалось.
Чего-то жаль нам в прошлом нашем,
И что-то есть в земле родной...
Но он, бедняк, он всем не свой,
И тут, и там. Планета наша,
Прекрасный мир наш, рай земной,
Во всех концах ему — чужой.
Припал он молча к персти ² милой
И, как родную лобызал,
Рыдая, тихо и уныло

На путь молитву прочитал...
И твердой, вольною стопою
Пошел... и скрылся за горою.
За рубежом родной земли
Скитаясь нищим, сиротою,
Какие слезы не лились!
Какой ужасною ценою
Уму познания купил
И девство сердца сохранил.

Без малодушной укоризны
Пройти мытарства трудной жизни,
Измерять пропасти страстей,
Понять на деле жизнь людей,
Прочесть все черные страницы,
Все незаконные дела...
И сохранить полет орла
И сердце чистой голубицы!
Се человек!.. без крова жить
(Сирот и солнышко не греет),
Людей изведать — и любить!
Незлобным сердцем сожалел
О недостойных их делах
И не кощунствуя впотьмах,
К а к ц а р ь у м а. Убогим, нищим,
Из-за куска насущной пищи
Глупцу могучему годить,
И мыслить, чувствовать и жить!..
Вот драма страшная, святая!..
И он прошел ее, рыдая,
Ее он строго разыграл
Вез слова; он не толковал
Своих вседневных приключений
Как назидательный роман;
Не раскрывал сердечных ран,
И тьму различных сновидений,
И байронический туман
Он не пускал; толпой ничтожной
Своих друзей не поносил;
Чинов и власти не казнил,
Как N.. глашатай осторожный,
И тот, кто мыслит без конца
О мыслях Канта, Галилея,
Космополита-мудреца,
И судит люди, не жалея
Родного брата и отца;
Тот лжепророк! Его сужденья —
Полуидеи, полувздор!..

Провидя жизни назначенье,
Великий божий приговор,
В самопытливом размышленьи
Он подымал слезящий взор
На красоты святой природы.

«Как все согласно!» — он шептал
И край родной воспоминал;
У бога правды и свободы
Всеми живущему молил,
И кроткой мыслию следил
Дела минувшие народов,
Дела страны своей родной,
И горько плакал... «О святая!
Святая родина моя!
Чем помогу тебе, рыдая?
И ты закована, и я.
Великим словом божью волю
Сказать тиранам — не поймут!
И на родном прекрасном поле
Пророка камнем побьют!
Сотрут высокие могилы
И понесут их словом зла!
Тебя убили, раздавили;
И славословить запретили
Твои великие дела!
О боже! сильный и правдивый,
Тебе возможны чудеса.
Исполни славой небеса
И сотвори святое диво:
Воспрянуть мертвым повели,
Благослови всемогущим словом
На подвиг новый и суровый,
На искупление земли,
Земли поруганной, забытой,
Чистейшей кровию политой,
Когда-то счастливой земли». —
Как тучи, мысли расходились,
И слезы капали, как дождь!..

Блажен тот на свете, кто малую долю,
Кроху от трапезы волен уделить
Голодному брату и злобного волю
Хоть властью суровой возмог укротить!
Блажен и свободен!.. Но тот, кто не оком,
А смотрит душою на козни людей
И может лишь плакать в тоске одинокой,—
О боже правдивый, лиши ты очей!..
Твои горы, твоё море,
Все красы природы
Не искупят его горя,
Не дадут свободы.
И он, страдалец жизни краткой,
Все видел, чувствовал и жил,
Людей, изведавши, любил
И тосковал о них украдкой.
Его и люди полюбили *,
И он их братьями звал;

Нашел друзей и тайной силой
К себе друзей причаровал;

Между друзьями молодыми,
Порой задумчивый... порой
Как волхв, вещатель молодой,
Речами звучными, живыми
Друзей внезапно изумлял;
И силу Дружбы между ними,
Благословляя, укреплял.
Он говорил, что обще благо
Должно любовью купить
И с благородною отвагой
Стать за народ и зло казнить.
Он говорил, что праздник жизни,
Великий праздник, божий дар,
Должно пожертвовать отчизне,
Должно поставить под удар.
Он говорил о страсти нежной;
Он тихо, грустно говорил,
И умолкал!.. В тоске мятежной
Из-за стола он выходил
И горько плакал. Грусти тайной,
Тоски глубокой, не случайной,
Ни с кем страдалец не делил.
Друзья любили всей душою
Его, как кровного; но он
Непостижимою тоскою
Был постоянно удручен,
И между ними вольной речью
Он пламенел. Но меж гостей,
Когда при тысяче огней
Мелькали мраморные плечи,
О чем-то тяжко он вздыхал,
И думой мрачною летал
В стране родной, в стране прекрасной,
Там, где никто его не ждал,
Никто об нем не вспоминал,
Ни о судьбе его неясной.
И думал он: «Зачем я тут?
И что мне делать между ними?
Они все пляшут и поют,
Они родня между родными,
Они все равны меж собой;
А я!..» И тихо он выходит,
Идет, задумавшись, домой;
Никто из дому не выходит
Его встречать; никто не ждет,
Везде один... тоска, томленье!..
И светлый праздник воскресенья
Тоску старичную несет.
И вянет он, вянет, как в поле былина,
Тоскою томимый в чужой стороне;
И вянет он молча... какая кручина

Запала в сердечной его глубине?
«О горе мне, горе! Зачем я покинул
Невинности счастье, родную страну?
Зачем я скитался, чего я достигнул?
Утехи познаний?.. Клянусь им, клянусь!
Они-то мне, черви, мой ум источили,
С моим тихим счастьем они разлучили!
Кому я тоску и любовь расскажу?
Кому сердца раны в слезах покажу?
Здесь нету мне пары, я нищий меж ними,
Я бедный поденщик, работник простой;
Что дам я подруге моими мечтами?
Любовь... Ах, любви, любви одной
С нее на три века, на вечность бы стало!
В своих бы объятьях ее растопил!
О как бы я нежно, как нежно любил!»
И крупные слезы, как искры, низались,
И бледные щеки, и слабую грудь
Росили, и сохли. «О дайте вздохнуть,
Разбейте мне череп и грудь разорвите,—
Там черви, там змеи,— на волю пустите!
О дайте мне тихо, навеки заснуть!»

Страдал несчастный сирота
Вдали от родины счастливой
И ждал конца нетерпеливо.
Его любимая мечта —
Полезным быть родному краю,—
Как цвет, с ним вместе увядает!
Страдал он. Жизни пустота
Пред ним могилой раскрывалась:
Приязни братской было мало,
Не грела теплота друзей:
Небесных солнечных лучей
Душа парящая алкала.
Огня любви, что бог зажег
В стыдливом сердце голубином
Невинной женщины, где б мог
Полет превыспренный, орлиный
Остановить и соединить
Пожар любви, любви невинной;
Кого бы мог он приютить
В светлице сердца и рассудка,
Как беззащитную голубку,
От жизни горестей укрыть;
И к персям юным, изнывая,
Главой усталою прильнуть;
И, цепенея и рыдая,
На лоне жизни, лоне рая
Хотя минуту отдохнуть.
В ее очах, в ее томленьи
И ум, и душу утопить,
И сердце в сердце растопить,
И утонуть в самозабвенье.

Но было некого любить;
Сочетаваться не с кем было;
А сердце плакало, и ныло,
И замирало в пустоте.
Его тоскующей мечте
В грядущем что-то открывалось,
И в беспредельной высоте
Святое небо улыбалось.
Как воску ярого свеча,
Он таял тихо, молчаливо,
И на задумчивых очах
Туман ложился. Взор стыдливый
На нем красавица порой
Покою, тайно волновалась
И симпатической красой
Украдкой долго любовалась.
И, может, многие грустили
Сердца девичие о нем,
Но тайной волей, высшей силой
Путь одинокий до могилы
На камнях острых проведен.
Изнемогал он, грудь болела,
Темнели очи, за крестом
Граница вечности чернела
В пространстве мрачном и пустом.
Уже в постели предмогильной
Лежит он тих, и — гаснет свет-
Друзей тоскующий совет
Тревожит дух его бессильный.
Поочередно ночевали
У друга верные друзья;
И всякий вечер собиралась
Его прекрасная семья.
В последний вечер собралися
Вокруг предсмертного одра
И просидели до утра.
Уже рассвет смыкал ресницы,
Друзей унылых сон клонил,
И он внезапно оживил
Их грустный сон огнем бывалым
Последних пламенных речей;
И други друга утешали,
Что через семь иль восемь дней
Он будет петь между друзей.
«Не пропою вам песни новой
О славе родины моей.
Сложите вы псалом суровый
Про сонм народных палачей;
И вольным гимном помяните
Предтечу, друга своего.
И за грехи... грехи его,
Усердно богу помолитесь...
И с о с в я т ы м и у п о к о й

Пропойте, други, надо мной!»

Друзья вокруг его стояли,
Он отходил, они рыдали,
Как дети... Тихо он вздыхал,
Вздыхнул, вздохнул... Его не стало!
И мир пророка потерял,
И слава сына потеряла.

Печально други понесли
Наутро в церковь гроб дубовый.
Рыдая, предали земли
Остатки друга; и лавровый
Венок зеленый, молодой,
Слезами дружбы оросили,
И на могиле положили;
И с о с в я т ы м и у п о к о й
Запели тихо и уныло.

В трактире за круглым, за братским столом
Уж под вечер други сидели кругом;
Печально и тихо двенадцать сидело:
Их сердце одною тоскою болело.
Печальная тризна, печальны друзья!..
Ах, тризну такую отправил и я.

Согласьем общим положили,
Чтоб каждый год был стол накрыт
В день смерти Друга; чтоб забыт
Не мог быть друг их за могилой.
И всякой год они сходились
В день смерти друга поминать.
Уж многих стало не видать:
Приборы каждый год пустели,
Друзья все больше сиротели,—
И вот, один уж, сколько лет
К пустым приборам на обед
Старик печальный приезжает;
Печаль и радость юных лет
Один, грустя, воспоминает.
Сидит он долго; мрачен, тих,
И поджидает: «Нет ли брата
Хоть одного еще в живых?»
И одинокий в путь обратный
Идет он молча... И теперь,
Где круглый стол стоит накрытый,
Тихонько отворилась дверь,
И брат, что временем забытый,
Вошел согбенный!.. Грустно он
Окинул стол потухшим взором
И молвил с дружеским укором:
«Лентяи! видишь, как закон
Священный братский исполняют!
Вот и сегодня не пришли,

Как будто за море ушли!»
И слезы молча утирает,
Садясь за братский круглый стол.
«Хоть бы один тебе пришел!»
Старик сидит и поджидает...

Проходит час, прошел другой,
Уж старику пора домой.
Старик встает: «Да, изменили!
Послушай, выпей, брат, вино,—
Сказал слуге он,— все равно
Я не могу; прошло, что было,—
Да поминай за упокой;
А мне пора уже — домой!»
И слезы снова покатались.
Слуга вино, дивясь, выпил.
«Дай шляпу мне... какая лень
Идти домой!..» — и тихо вышел.

И через год в урочный день
Двенадцать приборов на круглом столе,
Двенадцать бокалов высоких стоят,
И день уж проходит,
Никто не приходит,
Навеки, навеки забыты они.

[1843, Яготин]

* Как цветок, процветший на их болите.
(Прим. Т. Шевченка).

Розрита могила

Світе тихий, краю милий,
Моя Україно!
За що тебе сплюндровано,
За що, мамо, гинеш?
Чи ти рано до схід сонця
Богу не молилась?
Чи ти діточок непевних
Звичаю не вчила?
«Молилася, турбувалася,
День і ніч не спала,
Малих діток доглядала,
Звичаю навчала.
Виростали мої квіти,
Мої добрі діти,
Панувала і я колись
На широких світі,—
Панувала... Ой Богдане! ¹
Нерозумний сину!
Подивись тепер на матір,
На свою Україну,
Що, колишучи, співала
Про свою долю,
Що, співаючи, ридала,
Виглядала волю.
Ой Богдане, Богданочку!
Якби була знала,
У колись б задушила,
Під серцем приспала.
Степи мої запродали
Жидові, німоті, ²
Сини мої на чужині,
На чужій роботі.
Дніпро, брат мій, висихає,
Мене покидає,
І могили мої милі
Москаль розриває... ³
Нехай рие, розкопує,
Не своє шукає,
А тим часом перевертні ⁴
Нехай підростають
Та допоможуть москалеві
Господарювати,
Та з матері полатану
Сорочку знімати.
Помагайте, недолюдки,
Матір катувати».

Начетверо розкопана,
Розрита могила.
Чого вони там шукали?
Що там схоронили

Старі батьки? — Ех, якби-то,
Якби-то найшли те, що там схоронили,
Не плакали б діти, мати не журилась.

9 октября 1843,
Березань

...

Чигрине, Чигрине,
Все на світі гине,
І святая твоя слава,
Як пилина, лине
За вітрами холодними,
В хмарі пропадає.
Над землею летять літа,
Дніпро висихає,
Розсипаються могили,
Високі могили —
Твоя слава... і про тебе,
Старче малосилий,
Ніхто й слова не промовить,
Ніхто й не покаже,
Де ти стояв? чого стояв?
І на сміх не скаже!!

За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з ордами?
За що скородили списами
.Московські ребра??..¹ засівали,
І рудою поливали...
І шаблями скородили.
Що ж на ниві уродилось??!!
Уродила рута... рута...
Волі нашої отрута.

А я, юродивий, на твоїх руїнах
Марно сльози трачу; заснула Україна,
Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла,
В калюжі, в болоті серце прогноїла
І в дупло холодне гадюк напустила,
А дітям надію в степу оддала.
А надію...
Вітер по полю розвіяв,
Хвиля морем рознесла.
Нехай же вітер все розносить
На неокраснім крилі.
Нехай же серце плаче, просить
Святої правди на землі.

Чигрине, Чигрине,
Мій друже єдиний,
Проспав еси степи, ліси
І всю Україну.
Спи ж, повитий жидовою,
Поки сонце встане,
Поки тії недолітки
Підростуть, гетьмани.
Помолившись, і я б заснув...
Так думи прокляті

Рвуться душу запалити,
Серце розірвати.
Не рвіть, думи, не паліте!
Може, верну знову
Мою правду безталанну,
Моє тихе слово.
Може, викую я з його
До старого плуга
Новин леміш і чересло.—
І в тяжкі упруги...
Може, зорю переліг той,
А на перелозі...
Я посію мої сльози,
Мої щирі сльози.
Може, зійдуть і виростуть
Ножі обоюдні,
Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне,
І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крові,
Чистої, святої!!!

Може... може... а меж тими
Меж ножами рута
І барвінок розів'ється —
І слово забуте,
Моє слово тихосумне,
Богобоязливе,
Згадається — і дівоче
Серце боязливе
Стрепенеться, як рибонька,
І мене згадає...
Слово моє, сльози мої,
Раю ти мій, раю!

Спи, Чигрине, нехай гинуть
У ворога діти.
Спи, гетьмане, поки встане
Правда на сім світі.

19 февраля 1844,
Москва

Сова

Породила мати сина
В зеленій діброві,
Дала йому карі очі
І чорнії брови.
Китайкою повивала,
Всіх святих благала,
Та щоб йому всі святії
Талан-долю слали.
«Пошли тобі матер божа
Тії благодати,
Всього того, чого мати
Не зуміє дати».
До схід сонця воду брала,
В барвінку купала,
До півночі колихала,
До світа співала:

«Е... е... лю-лі,
Питала зозулі,
Зозуля кувала,
Правдоньку казала.
Буду сто літ жити,
Тебе годувати,
В жупані ходити,
Буду панувати.
Ой виростеш, сину,
За півчварта ¹ року,
Як княжа дитина,
Як ясен високий,
Гнучкий і дебелий,
Щасливий, веселий
І не самотній.
Найду тобі рівню
Хоч за морем синім.
Або крамарівну,
Або сотниківну,
Таки панну, сину.
У червоних черевиках,
В зеленім жупані
По світлиці походжає,
Як пава, як пані,
Та з тобою розмовляє.
В хаті, як у раї!!
А я сиджу на покуті,
Тільки поглядаю.

Ой сину мій, сину,
Моя ти дитино!
Чи є кращий на всім світі,
На всій Україні!
Нема кращого й не буде -

Дивуйтеся, люди!
Нема кращого!.. а долю...
Долю роздобуде».
Ой зозуле, зозуленько,
Нащо ти кувала,
Нащо ти їй довгі літа,
Сто літ накувала?
Чи є ж таки на сім світі
Слухняная доля?
Ох, якби-то... вміла б мати
З німецького поля
Своїм діточкам закликать
І долю, і волю,
Та ба... а зле безталання
Зустрінеється всюди —
І на шляху, і без шляху,
Усюди, де люди.
Кохалася мати сином,
Як квіткою в гаї,
Кохалася... а тим часом
Батько умирає.
Осталася удовою,
Хоч і молодою,
І не одна... та все ж тяжко...
З горем та нудьгою
Пішла вона до сусідів
Поради просити...
Присудили сусідоньки
У наймах служити.
Ізниціла, ізмарніла,
Кинула господу,
Пішла в найми... не минула
Лихої пригоди.
І день і ніч працювала,
Подушне платила...
І синові за три копи
Жупанок купила.
Щоб і воно, удовине,
До школи ходило.

Ой талане, талане,
Удовиний поганий!
Чи ти в полі, чи ти в гаї,
Обідраний цигане,
З бурлаками гуляєш?
Тече вода і на гору
Багатому в хату.
А вбогому в яру треба
Криницю копати.
У багатих ростуть діти —
Вербі при долині;
А у вдови одним одно,
Та й те, як билина.

Діждалася вдова долі,
Зросту того сина.
І письменний, і вродливий —
Квіточка дитина!
Як у бога за дверима,
Вдова панувала;
А дівчата лицялися
І рушники дбали.
Полюбила багатая —
Не поцілувала,
Вишивала шовком хустку —
Не подарувала.
Крались злидні із-за моря
В удовину хату.
Та й підкрались... Стали хлопців
В кайдани кувати ²
Та повезли до прийому
Битими шляхами.
Пішла й вдова з матерями
З дрібними сльозами.
Де на ніч ставали,
Сторожу давали,
Стару вдову до обозу
Та й не допускали.
Ой привезли до прийому
Чуприну голити;
Усе дрібні, усе малі,
Все багатих діти.
Той каліка недоріка,
Той не вміє стати.
Той горбатий, той багатий,
Тих чотири в хаті.
Усі невлад, усіх назад,
В усіх доля мати.
А у вдови один син,
Та й той якраз під аршин.
Покинула знову хату,
Синову господу;
Пішла в найми, за хліб черствий
Жидам носить воду.
Бо хрещені не приймають:
«Стара,— кажуть,— стала,
Нездужує...» — і огризок
В вікно подавали
Христа ради. Не дай, боже,
Такого дожити,
Не дай, боже, в багатого
І пить попросити.
По копійці заробляла,
Копу назбирала.
Та до сина лист писала,
У військо послала —
Полегшало. Минає рік,
І другий минає,

І четвертий, і десятий,
А чутки немає.
Нема чутки; що тут робить?
Треба торбу брати
Та йти... іти собак дражнить
Од хати до хати.
Взяла торбу, пішла селом,
На вигоні сіла
І в село вже не верталась,
День і ніч сиділа
Коло коворот³. А літо
За літом минає.
Помарніла, скалічила,
Ніхто й не пізнає.
Та й кому там пізнавати
Каліку убогу.
Сидить собі та дивиться
В поле на дорогу.
І світає, і смеркає,
І знову смеркає,
А москаля, її сина,
Немає, немає.

Понад ставом увечері
Хитається очерет.
Дожидає сина мати
До досвіта вечерять.
Понад ставом увечері
Шепочеться осока.
Дожидає в темнім гаї
Дівчинонька козака.
Понад ставом вітер віє,
Лози нагинає.
Плаче мати одна в хаті,
А дівчина в гаї.
Поплакала чорнобрива
Та й стала співати;
Поплакала стара мати
Та й стала ридати.
І молилась, і ридала,
Кляла все на світі.
Ох, тяжкі ви, безталанні
У матері діти!
Скалічені старі руки
До бога здіймала,
Свою долю проклинала,
Сина вимовляла.
То од жалю одходила
І мовчки журилась
Та на шлях той на далекий
Крізь сльози дивилась.
І день і ніч дивилася
Та й стала питати:
«Чи не чув хто, чи не бачив

Москаля-солдата,
Мого сина?...» Ніхто не чув,
Ніхто і не бачив.
Сидить вона, не йде в село,
Не пита й не плаче,
Одуріла!.. і цеглину
Муштрук, то лає,
То годує, як дитину,
Й сином називає,
І нищечком тихесенько
Крізь сльози співає:

«Змія хату запалила,
Дітям каші наварила,
Поморщила постולי,
Полетіли москалі.
Сірі гуси в ірій, ірій
По чотири, по чотири
Полетіли — гел-гел! —
На могилі орел,
На могилі серед ночі
У козака вийма очі,
А дівчина в темнім гаї
Його з війська виглядає».

Вдень лазила на смітниках,
Черепки збирала,
Примовляла, що синові
Гостинця ховала.
А уночі розхристана
І простоволоса
Селом ходить — то співає,
То страшно голосить.
Люди лаяли... бо, бачте,
Спать їм не давала
Та кропиву під їх тином
І бур'ян топтала.
Діти бігали з паліччям
Удень за вдовою
По улицах та, сміючись...
Дражнили Совою.

6 мая 1844,
СПБ

Дівичії ночі

Висушили карі очі
Дівичії ночі.
«Черниця Мар'яна»

Розплелася густа коса
Аж до пояса,
Розкрилися перси-гори,
Хвилі серед моря;
Засіяли карі очі,
Зорі серед ночі,
Білі руки простяглися —
Так би й обвилися
Кругом стану. І в подушку
Холодну впилися,
Та й залякли, та й замерли,
З плачем рознялися.

«Нащо мені коса-краса,
Очі голубині,
Стан мій гнучий... коли нема
Вірної дружини,
Немає з ким полюбитись,
Серцем поділитись...
Серце моє! серце моє!
Тяжко тобі битись
Одинокому. З ким жити,
З ким, світе лукавий,
Скажи мені... Нащо мені
Тая слава... слава.
Я люблю, я жити хочу
Серцем, не красою!
А мені ще й завидують,
Гордою і злою
Злії люди нарікають.
А того й не знають,
Що я в серці заховала...
Нехай нарікають,
Гріх їм буде... Боже милий,
Чому ти не хочеш
Укоротити свої темні,
Тяжкі мені ночі!..
Бо я вдень не одинока —
З полем розмовляю,
Розмовляю і недолю
В полі забуваю,
А вночі...» — та й онімїла,
Сльози полилися...
Білі руки простяглися,
В подушку впилися.

18 мая 1844,
СПБ

Сон

Комедія

Дух истини, его же мир не
может прияти, яко не видит
его, ниже знает его.

Иоанна глава 14, стих 17

У всякого своя доля
І свій шлях широкий:
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком
За край світа зазирає,—
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину.
Той тузами обирає
Свата в його хаті,
А той нишком у куточку
Гострить ніж на брата.
А той, тихий та тверезий,
Богобоязливий,
Як кішечка, підкрадеться,
Вижде нещасливий
У тебе час та й запустить
Пазурі в печінки,—
І не благай: не вимолять
Ні діти, ні жінка.
А той, щедрий та розкошний,
Все храми мурує;
Та отечество так любить,
Так за ним бідкує,
Так із його, сердешного,
Кров, як воду, точить!..
А братія мовчить собі,
Витріщивши очі!
Як ягнята; «Нехай,— каже,—
Може, так і треба».
Так і треба! бо немає
Господа на небі!
А ви в ярмі падаєте
Та якогось раю
На тім світі благаєте?
Немає! немає!
Шкода й праці. Схаменіться:
Усі на сім світі —
І царята і старчата —
Адамові діти.
І той... і той... а що ж то я?!
Ось що, добрі люди:
Я гуляю, бенкетую
В неділю і в будень.
А вам нудно! жалкуєте!
Єй-богу, не чую,

І не кричіть! Я свою п'ю,
А не кров людськую!

Отак, ідучи попідтинню
З бенкету п'яний уночі,
Я міркував собі йдучи,
Поки доплентавсь до хатини.
А в мене діти не кричать
І жінка не лає,
Тихо, як у раї,
Усюди божа благодать —
І в серці, і в хаті.
Отож я ліг спати.
А вже підпилий як засне,
То хоч коти гармати,
І усом не моргне.
Та й сон же, сон, напричуд дивний,
Мені приснився —
Найтверезіший би упився,
Скупий жидюга дав би гривню,
Щоб позирнуть на ті дива.
Та чорта з два!
Дивлюся: так буцім сова
Летить лугами, берегами, та нетрями,
Та глибокими ярами,
Та широкими степами,
Та байраками.
А я за нею, та за нею,
Лечу й прощаюся з землею:
«Прощай, світе, прощай, земле,
Неприятний краю,
Мої муки, мої люті
В хмарі заховаю.
А ти, моя Україно,
Безталанна вдово,
Я до тебе літатиму
З хмари на розмову.
На розмову тихо-сумну,
На раду з тобою;
Опівночі падатиму
Рясною росою.
Порадимось, посумуєм,
Поки сонце встане;
Поки твої малі діти
На ворога стануть.
Прощай же ти, моя нене,
Удово небого,
Годуй діток; жива правда
У господа бога!»

Летим. Дивлюся, аж світає,
Край неба палає,
Соловейко в темнім гаї

Сонце зустрічає.
Тихесенько вітер віє,
Степи, лани мріють,
Меж ярами над ставами
Верби зеленіють.
Сади рясні похилились,
Тополі по волі
Стоять собі, мов сторожа,
Розмовляють з полем.
І все то те, вся країна,
Повита красою,
Зеленіє, вмивається
Дрібною росою,
Споконвіку вмивається,
Сонце зустрічає...
І нема тому почину,
І краю немає!
Ніхто його не додбає
І не розруйнує...
І все то те... Душе моя,
Чого ти сумуєш?
Душе моя убогая,
Чого марне плачеш,
Чого тобі шкода? хіба ти не бачиш,
Хіба ти не чуєш людського плачу?
То глянь, подивися; а я полечу
Високо, високо за синії хмари;
Немає там власті, немає там кари,
Там сміху людського і плачу не чуť.
Он глянь,— у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають,
З шкурою знімають, бо нічим обуť
Княжат недорослих; а он розпинають
Вдову за подушне, а сина кують,
Єдиного сина, єдину дитину,
Єдину надію! в військо оддають!
Бо його, бач, трохи! а онде під тинном
Опухла дитина, голоднее мре,
А мати пшеницю на панщині жне.
А он бачиш? очі! очі!
Нащо ви здалися,
Чом ви змалку не висохли,
Слізьми не злилися?
То покритка, попідтинню
З байстрам шкандибає,
Батько й мати одцурались,
Й чужі не приймають!
Старці навіть цураються!!
А панич не знає,
З двадцятьою, недоліток,
Душі пропиває! ¹
Чи бог бачить із-за хмари
Наші сльози, горе?
Може, й бачить, та помага,

Як і оті гори
Предковічні, що політі
Кровію людською!..
Душе моя убогая!
Лишенько з тобою.
Уп'ємося отрутою,
В кризі ляжем спати,
Пошлем думу аж до бога:
Його розпитати,
Чи довго ще на сім світі
Катам панувати??

Лети ж, моя думо, моя люта муко,
Забери з собою всі лиха, всі зла,
Своє товариство — ти з ними росла,
Ти з ними кохалась, їх тяжкіі руки
Тебе повивали. Бери ж їх, лети
Та по всьому небу орду розпусти.
Нехай чорнів, червоніє,
Полум'ям повіє,
Нехай знову рига змії,
Трупом землю криє.
А без тебе я де-небудь
Серце заховаю
Та тим часом пошукаю
На край світа раю.
І знов лечу понад землею,
І знов прощаюся я з нею.
Тяжко матір покидати
У безверхій хаті.
А ще гірше дивитися
На сльози та лати.

Лечу, лечу, а вітер віє,
Передо мною сніг біліє,
Кругам бори та болота,
Туман, туман і пустота.
Людей не чуть, не знать і сліду
Людської страшної ноги.
І вороги й не вороги,
Прощайте, в гості не приїду!
Упивайтесь, бенкетуйте —
Я вже не почую,
Один собі навік-віки
В снігу заночую.
І поки ви дознаєтесь,
Що ще є країна,
Не полита сльозьми, кров'ю,
То я одпочину-
Одпочину... аж слухаю —
Загули кайдани
Під землею... ² Подивлюся...
О люде поганий!

Де ти взявся? що ти робиш?
Чого ти шукаєш
Під землею? Ні, вже, мабуть,
Я не заховаюсь
І на небі!.. За що ж кара,
За що мені муки?
Кому я що заподіяв!
Чиї тяжкі руки
В тілі душу закували,
Серце заглили
І галичі силу —
Думи розпустили??
За що, не знаю, а караюсь,
І тяжко караюсь!
І коли я спокутую,
Коли діжду краю,
Не бачу й не знаю!!

Заворушилася пустиня.
Мов із тісної домовини
На той остатній страшний суд
Мертвці за пзавдою встають.
То не вмерлі, не убиті,
Не суда просити!
Ні, то людл, живі люди,
В кайдани залиті.
Із нор золото виносять,
Щоб пельку залити
Неситому!.. То каторжні.
А за що? т.і знає...
Вседержитель... а може, ще
Й він не добачас.

Онде злодій штемпований
Кайдани волочить;
Он розбойник катований
Зубами скрегоче,
Недобитка товариша
Зарізати хоче!
А меж ними, запеклими,
В кайдани убраний
Цар всесвітній! цар волі, цар,
Штемпом увінчаний! ³
В муці, в каторзі не просить,
Не плаче, не стогне!
Раз добром нагріте серце
Вік не прохолоне!

А де ж твої думи, рожевії квіти,
Доглядані, смілі, викохані діти,
Кому ти їх, друже, кому передав?
Чи, може, навіки в серці поховав?
О, не ховай, брате! розсип їх, розкидай!

Зійдуть, і ростимуть, і у люди вийдуть!
Чи ще митарство? чи вже буде?
Буде, буде, бо холодно,
Мороз розум будить.

І знов лечу. Земля чорніє,
Дрімає рсзум, серце мліє.
Дивлюся: хати над шляхами
Та городі: з стома церквами,
А в городах, мов журавлі,
Замуштрували москалі;
Нагодовані, обуті
І кайданачи окуті,
Муштруються... Далі гляну:
У долині, мов у ямі,
На багнищі город мріє; ⁴
Над ним хмарою чорніє
Туман тяжкий... Долітаю —
То город безкрай.
Чи то турецький,
Чи то німецький,
А може, те, що й московський.
Церкви, та палати,
Та пани пузаті,
І ні однісінької хати.

Смеркалося... огонь огнем
Кругом запалало,—
Аж злякаєсь я... «Ура! ура!
Ура!» — закричали.
«Цу-цу, дурні! схаменіться!
Чого се ви раді!
Що горите?» — «Экой хохол!
Не знает параду.
У нас парад! сам ⁵ изволит
Сегодня гуляти!»
«Та де ж вона, тая цяця?»
«Бон видишь — палаты».
Штовхаюсь я; аж землячок,
Спасибі, признався,
З циновими гудзиками:
«Де ты здесь узялся?»
«З України». — «Так як же ты
Й говорить не вмиєш
По-здешему?» — «Ба ні,— кажу,—
Говорить умію.
Та не хочу». — «Экой чудак!
Я все входы знаю,
Я тут служу; коли хочеш,
В дворец попытаюсь
Ввести тебе. Только, знаєш,
Мы, брат, просвищенны,—
Не поскупись полтинкою...»

Цур тобі, мерзенний
Каламарю... І зробився
Я знову незримий
Та й пропхався у палати.
Боже мій єдиний!!
Так от де рай! уже нащо
Золотом облиті
Блюдолизи; аж ось і сам,
Високий, сердитий,
Виступає; обок його
Цариця небога,
Мов опгньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще р;а лихо, сердешне,
Хита головою.
Так оце-то та богиня!
Лишенько з тобою.
А я, дурний, не бачивши
Тебе, цяце, й разу,
Та й повірив тупорилим
Твоїм в рщомазам.
Ото дурний! а ще й битий!
На каток повірив
Москалеві. От і читай,
І йми ти їм віри!
За богами — панства, панства
В сребрі та златі!
Мов кабани годовані —
Пикаті, пузаті!..
Аж потіють, та товпляться,
Щоб то ближче стати
Коло самих: може, вдарять
Або дулю дати
Благовонять; хоч маленьку,
Хоч півдулі, аби тільки
Під самую пику.
І всі у ряд поставали,
Ніби без'язикі —
Анітелень. Цар цвенькає;
А диво-цариця,
Мов та чапля меж птахами,
Скаче, бадьориться.
Довгеніко вдвох походжали
Мов сії надуті,
Та щось нишком розмовляли
Здалека не чути —
О отечсстві, здається,
Та нових петлицях,
Та о муштрах ще новіших!..
А потім цариця
Сіла мовчки на дзиглику.
Дивлюсь, цар підходить
До найстаршого... та в пику
Його як затопить!..

Облизався неборака
Та меншого в пузо —
Аж загуло!.. а той собі
Ще меншого туза
Межи плечі; той меншого,
А менший малого,
А той дрібних, а дрібнота
Уже за порогом
Як кинеться по улицах,
Та й дівай місити
Недобитків православних,
А ті голосити;
Та верещать; та як ревнуть:
«Гуля наш батюшка, гуля!
Ура!..ура!..ура! а, а, а...»
Зареготався я, та й годі;
А й мене давнули
Таки добре. Перед світом
Усе те заснуло;
Тільки де-де православні
По углах стогнали
Та, стогнучи, за батюшку
Господа благали.
Сміх і сльози! От пішов я
Город озирати.
Там ніч, як день. Дивлюся:
Палати, палати
Понад тихою рікою;
А беріг ушитий
Увесь каменем. Дивуюсь,
Мов несамопитий!
Як то ноно зробилося
З калюжі такої
Таке диво... отут крові
Пролило людської —
І без ножа. По тім боці
Твердиня й дзвіниця,⁶
Мов тг швайка загострена,
Аж чудно дивиться.
І дзиггрі теленькають.
От я повертаюсь —
Аж кінь летить, копитами
Скелю розбиває!
А на коні сидить охляп,
У свит — не свиті,
І без шапки. Якимсь листом
Голова повита.
Кінь басує, от-от річку,
От... от... перескочить.
А він руку простягає,
Мов світ увесь хоче
Загарбати. Хто ж це такий?
От собі й читаю,
Що на скелі наковано:

Первому— Друга ⁷
Таке диво наставила.
Тепер же я знаю:
Це той П е р в и й що розпинав
Нашу Україну,
А В т о р а я доконала
Вдову сиротину.
Кати! кати! людоїди!
Наїлись обоє,
Накралися; а що взяли
На той світ з собою?
Тяжко, тяжко мені стало,
Так, мов я читаю
Історія України.
Стою, замираю...
А тим часом — тихо, тихо
Та сумно співає
Щось такеє невидиме:

«Із міста із Глухова ⁸
Полки виступали
З заступами на лінію,
А мене послали
На столицю з козаками
Наказним гетьманом! ⁹
О боже наш милосердий!
О царю поганий,
Царю проклятий, лукавий,
Аспиде неситий!
Що ти зробив з козаками?
Болота засипав
Благородними костями;
Поставив столицю
На їх трупах катованих!
І в темній темниці
Мене, вольного гетьмана,
Голодоч замучив
У кайданах. Царю! царю!
І бог не розлучить
Нас з тобою. Кайданами
Скованій зо мною
Навік-віки. Тяжко мені
Витать над Невою.
України далекої,
Може, вже немає.
Полетів би, подивився,
Так бог не пускає.
Може, Москва випалила
І Дніпро спустила
В синє море, розкопала
Високі могили —
Нашу славу. Боже милий,
Зжалься, боже милий».
Та й замовкло; дивлюся я:

Біла хмара криє
Сіре небо. А в тій хмарі
Мов звір в гаї виє.
То не хмара — біла пташка
Хмарою спустилась
Над царем тим мусянджовим
І заголосила:
«І ми сковані з тобою,
Людоїде, змію!
На страішному на судищі
Ми бог і закриєм
Од очей твоїх неситих.
Ти нас з України
Загнав, голих і голодних,
У сніг на чужину
Та й порізав; а з шкур наших
Собі багряницю¹⁰
Пошив жилами твердими
І заклав; столицю
В новій рясі. Подивися:
Церкви та палати!
Веселися, лютий кате,
Проклятий! проклятий!»

Розлетілись, розсипались,
Сонечко вставало.
А я стояв, дивувався,
Та аж страшно стало.
Уже вбогі ворушились,
На труд поспішали,
І москалі на розпуттях
Уже муштрувались.
Покрай улиць поспішали
Заспані дівчата,
Та не з дому, а додому!
Посилгла мати
На цілу ніч працювати,
На хліб заробляти.
А я стою, похилившись,
Думаю, гадаю,
Як то тяжко той насущний
Люди заробляють.
От і братія сипнула
У сенат писати
Та підписувать — та драти
І з батька, і брата.
А меж ними і землячки
Де-де проглядають.
По-московській так і ріжуть,
Сміються та лають
Батькін своїх, що змалечку
Цвенькать не навчили
По-німецькій,— а то тепер
І кисни в чорнилах!

П'явки! п'явки! може, батько
Остатню корову
Жидам продав, поки вивчив
Московської мови.
Україно! Україно!
Оце твої діти,
Твої квіти молодії,
Чорнилом політі,
Московською блекотою
В німецьких теплицях
Заглушені!.. Плач, Україно!
Бездітна вдовице!

Піти лишень подивиться
До царя в палати,
Що там робиться. Приходжу:
Старшина пузата
Стоїть рядом; сопе, хропе,
Та понадувалось,
Як індик, і на двері
Косо поглядало.
Аж ось взни й одчинились.
Неначе з берлоги
Медвідь ¹¹ виліз, ледве-ледве
Переносить ноги;
Та одутий, аж посинів:
Похмілля прокляте
Його мучило. Як крикне
На самих пузатих —
Всі пузаті до одного
В землю провалились!
Він вилупив баньки з лоба —
І все затрусилось,
Що осталось; мов скажений,
На менших гукає —
І ті в землю; він до дрібних
І ті пропадають!
Він до челяді — і челядь,
І челядь пропала;
До москалів — москалики,
Тільки застогнало,
Пішли в землю; диво дивне
Сталося на світі.
Дивлюся я, що дальш буде,
Що буде робити
Мій медведик! Стоїть собі,
Голову понурив
Сіромаха. Де ж ділася
Медвежа натура?
Мов кошенья, такий чудний.
Я аж зісмівся.
Він і почув, та як зикне,—
Я перелякався,
Та й прокинувсь... Отаке-то

Приснилося диво.
Чудне якесть!.. таке тільки
Сниться юродивим
Та п'яницям. Не здивуйте,
Брати .любі, милі,
Що не своє розказав вам,
А те, що приснилось.

8 іюля 1844,
С.-Петербург

...

У неділю не гуляла,
Та на шовки заробляла,
Та хустину вишивала,
Вишиваючи, співала:

«Хустиночко мережана,
Вишивана,
Вигаптую, подарую,
А він мене поцілує.
Хустино моя
Мальована.
Здивуються вранці люди,
Що в сироти хустка буде
Мережана,
Мальована.
А я косу розплітаю,
З дружиною походжаю.
Доленько моя,
Матінко моя».

Отак вона вишивала
У віконце поглядала,
Чи не ревуть круторогі,
Чи не йде чумаки з дороги.
Іде чумаки з-за Лиману
З чужим добром, безталанний,
Чужі вели поганяє,
Поганяючи, співає:
«Доле моя, доле,
Чом ти не така,
Як інші чужая?
Чи я п'ю, гуляю,
Чи сили не маю?
Чи до тебе доріженьки
У степу не знаю?
Чи до тебе свої дари
Я не посилаю?
Є у мене дари —
Очі мої карі.
Молодую мою силу
Багаті купили;
Може, і дівчину без мене
З іншим заручили-
Навчи як мене, моя доле,
Гуляти навчи».

Та й заплакав сіромаха,
Степом ідучи.
Ой застогнав сивий пугач
В степу на могилі,
Зажурились чумаченьки,

Тяжко зажурились.
«Благослови, отамане,
Коло села стати,
Та понесем товариша
В село причащати».
Сповідали, причащали
Й ворожки питали,—
Не допомгло... з незціленим
В дорогу рушали.
Чи то праця задавила
Молодую силу,
Чи то нудьга невсипуща
Його з ніг звалила.
Чи то люди поробили
Йому, молодому,
Що привезли його з Дону
На возі додому.
Благав бога, щоб дівчину...
Хоч село побачить.
Не доблагав... Поховали,
Ніхто й не заплаче!
Поставили громадою
Хрест над сиротою
Й розійшлися... Як билина,
Як лист за водою,
Пішов козак з сього світа,
Все забрав з собою.
А де ж тая мальована,
Шитая хустина?
А де ж тая веселая
Дівчина-дитина?!

На новому хресті хустку
Вітер розвіває,
А дівчина у черниці
Косу розплітає.

18 октября 1844.
С.-Петербург

...

Чого мені тяжко, чого мені нудно,
Чого серце плаче, ридає, кричить,
Мов дитя голодне? Серце моє трудне,
Чого ти бажаєш, що в тебе болить?
Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш?
Засни, моє серце, навіки засни,
Невкрите, розбите,— а люд навісний
Нехай скаженіє... Закрий, серце, очі.

13 ноября 1844,
СПБ

...

Заворожи мені, волхве ¹,
Друже сивоусий!
Ти вже серце запечатав,
А я ще боюся.
Боюся ще погорілу
Пустку руйнувати,
Боюся ще, мій голубе,
Серце поховати.
Може, вернеться надія
З тієї водою
Зцілющою й живущою,
Дрібною сльозою —
Може, вернеться з-за світа
В пустку зимувати,
Хоч всередині обілить
Горілую хату.
І витопить, і нагріє,
І світло засвітить...
Може, ще раз прокинуться
Мої думи-діти.
Може, ще раз помолюся,
З дітками заплачу.
Може, ще раз сонце правди
Хоч крізь сон побачу...
Стань же: братом, хоч одури.
Скажи, що робити:
Чи молитись, чи журитись,
Чи тім'я розбити??!

13 декабря 1844,
С.-Петербург

Гоголю ¹

За думою дума роєм вилітає;
Одна давить серце, друга роздирає,
А третя тихо, тихесенько плаче
У самому серці, може, й бог не бачить.
Кому ж її покажу я,
І хто тую мову
Привітає, угадає
Великеє слово?
Всі оглухли — похилились
В кайданах... байдуже...
Ти смієшся, а я плачу,
Великий мій друже.
А що вродить з того плачу?
Богилова ², брате...
Не заревуть в Україні
Вольнії гармати.
Не заріже батько сина,
Своєї дитини,
За честь, славу, за братерство,
За волю України.
Не заріже: викохає
Та й продасть в різницю
Москалеві. Цебто, бачиш,
Лепта удовиці
Престолові-отечеству
Та німоті ³ плата.
Нехай, брате. А ми будем
Сміятися та плакати.

30 декабря 1844
С.-Петербург

...

Не завидуй багатому:
Багатий не знає
Ні приятні, ні любові —
Він все те наймає.
Не завидуй могучому,
Бо той заставляє.
Не завидуй і славному:
Славний добре знає,
Що не його люди люблять,
А ту тяжку славу,
Що він тяжкими сльозами
Вилив на забаву.
А молоді як зйдуться,
Та любо, та тихо,
Як у раї,— а дивишся:
Ворушиться лихо.
Не завидуй же нікому,
Дивись кругом себе:
Нема раю на всій землі,
Та нема й на небі.

4 октября 1845,
Миргород

...

Не женися на багатій,
Бо вижене з хати,
Не женися на убогій,
Бо не будеш спати.
Оженись на вольній волі,
На козацькій долі:
Яка буде, така й буде,
Чи гола, то й гола.
Та ніхто не докучає
І не розважає —
Чого болить і де болить,
Ніхто не: питає.
Удвох, кажуть, і плакати
Мов легше неначе;
Не потурай: легше плакати,
Як ніхто не бачить.

4 октября 1845,
Миргород

Єретик ¹ (Шафарикові) ²

Запалили у сусіда
Нову добру хату
Злі сусіди; нагрілися
Й полягали спати,
І забули сірий попіл
По вітру розвіять.
Лежить попіл на розпутті,
А в попелі тліє
Іскра вогню великого.
Тліє, не вгасає,
Жде підпалу, як той месник,
Часу дожидає,
Злого часу. Тліла іскра,
Тліла, дожидала
На розпутті широкому,
Та й гаснути стала.

Отак німота запалила
Велику хату. І сім'ю,
Сім'ю слав'ян роз'єдiniла
І тихо, тихо упустила
Усобищ лютую змію..

Полилися ріки крові,
Пожар загасили.
А німчики пожарище
Й сирот розділили.
Виростали у кайданах
Слав'янській діти
І забули у неволі,
Що вони на світі!
А на давнім пожарищі
Іскра братства тліла,
Дотлівала, дожидала
Рук твердих та смілих,—
І дождалась... Прозрів еси
В попелі глибоко
Огонь добрий смілим серцем,
Смілим орлім оком!
І засвітив, любомудре,
Світоч правди, волі...
І слав'ян сім'ю велику
Во тьмі і неволі
Перелічив до одного,
Перелічив трупи,
А не слав'ян. І став еси
На великих купах,
На розпутті всесвітньому
Іезекіілем ³,
І—о диво! — трупи встали

І очі рззкрили,
І брат з братом обнялися
І проговорили
Слово тихої любові
Навіки і віки!
І потекли в одно море
Слав'янської ріки!

Слава тобі, любомудре,
Чеху-слав'янине!
Що не дав ти потонути
В німецькій пучині
Нашій правді. Твоє море
Слав'янськеє, нове!
Затого вже буде повне,
І попливе човен
З широкими вітрилами
І з добрим кормилом,
Попливе на вольнім морі,
На широких хвилях.
Слава тобі, Шафарику,
Вовіки і віки!
Що звів єси в одно море
Слав'янської ріки!
Привітай же в своїй славі
І мою убогу
Лепту-думу немудрую
Про чеха святого,
Великого мученика,
Про славного Гуса!
Прийми, отче. А я тихо
Богу помолюся,
Щоб усі слав'яне стали
Добрими братами,
І синами сонця правди,
І єретиками
Отакими, як Констанцький
Єретик великий! ⁴
Мир мирові подарують
І славу вовіки!

22 ноября 1845,
в Переяславі

Камень, его же небрегоша зиждушии, сей бысть во главу
угла: от господа бысть сей, й есть дивен во очесех наших.

Псалом 117. стих 22

«Кругом неправда і неволя,
Народ замучений мовчить.
І на апостольським престолі
Чернець годований сидить. ⁵
Людською кровію шинкує

І рай у найми оддає!
Небесний царю! суд твій всеу, ⁶
І всеу б царствіє твоє.
Розбойники, людоїди
Правду побороли,
Осміяли твою славу,
І силу, і волю.
Земля плаче у кайданах,
Як за дітьми мати.
Нема кому розкувати,
Одностайне стати
За євангеліє правди,
За темнії люде!
Нема кому! боже! боже!
Чи то ж і не буде?
Ні, настане час великий
Небесної кари.
Розпадуться три корони
На гордій тіарі!
Розпадуться! Благослови
На месть і на муки,
Благослови мої, боже,
Нетвердії руки!»
Отак у келії правдивий
Іван Гус думав розірвать
Окови адові!.. і диво,
Святеє диво показать
Очам незрящим. «Поборюсь...
За мене бог!.. да совершиться!»
І в Віфліємськую капліцю ⁷
Пішов молитись добрий Гус.

«Во ім'я господа Христа,
За нас розп'ятого на дереві,
І всіх апостолів святих,
Петра і Павла особливе,
Ми розрішаємо гріхи
Святою буллою ⁸ сією
Рабині божій...»
«Отій самій,
Що водили по улицях
В Празі позавчора;
Отій самій, що хилялась
По шинках, по стайнях,
По чернечих переходах,
По келіях п'яна!
Ота сама. заробила
Та буллу купила —
Тепер свята!.. Боже! боже!
Великая сило!
Великая славо! зглянься на людей!
Одпочинь од кари у світлому раї!
За що пропадають? за що ти караєш
Своїх і покорних і добрих дітей?

За що закриті їх добрі очі
І вольний розум окував
Кайданами лихої ночі!..
Прозріте, люди, день настав!
Розправте руки, змийте луду.
Прокиньтесь, чехи, будьте люди,
А не посмішище ченцям!
Розбойники, кати в тіарах
Все потопили, все взяли,
Мов у Московії татаре,
І нам, сліпим, передали
Свої догмати!.. кров, пожари,
Всі зла на світі, війни, чвари,
Пекельних мук безкрай ряд...
І повен Рим байстрят!
От їх догмати і їх слава.
То явна слава... А тепер
Отим положено конглавом :⁹
Хто без святої булли вмер —
У пекло просто; хто ж заплатить
За буллу вдвоє — ріж хоч брата,
Окриме папи і ченця,
І в рай іди! Конець концям!
У злодія вже злодій краде,
Та ще й у церкві. Гади! гади!
Чи напилися ви, чи ні
Людської крові?.. Не мені,
Великий господи, простому,
Судить великі діла
Твоєї волі. Люта зла
Не дієш без вини нікому.
Молюся: господи, помилуй,
Спаси ти нас, святая сило,
Язви язик мій за хули,
Та язви мира ізціли.
Не дай знуцатися лукавим
І над твоєю вічно-славою,
Й над нами, простими людьми!..»
І плакав Гус, молитву дія,
І тяжко плакав. Люд мовчав
І дивувався: що він діє,
На кого руку підійма!
«Дивіться, люде: осьде булла,
Що я читав...» — і показав
Перед народом. Всі здрогнули:
Іван Гус буллу розідрав!!
Із Віфліємської капліці
Аж до всесвітньої столиці¹⁰
Луна, гогочучи, неслась.
Ченці ховаються... Мов кара,
Луна в конглові оддалась,—
І похилилася тіара!
Зашипіли, мов гадюки,
Ченці в Ватікані,

Шепочеться Авіньйона ¹¹
З римськими ченцями,
Шепочуться антипапи, ¹²
Аж стіни трясуться
Од шепоту. Кардинали,
Як гадюки, в'ються
Круг тіари. Та нищечком,
Мов коти, гризуться
За мишеня... Та й як паки?
Однієї шкури
Така сила... а м'ясива!!!
Аж здригнули мури,
Як згадали, що у Празі
Загелкали гуси ¹³
Та з орлами летять битися...
Конглав схаменувся,
Зібрав раду. Положили
Одностайне стати
Против Гуса. І в Констанці
Всіх ворон скликати! ¹⁴
Та стерегти якомога
І зверху, і здолу,
Щоб не втекла сіра птаха
На слав'янське поле.
Як та галич поле крила —
Ченці повалили
До Констанця; степи, шляхи,
Мов сарана, вкрили
Барони, герцоги і дюки ¹⁵,
Псарі, герольди ¹⁶, шинкарі,
І трубадури (кобзарі),
І шляхом військо, мов гадюки.
За герцогинями німота;
Хто з соколами на руках,
Хто пішки, верхи на ослах —
Так аж кишить! все на охоту,
Мов гад у ірій, поспіша!
О чеху! де твоя душа??
Дивись, що сили повалило —
Мов сарацина ¹⁷ воювать
Або великого Аттілу! ¹⁸

У Празі глухо гомонять,
І цесаря ¹⁹, і Вячеслава,
І той собор тисячоглавий
Уголос лають! Не хотять
Пускати в Констанц Івана Гуса!
«Жив бог! жива душа моя!
Брати, я смерті не боюся!
Я докажу отим зміям,
Я вирву їх несите жало!..»
І чехи Гуса проводжали,
Мов діти батька...

Задзвонили у Констанці
Рано в усі дзвони.
Збиралися кардинали,
Гладкі та червоні,
Мов бугаї в загороду,
І прелатів лава.
І три папи, і баронство,
І вінчані глави;
Зібралися, мов іуди
На суд нечестивий
Против Христа. Свари, гомін,
То реве, то виє,
Як та орда у таборі
Або жиди в школі...

І — всім разом заціпило!..

Мов кедр серед поля
Ливанського,— у кайданах
Став Гус перед ними!
І окинув нечестивих
Орліми очима.
Затрусилась, побіліли,
Мовчки озирали
Мученика. «Чого мене —
Чи на прю позвали?
Чи дивиться на кайдани??»
«Мовчи, чеше смілий...» —
Гадюкою зашипіли,
Звіром заревіли.
«Ти єретик! ти єретик!
Ти сієш розколи!
Усобища розвіваєш,
Святійшої волі —
Не приймаєш...» — «Одно слово!»
«Ти богом проклятий!
Ти єретик! ти єретик!..—
Ревіли прелати.—
Ти усобник!..» — «Одно слово».
«Ти всіми проклятий!..»
Подивився Гус на папи
Та й вийшов з палати!..
«Побороли! побороли!» —
Мов обеленіли.
«Автодафе! автодафе!..»²⁰ —
Гуртом заревіли.

І цілу ніч бенкетували
Ченці, барони... всі пили
І, п'яні, Гуса проклинали,
Аж поки дзвони загули.
І світ настав... Ідуть молитися
Ченці за Гуса. З-за гори
Червоне сонце аж горить.

І сонце хоче подивитися,
Що будуть з праведним творить?!

Задзвонили в усі дзвони,
І повели Гуса
На Голгофу ²¹ у кайданах.
І не стрепенувся...
Перед огнем; став на йому
І молитву діє:
«О господи милосердий,
Що я заподіяв
Оцим людям? твоїм людям!
За що мене судять!
За що мене розпинають?
Люди! добрі люди!
Моліться!.. неповинні —
І з вами те буде!
Моліться! люті звірі
Прийшли в овніх шкурах
І пазурі розпустили...
Ні гори, ні мури
Не сховають. Розіллється
Червонеє море
Крові! крові з дітей ваших.
О горе! о горе!
Онде вони! в ясних ризах.
Їх лютії очі...
Уже крові...» — Пали! пали!..»
«Крові! крові хочуть!
Крові вашої!..» — і димом
Праведного вкрило.
«Моліться! моліться!
Господи, помилуй,
Прости ти їм, бо не знають!..»
Та й не чути стало!
Мов собаки, коло огню
Кругом ченці стали —
Боялися, щоб не виліз
Гадиною з жару
Та не повис на короні
Або на тіарі.

Погас огонь, дунув вітер
І попіл розвіяв.
І бачили на тіарі
Червоного змія
Прості люде. Пішли ченці
Й Те деум ²² співали,
Розійшлися по трапезах
І трапезували
І день і ніч, аж попухли.
Малою сім'єю
Зійшлись чехи, взяли землі
З-під костра і з нею

Пішли в Прагу. Отак Гуса
Ченці осудили,
Запалили... та божого
Слова не спалили,
Не вгадали, що вилетить
Орел із-за хмари
Замість гуся і розклює
Високу тіару.
Байдуже їм, розлетілись,
Мов тії ворони,
З кровавого того свята.
Ченці і барони
Розвернулись у будинках
І гадки не мають —
Бенкетують та інколи
Т е д е и т співають.
Все зробили... Постривайте!
Он над головою
Старий Жижка з Таборова ²³
Махнув булавою.

10 октября 1845,
с. Марьинское

Невольник

Поема
Посвященіє

Думи мої молодії —
Понурії діти,
І ви мене покинули!..
Пустку натопити
Нема кому... Остався я,
Та не сиротою,
А з тобою, молодою,
Раю мій, покою,
Моя зоре досвітня,
Єдина думо
Пречистая!.. Ти витаєш...
Як у того Нуми
Тая німфа Егерія ,—¹
Так ти, моя зоре,
Просієш надо мною,
Ніби заговориш,
Усміхнешся... Дивлюся я —
Нічого не бачу...
Прокинуся... серце плаче —
І очі заплачуть.
Спасибі, зіронько!..
Минає
Неясний день мій; вже смеркає;
Над головою вже несе
Свою неклепаную косу
Косар непевний... Мовчки скосить,
А там — і слід мій занесе
Холодний вітер... Все минає!..
Згадаєш, може, молодая,
Вилиту сльозами
Мою думу і тихими,
Тихими речами
Проговориш: «Я любила
Його на сім світі
Й на тім світі любитиму...»
О мій тихий світе,
Моя зоре вечірня!
Я буду витати
Коло тебе і за тебе
Господа благати!

Той блукає за морями,
Світ переходжає,
Долі-доленьки шукає —
Немає, немає...
Мов умерла; а той рветься
З усієї сили
За долею... от-от догнав
І — бебех в могилу!

А в іншого сіромахи
Ні хати, ні поля,
Тільки торба, а з торбини
Виглядає доля,
Мов дитинка; а він її
Лає, проклинає
І за чвертку закладає —
Ні, не покидає!
Як реп'ях той, учепиться
За латані поли
Та й збирає колосочки
На чужому полі,
А там — снопи, а там — скирти,
А там — у палатах
Сидить собі сіромаха,
Мов у своїй хаті.
Такая-то доля тая,
Хоч і не шукайте:
Кого схоче — сама найде,
У колисці найде.

Ще на Україні веселі
І вольнії пишались села
Тойді, як праведно жили
Старий козак і діток двоє...
Ще за гетьманщини старої
Давно се діялось колись.
Так, коло полудня, в неділю,
Та на зелених ще й святках,
Під хатою в сорочці білій
Сидів, з бандурою в руках,
Старий козак.
«І так і сяк!
(Старий міркує, розмовляє).
І треба б,— каже,— й трохи шкода.
А треба буде: два-три года
Нехай по світу погуляє
Та сам своєї пошукає,
Як я шукав колись... Ярино!
А де Степан?» — «А он під тинном,
Неначе вкопаний, стоїть».
«А я й не бачу! А ідіть
Лишень сюда, та йдіть обоє...
Ануге, діти, отакої!»
І вшкварив по струнах.
Старий грає, а Ярина
З Степаном танцює;
Старий грає, примовляє,
Ногами тупцює.

«Якби мені лиха та лиха,
Якби мені свекрівонька тиха.
Якби мені чоловік молодий,
До другої не ходив, не любив.

Ой гоп, чики-чики,
Та червоні черевики,
Та троїсті музики,
Од віку до віку
Я любила б чоловіка!»
«Ой гоп, заходивсь,
Зробив хату, оженивсь,
І піч затопив,
І вечерять наварив».

«Анута, діти, отакої!»
І старий піднявся,
Як ударить, як ушкварить,
Аж у боки взявся.
«Чи так, чи не так,
Уродив пастернак,

А петрушку
Криши в юшку —
Буде смак, буде смак!
Ой так, таки-так,
Оженився козак,
Кинув хату
І кімнату
Та й потяг у байрак».

«Ні, не така вже, підтопталась
Стара моя сила,
Утомився... А все це ви
Так розворушили.
О бодай вас! Що то літа?
Ні, вже не до ладу...
Минулося. Іди лишень
Полудновать лагодь.
Гуляючи, як той казав,
Шматок хліба з'їсти.
Іди ж, доню... А ти, сину,
Послухаєш вісти.
Сідай лишень. Як убили
Твого батька Йвана
В Шляхетчині, то ти ще був
Маленьким, Степане.
Ще й не лазив». — «То я не син?
Я чужий вам, тату?»
«Та не чужий, стривай лишень.
От умерла й мати,
Таки твоя, а я й кажу
Покойній Марині,
Моїй жінці: «А що, — кажу, —
Возьмем за дитину?»
Тебе б оце. «Добре, — каже
Покойна Марина, —
Чому не взять?» Взяли тебе

Ми та й спарували
З Яриночкою докупи...
А тепер осталося
Ось що робить. Ти на літі,
І Ярина зріє.

Треба буде людей шукать
Та що-небудь діять.
Як ти скажеш?» — «Я не знаю,
Бо я думав теє...»
«Що Ярина сестра тобі?
А воно не теє,
Воно просто, любітеся,
Та й з богом до шлюбу.
А поки що, треба буде
І на чужі люде
Подивитись, як там живуть,
Чи орють,
Чи не на ораному сіють,
А просто жнуть
І немолоченеє віють,
Та як і мелють, і їдять —
Все треба знать.
Так от як, друже, треба в люде
На рік, на два піти
У наймити;
Тойді й побачимо, що буде.
Бо хто не вміє заробить,
То той не вмітиме й пожить.
А ти як думаєш, небоже?
Не думай, коли хочеш знать,
Де лучче лихом торгувать,
Іди ти в Січ. Як бог поможе,
Там наїсися всіх хлібів,
Я їх чимало попоїв,
І досі нудно, як згадаю!
Коли здобудеш — принесеш,
А коли згубиш — поживеш
Моє добро, то хоч звичаю
Козацького наберешся
Та побачиш світа,
Не такого, як у бурсі, ²
А живі мисліте ³
З товариством прочитаєш,
Та по-молодечи
Будеш богу молитися,
А не по-чернечи
Харамаркать. Отак, сину,
Помолившись богу,
Осідлаєм буланого,
Та й гайда в дорогу!
Ходім лишень полудновать.
Чи ти вже, Ярино,
Змайструвала нам що-небудь?

Отаке-то, сину...»
«Уже, таточку!» — озвалась
Із хати Ярина.

Не їсться, не п'ється, і серце не б'ється,
І очі не бачать, не чуть голови!
Замість шматка хліба за кухоль береться.
Дивиться Ярина та нишком сміється.
«Що се йому стало? Ні їсти, ні пити —
Нічого не хоче! Чи не занедужав?»
«Братику Степане, що в тебе болить?» —
Ярина питає. Старому байдуже,
Нібито й не чує. «Чи жать, чи не жать,
А сіяти треба,— старий промовляє
Нібито до себе.— Анумо вставать,
До вечерні, може, ще пошкандибаю.
А ти, Степане, ляжеш спать,
Бо завтра рано треба встать
Та коня сідлать».

«Степаночку, голубчику!
Чого се ти плачені?
Усміхнися, подивися,
Хіба ти не бачиш,
Що й я плачу? Розсердився
Бог знає на кого
Та й зо мною не говорить.
Утечу, єй-богу,
Та й сховаюсь у бур'яні...
Скажи-бо, Степане,
Може, й справді нездужаєш?
Я зілля достану,
Я побіжу за бабою...
Може, це з пристріту?»
«Ні, Ярино, моє серце,
Мій рожевий квіте!
Я не брат тобі, Ярино,
Я .завтра покину
Тебе й батька, на чужині
Де-небудь загину,
А ти мене й не згадаєш,
Забудеш, Ярино,
Свого брата...» — «Схаменися!
Єй-богу, з пристріту!
Я не сестра? Хто ж оце я?
О боже мін, світе!
Що тут діять? Батька нема,
А він занедужав,
Та ще й умре. О боже мій!
А йому байдуже,
Мов сміється. Степаночку,
Хіба ти не знаєш,
Що без тебе і таточка
І мене не стане?»

«Ні, Ярино, я не кину,
А тільки поїду
Недалеко. А на той рік
Я до вас приїду
З старостами — за тобою
Та за рушниками...
Чи подаєш?» — «Та цур тобі
З тими старостами,
Ще й жартує!» — «Не жартую,
Єй-богу, Ярино,
Не жартую!..» — «Та це й справді
Ти завтра покинеш
Мене й батька? Не жартуєш?
Скажи-бо, Степане,
Хіба й справді не сестра я?»
«Ні, моє кохання,
Моє серце!» — «Боже ж ти мій!
Чому я не знала?
Була б тебе не любила
І не цілувала...
Ой, ой! сором! Геть од мене!
Пусти мене! Бачиш,
Який добрий! Та пусти-бо!
Єй-богу, заплачу».
І заплакала Ярина,
Як тая дитина.
І крізь сльози промовляла:
«Покине! покине!»

Як той явір над водою,
Степан похилився,
Щирі сльози козацькії
В серці запеклися,
Мов у пеклі. А Ярина
То клене, то просить,
То замовкне, подивиться,
І знов заголосить.
Незчулися, як смерклося;
І сестру, і брата,
Ніби скованих докупи,
Застав батько в хаті.

І світ настав, а Ярині
Не спиться,— ридас.
Уже Степан із криниці
Коня напуває.
Й вона з відрами побігла -
Ніби за водою
До криниці. А тим часом
Запорозьку зброю
Старий виніс із комори,
Дивиться, радіє,
Приміряє, ніби знову
Старий молодіє.

Та й заплакав. «Зброе моя,
Зброе золота!..
Літа мої молодії,
Сило молодая!
Послужи, моя ти зброк,
Молодій ще силі,
Послужи йому так щиро,
Як мені служила!»

Вернулися од криниці,
І Степан сідлає
Коня, свого товариша,
Й жупан надіває.
А Ярина дає зброю,
На порозі стоя;
Степан її надіває,
Та плачуть обоє.
І шаблюка, мов гадюка,
Й ратище-дрючина,
Й самопал семиг'яденний
Повис за плечима.
Аж зомліла, як узріла;
І старий заплакав,
Як побачив на коневі
Такого юнака.
Веде коня за поводи
Та плаче Ярина;
Старий батько іде рядом,
Научає сина:
Як у війську пробувати,
Старшин шанувати,
Товариство поважати,
В табор не ховатись.
«Нехай тебе бог заступить!»
Як за селом стали,
Сказав батько, та всі троє
Разом заридали.
Степан гукнув, і курява
Шляхом піднялася.
«Не барися, мій синочку,
Швидше повертайся!» —
Сказав старий. А Ярина,
Мов тая ялина
При долині, похилилась...
Мовчала Ярина.
Тільки сльози утирає,
На шлях поглядає;
Із куряви щось вигляне
І знов пропадає;
Ніби шапка через поле
Котиться, чорнів,
Пропадає, мошечкою
Тільки-тільки мріє,
Та й пропало. Довго, довго

Стояла Ярина
Та дивилась, чи не вирне
Знову комашина
Із куряви. Не вирнула —
Пропала! І знову
Заплакала Яриночка
Та й пішла додому.

Минають дні, минає літо,
Настала осінь, шелестить
Пожовкле листя, мов убитий
Старий під хатою сидить,—
Дочка нездужає Ярина;
Його єдина дитина
Покинуть хоче. З ким дожить,
Добити віку вікового?
Згадав Степана молодого,
Згадав свої благі літа,
Згадав та й заплакав
Багатий сивий сирота.

«В твоїх руках все на світі,
Твоя всюди воля!
Нехай буде так, як хочеш,
Така моя доля»,—
Старий вимовив і нишком
Богу помолився;
Та й пішов собі з-під хати
В садок походити.

І барвінком, і рутою,
І рястом квітчає
Весна землю, мов дівчину
В зеленому гаї;
І сонечко серед неба
Опинилось-стало,
Мов жених той молодую,
Землю оглядало,
І Ярина вийшла з хати
На світ божий глянуть,
Ледве вийшла: усміхнеться,
То піде, то стане,
Розглядає, дивується,
Та любо, та тихо,
Ніби вчора народилась...
А лютеє лихо
В самім серці ворухнулось
І світ запалило.
Як билина підкошена,
Ярина схилилась;
Як з квіточки роса вранці,
Сльози полилися.
Старий батько коло неї,
Як дуб, похилився.

Одужала Яриночка,
Ідуть люде в Київ
Та в Почаїв⁴ помолитись,—
І вона йде з ними.

У Києві великому
Всіх святих благала;
У Межигорського Спаса⁵
Тричі причащалась;
У Почаєві святому
Ридала-молилась,
Щоб Степан той, доля тая
Їй хоча приснилась.
Не приснилась. Вернулася,
Знову забіліла
Зима біла. За зимою
Знов зазеленіла
Весна божа. Вийшла з хати
На світ дивуватись
Яриночка, та не бога
Святого благати,
А нищечком у ворожки
Про його спитати.

І ворожка ворожила,
Пристріт замовляла,
Талан-долю та весілля
З воску виливала.
«Он, бачиш, кінь осідланий
Тупає ногою
Під козаком; а онде йде
Дідусь з бородою
Аж до колін. Ото гроші;
Якби догадався
Козак отой злякать діда.
Злякав та й сховався
За могилу, лічить гроші;
А он знову шляхом
Козак іде, ніби старець,
То, бач, ради страху,
Щоб ляхи або татаре
Часом не спіткали».
І радесенька Ярина
Додому верталась.

Уже третій, і четвертий,
І п'ятий минає
Немалий рік, а Степана
Немає, немає.
І стежечка-доріжечка,
Яром та горою
Утоптана до ворожки,
Поросла травною.

Нема його. У черниці
Косу розплітає
Безталанна, коло неї
Падає, благає
Старий батько, хоч літечко,
Хоч Петра діждати ⁶,
Хоч зеленої неділі...
Діждались, і хату
Уквітчали гарнесенько,
І в сорочках білих,
Невеселі, мов сироти,
Під хатою сіли.
Сидять собі та сумують,
Слухають... щось грає,
Мов на кобзі, на улиці
І ніби співає.

Дума

У неділю вранці-рано
Синє море грало,
Товариство кошового
На раді прохало:
«Благослови, отамане,
Байдаки ⁷ спускати,
Та за Тендер ⁸ погуляти,
Турка пошукати».
Чайки ⁹ і байдаки спускали,
Гарматами риштовали,
З Дніпрового гирла широкого впливали,
Серед ночі темної,
На морі синьому
За островом Тендером потопали,
Пропадали.
Один потопає,
Другий виринає,
Козацтву-товариству із синьої хвилі рукою махає
І зично гукає:
«Нехай вам, панове товариство, бог допомагає!» —
І в синій хвилі потопає,
Пропадає.
Тільки три чайки, слава богу,
Отамана курінного,
Сироти Степана молодого,
Синє море не втопило,
А в турецьку землю агарянську ¹⁰
Без кормиг прибило.
Тойді сироту Степана,
Козака лейстрового ¹¹,
Отамана молодого,
Турки-яничари ловили,
З гармати гримали,
В кайдани кували,

В тяжкую неволю завдавали.
Ой Спасе наш Межигорський,
Чудотворний Спасе,
І лютому ворогові
Не допусти впасти
В турецьку землю, в тяжкую неволю!
Там кайдани по три пуда,
Отаманам по чотири,
І світа божого не бачать, не знають,
Під землею камінь ламають,
Без сповіді святої умирають,
Як собаки, здихають.
І згадав сирота Степан в неволі
Свою далеку Україну,
Нерідного батька старого,
І коника вороного,
І нерідную сестру Ярину.
Плаче-ридає,
До бога руки здіймає,
Кайдани ламає,
Утікає на вольную волю...
Уже на третьому полі
Турки-яничари догнали,
До стовпа в'язали,
Очі виймали,
Гарячим залізом випікали,
В кайдани кували,
В тюрму посадили
Та й замурували.

Отак на улиці під тинном
Ще молодий кобзар стояв
І про невольника співав.
За тинном слухала Ярина —
І не дослухала, упала.
«Степаночку! Степаночку! —
Кричала, ридала.—
Степаночку, моє серце!
Де ж це ти барився?
Тату! Тату! ідіть сюда,
Ідіть подивітись».
Прийшов старий, розглядає,
І свого Степана
Не пізнає, таке з його
Зробили кайдани.
«Сину ти мій безталанний!
Моя ти дитино!
Де ти в світі погибаєш,
Сину мій єдиний?»

Плаче старий та ридає,
Й Степан сліпий плаче

Невидющими очима,
Мов сонце побачив.
І беруть його під руки,
І ведуть у хату.
І вітає Яриночка,
Мов рідного брата.
І голову йому змила,
І ноги умила,
І в сорочці тонкій білій
За стіл посадила,
Годувала, напувала,
Положила спати
У кімнаті і тихенько
Вийшла з батьком з хати.

Через тиждень без старостів
За Степана свата
Старий свою Яриночку.
І Ярина в хаті.
«Ні, не треба, мій таточку,
Не треба, Ярино,—
Степан каже.— Я загинув,
Навіки загинув!
За що ж свої молодії
Ти літа погубиш
За калікою?.. Ярино!
Насміються люде,
І бог святий покарає
І прожене долю
З цієї хати веселої
На чужее поле.
Ні, Ярино, бог не кине
І найде дружину;
А я піду в Запорожжя,
Там я не загину,
Нагодують».— «Ні, Степане,
Моя ти дитино!
І господь тебе покине,
Як ти нас покинеш».
«Оставайся, Степаночку;
Коли не хоч братись,
То так будем: я сестрою,
А ти будеш братом
І дітьми йому обоє,
Батькові старому.
Не йди од нас, Степаночку,
Не кидай нас знову.
Не покинеш?» — «Ні, Ярино!»
І Степан остався.
Зрадів старий, мов маленький,
Аж за кобзу взявся,
Хотів вшкварить метелицю
З усієї сили,
Та не вшкварив... під хатою

Усі троє сіли.

«Розкажи ж ти нам, Степане,
Про свою недолю,
Бо й я таки гуляв колись
В турецькій неволі».

«Отож мене, вже сліпого,
На світ випускали
З товариством. Товариство
На Січ прямувало
І мене взяло з собою;
І через Балкани
Простали ми в Україну
Вольними ногами;
А на тихому Дунаю
Нас перебігають ¹²
Січовики-запорожці
І в Січ завертають,
І розказують, і плачуть,
Як Січ руйнували,
Як москалі срібло, злото
І свічі забрали
У Покрові; як козаки
Вночі утікали
І на тихому Дунаю
Новим кошом стали;
Як цариця по Києву
З Нечосом ходила...
І Межигорського Спаса
Вночі запалила. ¹³
І по Дніпру у золотій
Галері гуляла, ¹⁴
На пожар той поглядала,
Нишком усміхалась.
І як степи запорозькі
Тоді поділили
І панам на Україні ¹⁵
Люд закріпостили.
Як Кирило ¹⁶ з старшинами
Пудром осипались
І в цариці, мов собаки,
Патинки лизали.
Отак, тату! Я щасливий,
Що очей не маю,
Що нічого того в світі
Не бачу й не знаю...
Ляхи були — усе взяли,
Кров повипивали!..
А москалі і світ божий
В путо закували.
Отак-то! Тяжко, тату,
Із своєї хати
До турчина поганого

В сусіди прохатись.
Тепер, кажуть, в Слободзеї
Останки збирає
Головатий та на Кубань
Хлопців підмовляє.¹⁷
Нехай йому бог поможе!
А що з того буде,
Святий знає: почуємо,
Що розкажуть люде».
Отак вони що день божий
Удвох розмовляли
До півночі, а Ярина
Господарювала
Та святих отих благала...
Таки ж ублагала:
На всеїдній у неділю
Вона спарувалась
З сліпим своїм. Такеє-то
Скоїлось на світі,
Мої любі дівчаточка,
Рожевії квіти.
Такеє-то. Одружились
Мої молодії.
Може, воно й не до ладу,
Та що маю діять,
Коли таке сподіялось;
Рік уже минає,
Уже й другий. З дружиною
Ярина гуляє
По садочку. Старий батько
Сидить коло хати
Та вчить внука-пузанчика
Чолом оддавати.

[1845, с. Мар'їнське — 1858, не пізніше квітня 1859,
С.-Петербург]

Великий льох

(Містерія)¹

Положил еси нас [поношение]
соседом нашим, подражние й
поругание сущим окрест нас. По-
ложил еси нас в притчу во языцех,
покиванию главы в людех.

Псалом 43, ст. 14 й 15

Три душі

Як сніг, три пташечки летіли
Через Суботове² і сіли
На похиленному хресті
На старій церкві. «Бог простить:
Ми тепер душі, а не люди.
А відціля видніше буде,
Як той розкопуватимуть льох.
Коли б вже швидше розкопали,
Тойді б у рай нас повпускали.
Бо так сказав Петрові бог:
«Тойді у рай їх повпускаєш,
Як все москаль позабирає,
Як розкопа великий льох».

I

Як була я людиною,
То Прісею звалась;
Я отутечки родилась,
Тут і виростала.
Отут, було, на цвинтарі
Я з дітьми гуляю,
І з Юрусем гетьманенком!³
У піжмурки граєм.
А гетьманша, було, вийде
Та й кликне в будинок,
Он де клуня. А там мені
І фіг, і родзинок —
Всього мені понадає
І на руках носить...
А з гетьманом як приїдуть
Із Чигрина гості,
То це й шлють, було, за мною.
Одягнуть, обують,
І гетьман бере на руки,
Носить і цілує.
Отак-то я в Суботові
Росла, виростала!
Як квіточка; і всі мене
Любили й вітали.
І нікому я нічого,
Ніже злого слова,
Не сказала. Уродлива

Та ще й чорноброва.
Всі на мене залицялись
І сватати стали;
А у мене, як на теє,
Й рушники вже ткались.
От-от була б подавала,
Та лихо зустріло!
Вранці-рано, в пилипівку,
Якраз у неділю,
Побігла я за водою...
Вже й криниця тая
Замуліла і висохла!
А я все літаю!..
Дивлюсь — гетьман з старшиною.
Я води набрала
Та вповні шлях і перейшла;
А того й не знала,
Що він їхав в Переяслав
Москві присягати!..⁴
І вже ледви я, наледви
Донесла до хати —
Оту воду... чом я з нею
Відер не побила!
Батька, матір, себе, брата,
Собак отруїла
Тію клятою водою!
От за що караюсь,
От за що мене, сестрички,
І в рай не пускають.

II

А мене, мої сестрички,
За те не впустили,
Що цареві московському
Коня напоїла⁵
В Батурині;⁶ як він їхав
В Москву із Полтави.
Я була ще недолітком,
Як Батурин б славний
Москва вночі запалила,
Чечеля⁷ убила,
І малого, і старого
В Сейму⁸ потопила.
Я меж трупами валялась
У самих палатах
Мазепиних...⁹ Коло мене
І сестра, і мати
Зарізані, обнявшися,
Зо мною лежали;
І насилу-то, насилу
Мене одірвали
Од матері неживої.

Що вже я просила
Московського копитана,
Щоб і мене вбили.
Ні, не вбили, а пустили
Москалям на грище!
Насилу я сховалася
На тім пожарищі.
Одна тільки й осталася
В Батурині хата!
І в тій хаті поставили
Царя ночувати,
Як вертавсь із-під Полтави.
А я йшла з водою
До хатини... а він мені
Махає рукою,
Каже коня напоїти,
А я й напоїла!..
Я не знала, що я тяжко,
Тяжко согрішила!
Ледве я дійшла до хати,
На порозі впала.
А наавтра, як цар вийшов,
Мене поховала
Та бабуся, що осталась
На тій пожарині
Та ще й мене привітала
В безверхій хатині.
А наавтра й вона вмерла
Й зотліла у хаті,
Бо нікому в Батурині
Було поховати.
Уже й хату розкидали
І сволок з словами
На угілля попалили!..
А я над ярами
І степами козацькими
І досі літаю!
І за що мене карають,
Я й сама не знаю?
Мабуть, за те, що всякому
Служила, годила...
Що цареві московському
Коня напоїла!..

III

А я в Каневі родилась.
Ще й не говорила,
Мене мати ще сповиту
На руках носила,
Як їхала Катерина
В Канів по Дніпрові.

А ми з матір'ю сиділи
На горі в діброві.
Я плакала; я не знаю,
Чи їсти хотілось?
Чи, може, що в маленької
На той час боліло?
Мене мати забавляла,
На Дніпр поглядала;
І галеру золотую
Мені показала,
Мов будинок. А в галері
Князі, і всі сіли
Воеводи... і меж ними
Цариця сиділа.
Я глянула, усміхнулась...
Та й духу не стало!
Й мати вмерла, в одній ямі
Обох поховали!
От за що, мої сестриці,
Я тепер караюсь,
За що мене на митарство
Й досі не пускають.
Чи я знала, ще сповита,
Що тая цариця —
Лютий ворог України,
Голодна вовчиця!..
Скажіте, сестриці?

«Смеркається. Полетимо
Ночувати в Чуту.¹⁰
Як що буде робитися,
Відтіть буде чути».
Схопилися, білесенькі,
І в ліс полетіли,
І вкупочці на дубочку
Ночувати сіли.

Три ворони

1

Крав! крав! крав!
Крав Богдан крам,
Та повіз у Київ,
Та продав злодіям
Той крам, що накрав.

2

Я в Парижі була
Та три злота з Радзівіллом¹¹
Та Потоцьким пропила.

3

Через мост идет черт,
А коза по воде:
Быть беде. Быть беде.

Отак кричали і летіли
Ворони з трьох сторін і сіли
На маяку, що на горі
Посеред лісу, усі три.
Мов на мороз, понадувались,
Одна на Другу позирали;
Неначе три сестри старі,
Що діували, діували,
Аж поки мохом поросли.

1

Оце тобі, а це тобі.
Я оце літала
Аж у Сибір: та в одного
Декабриста ¹² вкрала
Трохи жовчі. От, бачите,
Й є чим розговіться!
Ну, а в твоїй Московщині
Є чим поживиться?
Чи чортма й тепер нічого?

3

Э... сестрица, много:
Три указа накаркала ¹³
На одну дорогу...

1

На яку це? на ковану?
Ну, вже наробила...

3

Да шесть тысяч в одной версте ¹⁴
Душ передушила...

1

Та не бреши, бо тільки п'ять.
Та й то з фоном Корфом ¹⁵
Ще й чваниться, показує
На чужу роботу!
Капусниця! закурена...
А ви, пості-пані?
Бенкетуєте в Парижі,
Поганці погані!
Що розлили з річку крові
Та в Сибір загнали
Свою шляхту, то вже й годі,
Уже й запишались.
Ач, яка вельможна пава...

2 і 3

А ти що зробила??

1

А дзуськи вам питать мене!
Ви ще й не родились,
Як я отут шинкувала

Та кров розливала!
Дивись, які! Карамзіна, ¹⁶
Бачиш, прочитали!
Та й думають, що ось-то ми!
А дзусь, недоріки!
В колодочки ще не вбились,
Безпері каліки!..

2

Ото, яка недотика!
Не та рано встала,
Що до світа упилася...
А та, що й проспалась!

1

Упилася б ти без мене
З своїми ксьондзами? —
Чортма хисту! Я спалила
Польщу з королями;
А про тебе, щебетухо,
І досі б стояла.
А з вольними козаками
Що я виробляла?
Кому я їх не наймала,
Не запродавала?
Та й живуці ж, проклятуці!
Думала, з Богданом
От-от уже поховала.
Ні, встали, погані,
Із шведською прибудую... ¹⁷
Та й тойді ж творилось!
Аж злішаю, як згадаю...
Батурина спалила,
Сулу в Ромні загатила ¹⁸
Тільки старшинами
Козацькими... а такими,
Просто козаками,
Фінляндію засіяла;
Насипала бурта
На Орелі... на Ладогу
Так гурти за гуртом
Виганяла та цареві
Болота гатила . ¹⁹
І славного Полуботка
В тюрмі задушила.
Отойді-то було свято!
Аж пекло злякалось.
Матер божа у Ржавиці
Вночі заридала.

3

Й я таки пожила:
С татарами помутила,
С мучителем ²⁰ покутила,
С Петрухою ²¹ попила,

Да немцам запродала.

1

Та ти добре натворила:
Так кацапів закрепила
У німецькі кайдани —
Хоч лягай та й засни.
А в мене ще, враг їх знає,
Кого вони виглядають?
Вже ж і в крепость завдала,
І дворянства страшну силу
У мундирах розплодила,
Як тих вошей розвела;
Все вельможнії байстрята!
Вже ж і Січ їх бісновата
Жидовою поросла.
Та й москаль незгірша штука:
Добре вміє гріти руки!
І я люта, а все-таки
Того не зумію,
Що москалі в Україні
З козаками діють.
Ото указ надрукують:
«По милості божій,
І ви наші, і все наше,
І гоже й негоже!»
Тепер уже заходились
Древности шукати
У могилах... бо нічого
Уже в хаті взяти;
Все забрали любісінько.
Та лихий їх знає,
Чого вони з тим поганим
Льохом поспішають?
Трошки, трошки б підождали,
І церква б упала...
Тойді б разом дві руїни
В Пчеле²² описали...

2 і 3

Чого ж ти нас закликала?
Щоб на льох дивиться?

1

Таки й на льох. Та ще буде
Два дива твориться.
Сю ніч будуть в Україні
Родиться близнята.
Один буде, як той Гонта,
Катів катувати!
Другий буде... оце вже наш!
Катам помагати —
Наш вже в череві щипає...
А я начитала,

Що, як виросте той Гонта,
Все наше пропало!
Усе добре поплюндрує
Й брата не покине!
І розпустить правду й волю
По всій Україні!
Так от бачите, сестриці,
Що тут komponують!
На катів та на все добре
Кайдани готують!

2

Я золотом розтопленим
Заллю йому очі!..

1

А він, клятий недолюдок,
Золота не схоче.

3

Я царевьїми чинами
Скручу ему руки!..

2

А я зберу з всього світа
Всі зла і всі муки!..

1

Ні, сестриці. Не так треба.
Поки сліпі люде,
Треба його поховати,
А то лихо буде!
Он бачите, над Києвом
Мітла простяглася,
І над Дніпром і Тясмином
Земля затряслася.
Чи чуєте? Застогнала
Гора над Чигрином.
О!.. Сміється і ридає
Уся Україна!
То близнята народились,
А навісна мати
Регочеться, що Йванами
Обох буде звати!
Полетімо!..

Полетіли
Й летячи співали:

1

Попливе наш Іван
По Дніпру у Лиман
З кумою.

2

Побіжить наш ярчук²³ :
В ірій їсти гадюк
Зо мною.

3

Как хвачу да помчу,
В самый ад полечу
Стрелою.

Три лірники

Один сліпий, другий кривий,
А третій горбатий
Йшли в Суботов про Богдана
Мирянам співати.

1

Що то, сказано, ворони.
Уже й помостили,
Мов для їх те сідало
Москалі зробили.

2

А для кого ж? Чоловіка,
Певне, не посадять
Лічить зорі...

1

Ти то кажеш.
А може, й посадять
Москалика або німця.
А москаль та німець
І там найдуть хлібець.

3

Що це таке верзете ви?
Які там ворони?
Та москалі, та сідала?
Нехай бог боронить!
Може, ще нестись заставлять,
Москаля плодити.
Бо чутка є, що цар хоче
Весь світ полонити.

2

А може, й так! Так на чорта ж
їх на горах ставить?
Та ще такі височенні,
Що й хмари достанеш,
Як вилізти...

3

Так от же що:
Ото потоп буде,
Пани тудя повилазять
Та дивиться будуть,
Як мужики тонутимуть.

1

Розумні ви люди,
А нічого не знаєте!
То понаставляли
Ті фігури он для чого:
Щоб люди не крали
Води з річки — та щоб нишком
Піску не орали,
Що скрізь отам за Тясьмою. ²⁴

2

Чортзна-що провадить!
Нема хисту, то й не бреши.
А що, як присядем
Отутечки під берестом
Та трохи спочинем! —
Та в мене ще шматків зо два
Є хліба в торбині,
То поснідаем в пригоді,
Поки сонце встане...

Посідали. «А хто, братця,
Співа про Богдана?»

3

Я співаю. І про Ясси, ²⁵
І про Жовті Води,
І містечко Берестечко ²⁶.

2

В великій пригоді
Нам сьогодні вони стануть!
Бо там коло льоху
Базар люду насходилось
Та й панства не трохи.
От де нам пожива буде!
Ану, заспіваем!
Проби ради...

1

Та цур йому!
Лучче полягаем
Та виспимось. День великий.
Ще будем співати.

3

І я кажу: помолимось
Та будемо спати.

Старці під берестом заснули;
Ще сонце спить, пташки мовчать,
А коло льоху вже проснулись
І заходилися копати.
Копають день, копають два,
На третій насилу
Докопалися до муру
Та трохи спочили.
Поставили караули.
Ісправник аж просить,
Щоб нікого не пускали,
І в Чигрин доносить
По начальству. Приїхало
Начальство мордате,
Подивилось. «Треба,— каже,—
Своди розламати,
Верней дело...» Розламали
Та й перелякались!
Костяки в льоху лежали
І мов усміхались,
Що сонечко побачили.
От добро Богдана!
Черепок, гниле корито
Й костяки в кайданах!
Якби в ф о р м е н и й х, то добре:
Вони б ще здалися...
Засміялись... а ісправник
Трохи не сказився!
Що нічого, бачиш, взяти,
А він же трудився!
І день і ніч побивався,
Та в дурні й убрався.
Якби йому Богдан оце
У руки попався,
У москалі заголив би,
Щоб знав, як дурити
Правительство!! Кричить, біга,
Мов несамовитий.
Яременка* в пику пише,
По-московській лає
Увесь народ. І на старців
Моїх налітає.
«Вы што делаете, плуты!!»
«Та ми, бачте, пане,
Співаємо про Богдана...»
«Я вам дам Богдана,
Мошенники, дармоеды!
Й песню сложили
Про такого ж мошенника...»
«Нас, пане, навчили...»
«Я вас навчу! Завалить им!»
Взяли й завалили —
Випарили у московській

Бані-прохолоді.
Отак пісні Богданові
Стали їм в пригоді!!..
Так малий льох в Суботові
Москва розкопала!
Великого ж того льоху
Ще й не дошукалась.

[1845, Миргород].

* Козака Яременка клуня на тім місці, де стояли Богданові палати. (Прим. Т. Шевченка).

...

Стоїть в селі Суботові
На горі високій
Домовина України,
Широка, глибока.
Ото церков Богданова.
Там-то він молився,
Щоб москаль добром і лихом
З козаком ділився.
Мир душі твоїй, Богдане!
Не так воно стало;
Москалики, що заздріли,
То все очухрали.
Могили вже розривають
Та грошей шукають,
Льохи твої розкопують
Та тебе ж і лають,
Що й за труди не находять!
Отак-то, Богдане!
Занапастив еси вбогу
Сироту Україну!
За те ж тобі така й дяка.
Церков-домовину
Нема кому полагодить!!
На тій Україні,
На тій самій, що з тобою
Ляха задавила!
Байстрюки Єкатерины
Сараною сіли.
Отак-то, Зіновію,¹
Олексіїв друже!
Ти все оддав приятелям,
А їм і байдуже.
Кажуть, бачиш, що все то те
Таки й було наше,
Що вони тільки наймали
Татарам на пашу
Та полякам... Може, й справді!
Нехай і так буде!
Так сміються ж з України
Стороннії люди!
Не смійтеся, чужі люде!
Церков-домовина
Розвалиться...² і з-під неї
Встане Україна .
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить,
І помоляться на волі
Невольничі діти!..

21 октября 1845,
Марьинское

Наймичка

Пролог

У неділю вранці-рано
Поле крилося туманом;
У тумані, на могилі,
Як тополя, похилилась
Молодиця молодая.
Щось до лона пригортає
Та з туманом розмовляє:

«Ой тумане, тумане,—
Мін латаний талане!
Чому мене не сховаєш
Отут серед лану?
Чому мене не задавиш,
У землю не вдавиш?
Чому мені злої долі,
Чом віку не збавиш?
Ні, не дави, туманочку!
Сховай тільки в полі,
Щоб ніхто не знав, не бачив
Моєї недолі!..
Я не одна,— єсть у мене
І батько, і мати...
Єсть у мене... туманочку,
Туманочку, брате!..
Дитя моє! мій синочку,
Нехрещений сину!
Не я тебе хреститиму
На лиху годину.
Чужі люди хреститимуть,
Я не буду знати,
Як і зовуть... Дитя моє!
Я була багата...
Не лай мене; молитимусь,
Із самого неба
Долю виплачу сльозами
І пошлю до тебе».

Пішла полем ридаючи,
В тумані ховалась
Та крізь сльози тихесенько
Про вдову співала,
Як удова в Дунаєві
Синів поховала:

«Ой у полі могила;
Там удова ходила,
Там ходила-гуляла,
Трути-зілля шукала.
Трути-зілля не найшла,

Та синів двох привела,
В китаєчку повила
І на Дунай однесла:
«Тихий, тихий Дунай!
Моїх діток забавляй.
Ти, жовтенький пісок,
Нагодуй моїх діток;
І скупай, і сповий,
І собою укрій!»

I

Був собі дід та баба.
З давнього-давня у гаї над ставом
Удвох собі на хуторі жили,
Як діточок двоє,—
Усюди обоє.
Ще змалечку удвох ягнята пасли,
А потім побралися,
Худоби діждалися,
Придбали хутір, став і млин,
Садок у гаї розвели
І пасіку чималу —
Всього надбали.
Та діточок у їх бігма,
А смерть з косою за плечима.
Хто ж їх старість привітає,
За дитину стане?
Хто заплаче, поховає?
Хто душу спом'яне?
Хто поживе добро чесно,
В добрую годину,
І згадає дякуючи,
Як своя дитина?..
Тяжко дітей годувати
У безверхій хаті,
А ще гірше старітися
У білих палатах,—
Старітися, умирати,
Добро покидати
Чужим людям, чужим дітям
На сміх, на розтрату!

II

І дід, і баба у неділю
На призьбі вдвох собі сиділи
Гарненько, в білих сорочках.
Сіяло сонце, в небесах
Ані хмариночки, та тихо,
Та любо, як у раї.
Сховалося у серці лихо,
Як звір у темнім гаї.

В такім раї чого б, бачся,

Старим сумувати?
Чи то давнє яке лихо
Прокинулось в хаті?
Чи вчорашнє, задавлене
Знов поворушилось,
Чи ще тільки заклюнулось
І рай запалило?

Не знаю, що і після чого
Старі сумують. Може, вже
Оце збираються до бога,
Та хто в далеку дорогу
їм добре коней запряже?

«А хто нас, Насте, поховає,
Як помремо?»
«Сама не знаю!
Я все оце міркувала,
Та аж сумно стало:
Одинокі зостарілись...
Кому понадбали
Добра цього?..»
«Стривай лишень!
Чи чуєш? щось плаче
За ворітьми... мов дитина!
Побіжїм лиш!.. Бачиш?
Я вгадував, що щось буде!»

І разом схопились
Та до воріт... Прибігають,
Мовчки зупинились.
Перед самим перелазом
Дитина сповита —
Та й не туго, й новенькою
Свитиною вкрита;
Бо то мати сповивала —
І літом укрила
Останньою свитиною!..
Дивились, молились
Старі мої. А сердешне
Неначе благов:
Випручало рученята
Й до їх простягає
Манюсїнькі... і замовкло,
Неначе не плаче,
Тільки пхика.

«А що, Насте?
Я й казав! От бачиш?
От і талан, от і доля,
І не одинокі!
Бери ж лишень та сповивай...
Ач яке, нївроку!
Неси ж в хату, а я верхи

Кинусь за кумами
В Городище...»

Чудно якось
Діється між нами!
Один сина проклинає,
З хати виганяє,
Другий свічечку, сердешний,
Потом заробляє
Та ридаючи становить
Перед образами —
Нема дітей!.. Чудно якось
Діється між нами!

III

Аж три пари на radoшах
Кумів назбирали,
Та ввечері й охрестили,
І Марком назвали.
Росте Марко. Старі мої
Не знають, де діти,
Де посадить, де положить
І що з ним робити.
Минає рік. Росте Марко —
І дійна корова
У розкоші купається.
Аж ось чорноброва
Та молода, білолиця
Прийшла молодиця
На той хутір благодатний
У найми проситься.

«А що ж,— каже,— возьмім, Насте».
«Возьмімо, Трохиме,
Бо ми старі, нездужаєм,
Та таки й дитина,
Хоча воно вже й піросло,
Та все ж таки треба
Коло його піклуватись».
«Та воно-то треба.
Бо й я свою вже часточку
Прожив, слава богу,—
Підтопався. Так що ж тепер,
Що візьмеш, небого?
За рік, чи як?»
«А що дасте».
«Е, ні! треба знати,
Треба, дочко, лічить плату,
Зароблену плату,
Бо сказано: хто не лічить,
То той і не має.
Так отак хіба, небого?
Ні ти нас не знаєш,

Ні ми тебе. А поживеш,
Роздивишся в хаті,
Та й ми тебе побачимо,—
Отоді й за плату,
Чи так, дочко?»
«Добре, дядьку»
«Просимо ж у хату».

Поєднались. Молодиця
Рада та весела,
Ніби з паном повінчалась,
Закупила села.
І у хаті, і на дворі,
І коло скотини,
Увечері і вдосвіта;
А коло дитини
Так і пада, ніби мати;
В будень і в неділю
Головоньку йому змиє,
Й сорочечку білу
Що день божий надіває.
Грається, співає,
Робить возики, а в свято —
То й з рук не спускає.
Дивуються старі мої
Та моляться богу.
А наймичка невсипуща
Щовечір, небога,
Свою долю проклинає,
Тяжко-важко плаче;
І ніхто того не чує,
Не знає й не бачить,
Опріч Марка маленького.
Так воно не знає,
Чого наймичка сльозами
Його умиває.
Не зна Марко, чого вона
Так його цілує,
Сама не з'їсть і не доп'є,
Його нагодує.
Не зна Марко, як в колисці
Часом серед ночі
Прокинеться, ворухнеться,—
То вона вже скочить,
І укриє, й перехрестить,
Тихо заколише;
Вона чує з тії хати,
Як дитина дише.
Вранці Марко до наймички
Ручки простягає
І мамою невсипущу
Ганну величає...
Не зна Марко, росте собі,

Росте, виростає.

IV

Чимало літ перевернулось,
Води чимало утекло;
І в хутір лихо завернуло,
І сліз чимало принесло.
Бабусю Настю поховали
І ледве-ледве одволали
Трохима-діда. Прогуло
Прокляте лихо та й заснуло.
На хутір знову благодать
З-за гаю темного вернулась
До діда в хату спочивать.

Уже Марко чумакує
І восени не ночує
Ні під хатою, ні в хаті...
Кого-небудь треба сватать.
«Кого ж би тут?» — старий дума
І просить поради
У наймички. А наймичка
До царівни б рада
Слать старости: «Треба Марка
Самого спитати».
«Добре, дочко, питаємо
Та й будемо сватать».

Розпитали, порадилися,
Та й за старостами
Пішов Марко. Вернулися
Люде з рушниками,
З святим хлібом обміненим.
Панну у жупані,
Таку кралю висватали,
Що хоч за гетьмана,
То не сором. Отаке-то
Диво запопали!

«Спасибі вам! — старий каже.
Тепер, щоб ви знали,
Треба краю доводити,
Коли й де вінчати,
Та й весілля. Та ще ось що:
Хто в нас буде мати?
Не дожила моя Настя!..» —
Та й заливсь сльозами.
А наймичка у порогу
Вхопилась руками
За одвірок та й зомліла.
Тихо стало в хаті;
Тільки наймичка шептала:

«Мати... мати... мати!»

V

Через тиждень молодиці
Коровай місили
На хуторі. Старий батько
З усієї сили
З молодицями танцює,
Та двір вимітає,
Та прохожих, проїжджачих
У двір закликає,
Та вареною частує,
На весілля просить.
Знай, бігає, а самого
Ледве ноги носять.
Скрізь гармидер та реготня,
В хаті і надворі.
І жолоби викотили
З нової комори.
Скрізь порання: печуть, варять,
Вимітають, миють...
Та все чужі. Де ж наймичка?
На прощу у Київ
Пішла Ганна. Благав старий,
А Марко аж плакав,
Щоб була вона за матір.
«Ні, Марку, ніяко
Мені матір'ю сидіти:
То багаті люде,
А я наймичка... ще й з тебе
Сміятися будуть.
Нехай бог вам помагає!
Піду помолюся
Усім святим у Києві,
Та й знову вернуся
В вашу хату, як приймете.
Поки маю сили,
Трудитимусь...»
Чистим серцем
Поблагословила
Свого Марка... заплакала
Й пішла за ворота.

Розвернулося весілля.
Музикам робота
І підковам. Вареною
Столи й лави миють.
А наймичка шкандибає,
Поспішає в Київ.
Прийшла в Київ — не спочила,
У міщанки стала,
Найнялася носить воду,
Бо грошей не стало

На молебствіє Варварі.
Носила-носила,
Кіп із вісім заробила
Й Маркові купила
Святу шапочку в печерах
У Йвана святого,
Щоб голова не боліла
В Марка молодого;
І перстеник у Варвари
Невістці достала,
І, всім святим поклонившись,
Додому верталась.

Вернулася. Катерина
І Марко зустріли
За ворітьми, ввели в хату
Й за стіл посадили;
Напували й годували,
Про Київ питали,
І в кімнаті Катерина
Одпочить послала.

«За що вони мене люблять?
За що поважають?
О боже мій милосердний!
Може, вони знають...
Може, вони догадались...
Ні, не догадались;
Вони добрі...»
І наймичка
Тяжко заридала.

VI

Тричі крига замерзала,
Тричі розтавала,
Тричі наймичку у Київ
Катря проводжала
Так, як матір; і в четвертий
Провела небогу
Аж у поле, до могили,
І молила бога,
Щоб швиденько верталася,
Бо без неї в хаті
Якось сумно, ніби мати
Покинула хату.

Після пречистої в неділю,
Та після першої, Трохим
Старий сидів в сорочці білій,
В брилі на призьбі. Перед ним
З собакою онучок грався,
А внучка в юпку одяглась

У Катрину і ніби йшла
До діда в гості. Засміявсь
Старий і внучку привітав,
Неначе справді молодицю:
«А де ж ти діла паляницю?
Чи, може, в лісі хто одняв?
Чи попросту — забула взяти?..
Чи, може, ще й не напекла?
Б, сором, сором, лепська мати!»
Аж зирк — і наймичка ввійшла
На двір. Побіг стрічати
З онуками свою Ганну.
«А Марко в дорозі?» —
Ганна діда питалася.
«В дорозі ще й досі».
«А я ледве додибала
До вашої хати,
Не хотілось на чужині
Одній умирати!
Коли б Марка діждатися...
Так щось тяжко стало!»
І внучатам із клуночка
Гостинці виймала:
І хрестики, й дукачики,
Й намиста разочок
Яриночці, і червоний
З фольги образочок,
А Карпові соловейка
Та коників пару,
І четвертий уже перстень
Святої Варвари
Катерині, а дідові
Із воску святого
Три свічечки; а Маркові
І собі нічого
Не принесла: не купила,
Бо грошей не стало,
А заробить не здужала.
«А ось ще осталось
Півбубличка!»
Й по шматочку
Дітям розділила.

VII

Ввійшла в хату. Катерина
їй ноги умила
Й полудновать посадила.
Не пила й не їла
Стара Ганна.
«Катерино!
Коли в нас неділя?»
«Післязавтра».
«Треба буде

Акафіст найняти
Миколаєві святому
Й на часточку дати;
Бо щось Марко забарився...
Може, де в дорозі
Занедужав, сохрانی боже!»
Й покапали сльози
З старих очей замучених.
Ледве-ледве встала
Із-за стола.
«Катерино!
Не та вже я стала:
Зледащила, не здужаю
І на ноги встати.
Тяжко, Катре, умирати
В чужій теплій хаті!»

Занедужала небога.
Уже й причащали,
Й маслосвятіє служили,—
Ні, не помагало.
Старий Трохим по надвір'ю,
Мов убитий, ходить.
Катерина ж з болящої
І очей не зводить;
Катерина коло неї
І днює й ночує.
А тим часом сичі вночі
Недобре віщують
На коморі. Болящая
Щодень, щогодини,
Ледве чути, питається:
«Доню Катерино!
Чи ще Марко не приїхав?
Ох, якби я знала,
Що діждуся, що побачу,
То ще б подождала!»

VIII

Іде Марко з чумаками.
Ідучи, співає,
Не поспіша до господи —
Воли попасає.
Везе Марко Катерині
Сукна дорогого,
А батькові шитий пояс
Шовку червоного,
А наймиці на очіпок
Парчі золотої
І червону добру хустку
З білою габою¹.
А діточкам черевички,
Фіг та винограду,

А всім вкупі — червоного
Вина з Цареграду
Відер з троє у барилі,
І кав'яру² з Дону —
Всього везе, та не знає,
Що діється дома!

Іде Марко, не журиться.
Прийшов — слава богу!
І ворота одчиняє,
І молиться богу.
«Чи чуєш ти, Катерино?
Біжи зустрічати!
Уже прийшов! Біжи швидче!
Швидче веди в хату!..
Слава тобі, Христе-боже!
Насилу діждала!»
[Отче наш тихо-тихо,
Мов крізь сон, читала.
Старий воли випрягає,
Занози ховає
Мережані, а Катруся
Марка оглядає.
«А де ж Ганна, Катерино?
Я пак і байдуже!
Чи не вмерла?»
«Ні, не вмерла,
А дуже нездужа.
Ходім лишень в малу хату,
Поки випрягає
Воли батько: вона тебе,
Марку, дожидає».
Ввійшов Марко в малу хату
І став у порогу...
Аж злякався. Ганна шепче:
«Слава... слава богу!
Ходи сюди, не лякайся...
Вийди, Катре, з хати:
Я щось маю розпитати,
Дещо розказати».

Вийшла з хати Катерина,
А Марко схилився
До наймички у голови.
«Марку! подивися,
Подивися ти на мене:
Бач, як я змарніла?
Я не Ганна, не наймичка,
Я...» -
Та й оніміла.
Марко плакав, дивувався.
Знов очі відкрила,
Пильно, пильно подивилась —
Сльози покотились.

«Прости мене! Я каралась
Весь вік в чужій хаті...
Прости мене, мій синочку!
Я... я твоя мати».
Та й замовкла...

Зомлів Марко,
Й земля задрижала.
Прокинувся... до матері —
А мати вже спала!

13 ноябля 1845,
в Переяславі

Кавказ

*Искреннему моему Якову де Бальмену*¹

Кто даст главе моей воду,
Й очесем моим источник слез,
Й плачуся й день, й ночь,
о побиенных...

*Иеремии*² глава 9, стих 1

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію политі.
Споконвіку Прометея³
Там орел карає,
Що день божий добрі ребра
Й серце розбиває.
Розбиває, та не вип'є
Живущої крові,—
Воно знову оживає
І сміється знову.
Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.
І неситий не виоре
На дні моря поле.
Не скує душі живої
І слова живого.
Не понесе слави бога,
Великого бога.

Не нам на прю⁴ з тобою стати!
Не нам діла твої судить!
Нам тільки плакати, плакати, плакати,
І хліб насущний замісить
Кровавим потом і сльозами.
Кати знущаються над нами,
А правда наша п'яна спить.
Коли вона прокинеться?
Коли одпочити
Ляжеш, боже, утомлений?
І нам даси жити!
Ми віруєм твоїй силі
І духу живому.
Встане правда! встане воля!
І тобі одному
Помоляться всі язики
Вовіки і віки.
А поки що течуть ріки,
Кроваві ріки!

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію политі.
Отам-то милостивії ми
Ненагодовану і голу
Застукали сердешну волю
Та й цькуємо. Лягло костьми
Людей муштрованих чимало.

А сльоз, а крові? напоїть
Всіх імператорів би стало
З дітьми і внуками, втопить
В сльозах удов'їх. А дівочих,
Пролитих тайно серед ночі!
А матерніх гарячих сльоз!
А батькових старих, кровавих,
Не ріки — море розлилось,
Огненне море! Слава! слава!
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам-царям
Слава!
І вам слава, сині гори,
Кригою окуті.
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті.
Борітеся — поборете,
Вам бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая!

Чурек ⁵ і сакля ⁶ — все твоє;
Воно не прошене, не дане,
Ніхто й не возьме за своє,
Не поведе тебе в кайданах.
А в нас!.. На те письменні ми,
Читаєм божії глаголи!..
І од глибокої тюрми
Та до високого престола —
Усі ми в золоті і голі.
До нас в науку! ми навчим,
Почому хліб і сіль почім!
Ми християне; храми, школи,
Усе добро, сам бог у нас!
Нам тільки сакля очі коле:
Чого вона стоїть у вас,
Не нами дана; чом ми вам
Чурек же ваш та вам не кинем,
Як тій собаці! чом ви нам
Платить за сонце не повинні! —
Та й тільки ж то! ми не погане,
Ми настоящі християне,
Ми малим ситі!.. А зате!
Якби ви з нами подружили,
Багато б дечому навчились!
У нас же й світа як на те —
Одна Сибір неісходима,
А тюрм! а люду!.. Що й лічить!
Од молдованина до фінна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує! У нас
Святую біблію читає
Святий чернець і навчає,
Що цар якийсь-то свині пас ⁷

Та дружню жінку взяв до себе,
А друга вбив. Тепер на небі.
От бачите, які у нас
Сидять на небі! Ви ще темні,
Святим хрестом не просвіщенні,
У нас навчіться!.. В нас дери,
Дери та дай,
І просто в рай,
Хоч і рідню всю забори!
У нас! чого-то ми не вмієм?
І зорі лічим, гречку сієм,
Французів лаєм. Продаєм
Або у карти програєм
Людей... не негрів... а таких
Таки хрещених... но простих.
Ми не гішпани ⁸; крий нас боже,
Щоб крадене перекупать,
Як ті жиди. Ми по закону!..
По закону апостола
Ви любите брата!
Суєслоки лицеміри,
Господом прокляті.
Ви любите на братові
Шкуру, а не душу!
Та й лупите по закону:
Дочці на кожушок,
Байстрюкові на придане,
Жінці на патинки.
Собі ж на те, що не знають
Ні діти, ні жінка!

За кого ж ти розіп'явся,
Христе, сине божий?
За нас добрих, чи за слово
Істини... чи, може,
Щоб ми з тебе насміялись?
Воно ж так і сталось.
Храми, каплиці, і ікони,
І ставники, ⁹ і мирри дим, ¹⁰
І перед образом твоїм
Неутомленніє поклони.
За кражу, за войну, за кров,
Щоб братню кров пролити, просять
І потім в дар тобі приносять
З пожару вкрадений покров!!
Просвітились! та ще й хочем
Других просвітити,
Сонце правди показати
Сліпим, бачиш, дітям!..
Все покажем! тільки дайте
Себе в руки взяти.
Як і тюрми муровати,
Кайдани кувати,
Як і носить!.. і як плести

Кнути узловаті,—
Всьому навчим; тільки дайте
Свої сині гори
Остатнії... бо вже взяли
І поле, і море.

І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове добрий! Не за Україну,
А за її ката довелось пролить
Кров добру, не чорну. Довелось запить
З московської чаші московську отруту!
О Друже мій добрий! друже незабутий!
Живою душею в Україні витай,
Літай з козаками понад берегами,
Розриті могили в степу назирай.
Заплач з козаками дрібними сльозами
І мене з неволі в степу виглядай.
А поки що мої думи,
Моє люте горе
Сіятиму,— нехай ростуть
Та з вітром говорять.
Вітер тихий з України
Понесе з рососою
Мої думи аж до тебе...
Братньою сльозою
Ти їх, друже, привітаєш,
Тихо прочитаєш...
І могили, степи, море,
І мене згадаєш.

18 ноября 1845,
в Переяславі

**І мертвим, і живим,
і ненарожденним землякам моїм
в Україні і не в Україні
моє дружнєє посланіє**

Аще кто речет, яко люблю бога, а брата
своего ненавидит, ложь есть.

*Соборное послание Иоанна.
Глава 4, с. 20*

І смеркає, і світає,
День божий минає,
І знову люд потомлений
І все спочиває.
Тільки я, мов окаянний,
І день і ніч плачу
На розпуттях велелюдних,
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає —
Оглухли, не чують;
Кайданами міняються,
Правдою торгують.
І господа зневажають,—
Людей запрягають
В тяжкі ярма. Орють лихо,
Лихом засівають,
А що вродить? побачите,
Які будуть жнива!
Схаменіться, недолюди,
Діти юродиві!
Подивіться на рай тихий,
На свою країну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну,
Розкуйтеся, братайтеся!
У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі.
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.

Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,
А ви претесь на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого. Волі! волі!
Братерства братнього! Найшли,
Несли,, несли з чужого поля
І в Україну принесли
Великих слов велику силу,

Та й більш нічого. Кричите,
Що бог создав вас не на те,
Щоб ви неправді поклонились!..
І хилитесь, як і хилились!
І знову шкуру дерете
З братів незрячих, гречкосіїв,
І сонця-правди дозрівать
В німецькі землі, не чужії,
Претесея знову!.. Якби взять
І всю мізерію з собою,
Дідами крадене добро,
Тойді оставсь би сиротою
З святими горами Дніпро!

Ох, якби те сталось, щоб ви не вертались,
Щоб там і здихали, де ви поросли!
Не плакали б діти, мати б не ридала
Не чули б у бога вашої хули.
І сонце не гріло б смердячого гною
На чистій, широкій, на вольній землі.
І люди б не знали, що ви за орли,
І не покивали б на вас головою.
Схаменіться! будьте люди,
Бо лихо вам буде.
Розкуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших... і не буде
Кому помагати.
Одцурається брат брата
І дитини мати.
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І навіки прокленетесь
Своїми синами!
Умийтесь! образ божий
Багном не скверніте.
Не дуріте дітей ваших,
Що вони на світі
На те тільки, щоб панувать...
Бо невчене око
Загляне їм в саму душу
Глибоко! глибоко!
Дознаються небожата,
Чия на вас шкура,
Та й засудять, і премудрих
Немудрі одурять!

Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрость би була своя.
А то залізете на небо:

«І ми не ми, і я не я,
І все те бачив, і все знаю,
Нема ні пекла, ані раю,
Немає й бога, тільки я!
Та куций німець узловатий,
А більш нікого!..» — «Добре, брате,
Що ж ти таке?»
«Нехай скаже
Німець. Ми не знаєм».
Отак-то ви навчаєтесь
У чужому краю!
Німець скаже: «Ви моголи». ¹
«Моголи! моголи!»
Золотого Тамерлана ²
Онучата голі.
Німець скаже: «Ви слав'яне».
«Слав'яне! слав'яне!»
Славних прадідів великих
Правнуки погані!
І Коллара ³ читаєте
З усієї сили,
І Шафарика, і Ганка, ⁴
І в слав'янофіли ⁵
Так і претесь... І всі мови
Слав'янського люду —
Всі знаєте. А свої
Дастьбі... Колись будем
І по-своєму глаголять,
Як німець покаже
Та до того й історію
Нашу нам розкаже,—
Отойді ми заходимось!..
Добре заходились
По німецькому показу
І заговорили
Так, що й німець не второпа,
Учитель великий,
А не те, щоб прості люде.
А гвалту! а крику!
«І гармонія, і сила,
Музика, та й годі.
А історія!.. поема
Вольного народа!
Що ті римляне убогі!
Чортзна-що — не Брути! ⁶
У нас Брути! і Коклеси! ⁷
Славні, незабуті!
У нас воля виростала,
Дніпром умивалась,
У голови гори слала,
Степом укривалась!»
Кров'ю вона умивалась,
А спала на купах,
На козацьких вольних трупах,

Окрадених трупах!
Подивіться лишень добре,
Прочитайте знову
Ту ю славу. Та читайте
Од слова до слова,
Не минайте ані титли, ⁸
Ніже тії коми,
Все розберіть... та й спитайте
Тойді себе: що ми?..
Чиї сини? яких батьків?
Ким? за що закуті?..
То й побачите, що ось що
Ваші славні Врути:
Раби, подножки, грязь Москви,
Варшавське сміття — ваші пани,
Ясновельможні гетьмани.
Чого ж ви чванитеся, ви!
Сини сердешної України!
Що добре ходите в ярмі,
Ще лучче, як батьки ходили.
Не чваньтесь, з вас деруть ремінь,
А з їх, бувало, й лій топили.
Може, чванитеся, що братство
Віру заступило,
Що Синопом, Трапезондом
Галушки варило.
Правда!.. правда, наїдалися.
А вам тепер вадить.
І на Січі мудрий німець
Картопельку садить, ⁹
А ви її купуєте,
Їсте на здоров'я
Та славите Запорожжя.
А чиєю кров'ю
Ота земля напоєна,
Що картопля родить,—
Вам байдуже. Аби добра
Була для городу!
А чванитеся, що ми Польщу
Колись завалили!..
Правда ваша: Польща впала,
Та й вас роздавила!
Так от як кров свою лили
Батьки за Москву і Варшаву,
[вам, сиnam, передали
Свої кайдани, свою славу!

Доборолась Україна
До самого краю.
Гірше ляха свої діти
її розпинають.
Замість пива праведную
Кров із ребер точать.
Просвітити, кажуть, хочуть

Материні очі
Современними огнями.
Повести за віком,
За німцями, недоріку,
Сліпую каліку.
Добре, ведіть, показуйте,
Нехай стара мати
Навчається, як дітей тих
Нових доглядати.
Показуйте!.. за науку,
Не турбуйтеся, буде
Материна добра плата.
Розпадеться луда
На очах ваших неситих,
Побачите славу,
Живу славу дідів своїх
І батьків лукавих.
Не дуріте самі себе,
Учіться, читайте,
І чужому научайтесь,
Й свого не цурайтесь.
Бо хто матір забуває,
Того бог карає,
Того діти цураються,
В хату не пускають.
Чужі люди проганяють,
І немає злону
На всій землі безконечній
Веселого дому.
Я ридаю, як згадаю
Діла незабуті
Дідів наших. Тяжкі діла!
Якби їх забути,
Я оддав би веселого
Віку половину.
Отака-то наша слава,
Слава України.
Отак і ви прочитайте,
Щоб не сонним снились
Всі неправди, щоб розкрились
Високі могили
Перед вашими очима,
Щоб ви розпитали
Мучеників: кого, коли,
За що розпинали!
Обніміте ж, брати мої,
Найменшого брата,—
Нехай мати усміхнеться,
Заплакана мати.
Благословить дітей своїх
Твердими руками
І діточок поцілує
Вольними устами.
І забудеться срамотня

Давня година,
І живе добра слава,
Слава України,
І світ ясний, невечерній
Тихо засіє...
Обніміться ж, брати мої,
Молю вас, благаю!

14 декабря 1845,
Вьюнища

Холодний яр ¹

У всякого своє лихо,
І в мене не тихо;
Хоч не своє, позичене,
А все-таки лихо.
Нащо б, бачся, те згадувать,
Що давно минуло,
Будить бознає колишне,—
Добре, що заснуло.
Хоч і Яр той; вже до його
І стежки малої
Не осталося; і здається,
Що ніхто й ногою
Не ступив там; а згадаєш,
То була й дорога
З монастиря Мотриноного
До Яру страшного.
В Яру колись гайдамаки
Табором стояли,
Лагодили самопали,
Ратища стругали.
У Яр тойді сходилися,
Мов із хреста зняті,
Батько з сином і брат з братом
Одностайне стати
На ворога лукавого,
На лютого ляха.
Де ж ти дівся, в Яр глибокий
Протоптаний шляху?
Чи сам заріс темним лісом,
Чи то засадили
Нові кати? Щоб до тебе
Люди не ходили
На пораду: що їм діять
З добрими панами,
Людодідами лихими,
З новими ляхами?
Не сховаєте! над Яром
Залізник витає
І на Умань позирає,
Гонту виглядає.
Не ховайте, не топчіте
Святого закона,
Не зовіте преподобним
Лютого Нерона . ²
Не славтеся царевою
Святою войною.
Бо ви й самі не знаєте,
Що царики коять.
А кричите, що несете
І душу і шкуру
За отечество!.. Єй-богу,

Овеча натура;
Дурний шию підставляє
І не знає за що!
Та ще й Гонту зневажав,
Ледаче ледащо!
«Гайдамаки не воины —
Розбойники, воры.
Пятно в нашей истории...»³
Брешеш, людоморе!
За святу правду-волю
Розбойник не стане,
Не розкує закований
У ваші кайдани
Народ темний, не заріже
Лукавого сина,
Не розіб'є живе серце
За свою країну.
Ви — розбойники неситі,
Голодні ворони.
По якому правдивому,
Святому закону
І землю, всім даною,
І сердешним людом
Торгуєте? Стережіться ж,
Бо лихо вам буде,
Тяжке лихо!.. Дуріть дітей
І брата сліпого,
Дуріть себе, чужих людей,
Та не дуріть бога.
Бо в день радості над вами
Розпадеться кара.
І повіє огонь новий
З Холодного Яру.

Вьюнища,
17 декабря 1845

Псалми Давидові

1

Блаженний муж на лукаву
Не вступає раду,
І не стане на путь злого,
І з лютим не сяде.
А в законі господньому
Серце його й воля
Навчається; і стане він —
Як на добрім полі
Над водою посаджене
Древо зеленіє,
Плодом вкрите. Так і муж той
В добрі своїм спіє.
А лукавих, нечестивих
І слід пропадає, —
Як той попіл, над землею
Вітер розмахає,
І не встануть з праведними
Злії з домовини.
Діла добрих обновляться,
Діла злих загинуть.

12

Чи ти мене, боже милий,
Навік забуваєш,
Одвертаєш лице своє,
Мене покидаєш?
Доки буду мучить душу
І серцем боліти?
Доки буде ворог лютий
На мене дивитись
І сміятись! Спаси мене,
Спаси мою душу,
Да не скаже хитрий ворог:
«Я його подужав».
І всі злії посміються,
Як упаду в руки,
В руки вражі. Спаси мене
Од лютої муки,
Спаси мене, — помолюся
І воспою знову
Твої блага чистим серцем,
Псалмом тихим, новим.

43

Боже, нашими ушима
Чули твою славу,
І діди нам розказують
Про давні кроваві

Тії літа; як рукою
Твердою своєю
Розв'язав ти наші руки
І покрити землею
Трупам ворогів. І силу
Твою восхвалили
Твої люде, і в покої,
В добрі одпочили,
Славя господа!.. А нині
Покрити єси знову
Срамотою свої люде,
І вороги нові
Розкрадають, як овець, нас
І жеруть! Без плати
І без ціни оддав єси
Ворогам проклятим;
Покинув нас на сміх людам,
В наругу сусідам,
Покинув нас, яко в притчу
Нерозумним людам.
І кивають, сміючися,
На нас головами;
І всякий день перед нами —
Стид наш перед нами.
Окрадені, замучені,
В путах умираєм,
Чужим богам не молимося,
А тебе благаєм:
«Поможи нам, ізбави нас
Вражої наруги.
Поборов ти першу силу,
Побори ж і другу,
Ще лютішу!.. Встань же, боже,
Вскую ¹ будеш спати,
Од сліз наших одвертатись,
Скорби забувати!
Смирилася душа наша,
Жить тяжко в оковах!
Встань же, боже, поможи нам
Встать на ката знову».

52

Пребезумний в серці скаже,
Що бога немає,
В беззаконії мерзіє,
Не творить благая.
А бог дивиться, чи є ще
Взискающий бога?
Нема добро творящого,
Нема ні одного!
Коли вони, неситії,
Гріхами дознають?

Їдять люде замість хліба,
Бога не згадають,
Там бояться, лякаються,
Де страху й не буде.
Так самі себе бояться
Лукавії люде.
Хто ж пошле нам спасеніє,
Верне добру долю?
Колись бог нам верне волю,
Розіб'є неволю.
Восхвалимо тебе, боже,
Хваленієм всяким;
Возрадується Ізраїль
І святий Іаков.

53

Боже, спаси, суди мене
Ти по своїй волі.
Молюсь: господи, внуши їм
Уст моїх глаголи,
Бо на душу мою встали
Сильнії чужії,
Не зрять бога над собою,
Не знають, що діють.
А бог мені помагає,
Мене заступає
І їм правдою своєю
Вертає їх злая.
Помолюся господеві
Серцем одиноким
І на злих моїх погляну
Незлим моїм оком.

81

Між царями й судіями
На раді великій
Став земних владик судити
Небесний владика:
«Доколі будете стяжати
І кров невинну розливать
Людей убогих? а багатим
Судом лукавим помагать?
Вдові убогій допоможіте,
Не осудіте сироти
І виведіть із тісноти
На волю тихих, заступіте
Од рук неситих». Не хочять
Познать, розбити тьму неволі, -
І всеу господа глаголи,
І всеу трепетна земля.
Царі, раби — однакові

Сини перед богом;
І ви вмрете, як і князь ваш,
І ваш раб убогий.
Встань же, боже, суди землю
І судей лукавих.
На всім світі твоя правда,
І воля, і слава.

93

Господь бог лихих карає —
Душа моя знає.

Встань же, боже, — твою славу
Гордий зневажає.
Вознесися над землею
Високо, високо,
Закрий славою своєю
Сліпе, горде око.
Доки, господи, лукаві
Хваляться, доколі
Неправдою? Твої люде
Во тьму і в неволю
Закували... добро твоє
Кров'ю потопили,
Зарізали прохожого,
Вдову задавили
І сказали: «Не зрить господь,
Ніже теє знає».
Умудрітеся, немудрі:
Хто світ оглядає,
Той і серце ваше знає,
І розум лукавий.
Дивітеся ділам його,
Його вічній славі.
Благо тому, кого господь
Карає між нами;
Не допуска, поки злому
Ізриється яма.
Господь любить свої люде,
Любить, не оставить,
Дожидає, поки правда
Перед ними стане.
Хто б спас мене од лукавих
І діющих злая?
Якби не бог поміг мені,
То душа б живая
Во тьмі ада потонула,
Проклялась на світі.
Ти, господи, помагаєш
По землі ходити.
Ти радуєш мою душу
І серце врачуєш;

І пребудет твоя воля,
І твій труд не все.
Вловлять душу праведничу,
Кров добру осудять.
Мені господь пристанище,
Заступником буде
І воздасть їм за діла їх
Кроваві, лукаві,
Погубить їх, і їх слава
Стане їм в неславу.

132

Чи є що краще, лучче в світі,
Як укупі жити,
З братом добрим добро певне
Познать, не ділити
Яко миро добровонне
З голови честної
На бороду Аароню ²
Спадає росою
І на шитії омети ³
Ризи дорогії;
Або роси єрмонської ⁴
На святії гори
Високії сіонської
Спадають і творять
Добро тварям земнородним,
І землі, і людям,—
Отак братів благих своїх
Господь не забуде,
Воцариться в дому тихих,
В сем'ї тій великій,
І пошле їм добру долю
Од віка до віка.

136

На ріках круг Вавілона,
Під вербами, в полі,
Сиділи ми'ї плакали
В далекій неволі;
І на вербах повішали
Органи ⁵ глухії,
І нам стали сміятися
Едомляне злії:
«Розкажіть нам пісню вашу,
Може, й ми заплачем.
Або нашу заспівайте,
Невольники наші».
Якої ж ми заспіваєм?
На чужому полі

Не співають веселої
В далекій неволі.
І коли тебе забуду,
Ієрусалиме,
Забвен буду, покинутий,
Рабом на чужині.
І язик мій оніміє,
Висохне лукавий,
Як забуде пом'янути
Тебе, наша славо!
І господь наш вас пом'яне,
Едомські діти,
Як кричали ви: «Руйнуйте,
Руйнуйте, паліте
Єрусалим!..» Вавілоня
Дщере окаянна!
Блаженний той, хто заплатить
За твої кайдани!
Блажен, блажен! Тебе, злая,
В радості застане
І розіб'є дітей твоїх
О холодний камінь!

149

Псалом новий господові
І нову славу
Воспоем честнім собором,
Серцем нелукавим;
Во псалтирі і тимпані ⁶
Воспоем благая,
Яко бог кара неправих,
Правим помагає.
Преподобнії во славі
І на тихих ложах
Радуються, славословлять,
Хвалять ім'я боже;
І мечі в руках їх добрі,
Гострі обоюду,
На отмщеніє язикам
І в науку людям.
Окують царей неситих
В залізній пута,
І їх, славних, оковами
Ручними скрутять,
І осудять губителі
Судом своїм правим,
І вовіки стане слава,
Преподобним слава.

19 декабря 1845,
Вьюница

Маленькій Мар'яні ¹

Рости, рости, моя пташко,
Мій маковий цвіте,
Розвивайся, поки твоє
Серце не розбите,
Поки люди не дознали
Тихої долини.
Дознаються — пограються,
Засушать та й кинуть.
Ані літа молодії,
Повиті красою,
Ні карії оченята,
Умиті сльозою,
Ані серце твоє тихе,
Добреє дівоче
Не заступить, не закрие
Неситії очі.
Найдуть злії та й окрадуть...
І тебе, убогу,
Кинуть в пекло... замучишся
І прокленеш бога.
Не цвіти ж, мій цвіте новий,
Нерозвитий цвіте,
Зов'янь тихо, поки твоє
Серце не розбите.

20 декабря 1845,
Вьюница

...

Минають дні, минають ночі,
Минає літо. Шелестить
Пожовкле листя, гаснуть очі,
Заснули думи, серце спить,
І все заснуло, і не знаю,
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світу волочусь,
Бо вже не плачу й не сміюсь...
Доле, де ти! Доле, де ти?
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, боже,
То дай злої! злої!
Не дай спати ходячому,
Серцем замирати
І гнилою колодою
По світу валятись.
А дай жити, серцем жити
І людей любити,
А коли ні... то проклинать
І світ запалити!
Страшно впасти у кайдани,
Умирать в неволі,
А ще гірше — спати, спати
І спати на волі —
І заснути навік-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого, однаково,
Чи жив, чи загинув!
Доле, де ти! Доле, де ти?
Нема ніякої!
Коли доброї жаль, боже,
То дай злої! злої!

21 дек

Три літа

І день не день, і йде не йде,
А літа стрілою
Пролітають, забирають
Все добре з собою.
Окрадають добрі думи,
О холодний камінь
Розбивають серце наше
І співають амінь,
Амінь всьому веселому
Од нині до віка.
І кидають на розпутті
Сліпого каліку.
Невеликі три літа
Марно пролетіли...
А багато в моїй хаті
Лиха наробили.
Опустошили убоге
Моє серце тихе,
Погасили усе добре,
Запалили лихо,
Висушили чадом, димом
Тії добрі сльози,
Що лилися з Катрусею ¹
В московській дорозі,
Що молились з козаками
В турецькій неволі. ²
І Оксану, мою зорю, ³
Мою добру долю,
Що день божий умивали...
Поки не підкралась
Злії літа; та все теє
Заразом украли.
Жаль і батька, жаль і матір,
І вірну дружину,
Молодую, веселую,
Класти в домовину,
Жаль великий, брати мої;
Тяжко годувати
Малих діток неумитих
В нетопленій хаті,—
Тяжке лихо, та не таке,
Як тому дурному,
Що полюбить, побереться,
А вона другому
За три шаги продається
Та з його й сміється.
От де лихо! от де серце
Разом розірветься!
Отаке-то злеє лихо
Й зо мною спіткалось:
Серце люди полюбило

І в людях кохалось,
І вони його вітали,
Гралися, хвалили...
А літа тихенько крались
І сльози сушили,
Сльози щирої любові;
І я прозрівати
Став потроху... Доглядаюсь, -
Бодай не казати.
Кругом мене, де не гляну,
Не люди, а змії...
І засохли мої сльози,
Сльози молодії.
І тепер я розбитес
Серце ядом гою,
І не плачу, й не співаю,
А вию совою.
Отаке-то! Що хочете,
То те і робіте:
Чи голосно зневажайте,
Чи нишком хваліте
Мої думи,— однаково
Не вернуться знову
Літа мої молодії,
Веселеє слово
Не вернеться... І я серцем
До вас не вернуся.
І не знаю, де дінуся,
Де я пригорнуся,
І з ким буду розмовляти,
Кого розважати,
І перед ким мої думи
Буду сповідати?
Думи мої! літа мої,
Тяжкії три літа.
До кого ви прихилитесь,
Мої злії діти?
Не хилітесь ні до кого,
Ляжте дома спати...
А я піду четвертий год
Новий зустрічати.
Добрідень же, новий годе,
В торішній свитині!
Що ти несеш в Україну
В латаній торбині?
«Благоденствіє, указом
Новеньким повите».
Іди ж здоров, та не забудь
Злидням поклонитись.

22 декабря 1845,
Вьюнища

Заповіт

Як умру, то поховайте
Мене на могилі,
Серед степу широкого,
На Україні милій,
Щоб лани широкополі,
І Дніпро, і кручі
Було видно, було чути,
Як реве ревучий.
Як понесе з України
У синєє море
Кров ворожу... отойді я
І лани, і гори —
Все покину і полину
До самого бога
Молитися... а до того
Я не знаю бога.
Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте.
І мене в сем'ї великій,
В сем'ї вольній, новій,
Не забудьте пом'янути
Незлим тихим словом.

25 декабря 1845,
в Переяславі

Лілея

«За що мене, як росла я,
Люде не любили?
За що мене, як виросла,
Молодую вбили?
За що вони тепер мене
В палатах вітають,
Царівною називають,
Очей не спускають
З мого цвіту? Дивуються,
Не знають, де діти!
Скажи мені, мій братику,
Королевий Цвіте!»
«Я не знаю, моя сестро».
І Цвіт королевий
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
До білого пониклого
Личенька Лілеї.
І заплакала Лілея
Росою-сльозою...
Заплакала і сказала:
«Брате мій, з тобою
Ми давно вже кохаємось,
А я й не сказала,
Як була я людиною,
Як я мордувалась».

Моя мати... чого вона,
Вона все журилась
І на мене, на дитину,
Дивилась, дивилась
І плакала. Я не знаю,
Мій брате єдиний!
Хто їй лихо заподіяв?
Я була дитина,
Я гралася, забавлялась,
А вона все в'яла
Та нашого злого пана
Кляла-проклинала.
Та й умерла... А мене пан
Взяв догодувати.
Я виросла, викохалась
У білих палатах.
Я не знала, що байстря я,
Що його дитина.
Пан поїхав десь далеко,
А мене покинув.
І прокляли його люде,
Будинок спалили...
А мене, не знаю за що,
Убити — не вбили,

Тільки мої довгі коси
Остригли, накрили
Острижену ганчіркою.
Та ще й реготались.
Жиди навіть нечистії
На мене плювали.
Отаке-то, мій братику,
Було мені в світі.
Молодого, короткого
Не дали дожити
Люде віку. Я умерла
Зимою під тином,
А весною процвіла я
Цвітом при долині,
Цвітом білим, як сніг, білим!
Аж гай звеселила.
Зимою люде... боже мій!
В хату не пустили.
А весною, мов на диво,
На мене дивились.
А дівчата завітчались
І почали звати
Лілеєю-снігоцвітом;
І я процвітати
Стала в гаї, і в теплиці,
І в білих палатах.
Скажи ж мені, мій братику,
Королевий Цвіте:
Нащо мене бог поставив
Цвітом на сім світі?
Щоб людей я веселила,
Тих самих, що вбили
Мене й матір?.. Милосердий,
Святий боже, милий!»
І заплакала Лілея,
А Цвіт королевий
Схилив свою головоньку
Червоно-рожеву
На білеє пониклеє
Личенько Лілеї.

[25 липня 1846
Київ]

Русалка

«Породила мене мати
В високих палатах
Та й понесла серед ночі
У Дніпрі скупати.
Купаючи, розмовляла
Зо мною, малою:
«Пливи, пливи, моя доню,
Дніпром за водою.
Та випливи русалкою
Завтра серед ночі,
А я вийду гуляти з ним,
А ти й залоскочеш.
Залоскочи, моє серце:
Нехай не сміється
Надо мною, молодюю,
Нехай п'є-уп'ється
Не моїми кров-сльозами —
Синьою водою
Дніпровою... Нехай собі
Гуляє з дочкою.
Пливи ж, моя єдина.
Хвилі! мої хвилі!
Привітайте русалоньку...» -
Та й заголосила,
Та й побігла. А я собі
Плила за водою,
Поки сестри не зустріли,
Не взяли з собою.
Уже з тиждень, як расту я.
З сестрами гуляю
Опівночі. Та з будинку
Батька виглядаю.

А може, вже поєдналась
З паном у палатах?
Може, знову розкошує
Моя грішна мати?»
Та й замовкла русалочка,
В Дніпро поринула,
Мов пліточка. А лозина
Тихо похитнулась.

Вийшла мати погуляти —
Не спиться в палатах.
Пана Яна нема дома,
Ні з ким розмовляти.
А як прийшла до берега,
То й дочку згадала.
І згадала, як купала
І як примовляла.
Та й байдуже. Пішла собі

У палати спати.
Та не дійшла,— довелося
В Дніпрі ночувати.
І незчулась, як зуспіли
Дніпрові дівчата —
Та до неї, ухопили
Та й ну з нею гратись,
Радісінькі, що піймали.
Грались, лоскотали,
Поки в вершу не запхали..
Та й зареготались.
Одна тільки русалонька
Не зареготалась.

[9 серпня 1846,
Київ]

Відьма

Поема

Молюся, знову уповаю,
І знову сльози виливаю,
І думу тяжкую мою
Нічим стінам передаю.
Озовіться ж, заплачте,
Німії, зо мною
Над неправдою людською,
Над долею злою.
Озовіться! А за вами,
Може, озоветься
Безталання невсипуще
І нам усміхнеться.
Поєднає з недолею
І з людьми і скаже
Спасибі нам. Помолиться
Й тихо спати ляже.
І примиренному присняться
І люде добрі, і любов,
І все добро. І встане вранці
Веселий, і забуде знов
Свою недолю. І в неволі
Познає рай, познає волю
І всетворящую любов.

Коло осіннього Миколи,¹
Обідрані, трохи не голі,
Бендерським шляхом уночі
Ішли цигане. А йдучи —
Звичайне, вольниє — співали.
Ішли, ішли, а потім стали.
Шатро край шляху розп'яли,
Огонь чималий розвели
І кругом його посідали.

Хто з шашликом, а хто і так,
Зате він вольний, як козак
Колись-то був. Сидять, куняють,
А за шатром в степу співає,
Неначе п'яна, з приданок
Додому йдучи, молодиця:

«Ой у новій хаті
Полягали спати,
Молодій приснилось,
Що мати сказала,
Свекор оженився,
Батько утопився.
І.. гу...»

Цигане слухають, сміються.
«І де ті люде тут возьмуться?
Оце, мабуть, із-за Дністра,
Бо тут все степ... Мара! Мара!» —
Цигане крикнули, схопились.
А перед ними опинилось
Те, що співало. Жаль і страх!
В свитині латаній дрожала
Якась людина. На ногах
І на руках повиступала
Од стужі кров; аж струпом стала.
І довгі коси в реп'яхах
О поли бились в ковтунах.
Постояла, а потім сіла
Коло огню, і руки гріла
На самім полум'ї. «Ну, так!
Оженився неборак!» —
Сама собі вона шептала
І тяжко, страшно усміхалась.
Що ж се таке? Се не мара.
Моя се мати і сестра.
Моя се відьма, щоб ви знали.

Ц и г а н е

А відкіля ти, молодице?
Відьма
Хто, я?

(Співає).

«Як була я молодиця,
Цілували мене в лиця,
А як стала стара баба,
Цілували б, була б рада».

Ц и г а н

Співуча, нічого сказать.
Якби собі таку достать,
Та ще й з медведем-...

В і д ь м а

Я співаю.
Чи то сиджу, чи то гуляю,
Все співаю, все співаю,
Уже забула говорить...
А перше добре говорила.

Ц и г а н

Де ж ти була, що заблудила?

В і д ь м а

Хто, я? чи ти?

(Шепче)

Цить лишень, цить.
Он, бач, зо мною пан лежить.
Огонь погас, а місяць сходить,
В яру пасеться вовкулак... ²

(Усміхнувшись)

Я в приданках була, виплася.
І молода не придалася...
А все то прокляті пани
З дівчатами такеє діють...
Ще треба Другу одружить.
Піду, без мене не зуміють
І в домовину положить...

Ц и г а н е

Не йди, небого, будь ти з нами.
У нас, ей-богу, добре жить.

В і д ь м а

А діти єсть у вас?

Ц и г а н е

Немає.

В і д ь м а

Кого ж годуєте есте?
Кого ви спати кладете?
Кого колишете вночі?
Лягаючи і встаючи,
За кого молитесь? Ох, діти!
І все діти! і все діти!
Не знаю, де од їх подітись.
Де не піду, й вони за мною,
Вони з'їдять мене колись...

Ц и г а н е

Не плач, небого, не журись.

У нас дітей нема й заводу.

В і д ь м а

Хоч з гори та в воду.

І вїдьма тяжко заридала.
Цигане мовчки дивувались,
Поки поснули, де хто впав.
Вона ж не спала, не журилась,
Сидїла, ноги устромила
В гарячий попїл. Виступав
Щербатий мїсяць з-за могили
І на шатро мов позирав,
Аж поки хмари заступили.

Чом не спить ся багатому
Сивому, гладкому?
Чом не спить ся убогому
Сиротї старому?
Один дума, як би його
Достроїть палати.
Другий дума, як би його
На подзвїн придбати.
Один старий одпочине
В пишнїй домовинї.
Другий старий і так собї
Де-небудь під тином.
І обидва спочивають
І гадки не мають.
Убогого не згадують,
А того ще й лають.

Коло огню старий циган
З люлькою куняє.
Позирає на приблуду
Й на подзвїн не дбає.

Ц и г а н

Чому не ляжеш, не спочинеш?
Зїрниця сходить, подивись.

В і д ь м а

Дивилась я, вже ти дивись.

Ц и г а н

Ми рано рушимо, покинем,
Як не проспийся.

В і д ь м а

Не просплюсь,
Я вже ніколи не просплюсь.
Отак де-небудь і загину
У бур'яні...

(Співає тихо).

«Гаю, гаю, темний гаю,
Тихенький Дунаю!
Ой у гаї погуляю,
В Дунаї скупаюсь.
В зеленому баговинні
Трохи одпочину...
Та, може, ще хоч каліку
Приведу дитину...»

Дарма! аби собі ходило
Та вмiло матір проклинать.
А он, чи бачиш, на могилі
Очима лупа кошенья?
Іди до мене. Кицю, кицю...
Не йде, прокляте бісеня!
А то дала б тобі напитись
З моєї чистої криниці...

(Приспівує)

«Стоїть кутя на покуті,
А в запічку діти.
Наплодила, наводила,
Та нема де діти:
Чи то потопити?
Чи то подушити?
Чи жидові на кров продать,
А гроші пропити?»

Що, добре наші завдають?
Сідай лиш ближченько, отут.
Ото-то й то! А ти не знаєш...
Що я в Волошині³ була.
Я розкажу, як нагадаю.
Близнят в Бендерах⁴ привела.
У білих Яссах колихала,
У Дунаєві купала,
В Туреччині сповила
Та додому однесла —
Аж у Київ. Та вже дома
Без кадила, без кропила
За три шаги охрестила,
А три шаги пропила.
Упилася, упилась!
І досі п'яна!
І вже ніколи не просплюсь,

Бо я вже й бога не боюсь,
І не соромлюся людей.
Коли б мені отих дітей
Найти де-небудь! Ти не знаєш,
Чи є в Туреччині війна?

Ц и г а н

Була колись, тепер нема.
Умер найстарший старшина.

В і д ь м а

А я думала, що й досі...
Аж уже немає.
Слухай лишень, скажу тобі,
Кого я шукаю.
Я шукаю Наталочку
Та сина Івана.
Дочку свою Наталоньку...
Та шукаю пана,
Того ірода, ⁵ що, знаєш?..
Стривай, нагадала.
Як була я молодою —
І гадки не мала,
По садочку походжала,
Квітчалась, пишалась.
А він мене і набачив,
Ірод!.. І не снилось,
Що я була крепачкою.
А то б утопилась,—
Було б легше. От набачив,
Та й бере в покої,
І стриже, неначе хлопця,
І в поход з собою
Бере мене. У Бендери
Прийшли ми. Стояли
З москалями на квартирах,
А москалі за Дунаєм
Турка воювали.
Тут дав бог мені близнята,
Якраз против спаса.
А він мене і покинув,
Не вступив і в хату,
На дітей своїх не глянув,
Луципер проклятий!
Пішов собі з москалями,
А я з байстрюками
Повертала в Україну
Степами, тернами,
Острижена. Та й байдуже.
У селах питала
Шлях у Київ. І що з мене
Люде насміялись...

Трохи була не втопилась,
Та жаль було кинуть
Близняточок. То с'як, то так
На свою країну
Придубала. Одпочила,
Вечора діждалась,
Та й у село. Хотілось, бач,
Щоб люде не знали.
От я крадусь попідтинню
До свої хати.
В хаті темно, нема дома
Або вже ліг спати
Мій батечко одинокий.
Я ледве ступаю;
Входжу в хату. Аж щось стогне,
Ніби умирає,—
То мій батько. І нікому
Ні перехрестити,
Ні рук скласти. О прокляті,
Лукаві діти,
Що ви дієте на світі!..
Я перелякалась,—
Хата пусткою смерділа.
От я заховала
Близнят своїх у коморі,
Вбігаю у хату,
А він уже ледве дише.
Я до його: «Тату!
Мій таточку! це я прийшла.—
За руки хватаю.—
Це я»,— кажу. А він мені
Шепче: «Я прощаю.
Я прощаю». Тільки й чула.
Здається, я впала
І заснула. Якби була
Довіку проспала!
Опівночі прокинулась:
Як у ямі, в хаті.
А за руку батько давить.
«Тату! — кричу.— Тату!»
А він уже так як крига...
Насилу я руку
Випручала. Що, цигане,
Якби таку суку
Тобі дочку. Що б ти зробив?

Ц и г а н

Єй-богу, не знаю.

В і д ь м а

Та мовчи вже, бо забуду.
Потім не згадаю.

Дітей, бачся, годувала
Та в засік ховала.
Та очіпок, се вже вранці,
Ключчям вимощала,
Щоб не знать було, що стриґа.
Прибралась, ходила,
Поки люде домовину
Надворі робили.
Доробили, положили,
Понесли, сховали...
І одна я, як билина
На полі, осталась
На сім світі... Були діти,
І тих не осталось.

«Через яр ходила
Та воду носила,
Коровай сама бгала.
Дочку оддавала,
Сина оженила...
І... гу...»

Ц и г а н

Не скигли, бо ти всіх побудиш.

В і д ь м а

Хіба я скиглю, навісний?

Ц и г а н

Та добре, добре. Що дальш буде?
Розкажуй дальше.

В і д ь м а

Що даси?
Навариш завтра мамалиги?
Я кукурудзи принесу.

Нагадала! Нагадала!
З дочкою ліг спати...
Завдав сина у лакеї...
Громадою з хати
Виганяли... Нагадала.
Я собак дражнила
Попід вікнами з старцями.
І байстрят носила
За плечима. Щоб привчались...
Аж і сам приїхав.
Я до його кинулася,
Забудучи лихо.
Привітав мене, луципер,

Благословив діток,
Та й забрав їх у покої...
Ростуть мої квіти!
Та й вирости. Сина Йвана
Оддав якійсь пані
У лакеї. А Наталю...
Чи твої цигане
Всі поснули?

Ц и г а н

Всі поснули.

В і д ь м а

Бо щоб не почули
Мого слова. Страшно буде.
І ти, старий друже,
Злякаєшся, як вимовлю...
Чи тобі байдуже?
Наталоньку! Дитя своє!
Ірод нечестивий!..
Занапастив... А до того
Посилає в Київ
Мене, бачиш, молитися.
Я, дурна, й ходила,
І молилась... Ні, цигане,
Я марно молилась.
Чи в вас єсть бог який-небудь?
В нас його немає...
Пани вкрали та в шкатулі
У себе й ховають.

Вертаюся із Києва —
Замкнуті покої.
Він узяв її з собою
Та й поїхав з нею,
З Наталею... Чи чуєш ти?
І остриг, проклятий,
Дитя своє. Полетіла
Я його шукати
В Волощину. Та й шукаю,
Совою літаю
Над байраками. Та діток,
Діточок шукаю, і
Наталоньку!.. Ні, ні, ні, ні!
Я шукаю пана.
Розірву!.. Возьміть до себе
І мене, цигане.
Я медведя водитиму,
А як найду ката,
То й спущу його на його.
Отойді, проклятий!..

Ні, не спущу. Сама його
Загризу... Чи чуєш?
Одружимось, моє серце,
Я й досі діваю.
А сина вже оженила,
А дочка й так буде.
Лазитиме попідтинню,
Поки найдуть люде
Неживою. Чи ти бачив?
Там такий хороший
Мій син Іван... Ух, холодно!
Позич мені грошей:
Намиста доброго куплю
Та й тебе повішу,
А сама піду додому...
Дивись: миша, миша
Несе у Київ мишенят.
Не донесеш, утопиш десь,
Або пан одніме.
Чи я найду моїх діток,
Чи так і загину? —

Та й замовкла, мов заснула.
Цигане вставали,
Розбирали шатро своє,
В дорогу рушали,
Та й рушили. Пішли степом.
І вона, небога
Безталанна, встала мовчки,
І нібито богу
Нишком собі помолилась,
Та й пошкандибала
За циганами. І тихо,
Тихенько співала:

«Кажуть люде, що суд буде,
А суду не буде.
Бо вже мене осудили
На сім світі люде».

Із-за Дністра пішли цигане
І на Волинь, і на Україну.

За селом село минали,
В городи ходили
І марою за собою
Приблуду водили.
І співала, й танцювала,
Не пила й не їла...
Неначе смерть з циганами
По селах ходила.
Потім разом схаменулась,
Стала їсти, й пити,
І ховатись за шатрами,

І богу молитись.
Щось таке їй поробила
Стара Маріула.
Якимсь зіллям напувала,
То воно й минулось.
Потім її стала вчити
І лікарювати,
Які трави, що од чого,
І де їх шукати.
Як сушити, як варити...
Всьому, всьому вчила
Мар іуда. А та вчилась
Та богу молилась.
Минуло літо, уже й друге,
І третє настало;
Уже прийшли в Україну-
Жаль їй чогось стало?
Поклонилась Маріулі
За науку в ноги,
Попрощалась з циганами,
Помолилась богу;
Та й пішла собі, небога,
На свою країну.
«Вернусь,— каже,— хоч погляну
На дочку, на сина».
Не довелось. Пан вернувся,
Покинув Наталю
В Московщині. А ти її
За Дністром шукала.
Сина Йвана молодого
Оддали в солдати
За те, що ти не навчила
Панів шаїювати.

До кого ж ти прихилишся?
Нікого немає!..
До людей хились, небого,
Люде привітають.

Пан, вернувшись, занедужав,
Стогне, пропадає.
А вона набрала зілля
Та пішла в палати
Лічить його, помагати,
А не проклинати.
Не помогла болящому,
Бо не допустили.
А як умер, то за його
Богу помолилась.
І жила собі святою,
Дівчат научала,
Щоб з панами не кохались,
Людей не цурались.
«А то бог вас покарає,

А ще гірше люде;
Люде горді, неправедні,
Своїм судом судять»,—
Отак вона научала,
Болящих лічила,
А з убогим остатньою
Крихтою ділилась.
Люде добрі і розумні
Добре її знали,
А все-таки покриткою
І відьмою звали.

[Седнев, 1847, марта 7] —
1858, марта 6, [Нижній Новгород]

В казематі

Моїм союзникам посвячаю

Згадайте, братія моя...
Бодай те лихо не верталось,
Як ви гарнесенько і я
Із-за решотки визирали.
І, певне, думали: «Коли
На раду тиху, на розмову,
Коли ми зійдемося знову
На сій зубоженій землі?»
Ніколи, братія, ніколи
З Дніпра укупі не п'ємо!
Розійдемося, рознесемо
В стеги, в ліси свою недолю,
Повіруєм ще трохи в волю,
А потім жити почнемо
Меж людьми, як люде.
А поки те буде,
Любітеся, брати мої,
Україну любіте
І за неї, безталанну,
Господа моліте.
І його забудьте, други,
І не проклиняйте.
І мене в неволі лютій
Інколи згадайте.

[1847, Орська кріпость]

I

Ой одна я, одна,
Як билиночка в полі,
Та не дав мені бог
Ані щастя, ні долі.
Тільки дав мені бог
Красу — карії очі,
Та й ті виплакала
В самотині дівочій.
Ані братика я,
Ні сестрички не знала,
Меж чужими зросла,
І зросла — не кохалась!
Де ж дружина моя,
Де ви, добрії люде?
їх нема, я сама.
А дружини й не буде!

[Між 17 квітня і 19 травня 1847,
С.-Петербург]

II

За байраком байрак,
А там степ та могила.
Із могили козак
Встає сивий, похилий.
Встає сам уночі,
Іде в степ, а йдучи
Співа, сумно співає:

«Наносили землі
Та й додому пішли,
І ніхто не згадає.
Нас тут триста, як скло!
Товариства лягло!
І земля не приймає.
Як запродав гетьман
У ярмо християн,
Нас послав поганяти.
По своїй по землі
Свою кров розлили
І зарізали брата.
Крові брата впились
І отут полягли
У могилі заклятій».

Та й замовк, зажурились
І на спис похилились.
Став на самій могилі,
На Дніпро позирав,
Тяжко плакав, ридав,
Сині хвилі голосили.
З-за Дніпра із села
Руна гаєм гула,
Треті півні співали.
Провалився козак,
Стрепенувся байрак,
А могила застогнала.

(Між 17 квітня і 19 травня 1847,
С.-Петербург]

III

Мені однаково, чи буду
Я жить в Україні, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в снігу на чужині —
Однаковісінько мені.
В неволі виріс меж чужими,
І, не оплаканий своїми,
В неволі, плачучи, умру,
І все з собою заберу,

Малого сліду не покину
На нашій славній Україні,
На нашій — не своїй землі.
І не пом'яне батько з сином,
Не скаже синові: «Молись,
Молися, сину: за Україну
Його замучили колись».
Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...
Та не однаково мені,
Як Україну злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
її, окраденую, збудять...
Ох, не однаково мені.

[Між 17 квітня і 19 травня 1847,
С.-Петербург]

IV

«Не кидай матері!» — казали,
А ти покинула, втекла.
Шукала мати — не найшла,
Та вже й шукати перестала,
Умерла плачучи. Давно
Не чуть нікого, де ти гралась;

Собака десь помандрувала,
І в хаті вибито вікно.
В садочку темному ягнята
Удень пасуться. А вночі
Віщують сови та сичі
І не дають сусідам спати.
І твій барвіночок хрещатий
Заріс богилою, ждучи
Тебе неквітчану. І в гаї
Ставочок чистий висихав,
Де ти купалася колись.
І гай сумує, похилився.
У гаї пташка не співав —
Й її з собою занесла.
В яру криниця завалилась,
Верба усохла, похилилась,
І стежечка, де ти ходила,
Колючим терном поросла.
Куди полинула, де ділась?
До кого ти перелетіла?
В чужій землі, в чужій сем'ї
Кого ти радуєш? до кого,
До кого руки приросли?
Віщує серце, що в палатах
Ти розкошуєш, і не жаль
Тобі покинутої хати...
Благаю бога, щоб печаль

Тебе довіку не збудила,
Щоб у палатах не найшла...
Щоб бога ти не осудила
І матері не прокляла.
[Між 17 квітня і 19 травня 1847, С.-Петербург]

V

«Чого ти ходиш на могилу? —
Насилу мати говорила.—
Чого ти плачеш ідучи,
Чому не спиш ти уночі,
Моя голубко сизокрила?»
«Так, мамо, так». І знов ходила,
А мати плакала ждучи.
Не сон-трава на могилі
Вночі процвітає,
То дівчина заручена
Калину саджає,
І сльозами поливає,
І господу просить,
Щоб послав він дощі вночі
І дрібнії роси.
Щоб калина прийнялася,
Розпустила віти.
«Може, пташкою прилине
Милий з того світа.
Зов'ю йому кубелечко
І сама прилину,
І будемо щебетати
З милим на калині.
Будем плакати, щебетати,
Тихо розмовляти,
Будем вкупочці уранці
На той світ літати».
І калина прийнялася,
Віти розпустила.
І три літа на могилу
Дівчина ходила.
На четверте... Не сон-трава
Вночі процвітає,
То дівчина з калиною
Плаче, розмовляє:
«Широкая, високая
Калино моя,
Не водою до схід сонця
Поливаная.
Широкої ріки-сльози
Тебе полили,
Їх славою лукавою
Люде понесли.
Зневажають подруженьки
Подругу свою,

Зневажають червону
Калину мою.
Повий мою головоньку,
Росою умий
І вітами широкими
Од сонця закрій.
Вранці найдуть мене люде,
Мене осміють.
Широкії твої віти
Діти обірвуть».

Вранці-рано на калині
Пташка щебетала;
Під калиною дівчина
Спала, не вставала:
Утомилось молодеє,
Навіки спочило-
Вставало сонце з-за могили,
Раділи люде встаючи.
А мати й спати не лягала,
Дочку вечерять дожидала
І тяжко плакала ждучи.

[Між 17 квітня і 19 травня 1847,
С.-Петербург]

VI

Ой три шляхи широкії
Докупи зійшлися.
На чужину з України
Брати розійшлися.
Покинули стару матір.
Той жінку покинув,
А той сестру. А найменший
Молоду дівчину.
Посадила стара мати
Три ясени в полі.
А невістка посадила
Високу тополю.
Три явори посадила
Сестра при долині...
А дівчина заручена —
Червону калину.
Не прийнялись три ясени,
Тополя всихала,
Повсихали три явори,
Калина зов'яла.
Не вертаються три брати.
Плаче стара мати,
Плаче жінка з діточками
В нетопленій хаті.
Сестра плаче, йде шукати

Братів на чужину...
А дівчину заручену
Кладуть в домовину.
Не вертаються три брати,
По світу блукають,
А три шляхи широкії
Терном заростають.

[Між 17 квітня і 19 травня 1847,
С.-Петербург]

VII

*Н. Костомарову*¹

Веселе сонечко ховалось
В веселих хмарах весняних.
Гостей закованих своїх
Сердешним часм напували
І часових переміняли,
Синемундирих часових.
І до дверей, на ключ замкнутих,
І до решотки на вікні
Привик я трохи, і мені
Не жаль було давно одбутих,
Давно похованих, забутих,
Моїх кровавих тяжких сльоз.
А їх чимало розлилось
На марне поле. Хоч би рута,
А то нічого не зійшло!
І я згадав своє село.
Кого я там коли покинув?
І батько й мати в домовині...
І жалем серце запеклось,
Що нікому мене згадати!
Дивлюсь: твоя, мій брате, мати
Чорніше чорної землі
Іде, з хреста неначе знята...
Молюся! господи, молюсь!
Хвалить тебе не перестану!
Що я ні з ким не поділю
Мою тюрму, мої кайдани!

[1847, мая 9,
С.-Петербург]

VIII

Садок вишневий коло хати,
Хрущі над вишнями гудуть,
Плугатарі з плугами йдуть,
Співають ідучи дівчата,
А матері вечерять ждуть.

Сем'я вечеря коло хати,
Вечірня зіронька встає.
Дочка вечерять подає,
А мати хоче научати,
Так соловейко не дає.

Поклала мати коло хати
Маленьких діточок своїх;
Сама заснула коло їх.
Затихло все, тільки дівчата
Та соловейко не затих.

[Між 19 і 30 травня 1847,
С.-Петербург]

IX

Рано-вранці новобранці
Виходили за село,
А за ними, молодими,
І дівча одно пішло.
Подибала стара мати
Доню в полі доганяти...
І догнала, привела;
Нарікала, говорила,
Поки в землю положила,
А сама в старці пішла.

Минули літа, а село
Не перемінилось.
Тільки пустка на край села
Набік похилилась.
Коло пустки на милиці
Москаль шкандибає.
На садочок позирає,
В пустку заглядає.
Марне, брате, не вигляне
Чорнобрива з хати.
Не покличе стара мати
Вечеряти в хату.
А колись... Давно колись-то!
Рушники вже ткались,
І хустина мережалась,
Шовком вишивалась.
Думав жити, любитися
Та бога хвалити!
А довелось... ні до кого
В світі прихилитись.
Сидить собі коло пустки,
Надворі смеркає,
А в вікно, неначе баба,
Сова виглядає.

[Між 19 і 30 травня 1847,
С.-Петербург]

Х

В неволі тяжко, хоча й волі,
Сказати по правді, не було.
Та все-таки якось жилось.
Хоть на чужому, та на полі...
Тепер же злої тії долі,
Як бога, ждати довелось.
І жду її, і виглядаю,
Дурний свій розум проклинаю,
Що дався дурням одурить,
В калюжі волю утопить.
Холоне серце, як згадаю,
Що не в Україні поховають,
Що не в Україні буду жить,
Людей і господа любить.

[Між 19 і 30 травня 1847,
С.-Петербург]

ХІ

Косар

Понад полем іде,
Не покоси кладе,
Не покоси кладе — гори.
Стогне земля, стогне море,
Стогне та гуде!

Косаря уночі
Зустрічають сичі.
Тне косар, не спочиває
Й ні на кого не вважає,
Хоч і не проси.

Не благай, не проси,
Не клепає коси;
Чи то пригород, чи город,
Мов бритвою, старий голить
Усе, що даси.

Мужика, й шинкаря,
Й сироту-кобзаря.
Приспівує старий, косить,
Кладе горами покоси,
Не мина й царя.

І мене не мине,
На чужині зотне,
За решоткою задавить.

Хреста ніхто не поставить
І не пом'яне.

[30 травня 1847,
С.-Петербург]

ХІІ

Чи ми ще зійдемося знову
Чи вже навіки розійшлись?
І слово правди і любові
В степи і дебрі рознесли!
Нехай і так. Не наша мати,
А довелося поважати.
То воля господа. Годіть!
Смирітеся, молітесь богу
І згадуйте один другого.
Свою Україну любіть,
Любіть її... Бо время люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї господа моліть.

[Між 19 і 30 травня 1847,
С.-Петербург)

...

Не спалося,— а ніч, як море
(Хоч діялось не восени,
Так у неволі). До стіни
Не заговориш ні про горе,
Ни про младенческие сны ¹
Верчуся, світу дожидаю,
А за дверима про своє
Солдатськеє нежитіє
Два часовії розмовляють.

1

Така ухабиста собой,
Й меньше белой не дарила . ²
А барин бедненький такой.
Меня-то, слышь, й подсмотрили;
Свезли в Калугу й забрили.
Так вот те случай-то какой!

2

А я... аж страшно, як згадаю.
Я сам пішов у москалі;
Таки ж у нашому селі
Назвав я дівчину... Вчащаю
І матір удову еднаю.
Так пан заклятий не дає:
Мала, каже,— нехай дождуся.
І, знай, вчащаю до Ганнусі.
На той рік знову за своє;
Пішов я з матір'ю просити.
«Шкода,— каже,— і не проси.
П'ятсот,— каже,— коли даси,
Бери хоч зараз...» Що робити?
Головка бідна! Позичать?
Та хто таку позичить силу?
Пішов я, брате, зароблять.
І де вже ноги не носили?
Поки ті гроші заробив,
Я годів зо два проходив
По Чорноморці, по Дону...
І подарунків накупив
Найдорогіших... От вертаюсь
В село до дівчини вночі,—
Аж тільки мати на печі,
Та й та, сердешна, умирає,
А хата пустокою гниє.
Я викресав огню, до неї...
Од неї пахне вже землею,
Уже й мене не пізнає!
Я до попа та до сусіди.
Привів попа, та не застав,—

Вона вже вмерла. Нема й сліду
Моєї Ганни. Я спитав
Таки сусіду про Ганнусю.
«Хіба ти й досі ще не знаєш?
Ганнуса на Сибір пішла.
До панича, бачиш, ходила,
Поки дитину привела,
Та у криниці й затопила».
Неначе згага запекла.
Я ледве-ледве вийшов з хати.
Ще не світало. Я в палати
Пішов з ножем, не чув землі...
Аж панича вже одвезли
У школу в Київ. От як, брате!
Осталися і батько й мати,
А я пішов у москалі.
І досі страшно, як згадаю.
Хотів палати запалить
Або себе занапастити,
Та бог помилував... А знаєш,
Його до нас перевели
Із армії, чи що?

1

Так что же?
Ну, вот теперь й приколи!

2

Нехай собі! А бог поможе,
І так забудеться колись.

Вони ще довго говорили.
Я став перед світом дрімать,
І паничі мені приснились
І не дали, погані, спать.

[Між 19 і 30 травня 1847,
С.-Петербурґ]

...

Думи мої, думи мої,
Ви мої єдині,
Не кидайте хоч ви мене
При лихій годині.
Прилітайте, сизокрилі
Мої голуб'ята,
Із-за Дніпра широкого
У степ погуляти
З киргизами убогими.¹
Вони вже убогі,
Уже голі... Та на волі
Ще моляться богу.
Прилітайте ж, мої любі,
Тихими речами
Привітаю вас, як діток,
І заплачу з вами.

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

Княжна

Поема

Зоре моя вечірняя,
Зійди над горою,
Поговорим тихесенько
В неволі з тобою.
Розкажи, як за горою
Сонечко сідає,
Як у Дніпра веселочка
Воду позичає.
Як широка сокорина
Віти розпустила...
А над самою водою
Верба похилилась;
Аж по воді розіслала
Зелені віти,
А на вітах гойдаються
Нехрещені діти.
Як у полі на могилі
Вовкулак ночує,
А сич в лісі та на стрісі
Недолю віщує.
Як сон-трава при долині
Вночі розцвітає...
А про людей... Та нехай їм.
Я їх, добрих, знаю.
Добре знаю. Зоре моя!
Мій друже єдиний!
І хто знає, що діється
В нас на Україні?
А я знаю. І розкажу
Тобі; й спать не ляжу.
А ти завтра тихесенько
Богові розкажеш.

Село! — і серце одпочине.
Село на нашій Україні —
Неначе писанка село,
Зеленим гаєм поросло.
Цвітуть сади; біліють хати,
А на горі стоять палати,
Неначе диво. А кругом
Широколистії тополі,
А там і ліс, і ліс, і поле,
І сині гори за Дніпром.
Сам бог витає над селом.

Село! Село! Веселі хати!
Веселі здалека палати,
Бодай ви терном поросли!
Щоб люди й сліду не найшли,
Щоб і не знали, де й шукати.

В тому господньому селі,
На нашій славній Україні,—
Не знаю, де вони взялись,—
Приблуда князь. Була й княгиня.
Ще молоді собі були,
Жили самі. Були багаті,
Високі на горі палати,
Чималий у яру ставок,
Зелений по горі садок,
І верби, і тополі,
І вітряки на полі,
І долем геть собі село
Понад водою простяглось.

Колись там весело було.
Бувало, літом і зимою
Музика тне, вино рікою
Гостей неситих налива...
А князь аж синій походжає,
Та сам несмілих наливає,
Та ще й покрикує «віват!»¹
Гуляє князь, гуляють гості;

І покотились на помості...
А завтра знову ожива,
І знову п'є, і знов гуляє,
І так за днями день минає,
Мужицькі душі аж пищать.
Судовики благають бога...
П'яниці, знай собі, кричать:
«І патріот! і брат убогих!
Наш славний князь! Віват! Віват!»
А патріот, убогих брат...
Дочку й теличку однімає
У мужика... І бог не знає,
А може, й знає, та мовчить.
Княгиня взаперті сидить.
Її в сіни не пускає
Убогих брат. А що ж робить?
Сама втекла і повінчалась.
І батько, й мати не пускали,
Казали: «Вгору не залазь».
Так ні, за князя. От і князь!
От і пишайсь тепер, княгине!

Загинеш, серденько, загинеш,
Мов ряст весною уночі.
Засхнеш, не знатимеш нічого,
Не знатимеш, як хвалять бога,
Як люде люблять живучи.
А жить так, господи, хотілось!
Хотілось любити
Хоть годочок, хоть часочок
На світ подивитись.

Не довелось, а все було,
Всього понадбала
Стара мати. Саму тебе
Мов намалювала,
Хоч молись перед тобою,
Мов перед святою...
Красо моя молодая,
Горенько з тобою!
Жить би, жить та славить бога
І добро творити,
Та божою красою
Людей веселити.
Так же ні. А молодії
Та карії очі
Щоб марніли в самотині...
Може, бог так хоче?
Боже! Боже! Даєш волю
І розум на світі,
Красу даєш, серце чисте...
Та не даєш жити.
Не даєш на рай веселий,
На світ твій великий
Надивитись, намолитись
І заснуть навіки.

Невесело на світі жить,
Коли нема кого любить. Отак і їй, одній-єдиній,
Ще молодій своїй княгині,
Красу і серце засушить
І марне згинуть в самотині
Аж страшно!.. А вона молилась
І жить у господа просилась,
Бо буде вже кого любить.
Вона вже матір'ю ходила,
Уже пишалась і любила
Своє дитя. І дав дожить
Господь їй радості на світі.
Узреть його, поцілувать
Своє єдине дитя
І перший крик його почути...
Ох, діти! Діти! Діти!
Велика божа благодать!
Сльози висохли, пропали,
Сонце просіяло.
І княгиня з дитиною
Не тією стала.
Ніби на світ народилась —
Гралась, веселилась...
І княжні своїй маленькій
Сорочечки шила.
І маленькі рукавчата
Шовком вишивала,
І купала, й колихала,
Сама й годувала.

Бо княгині тільки вміють
Привести дитину.
А годувать та доглядать
Не вміють княгині.
А потім оха: «Забуває
Мене мій Поль або Філат!»
За що ж воно тебе згадає?
За те хіба, що привела?
А моя свою дитину
Сама доглядала.
А п'яного свого князя
І не допускала.
Мов яблучко у садочку,
Кохалась дитина.
І говорить уже стало,
І вчила княгиня
Тільки «мамо» вимовляти,
А «тато» не вчила...
І книжечок з кунштिकाми ²
В Ромні накупила.
Забавляла, розмовляла,
І богу молитись,
І азбуку по кунштिकाх
Заходила вчити.
І що божий день купала,
Рано спати клала
І пилиночки на неї
Впасти не давала.
І всю ніченьку над нею
Витала, не спала.
Надивлялась, любувалась
Княжною своєю...
І жениха їй єднала,
І раділа з нею,
І плакала; довгі коси
Уже розплітала
І, лишенько, свого князя
П'яного згадала —
У мундирі. Та й закрила
Заплакані очі.
А дитині ніби сниться,
Мов вимовить хоче:
«Не плач, мамо, не розплітай
Мої довгі коси —
Посічуться...» Що день божий
Радості приносить
Своїй матері щасливій
Дочка уродлива.
Мов тополя, виростає
Світові на диво.
Виростає... Та недовго
Буде веселити
Свою матір. Бог карає
Княгиню на світі...

А за віщо? Чудно людям,
Бо люде не знають,
Чому добре умирає,
Злеє оживає?
Занедужала княгиня,
І князь схаменувся.
За бабами-знахурками
По селах метнувся.
Наїхали... Заходились.
Лічили, лічили...
Поки її, безталанну,
В труну положили.

Не стало на селі княгині,
І гусла знову загули.
А сирота її в селі,
Її єдина дитина!
Мов одірвалось од гіллі,
Ненагодоване і босе,
Сорочечку до зносу носить.
Спеклося, бідне, на жару.
Лопуцьки їсть, ставочки гатить
В калюжах з дітьми у яру.
Умийся, серденько! Бо мати
Он дивиться й не пізнає
Межи дітьми дитя своє.
І думає: тебе не стало...
Умийся, серце, щоб пізнала
Тебе, єдиную свою...
І господа б благословляла
За долю добру твою.
Умилася. А добрі люде
Прибрали, в Київ одвезли
У інститут. А там, що буде,
Побачим. Гусла загули,
Гуляє князь, гуляють гості,
Ревуть палати на помості,
А голод стогне на селі.
І стогне він, стогне по всій Україні.
Кара господа. Тисячами гинуть
Голоднії люде. А скирти гниють.
А пани й полову жидам продають.
Та голоду раді, та бога благають,
Щоб ще хоч годочок хлібець не рожав.
Тойді б і в Парижі і іншому краї
Наш брат хуторянин себе показав.
А бог куняє. Бо се було б диво,
Щоб чути і бачить — і не покарають.
Або вже аж надто долготерпеливий...
Минають літа; люде гинуть,
Лютує голод в Україні,
Лютує в княжому селі.
Скирти вже княжі погнили.
А він байдуже — п'є, гуляє

Та жидка з грішми виглядає.
Нема жидка... Хліби зійшли,
Радіють люде, бога просять...
Аж ось із Києва привозять
Княжну. Мов сонечко зійшло
Над обікраденим селом.
Чорнобрива, кароока,
Вилитая мати.
Тільки смутна, невесела...
Чого б сумувати?
Або, може, вже такою
Воно й уродилось?
Або, може, молодее
Чи не полюбило
Кого-небудь? Ні, нікого.
Весела гуляла,
Мов ласочка з кубелечка,
На світ виглядала
З того Києва. Аж поки
Побачила села
Знівечені. З того часу
Стала невесела.

Мов сизая голубонька,
Село облетіла.
У всіх була, всіх бачила,
Всі повеселіли.
Там словами привітала,
Там нагодувала...
Що день божий обходила
Село. Помагала
Усякому. А сироти
До неї в покої
Приходили. І матір'ю
Своєю святою
її звали. І все село
За неї молилось...
А тим часом жиди в селі
З грішми появилисьь.
Радіє князь, запродує
З половою жито.
І молотить виганяє
Людей недобитих.
Змолотили, нівроку їм,
За одну годину
І з клунею провіяли...
Князь і не спочинув,
На могорич закликає,
Та п'є, та гуляє
Аж у гаї... Бо в покоях
Дочка спочиває.

Гармидер, галас, гам у гаї,
Срамотні співи. Аж лящить

Жіночий регот. Завиває,
Реве хазяїн: «Будем пить,
Аж поки наша доня спить!»

А доня взаперті сидить
В своєму сумному покої
І дивиться, як над горою
Червоний місяць аж горить,
З-за хмари тихо виступає.
І ніби гори оживають,
Дуби з діброви, мов дива,
У поле тихо одходжають.
І пугач пуга, і сова
З-під стріхи в поле вилітає,
А жаби крякають, гудуть.
Дивіться, очі молодії,
Як зорі божії встають,
Як сходить місяць, червоніє...
Дивіться, поки вас гріє,
А зорі спати не дають.
Головою молодою
На руку схилилась,
До півночі невесела
На зорі дивилась
Княжна моя. Дивилася...
Та й плакати стала.
Може, серце яке лихо
Тихо прошептало?
Та байдуже. Поплакала
Трошки, усміхнулась,
Помолилась та й спать лягла.
І тихо заснула.
В гаю все покотом лежало —
Пляшки і гості, де що впало,
Там і осталося. Сам не впав,
Остатню каплю допивав,
Та й ту допив. Встає, не пада,
Іде в покої... Скверний гаде!
Куда ти лізеш? Схаменись!
Не схаменувся, ключ виймає,
Прийшов, і двері одмикає,
І лізе до дочки. Прокинься!
Прокинься, чистая! Схопись,
Убий гадюку, покусає!
Убий, і бог не покарає!
Як тая Ченчіо³ колись
Убила батька-кардинала
І Саваофа⁴ не злякалась.
Ні, не прокинулася, спить,
А бог хоч бачить, та мовчить,
Гріхам великим потурає.
Не чуть нічого. Час минає.
А потім крик, а потім гвалт,
І плач почули із палат —

Почули сови. Потім знову
Не чуть нічого. І в той час
Скирти і клуня зайнялись,
І зорі зникли. Хоч би слово,
Хоч би де голос обізвавсь.
Пани в гаю не ворушились,
А люде збіглись та дивились,
Як дим до неба підіймавсь.

Прокинулись вранці гості.
Аж бачать, що лихо,
Покинули свого князя
Та любо та тихо.
Так і ми його покинем,
Так і бог покине.
Тебе тільки не покине
Лихая година —
Княжно моя безталанна,
Знівечений цвіте.
Ти ще будеш покутовать
Гріхи на сім світі,
Гріхи батькові. О доле!
Лукавая доле!
Покинь її хоть на старість,
Хоть на чужім полі
На безлюдді. Не покинеш,
Поведеш до краю,
До самої домовини,
Сама й поховаєш.

В селі не бачили й не чули,
Де вона поділась.
Думали, на пожарищі
Небога згоріла.

Стоїть село. Невесело.
На горі палати
Почорніли. Князь хирів,
Не здужає встати,
А підвести нема кому, —
Ніхто й не загляне
До грішного болящого
В будинки погані.
Люде трохи очуняли,
Господа благають,
Щоб княжна до їх вернулась.
А її немає
І не буде вже, святої...
Де ж вона поділась?
У Києві пресвятому
В черниці постриглась.

Родилась на світ жить, любить,
Сіять господнею красою,

Витать над грішними святою
І всякому добро творить.
А сталося ось як. У черницях
Занапастилося добро...

Блукаючи по Україні,
Прибивсь якось і в Чигирин,
І в монастир отой дівочий,
Що за пісками на болоті
У лозах самотний стоїть.
Отам мені і розказала
Стара черниця новину,
Що в монастир до їх зайшла
Княжна якась із-за Дніпра
Позаторік. Одпочивала,
Та й богу душу оддала...
«Вона була ще молодою;
І прехорошая собою.
На сонці дуже запеклась,
Та й занедужала. Лежала
Недовго шось, седмиці ⁵ з три,
І все до крихти розказала...
Мені і Ксенії сестрі.
І вмерла в нас. І де ходила,
В яких то праведних містах,
А в нас, сердешна, опочила.
Оце її свята могила...
Ще не поставили хреста».

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

N. N.

Сонце заходить, гори чорніють,
Пташечка тихне, поле німіє,
Радіють люде, що одпочинуть,
А я дивлюся... і серцем лину
В темний садочок на Україну.
Лину я, лину, думу гадаю,
І ніби серце одпочиває.
Чорніє поле, і гай, і гори,
На синє небо виходить зоря.
Ой зоре! зоре! — і сльози кануть.
Чи ти зійшла вже і на Україні?
Чи очі карі тебе шукають
На небі синім? Чи забувають?
Коли забули, бодай заснули,
Про мою доленьку щоб і не чули.

Друга половина 1847,
Орська кріпость]

N. N.

Мені тринадцятий минало.
Я пас ягнята за селом.
Чи то так сонечко сіяло,
Чи так мені чого було?
Мені так любо, любо стало,
Неначе в бога

Уже прокликали до паю,
А я собі у бур'яні
Молюся богу... І не знаю,
Чого маленькому мені
Тойді так приязно молилось,
Чого так весело було?
Господнє небо, і село,
Ягня, здається, веселилось!
І сонце гріло, не пекло!
Та недовго сонце гріло,
Недовго молилось...
Запекло, почервоніло
І рай запалило.
Мов прокинувся, дивлюся:
Село почорніло,
Боже небо голубеє
І те помарніло.
Поглянув я на ягнята!
Не мої ягнята!
Обернувся я на хати —
Нема в мене хати!
Не дав мені бог нічого!..
І хлинули сльози,
Тяжкі сльози!.. А дівчина
При самій дорозі
Недалеко коло мене
Плоскінь вибирала,
Та й почула, що я плачу.
Прийшла, привітала,
Утирала мої сльози
І поцілувала

Неначе сонце засіяло,
Неначе все на світі стало
Моє... лани, гаї, сади!..
І ми, жартуючи, погнали
Чужі ягнята до води.

Бридня!.. а й досі, як згадаю,
То серце плаче та болить,
Чому господь не дав дожить
Малого віку у тім раю.
Умер би, орючи на ниві,
Нічого б на світі не знав.

Не був би в світі юродивим,
Людей і бога не прокляв!

{Друга половина 1847,
Орська кріпость}

...

Не гріє сонце на чужині,
А дома надто вже пекло.
Мені невесело було
Й на нашій славній Україні.
Ніхто любив мене, вітав,
І я хилився ні до кого,
Блукав собі, молився богу
Та люте панство проклинав.
І згадував літа лихії,
Погані, давнії літа,
Тойді повісили Христа,
Й тепер не втік би син Марії!
Нігде не весело мені,
Та, мабуть, весело й не буде
І на Україні, добрі люде;
Отже таки й на чужині.
Хотілося б... та й то для того,
Щоб не робили москалі
Труни із дерева чужого,
Або хоч крихотку землі
Із-за Дніпра мого святого
Святії вітри принесли,
Та й більш нічого. Так-то, люде,
Хотілося б... Та що й гадать...
Нащо вже й бога турбовать,
Коли по-нашому не буде.

[Друга половина 1847,
Орська кріпость)

Сон

Гори мої високії,
Не так і високі,
Як хороші, хорошії,
Блакитні здалека.
З Переяслава старого,
З Виблої могили,¹
Ще старішої... мов ті хмари,
Що за Дніпром сіли.
Іду я тихою ходою,
Дивлюсь — аж он передо мною,
Неначе дива виринають,
Із хмари тихо виступають,
Обрив високий, гай, байрак;
Хатки біленькі виглядають,
Мов діти в білих сорочках
У піжмурки в яру гуляють,
А долі сивий наш козак
Дніпро з лугами виграває.
А онде, онде за Дніпром,
На пригорі, ніби капличка,
Козацька церква невеличка
Стоїть з похиленим хрестом.
Давно стоїть, виглядає
Запорожця з Лугу...
З Дніпром своїм розмовляє,
Розважав тугу.
Оболонками старими,
Мов мертвець очима
Зеленими, позирає
На світ з домовини.
Може, часеш оновлення?
Не жди тії слави!
Твої люде окрадені,
А панам лукавим...
Нащо здалась козацькая
Великая слава?!..
І Трахтемиров² геть горою
Нечепурні свої хатки
Розкидав з долею лихою,
Мов п'яний старець торбинки.
А он старе Монастирище,³
Колись козацькеє село,
Чи те воно тойді було?..
Та все пішло царям на грище:
І Запорожжя, і село...
І монастир святий, скарбниця, -
Все, все неситі рознесли!..
А ви? ви, гори, оддали!!
Бодай ніколи не дивиться
На вас, проклятіі!! Ні, ні...
Не ви прокляті... а гетьмани,

Усобники, ляхи погані!!
Простіть, високії, мені!
Високії! і голубії!
Найкращі в світі! найсвятії!
Простіть!.. Я богу помолюсь...
Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого бога,
За неї душу погублю!

Над Трахтемировим високо
На кручі, ніби сирота
Прийшла топитися... в глибокім,
В Дніпрі широкому... отак
Стоїть одним одна хатина...
З хатини видно Україну
І всю Гетьманщину кругом ⁴.
Під хатою дідусь сивенький
Сидить, а сонечко низенько
Уже спустилось над Дніпром.
Сидить, і дивиться, і дума,
А сльози капають... «Гай! гай!..—
Старий промовив.— Недоуми!
Занапали божий рай!..
Гетьманщина!!..» І думнеє
Чоло похмаріло...
Мабуть, щось тяжке, тяжкеє
Вимовить хотілось?
Та не вимовив...

«Блукав я по світу чимало,
Носив і свиту, і жупан...
Нащо вже лихо за Уралом
Отим киргизам, отже й там,
Єй же богу, лучче жити,
Ніж нам на Україні.
А може, тим, що киргизи
Ще не християни?..
Наробив ти, Христе, лиха!
А переіначив
Людей божих?! Котилися
І наші козачі
Дурні голови за правду,
За віру Христову,
Упивались і чужої,
І своєї крові!..
А получчали?.. ба де то!
Ще гіршими стали,
Без ножа і автодафе
Людей закували
Та й мордують... Ой, ой, пани,
Пани християне!..»
Затих мій сивий, битий тугою,
Поник старою буй-головою.

Вечернє сонечко гай золотило,
Дніпро і поле золотом крило,
Собор Мазепин сяє, біліє,
Батька Богдана могила мріє, ⁵
Київським шляхом верби похилі
Трибратні давні могилиб вкрили.
З Трубайлом Альта меж осокою
Зійшлись, з'єднались,, мов брат з сестрою.
І все те, все те радує очі,
А серце плаче, глянуть не хоче!

Попрощалось ясне сонце
З чорною землею,
Виступає круглий місяць
З сестрою зорею,
Виступають із-за хмари,
Хмари звеселіли...
А старий мій подивився,
Сльози покотились...
«Молюсь тобі, боже милий,
Господи великий!
Що не дав мені загинуть,
Небесний владико,
Що дав мені добру силу
Пересидить горе
І привів мене, старого,
На сі святі гори
Одинокий вік дожити,
Тебе восхвалити
І твоєю красою
Серце веселити...
І поховать побитес
Гріхами людськими
На горах оцих високих,
І витать над ними...»
Утер сльози нехолодні,
Хоч не молодії...
І згадував літа свої
Давнії, благії...
Де, як, коли і що робилось?
Було що справді, а що снилось,
Які моря перепливав!..
І темний гайок зелененький,
І чорнобривка молоденька,
І місяць з зорями сіяв,
І соловейко на калині
То затихав, то щебетав,
Святого бога вихваляв;
І все то, все то в Україні!..
І усміхнувся сивий дід...
Бо, може, нігде правди діть,
Було таке, що й женихались,
Та розійшлися, не побрались,
Покинула самого жить,

В хатині віку доживати!..
Старий мій знову зажурились,
Ходив довгенько коло хати,
А потім богу помоливсь,
Пішов у хату ночувати.
А місяць хмарою повивсь.

Отакий-то на чужині
Сон мені приснився!
Ніби знову я на волю,
На світ народився.
Дай же, боже, коли-небудь,
Хоч на старість, стати
На тих горах окрадених
У маленькій хаті,
Хоча серце замучене,
Поточене горем,
Принести і положити
На Дніпрових горах.

(Друга половина 1847,
Орська кріпость]

Іржавець ¹

Наробили колись шведи
Великої слави,
Утікали з Мазепою
В Бендери з Полтави, ²
А за ними й Гордієнко... ³
Нарадила мати,
Як пшениченьку пожати,
Полтаву достати.
Ой пожали б, якби були
Одностайне стали
Та з фастовським полковником ⁴
Гетьмана єднали.
Не стриміли б списи в стрісі
У Петра у свата ⁵
Не втікали б із Хортиці ⁶
Славні небожата,
Не спиняв би їх прилуцький ⁷
Полковник поганій...
Не плакала б матер божа
В Криму за Україну.
Як мандрували день і ніч,
Як покидали запорожці
Великий Луг і матір Січ,
Взяли з собою матер божу,
А більш нічого не взяли,
І в Крим до хана понесли
На нове горе-Запорожжя.

Заступила чорна хмара
Та білу хмару.
Опанував запорожцем
Поганий татарин.
Хоч дозволив хан на пісках
Новим кошем стати,
Та наказав запорожцям
Церкву будувати.
У наметі поставили
Образ пресвятої
І крадькома молилися...

Боже мій з тобою!
Мій краю прекрасний, розкішний, багатий!
Хто тебе не мучив? Якби розказать
Про якого-небудь одного магната
Історію-правду, то перелякать
Саме б пекло можна. А Данта ⁸ старого
Полупанком нашим можна здивувать.

І все то те лихо, все, кажуть, од бога!
Чи вже ж йому любо людей мордувать?
А надто сердешну мою Україну.
Що вона зробила? За що вона гине?
За що її діти в кайданах мовчать?

Розказали кобзарі нам
Про війни і чвари,
Про тяжкеє лихоліття...
Про лютії кари,
Що ляхи нам завдавали,—
Про все розказали.
Що ж діялось по шведчині! ⁹
То й вони злякались!
Оніміли з переляку,
Сліпі небораки.
Отак її воєводи,
Петрові собаки,
Рвали, гризли... І здалека
Запорожці чули,
Як дзвонили у Глухові, ¹⁰
З гармати ревнули.
Як погнали на болото
Город будувати.
Як плакала за дітками
Старенькая мати.
Як діточки на Орелі ¹¹
Лінію копали
І як у тій Фінляндії ¹²
В снігу пропадали.
Чули, чули запорожці
З далекого Криму,
Що конає Гетьманщина,
Неповинне гине.
Чули, чули небожата,
Чули, та мовчали.
Бо й їм добре на чужині
Мурзи ¹³ завдавали.
Мордувались сіромахи,
Плакали, і з ними
Заплакала матер божа
Сльозами святими.
Заплакала милосерда,
Неначе за сином.
І бог зглянувсь на ті сльози,
Пречистії сльози!
Побив Петра, побив ката
На наглій дорозі.
Вернулися запорожці,
Принесли з собою
В Гетьманщину той чудовний
Образ пресвятої.

Поставили в Іржавиці
В мурованім храмі.
Отам вона й досі плаче
Та за козаками.

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

N. N.

О думи мої! о славо злая!
За тебе марно я в чужому краю
Караюсь, мучуся... але не каюсь!..
Люблю, як щиру, вірну дружину,
Як безталанну свою Україну!
Роби що хочеш з темним зо мною,
Тільки не кидай, в пекло з тобою
Пошкандибаю

.
Ти привітала
Нерона лютого, Сарданапала¹
Ірода, Каїна, Христа, Сократа²,
О непотребная! Кесаря-ката³
І грека доброго ти полюбила
Однаковісінько!.. бо заплатили.
А я, убогий, що принесу я?
За що сірому ти поцілуєш?
За пісню-думу?.. Ой гаю, гаю,
Й не такі, як я, дармо співають.
І чудно, й нудно, як поміркую,
Що часто котяться голови буї
За тее диво! мов пси, гризуться
Брати з братами й не схаменуться.
А тее диво, всіми кохане:
У шинку покритка, а люде п'яні!

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

Полякам

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було ¹,
Отам-то весело жилось!
Братались з вольними ляхами,
Пишались вольними степами,
В садах кохалися, цвіли,
Неначе лілії, дівчата.
Пишалася синами мати,
Синами вольними... Росли,
Росли сини і веселили
Старії скорбнії літа...
Аж поки іменем Христа
Прийшли ксьондзи і запалили
Наш тихий рай. І розлили
Широке море сльоз і крові,
А сирот іменем Христовим
Замордували, розп'яли-
Поникли голови козачі,
Неначе стоптана трава.
Україна плаче, стогне-плаче!
За головою голова
Додолу пада. Кат лютує,
А ксьондз скаженим язиком
Кричить: „Te deum! алілуя! ..»

Отак-то, ляше, друже, брате!
Неситії ксьондзи, магнати
Нас порізнили, розвели,
А ми б і досі так жили.
Подай же руку козакові
І серце чистее подай!
І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай.

[Після 22 червня 1847,
Орська кріпость — 1850, Оренбург]

Чернець ¹

У Києві на Подолі
Було колись... і ніколи
Не вернеться, що діялось,
Не вернеться сподіване,
Не вернеться... А я, брате,
Таки буду сподіватись,
Таки буду виглядати,
Жалю серцю завдавати.

У Києві на Подолі
Братерська наша воля
Без холопа і без пана
Сама собі у жупані
Розвернулася весела,
Оksamитом шляхи стеле,
А єдвабном ² застилає
І нікому не звертає.

У Києві на Подолі
Козаки гуляють.
Як ту воду, цебром-відром
Вино розливають.
Льохи, шинки з шинкарками,
З винами, медами
Закупили запорожці
Та й тнуть коряками!
А музика реве, грає,
Людей звеселяє.
А із Братства те бурсацтво ³
Мовчки виглядає.
Нема голій школі волі,
А то б догодила...
Кого ж то там з музикою
Люде обступили?

В червоних штанях оксамитних
Матнею улицю мете,
Іде козак. «Ох, літа! літа!
Що ви творите?» На тотеж
Старий ударив в закаблуки,
Аж встала курява! Отак!
Та ще й приспівує козак:
«По дорозі рак, рак,
Нехай буде так, так.
Якби-таки молодиці
Посіяти мак, мак.
Дам лиха закаблукам,
Дам лиха закаблам,
Останеться й передам.
А вже ж тії закаблуки
Набралися лиха й муки!

Дам лиха закаблукам,
Дам лиха закаблам,
Останеться й передам!»

Аж до Межигорського Спаса
Потанцював сивий.
А за ним і товариство,
І ввесь святий Київ.
Дотанцював аж до брами,
Крикнув: «Пугу! пугу!
Привітайте, святі ченці,
Товариша з Лугу!»
Свята брама одчинилась,
Козака впустили,
І знов брама зачинилась,
Навік зачинилась
Козакові. Хто ж сей сивий
Попрощався з світом?
Семен Палій, запорожець,
Лихом не добитий.

Ой високо сонце сходить,
Низенько заходить.
В довгій рясі по келії
Старий чернець ходить.
Іде чернець у Вишгород ⁴
На Київ дивитись,
Та посидіть на пригорі,
Та хоч пожуритись.
Іде чернець дзвонкову ⁵
У яр воду пити
Та згадує, як то тяжко
Було жити в світі.
Іде чернець у келію
Меж стіни німії
Та згадує літа свої,
Літа молодії.
Бере письмо святе в руки,
Голосно читає...
А думкою чернець старий
Далеко лігає.

І тихнуть божії слова,
І в келії, неначе в Січі,
Братерство славне ожива.
А сивий гетьман, ⁶ мов сова,
Ченцеві зазирає в вічі.
Музика, танці і Бердичів.
Кайдани брязкають... Москва.
Бори, сніги і Єнісей...
І покотились із очей
На рясу сльози... Бий поклони!
І плоть старечу усмирйяй.
Святе писаніє читай,

Читай, читай та слухай дзвона,
А серцеві не потурай.
Воно тебе в Сибір водило,
Воно тебе весь вік дурило.
Приспи ж його і занехай
Свою Борзну і Фастовщину,
Загине все, ти сам загинеш.
І не згадають, щоб ти знав...
І старець тяжко заридав,
Читав писаніє покинув,
Ходив по келії, ходив,
А потім сів і зажурився:
«Для чого я на світ родився,
Свою Україну любив?»

До утрені завив з дзвіниці
Великий дзвін. Чернець мій встан,
Надів клобук, взяв патерицю,
Перехрестився, чотки взяв...
І за Україну молитись
Старий чернець пошкандибав.

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

...

Один у другого питаєм:
Нащо нас мати привела?
Чи для добра? чи то для зла?
Нащо живем? Чого бажаєм?
І, не дознавшись, умираєм,
А покидаємо діла...

Які ж мене, мій боже милий,
Діла осудять на землі?
Коли б ті діти не росли,
Тебе, святого, не гнівили,
Що у неволі народились
І стид на тебе понесли.

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

...

Самому чудно. А де ж дітись?
Піп діяти і що почать?
Людей і долю проклинать
Не варт, ей-богу. Як же жити
На чужині на самоті?
І що робити взаперті?
Якби кайдани перегризти,
То гриз потроху б. Так не ті,
Не ті їх ковалі кували,
Не так залізо гартували,
Щоб перегризти. Горе нам!
Невольникам і сиротам,
В степу безкраїм за Уралом.

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

...

Ой стрічечка до стрічечки,
Мережаю три ніченьки,
Мережаю, вишиваю,
У неділю погуляю.
Ой плахотка-червчаточка ¹
Дивуйтеся, дівчаточка,
Дивуйтеся, парубки,
Запорозькі козаки.

Ой дивуйтеся, лицяйтеся,
А з іншими вінчайтеся,
Подавані рушники...
Отаке-то, козаки!

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

Хустина

Чи то на те божа воля?
Чи така її доля?
Росла в наймах, виростала,
З сиротою покохалась.
Неборак як голуб з нею,
З безталанною своєю,
Од зіроньки до зіроньки
Сидять собі у вдівоньки.
Сидять собі, розмовляють,
Пречистої дожидають ¹.
Дождалися... З Чигирина
По всій славній Україні
Заревли великі дзвони,
Щоб сідлали хлопці коні,
Щоб мечі-шаблі гострили
Та збирались на веселля,
На веселе погуляння,
На кроваве залицання.

У неділеньку та ранесенько
Сурми-труби вигравали.
В поход, у дорогу славні компанійці ²
До схід сонечка рушали.
Випроводжала вдова свого сина,
Ту єдиную дитину.
Випроводжала сестра свого брата.
А сірому сиротина
Випроводжала: коня напувала
До зірничі із криниці,
Виносила зброю — шаблю золотую
І рушницю-гаківницю.
Випроводжала три поля, три милі,
Прощалася при долині.
Дарувала шиту шовками хустину,
Щоб згадував на чужині.

Ой хустино, хустиночко!
Мережана, шита.
Тільки й слави козацької —
Сіделечко вкрити.

Вернулася, журилася,
На шлях битий дивилася.
Квітчалася, прибиралась,
Що день божий сподівалась.
А в неділеньку ходила
Виглядати на могилу.

Мина літо, мина й друге,
А на третє линуть
Преславнії компанійці

В свою Україну.
Іде військо, іде й друге,
А за третім стиха —
Не дивися, безталанна,—
Везуть тобі лихо.
Везуть труну мальовану,
Китайкою криту.
А за нею з старшиною
Іде в чорній свиті
Сам полковник компанійський,
Характерник³ з Січі.
За ним ідуть осаули
Та плачуть ідучи.
Несуть пани осаули
Козацькую зброю:
Литий панцир порубаний,
Шаблю золотую.
Три рушниці-гаківниці
І три самопали...
А на зброї... козацькая
Кров позасихала.
Ведуть коня вороного,
Розбиті копита...
А на йому сіделечко
Хустиною вкрите.

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

А. О. Козачковському ¹

Давно те діялось. Ще в школі,
Таки в учителя-дяка,
Гарненько вкраду п'ятака —
Бо я було трохи не голе,
Таке убоге — та й куплю
Паперу аркуш. І зроблю
Маленьку книжечку. Хрестами
І візерунками з квітками
Кругом листочки обведу
Та й списую Сковороду ²
Або Три царі є со дари. ³
Та сам собі у бур'яні,
Щоб не почув хто, не побачив,
Виспіваю та плачу.
І довелося знов мені
На старість з віршами ховатись,
Мережать книжечки, співати
І плакати у бур'яні.
І тяжко плакати. І не знаю,
За що мене господь карає?
У школі мучилось, росло,
У школі й сивіть довелося,
У школі дурня й поховають.
А все за того п'ятака,
Що вкрав маленьким у дяка,
Отак господь мене карає.

Ось слухай же, мій голубе,
Мій орле-козаче!
Як конаю я в неволі,
Як я нуджу світом.
Слухай, брате, та научай
Своїх малих діток,
Научай їх, щоб не вчились
Змалку віршовати.
Коли ж яке поквапиться,
То нищечком, брате,
Нехай собі у куточку
І віршує, й плаче
Тихесенько, щоб бог не чув,
Щоб і ти не бачив.
Щоб не довелося, брате,
І йому каратись,
Як я тепер у неволі
Караюся, брате.

Неначе злодій, поза валами
В неділю крадуся я в поле.
Талами ⁴ вийду понад Уралом
На степ широкий, мов на волю.
І болящє, побите

Серце стрепенеться,
Мов рибонька над водою,
Тихо усміхнеться
І полине голубкою
Понад чужим полем,
І я ніби оживаю
На полі, на волі.
І на гору високою
Виходжу, дивлюся,
І згадую Україну,
І згадать боюся.
І там степи, і тут степи,
Та тут не такії —
Руді, руді, аж червоні,
А там голубії,
Зеленії, мережані
Нивами, ланами,
Високими могилами,
Темними лугами.
А тут бур'ян, піски, тали...
І хоч би на сміх де могила
О давнім давні говорила.
Неначе люде не жили.
Од споконвіку і донині
Ховалась од людей пустиня,
А ми таки її найшли.
Уже й твердині поробили,
Затого будуть і могили,
Всього наробимо колись!
О доле моя! Моя країно!
Коли я вирвусь з цієї пустині?
Чи, може, крий боже,
Тут і загину.

І почорніє червоне поле...
«Айда в казарми! Айда в неволю!»
Неначе крикне хто надо мною.
І я прокинусь. Поза горою
Вертаюсь, крадуся понад Уралом,
Неначе злодій той, поза валами.

Отак я, друже мій, святкую
Отут неділеньку святую.

А понеділок?.. Друже-брате!
Ще прийде ніч в смердячу хату,
Ще прийдуть думи. Розіб'ють
На сто крат серце, і надію,
І те, що вимовить не вмію...
І все на світі проженуть.
І спинять ніч. Часи літами,
Віками глухо потечуть.
І я кровавими сльозами
Не раз постелю омочу.

Перелічу і дні, і літа.
Кого я, де, коли любив?
Кому яке добро зробив?
Нікого в світі, нікому в світі.
Неначе по лісу ходив!
А малась воля, малась сила,
Та силу позички зносили,
А воля в гостях упилась
Та до Миколи⁵ заблудила...
Та й упиваться зареклась.

Не допоможе милий боже,
Як то кажуть люде.
Буде каяння на світі,
Вороття не буде.
Благаю бога, щоб світало,
Мов волі, світу сонця жду.
Цвіркун замовкне; зорю б'ють.
Благаю бога, щоб смеркало,
Бо на позорище ведуть
Старого дурня муштрувати.
Щоб знав, як волю шанувати,
Щоб знав, що дурня всюди б'ють.

Минають літа молодії,
Минула доля, а надія
В неволі знову за своє,
Зо мною знову лихо діє
І серцю жалю завдає.
А може, ще добро побачу?
А може, лихо переплачу?
Води Дніпрової нап'юсь,
На тебе, друже, подивлюсь.
І, може, в тихій твоїй хаті
Я буду знову розмовляти
З тобою, друже мій. Боюсь!
Боюся сам себе спитати,
Чи се коли сподіється?
Чи, може, вже з неба
Подивлюсь на Україну,
Подивлюсь на тебе.
А іноді так буває,
Що й сльози не стане;
І благав би я о смерті...
Так ти, і Україна,
І Дніпро крутоберегий,
І надія, брате,
Не дасте мені бога
О смерті благи.

[Друга половина 1847,
Орська кріпость]

Москалева криниця

Поема

*Я. Кухаренкові.*¹

На пам'ять 7 мая 1857 року

Не на Україні, а далеко,
Аж за Уралом, за Елеком²,
Старий недобиток варнак³
Мені розказував отак
Про сю криницю москалеву,
А я, сумуючи, списав,
Та рифму нищечком додав,
Та невеличку і дешеvu
(Звичайне, крадене) зобгав
Тобі поему на спомини,
Мій друже щирий, мій єдиний!

I

Після великої зими⁴
За Катерини за цариці,⁵
Москаль ту викопав криницю;
А як він викопав, то ми
Оце й розкажемо в пригоді,
А ви записуйте — не шкодить
Такую річ і записать.
Бо се не казка, а билиця,
Або бувальщина, сказать.
Отак пишть. Була криниця,
Ні, не криниця, а село,
Пишть, давно колись було
Межи садами, при долині,
Таки у нас на Україні
Було те божеє село.
В селі тому вдова жила,
А у вдови дочка росла
І син малоліток.
Добре мати діток
Багатому, хвалить бога
В розкошах! А вбогій
Вдові не до того,
Бо залили за шкуру сала,
Трохи не пропала.
Думала іти в черниці
Або вбитись, утопитись,
Так жаль маленьких діток стало
Звичайне, мати, що й казать.
Та, може, ждався-таки й зять:
Бо вже Катруся підростала
(Катрусею вдовівна звалась),—
Чи вік же їй продівувать?
Зносити брівоньки нізащо.

Хіба за те, що сирота?
А красота-то, красота!
Мій боже милий! А трудяще,
А чепурне, та роботяще,
Та тихе. Бач, і сирота,
А всім була навдивовижу.
Бувало, вигляне із хижі,
Як тая квіточка з роси,
Як тее сонечко з-за хмари.
Ввесь похолону, неживий
Стою, бувало. Ані кара,
Ні муки, кайдани,
Ніже літа, сину,
Тії сили не втомили...
Отак і загину!
Так і згину. Бо дивися:
Смерті сподіваюсь,
А ридаю, мов дитина,
Як я нагадаю
Катерину. Слухай, сину,
Мій друже єдиний!
Слухай добре, та записуй,
Та на Україні,
Як бог тебе допровадить,
То розкажи, сину,
Що ти бачив диявола
Своїми очима.

II

Так, бачиш, дівонька ота
Росла собі. І роботящий
(Бо всюди сироти ледащо)
У наймах виріс сирота,
Неначе батькова дитина.
Отож той самий сиротина
У наймах сяк собі, то так
Придбав, сірома, грошенят,
Одежу справив, жупанину
Та ні відсіль і ні відтіль
Купив садочок і хатину;

Подякував за хліб і сіль
І за науку добрим людям
Та до вдовівни навпростець
Шелесть за рушниками!
Не торгувались з старостами,
Як те бува з багатирями;

Не торгувавсь і панотець
(На диво людям та на чудо),
За три копи звінчав у будень,
Без пихи, так, як довелось.

Отут-то, голубе мій сизий,
Отут-то й лихо почалось!

III

Уже, либонь, після покрови
Вертався з Дону я та знову
(Бо я вже двічі посилав
До дівчини за рушниками)
Послать і втретє міркував.
Та з чумаками та з волами
Якраз в неділю на весілля
До удовівни причвалав.
Пропало! Все добро пропало!
Ані щетинки не осталося.
Пропає і я; та не в шинку,
А на кобилі⁶. На віку
Всі люде бачать лихо, сину,
Але такого, мій єдиний,
Такого лютого ніхто,
Ніхто і здалека не бачив,
Як я, лукавий. А тим часом
Просохли очі у вдови.
Неначе в бога за дверима,
У зятя та в сина
Стара собі спочиває,
А на Катерину,
На дитя своє єдине,
Тільки поглядає.
А я в шинку з п'яницями
Душу пропиваю!..
Та й пропив. Запродав душу,
І душу, і тіло;
Тіло катові, а душу!..
О боже мій милий!
Хотілося б жить на світі,
Та ба! Треба вчитись,
Ще змалечку треба вчитись,
Як на світі жити,
А то битимуть, та й дуже!..
Не знаю, мій друже,
Чи сатана лихо коїв?
Чи я занедужав?
Чи то мене злая доля
Привела до того,—
Таки й досі ще не знаю,
Не знаю нічого.
Знаю тільки, що тверезий,
Бо вже ані вина,
Ні меди, ні оковита
Не пилися, сину.
Отаке-то сподіялось.
Вмер батько і мати,
Чужі люде поховали...

А я, мов проклятий
Той Іуда, одринутий
І людьми, і богом,
Тиняюся, ховаюся,
І дійшло до того,
Що я вночі, підкравшись,
Максимову хату
(Бо його Максимом звали,
Вдовиного зятя)
Запалив. Згоріла хата.
А душа проклята
Не згоріла. Моя душа!
Мій друже, мій брате!
Не згоріла, а осталась,
Тліє, й досі тліє!
І коли вона зотліє,
Коли одпочине?
Святий знає.

IV

З переляку
Вмерла Катерина.
А Максим на пожарище
Та на попелище
Подивився. Нема ради!
Тільки вітер свище
У димарі та в комині.
Що на світі діять?
І що тепер йому почати?
Подумавши, перехрестивсь
Та й знов пішов у наймити
Голодні злидні годувати.
Вдова осталась не сама,
А з сином парубком; женити
Його збирались восени.
Аж гульк! Од матушки-цариці,
Таки із самої столиці,
Прийшов указ лоби голить.
Се в перший раз такий указ
Прийшов з Московщини до нас.
Бо на Україні в нас, бувало,
У козаки охочі йшли,
А в пікінери ⁷ вербовали,
Та теж охочих. На селі
Зобралася громада радить,
Кого голить у москалі.
Порадили громадою
Та скурвого сина,
Вдовиченка ледащицю,
Забили в скрипицю ⁸
Та й повезли до прийому.
Он яке твориться

На сім світі! Яка правда
У людей, мій сину.
Така й досі, я думаю,
В нас на Україні.
Та другої і не буде
В невольниках людях.

V

Через год ото й велика
Зима наступила.
До зеленої неділі
В байраках білили
Сніги білі; тойді ж ото
І Очаков⁹ брали
Москалі. А Запорожжя
Перше руйновали.
Розбрелось товариство,
А що то за люде
Були тії запорожці —
Не було й не буде
Таких людей.
Під Очаков
Погнали й Максима.
Там-то його й скалічено,
Та й на Україну
Повернено з одставкою:
Бачиш, праву ногу
Чи то ліву підстрелено...
Мені не до того
Було тойді. Знову люта
Гадина впилася
В саме серце; кругом його
Тричі повилася.
Як той Ірод. Що тут робить?
Не дам собі ради.
А Максимові кривому
Нічого не вадить;
Шкандибав на милиці
І гадки не має.
А в неділеньку святую
Мундир надіває,
І медаль, і хрест причепить,
І заплете косу,
Та ще й борошном посипле.
Я не знаю й досі,
Нащо воно москалі ті
Коси заплітали,
Мов дівчата, та святее
Борошно псували?
На іграшку, я думаю,
Так собі, абито!
Отож, було, мов генерал,
Максим сановито

Прибереться у неділю
Та й пошкандибає
У храм божий. На криласі
Стане, та й співає
За дяком-таки, та возьме
Та ще й прочитає
Апостола серед церкви.
Вивчився читати
У москалях. Непевний був
Максим отой, брате.
А трудящий, роботящий,
Та тихий до того,
Та ласкавий... Було, тобі
Ніже анікого
Не зачепить, ніже ділом,
Ніже яким словом.
«І талан, і безталання,
Все,— каже,— од бога,
Вседержителя святого,
А більш ні од кого».
Преблагий був муж на світі
Максим отой, сину.
А я! а я!.. не вимовлю.
Моя ти дитино!
Я вбив його. Постривай лиш,
Трохи одпочину.
Та тойді вже.

VI

Так ти кажеш,
Що бачив криницю
Москалеву, що ще й досі
Беруть з неї воду,
І хрест, кажеш, коло шляху
І досі господній
Стоїть собі на роздоллі.
А не розказали
Тобі люде там нічого?..
Вже повимирали
Тії люде, мої свідки,
Праведнії люде!
А я й досі караюся
І каратись буду
Й на тім світі.
Ось послухай,
Доводить до чого
Сатана той душу нашу:
Як не схаменеться
Та до бога не вернеться,
То так і воп'ється
Пазурями в саме серце.
Ось слухай же, сину,
Про Максима праведного...

Було, не спочине
Ніколи він. А в неділю
Або в яке свято
Бере святий псалтир в руки
Та й іде читати
У садочок. У садочку
Та у холодочку
Катерину поховали,
Отож у садочку
За упокой душі її
Псалтир прочитає,
Потім собі тихесенько,
Тихо заспіває
С о с в я т и м и; та й заплаче.
А потім пом'яне
О здоров'ї тещу з сином
І веселий стане.
«Все од бога,— скаже собі,—
Треба вік дожити».
Отакий-то муж праведний
Був він на сім світі.
А у будень, то він тобі
Не посидить в хаті,
Все нишпорить по надвір'ю.
«Треба работати,—
Було, скаже по-московськи,—
А то, лежа в хаті,
Ще опухнеш». Та взяв якось
Заступ і лопату,
Та й пішов собі у поле
Криницю копати.
«Нехай,— каже.— Колись люде
Будуть воду пити
Та за мою грішну душу
Господа молити».
Вийшов в поле геть од шляху,
У балку спустився
Та й викопав при долині
Глибоку криницю.
(Не сам-один; толокою
Йому помагати
Й добрі люде приходили
Криницю копати).
І виложив цямриною,
І над шляхом в полі
Височенний хрест поставив...
Зо всього роздолля
Широкого було видно.
Се, бачиш, для того,
Щоб знать було, що криниця
Єсть коло дороги,
Щоб заходили з криниці
Люде воду пити
Та за того, що викопав,

Богу помолитись.

VII

А тепер уже, он бачиш,
Доходить до чого.
Що я стратить наміряюсь
Максима святого.
Отаке-то! А за віщо?
За те, за що Каїн
Убив брата праведного
У світлому раю.

Чи то було у неділю,
Чи в якеє свято?
Слухай, сину, як навчає
Сатана проклятий.
«Ходім,— кажу,— Уласович,
На твою криницю
Подивитись». — «Добре,— каже,
Ходімо напитись
Води з неї погожої».
Та й пішли обоє,
І відерце, і віжечки
Понесли з собою.
От приходим до криниці,
Я перш подивився,
Чи глибока. «Власовичу,—
Кажу,— потрудися
Води достать, я не вмію».
Він і нахилився,
Опускаючи відерце;
А я... я за ноги
Вхопив його та й укинув
Максима святого
У криницю... Такеє-то
Сотворив я, сину!
Такого ще не творилось
В нас на Україні.
Та й ніколи не створиться
На всім світі, брате!
Всюди люде, а я один
Диявол проклятий!

VIII

Через тиждень вже витягли
Максима з криниці
Та у балці й поховали.
Чималу каплицю
Поставили громадою,
А його криницю
Москалевою назвали.
От тобі й билиця

Про ту криницю москалеву.
Нелюдська билиця.

А я пішов у гайдамаки,
Та на Сибірі опинивсь.
(Бо тут Сибір була колись).¹⁰
І пропадаю, мов собака,
Мов той Іуда! Помолись
За мене богу, мій ти сину,
На тій преславній Україні,
На тій веселій стороні,—
Чи не полегшає мені?

[Друга половина 1847,
Орська кріпость] —

1857, мая 16,
Новопетровское
укрепление

...

*Привикне, кажуть, собака за
возом бігти, то біжить і за саньми.*

То так і я тепер пишу:
Папір тільки, чорнило трачу...
А перш! Сй-богу, не брешу!
Згадаю що чи що набачу,
То так утну, що аж заплачу.
І ніби сам перелечу
Хоч на годину на Україну,
На неї гляну, подивлюсь,
І, мов добро кому зроблю,
Так любо серце одпочине.
Якби сказать, що не люблю,
Що я Україну забуваю
Або лукавих проклинаю
За те, що я тепер терплю,—
Сй-богу, братія, прощаю
І милосердому молюсь,
Щоб ви лихим чим не згадали;
Хоч я вам кривди не робив,
Та все-таки меж вами жив,
То, може, дещо і осталось.

[Кінець 1847,
Орська кріпость]

...

А нумо знову віршувать.
Звичайне, нишком. Нумо знову,
Поки новинка на основі,
Старинку божу лицювать.
А сиріч... як би вам сказать,
Щоб не збрехавши... Нумо знову
Людей і долю проклинать.
Людей за те, щоб нас знали
Та нас шанували.
Долю за те, щоб не спала
Та нас доглядала.
А то бач, що наробила:
Кинула малого
На розпутті, та й байдуже,
А воно, убоге,
Молодес, сивоусе,—
Звичайне, дитина,—
І подибало тихенько
Попід чужим тином
Аж за Урал. Опинилось
В пустині, в неволі...
Як же тебе не проклинать,
Лукавая доле
Не проклену ж тебе, доле,
А буду ховатись
За валами. Та нищечком
Буду віршувати,
Нудить світом, сподіватись
У гості в неволю
Із-за Дніпра широкого
Тебе, моя доле!

[Перша половина 1848,
Орська кріпость]

Варнак ¹

Тиняючи на чужині
Понад Елеком, стрів я діда
Вельми старого. Наш земляк
І недомучений варнак
Старий той був. Та у неділю
Якось у полі ми зустрілись
Та й забалакались. Старий
Згадав свою Волинь святую
І волю-долю молодую,
Свою бувальщину. І ми
В траві за валом посідали
І розмовляли, сповідались
Один другому. «Довгий вік! —
Старий промовив. — Все од бога!
Од бога все! А сам нічого
Дурний не вдіє чоловік!
Я сам, як бачиш, марне, все,
Я сам занівечив свій вік,
І ні на кого не жалкую,
І ні у кого не прошу я,
Нічого не прошу. Отак,
Мій сину, друже мій єдиний,
Так і загину на чужині
В неволі». І старий варнак
Заплакав нишком. Сивий брате!
Поки живе надія в хаті,
Нехай живе, не виганяй.
Нехай пустку нетоплену
Іноді нагріє-
І потечуть з очей старих
Сльози молодії,
І умитеє сльозами
Серце одпочине
І полине із чужини
На свою країну.

«Багато дечого не стало,—
Сказав старий.— Води чимало
Із Ікви ² в море утекло...
Над Іквою було село,
У тім селі на безталання
Та на погибель виріс я.
Лихая доленька моя!..
У нашої старої пані
Малії паничі були;
Таки однолітки зо мною.
Вона й бере мене в покої
Синкам на виграшку. Росли,
Росли панята, виростали,
Як ті щенята. Покусали
Не одного мене малі.

Отож і вчити почали
Письму панят. На безголов'я
І я учуся. Слізьми! Кров'ю!
Письмо те полилося... Нас!
Дешевших панської собаки,
Письму учить?
Молитись богу
Та за ралом спотикатись,
А більше нічого
Не повинен знать невольник,
Така його доля.
Отож і вивчився я, виріс,
Прошу собі волі,—
Не дає. І в москалі,
Проклята, не голить.
Що тут на світі робити?
Пішов я до рала...
А паничів у гвардію
Поопреділяла...

Година тяжкая настала!
Настали тяжкі літа!
Отож працюю я за ралом.
Я був убогий сирота.
А у сусіда виростала
У наймах дівчина. І я...
О доле! Доленько моя!
О боже мій! О мій єдиний!
Воно тойді було дитина,
Воно... Не нам твої діла
Судить, о боже наш великий!
Отож вона мені на лихо
Та на погибель підросла.
Не довелось і надивитись,
А я вже думав одружитись,
І веселитися, і жити,
Людей і господа хвалить...
А довелося...
Накупили
І краму, й пива наварили,
Не довелося тільки пити.
Старої пані бахур сивий
Окрав той крам. Розлив те пиво,
Пустив покриткою... Дарма.
Минуло, годі... не до ладу
Тепер і згадувать. Нема,
Нема, минулося, пропало...
Покинув ниву я і рало,
Покинув хату і город,
Усе покинув. Чорт нарадив.
Пішов я в писарі в громаду.
То с'як, то так минає год.
Пишу собі, з людьми братаюсь
Та добрих хлопців добираю.

Минув і другий. Паничі
На третє літо поз'їжджались,
Уже засватані. Жили
В дворі, гуляли, в карти грали,
Свого весілля дожидали
Та молодих дівчат в селі,
Мов бугаї, перебирали.
Звичайне, паничі. Ждемо,
І ми ждемо того весілля.
Отож у клечальну неділю
Їх і повінчано обох,
Таки в домашньому костьолі.
Вони ляхи були. Ніколи
Нічого кращого сам бог
Не бачив на землі великій,
Як молодії ті були...
Заграла весело музика...
їх із костьолу повели
В возобновленні покої.
А ми й зустріли їх, і всіх —
Княжат, панят і молодих —
Всіх перерізали. Рудою
Весілля вмилося. Не втік
Ніже єдиний католик,
Всі полягли, мов поросята
В багні смердячому. А ми,
Упоравшись, пішли шукати
Нової хати, і найшли
Зелену хату і кімнату
У гаї темному. В лугах,
В степах широких, в байраках
Крутих, глибоких. Всюди хата.
Було де в хаті погуляти
І одпочити де було.
Мене господарем обрали.
Сем'я моя щодень росла
І вже до сотні доростала.
Мов поросяча, кров лилась,
Я різав все, що паном звалось,
Без милосердія і зла,
А різав так. І сам не знаю,
Чого хотілося мені?
Ходив три года я з ножами,
Неначе п'яний той різник.
До сльоз, до крові, до пожару,
До всього, всього я привик.
Було, мов жабу ту, на списі
Спряжеш дитину на огні
Або панянку білолицю
Розіпнеш голу на коні
Та й пустиш в степ,—
Всього, всього тойді бувало,
І все докучило мені...
Одурів я, тяжко стало

У вертепах жити.
Думав сам себе зарізать,
Щоб не нудить світом.
І зарізав би, та диво,
Диво дивне сталось
Надо мною недолюдом...
Вже на світ займалось,
Вийшов я з ножем в халяві
З Броварського лісу,³
Щоб зарізаться. Дивлюся,
Мов на небі висить
Святий Київ наш великий,
Святим дивом сяють
Храми божі, ніби з самим
Богом розмовляють.
Дивлюся я, а сам млію.
Тихо задзвонили
У Києві, мов на небі...
О боже мій милий!
Який дивний ти. Я плакав,
До полудня плакав.
Та так мені любо стало:
І малого знаку
Нудьги тії не осталось,
Мов переродився-
Подивився кругом себе
І, перехрестившись,
Пішов собі тихо в Київ
Святим помолитись
Та суда, суда людського
У людей просити».

[Перша половина 1848,
Орська кріпость]

...

Ой гляну я, подивлюся
На той степ, на поле;
Чи не дасть бог млосоердий
Хоть на старість волі.
Пішов би я в Україну,
Пішов би додому,
Там би мене привітали,
Зраділи б старому,
Там би я спочив хоч мало,
Молившися богу,
Там би я... Та шкода й гадки,
Не буде нічого.
Як же його у неволі
Жити без надії?
Навчіть мене, люде добрі,
А то одурію.

[Перша половина 1848,
Орська кріпость]

...

У бога за дверми лежала сокира.
(А бог тойді з Петром ходив
По світу та дива творив).
Акайзак на хирю ¹
Та на тяжке лихо
Любенько та тихо
І вкрав ту сокиру.
Та й потяг по дрова
В зелену діброву;

Древину вибравши, та й цюк!
Як вирветься сокира з рук —
Пішла по лісу косовиця,
Аж страх, аж жаль було дивиться.
Дуби і всякі дерева
Великолітні, мов трава
В покоси стелеться, а з яру
Встає пожар, і диму хмара
Святеє сонце покрива.
І стала тьма, і од Уралу
Та до тингиза ² до Аралу ³
Кипіла в озерах вода.
Палають села, города,
Ридають люди, виють звірі
І за Тоболом у Сибірі
В снігах ховаються. Сім літ
Сокира божа ліс стинала,
І пожарище не вгасало.
І мерк за димом божий світ.
На восьме літо у неділю,
Неначе ляля в льолі білій,
Святеє сонечко зійшло.
Пустиня циганом чорніла:
Де город був або село —
І головня уже не тліла,
І попіл вітром рознесло,
Билини навіть не осталось;
Тільки одним одно хиталось
Зелене дерево в степу.
Червоніє по пустині
Червона глина та печина,
Бур'ян колючий та будяк,
Та інде тирса з осокою
В яру чорніє під горою,
Та дикий інколи кайзак
Тихенько виїде на гору
На тім захилім верблюді.
Непевне діється тойді:
Мов степ до бога заговорить,
Верблюду заплаче, і кайзак
Понурить голову і глянє
На степ і на Карабутак. ⁴

Сингичагач ⁵ кайзак вспом'яне,
Тихенько спуститься з гори
І згине в глиняній пустині...

Одним єдине при долині
В степу край дороги
Стоїть дерево високе,
Покинуте богом.
Покинуте сокирою,
Огнем не палиме,
Шепочеться з долиною
О давній годині.
І кайзаки не минають
Дерева святого.
На долину заїжджають,
Дивуються з його,
І моляться, і жертвами
Дерево благають,
Щоб парості розпустило
У їх біднім краї.

[Перша половина 1848,
по дорозі з Оренбурга до Раїма]

...

Та не дай, господи, нікому,
Як мені тепер, старому,
У неволі пропадати,
Марне літа коротати.

Он піду я степом-лугом
Та розважу свою тугу.
«Не йди,— кажуть,— з цієї хати
Не пускають погуляти».

(Друга половина 1848,
Косарал]

Царі

Старенька сестро Аполлона ¹,
Якби ви часом хоч на час
Придубали-таки до нас
Та, як бувало во дні они,
Возвисили б свій божий глас
До оди пишно-чепурної,
Та й заходилися б обоє
Царів абощо воспівать.
Бо як по тіравді вам сказать,
То дуже вже й мені самому
Обридли тії мужики,
Та паничі, та покритки.
Хотілося б зогнать оскому
На коронованих главах,
На тих помазаниках божих...
Так що ж, не втну, а як поможеш
Та як покажеш, як тих птах
Скубуть і патрають, то, може,
І ми б подержали в руках
Святопомазану чуприну.
Покиньте ж свій святий Парнас ²,
Придубайте хоч на годину
Та хоч старенький божий глас
Возвисьте, дядино. Та ладом,
Та добрим складом хоть на час,
Хоть на годиночку у нас
Ту вінценосну громаду
Покажем спереду і ззаду
Незрячим людям. В добрий час
Заходимось, моя порадо.

I

Не видно нікого в Іерусалимі,
Врата на запорі, неначе чума
В Давидовім граді, господом хранимим,
Засіла на стогнах ³. Ні, чуми нема;
А гірша лихая та люта година
Покрила Ізраїль: царева война!

Цареві князі, і всі сили,
І отроки, і весь народ,
Замкнувши в городі ківот,
У поле вийшли, худосилі,
У полі бились, сиротили
Маленьких діточок своїх.
А в городі младиї вдови
В своїх світлицях, чорноброві,
Запершись, плачуть, на малих
Дітей взираючи. Пророка,

Свого неситого царя,
Кленуть Давида⁴ сподаря.⁵
А він собі, узявшись в боки,
По кровлі кедрових палат
В червленій ризі походжає,
Та мов котюга позирає
На сало, на зелений сад
Сусіди Гурія⁶. А в саді,
В своїм веселім вертограді,
Вірсавія⁷ купалася,
Мов у раї Єва,
Подружіє Гурієво,
Рабиня царева.
Купалася собі з богом,
Лоно біле мила,
І царя свого святого
У дурні пошила.

Надворі вже смеркло, і, тьмою повитий,
Дрімає, сумує Іерусалим.
В кедрових палатах, мов несамовитий,
Давид походжає і, о цар неситий,
Сам собі говорить: «Я... Ми повелим!
Я цар над божієм народом!
І сам я бог в моїй землі!
Я все!...» А трохи згодом
Раби вечерю принесли
І кінву⁸ доброго сикеру...⁹
І цар сказав, щоб на вечерю
Раби — рабиню привели,
Таки Вірсавію. Нівроку,
До божого царя-пророка
Сама Вірсавія прийшла,
І повечеряла, й сикеру
З пророком випила, й пішла
Спочити трохи по вечері
З своїм царем. І Гурій спав.
Йому, сердешному, й не снилось,
Що дома нищечком робилось,
Що з дому цар його украв
Не золото, не сребро,
А луччєє його добро,
Його Вірсавію,— украв.
А щоб не знав він тії шкоди,
То цар убив його, та й годі.
А потім цар перед народом
Заплакав трохи, одурив
Псалмом старого Анафана...¹⁰
І, знов веселий, знову п'яний,
Коло рабині заходивсь.

II

Давид, святий пророк і цар,
Не дуже був благочестивий.
Була дочка в його Фамар
І син Амон. І се не диво.
Бувають діти і в святих,
Та не такі, як у простих,
А ось які. Амон щасливий,
Вродливий первенець його!
Лежить, нездужає чогось.
Давид стенає та ридає,
Багряну ризу роздирає
І сипле попіл на голову.
«Без тебе я не поживу
І дня єдиного, мій сину,
Моя найкращая дитино!
Без тебе сонця не узрю,
Без тебе я умру! умру!»
І йде, ридаючи, до сина.
Аж тюпає, немов біжить.
А той, бугай собі здоровий,
У храміні своїй кедровій
Лежить, аж стогне, та лежить,
Кепкує з дурня. Аж голосить,
Аж плаче, бідний, батька просить,
Щоб та Фамар сестра прийшла:
«Драгий мій отче і мій царю!
Вели сестрі моїй Фамарі,
Щоб коржика мені спекла
Та щоб сама і принесла,
То я, вкусив його, возстану
З одра недуги». Вранці-рано
Фамар спекла і принесла
Опріснок братові. За руку
Амон бере її, веде
У темну храмину, кладе
Сестру на ліжко. Ламле руки,
Сестра ридає. І, рвучись,
Кричить до брата: «Схаменись,
Амоне, брате мій лукавий!
Єдиний брате мій! Я! Я!
Сестра єдина твоя!
Де дінусь я, де діну славу,
І гріх, і стид? Тебе самого
І бог, і люде прокленуть!..»
Не допомгло-таки нічого.
Отак царевичі живуть,
Пустуючи на світі.
Дивітесь, людські діти.

III

І поживе Давид на світі
Не малі літа.
Одрях старий, і покривали
Многйми ризами його,
А все-таки не нагрівали
Котюгу блудного свого.
От отроки й домірковались
(Натуру вовчу добре знали),
То, щоб нагріть його, взяли,
Царевен паче красотою,
Дівчат старому навели.
Да гріють кров'ю молодую
Свого царя. І розійшлись,
Замкнувши двері за собою.

Облизавсь старий котюга,
І розпустив слини,
І пазурі простягає
До Самантянини,¹¹
Бо була собі на лихо
Найкраща меж ними,
Меж дівчатами; мов крин той
Сельний¹² при долині —
Меж цвітами. Отож вона
І гріла собою
Царя свого, а дівчата
Грались меж собою
Голісінькі. Як там вона
Гріла, я не знаю,
Знаю тільки, що цар грівся,
І... і не познаю¹³.

IV

По двору тихо походжає
Старий веселий Рогволод.¹⁴
Дружина, отроки, народ
Кругом його во златі сяють.
У князя свято: виглядає
Із Литви князя-жениха
За рушниками до Рогніди.

Перед богами Лель і Ладо¹⁵
Огонь Рогніда розвела;
Драгим елеєм полила
І сипала в огнище ладан.
Мов ті валькірії¹⁷, круг неї
Танцюють, граються дівчата
І приспівують:

«Гой, гоя, гоя!

Новії покої
Нумо лиш квітчати,
Гостей сподіватись».
За Полоцьком, неначе хмара,
Чорніє курява. Біжать
І отроки, й старі бояра
Із Литви князя зустрічать.
Сама Рогніда з Рогволодом
Пішла з дівчатами, з народом.

Не із Литви йде князь сподіваний,
Ще не знаємий, давно жаданий;
А із Києва туром-буйволом
Іде веприщем за Рогнідою
Володимир ¹⁸ князь со киянами.

Прийшли, і город обступили
Кругом, і город запалили.
Владимир князь перед народом
Убив старого Рогволода,
Потя ¹⁹ народ, княжну поя, ²⁰
Отиде в волості своя,
Отиде з шумом. І растлі ю,
Тую Рогніду молодую.
І прожене ю, і княжна
Блукає по світу одна,
Нічого з ворогом не вдіє.
Так отакії-то святії
Оті царі.

V

Бодай кати їх постинали,
Отих царів, катів людських.
Морока з ними, щоб ви знали,
Мов дурень, ходиш кругом їх,
Не знаєш, на яку й ступити.
Так що ж мені тепер робити
З цими поганцями? Скажи,
Найкраща сестро Аполлона,
Навчи, голубко, поможи
Полазить трохи коло трона;
Намистечко, як зароблю,
Тобі к великодню куплю.
Пострижемося ж у лакеї
Та ревносно в новій лівреї
Заходимось царів любить.
Шкода і оливо тупить.
Бо де нема святої волі,
Не буде там добра ніколи.
Нащо ж себе таки дурить?
Ходімо в селища, там люде,
А там, де люде, добре буде,

Там будем жить, людей любить,
Святого господу хвалить.

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

Добро, у кого є господа,
А в тій господі є сестра
Чи мати добрая. Добра,
Добра такого таки зроду
У мене, правда, не було,
А так собі якось жилось.

.....
І довелось колись мені
В чужій далекій стороні
Заплакати, що немає роду,
Нема пристанища, господи!

.....
Ми довго в морі пропадали,
Прийшли в Дар'ю¹, на якор стали;
З ватаги² письма принесли,
І всі тихенько зачитали.
А ми з колегою лягли
Та щось такеє розмовляли.
Я думав, де б того добра,
Письмо чи матір, взять на світі.
«А в тебе єсть?» — «Жона, і діти,
І дом, і мати, і сестра!
А письма нема...»

.....
[Друга половина 1848,
Косарал]

Титарівна

Давно се діялось колись,
Ще як борці у нас ходили
По селах та дівчат дурили,
З громади кпили, хлопців били
Та верховодили в селі,—
Як ті гусари на постої.
Ще за гетьманщини святої,
Давно се діялось колись.

У неділю на селі
У оранді¹ на столі
Сиділи лірники та грали
По шелягу за танець.
Кругом аж курява вставала.
Дівчата танцювали
І парубки... «Уже й кінець!
А нуте іншу!» — «Та й це добра!»
І знову ліри заревли,
І знов дівчата, мов сороки,
А парубки, узявшись в боки,
Навприсідки пішли.

.....
Найкращий парубок Микита
Стоїть на лаві в сірій свиті.
Найкращий хлопець, та байстрюк;
Байстрюк собі, та ще й убогий,
Так і нікому не до його,
Стоїть собі, як той
Плечима стелю підпирає,
Та дивиться, і замирає,
На титарівну... А та в квітах,
Мов намальована, стоїть
Сама собі, і на Микиту
Неначе глянула!.. Горить!
Горить Микита в сірій свиті!
Шеляга виймає,
І за того остатнього
Музику наймає,
І нерівню титарівну
У танець вітає!!
«Одчепися, пройдисвіте! —
І зареготалась
Титарівна.— Хіба тобі
Наймичок не стало!»
Насміялась титарівна
З бідного Микити.
Насміялася при людях,
Що він в сірій свиті!

Буде тобі, титарівно!
Заплачеш, небого,
За ті сміхи!..
Де ж Микита?
В далеку дорогу
Пішов собі... З того часу
Не чуть його стало...
З того часу титарівні
Щось такеє сталось!
Додому плачучи прийшла,
І спати плачучи лягла,
І не вечеряла!.. не спала,
Яка лягла, така і встала,
Мов одуріла! Що робить?
Сама не знає! А Микита,
Неначе сич, у сірій свиті
Перед очима все стоїть!
Мара, та й годі! Титарівно!
В недобрий час з того нерівні
Ти насміялась... Стало жаль
Тобі його... Нудьга, печаль
І сором душу оступила,
І ти заплакала! Чого?
Того, що тяжко полюбила
Микиту бідного того!

Диво дивнеє на світі
З тим серцем буває!
Увечері цурається,
Вранці забажає!
Та так тяжко забажає,
Що хоч на край світа
Шукать піде... Отак тепер
Не знає, де дітись,
Титарівна... Хоч у воду,
Аби до Микити...

.
Стережіться, дівчаточка,
Сміялись з нерівні,
Щоб не було і вам того,
Що тій титарівні!

Як та билина засихала,
А батько, мати турбувались,
На прощу в Київ повезли.
Святими травами поїли,
І все-таки не помогли!
Втоптала стежку на могилу,
Все виглядять його ходила,
І стежка стала заростать,
Бо вже не здужає і встать.
Так от що сміхи наробили!
А він канув, провалився;
Його вже й забули,

Чи й був коли? Год за годом
Три годи минули.

На четвертий год в неділю
У оранді на селі
На широкому столі
Сліпі лірники сиділи;
По шелягу брали
І ту саму грали,
Що й позаторік. Дівчата
Так само дрібно танцювали,
Як і позаторік.
Завзятий,
У синій шапці, у жупані,
В червоних, як калина, штанях,
Навприсідки вліта козак,
Та ще й приспівує отак:

«Та спасибі батькові,
Та спасибі матері,
Що нас добули!
Як нас добували,
Жито розсипали
Вночі на печі...»

«Горілки! Меду! Де отаман?
Громада? Соцький? Препогане,
Мерзенне, мерзле парубоцтво,
Ходіте биться! Чи бореться,
Бо я борець!...»²
Не неділю,
Не дві, не три і не чотири!
Як тій болячці, як тій хирі,
Громадою годили
Тому борцеві... Вередує,
Як той панич... І де взялось
Таке хиренне? Все село
Проклятого не нагодує.
А він собі гуляє, п'є
Та хлопцям жалю завдає
Тими дівчатами. Дівчата
Аж понедужали за ним.
Такий хороший та багатий!
Уже й не бореться ні з ким,
А так собі гуляє,
Та вечорами у садочок
До титаря вчащає.
А титарівна зустрічає,
Приспівує, примовляє:
«Чи не той це Микита,
Що з вильотами свита?»
Той це, той, що на селі
Ти насміялася колись.
А тепер сама до його

У садочок ходиш,
Сама йому, байстрюкові,
Як панові, годиш!
Не день, не два титарівна
В садочок ходила,
Не день, не два, як панові,
Микиті годила!
Догодилась титарівна
До самого краю
І незчулась!
Дні минули,
Місяці минають,
Мина літо, мина осінь,
Мина сьомий місяць, осьмий,
Уже й дев'ятий настає.
Настане горенько твоє!

.....
У титаря у садочку,
У яру, криниця
Під вербою... До криниці —
Не води напиться —
Ледве ходить титарівна —
Трохи пожуриться,
Поплакати, погадати,
Як їй дівувати?
Де їй дітись од сорома,
Де їй заховатись?

.....
Раз увечері зимою,
У одній свитині,
Іде боса титарівна
І несе дитину.
То підійде до криниці,
То знов одступає,
А з калини, мов гадина,
Байстрюк виглядає!
Положила на цямрину
Титарівна сина
Та й побігла... А Микита
Виліз із калини
Та й укинув у криницю,
Неначе щеня те!
А сам пішов, співаючи,
Соцькому сказати,
Та щоб ішов з громадою
Дитину шукати!!

У неділеньку раненько
Збиралася громадонька,
Та криницю виливали,
Та дитя теє шукали.
Найшли, найшли твого сина,
Титарівно, в баговинні.
Ой узяли безталанну,

Закували у кайдани,
Сповідали, причащали,
Батька, матір нарікали,
Громадою осудили
І живую положили
В домовину!.. й сина з нею!
Та й засипали землею!
Стовп високий муровали,
Щоб про неї люде знали,
Дітей своїх научали,
Щоб навчалися дівчата,
Коли не вчить батько, мати.

Борця того в селі не стало;
А люде в Польщі зустрічали
Якогось панича. Питав:
«Чи жива,— каже,— титарівна?
Чи насміхається з нерівні?»
Ото він самий! Покарав
Його господь за гріх великий
Не смертю! — він буде жить,
І сатаною-чоловіком
Він буде по світу ходить
І вас, дівчаточка, дурить
Вовіки.

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

Ну що б, здавалося, слова...
Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється — ожива,
Як їх почує!.. Знать, од бога
І голос той, і ті слова
Ідуть меж люди!

Похилившись,
Не те щоб дуже зажурившись,
А так на палубі стояв
І сторч на море поглядав,
Мов на Іуду... Із туману,
Як кажуть, стала виглядати
Червонолиця Діана... ¹

А я вже думав спать лягати —
Та й став, щоб трохи подивиться
На круглолицю молодицю,
Чи тее... дівчину!.. Матрос,
Таки земляк наш з Островної ²,
На вахті стоя,
Журився сам собі чогось,
Та й заспівав,— звичайне, тихо.
Щоб капітан не чув, бо з лиха
Якийсь лихий, хоч і земляк.
Співа матрос, як той козак,
Що в наймах виріс сиротою,
Іде служити в москалі!..
Давно, давно колись
Я чув, як, стоя під вербою,
Тихенько дівчина співала,
І жаль мені, малому, стало
Того сірому-сироту,
Що він утомився,
На тин похилився,
Люде кажуть і говорять:
«Мабуть, він упився».
І я заплакав,— жаль малому
Було сіроми-сироти.

.

Чого ж тепер заплакав ти?
Чого тепер тобі, старому,
У цій неволі стало жаль —
Що світ зав'язаний, закритий!
Що сам еси тепер москаль,
Що серце порване, побите,
І що хороше-дороге
Було в йому, то розлилося,
Що ось як жити довелося,—
Чи так, лебедику?! «Еге...»

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

Мов за подушне, оступили
Оце мене на чужині
Нудьга і осінь. Боже милий,
Де ж заховатися мені?
Що діяти? Уже й гуляю
По цім А р а л у; і пишу.
Віршую нищечком, грішу,
Бог зна колишнії случаї
В душі своїй перебираю
Та списую; щоб та печаль
Не перлася, як той москаль,
В самотню душу. Лютий злодій
Впирається-таки, та й годі.

[Друга половина 1848,
Косарал]

П. С.¹

Не жаль на злого, коло його
І слава сторожем стоїть.
А жаль на доброго такого,
Що й славу вміє одурить.

І досі нудно, як згадаю
Готический с часами дом;
Село обідране кругом;
І шапочку мужик знімає,
Як флаг побачить. Значить, пан
У себе з причетом гуляють.
Оцей годований кабан!
Оце ледащо. Щирий пан,
Потомок гетьмана дурного
І презавзятий патріот;
Та й християнин ще до того.
У Київ їздить всякий год,
У світі ходить меж панами,
І п'є горілку з мужиками,
І вольнодумствує в шинку.
Отут він весь, хоч надрукуй.
Та ще в селі своїм дівчаток
Перебирає. Та спроста
Таки своїх байстрят з десяток
У год подержить до хреста.
Та й тільки ж то. Кругом паскуда,
Чому ж його не так зовуть?
Чому на його не плюють?
Чому не топчуть!! Люде, люде!
За шмат гнилої ковбаси
У вас хоч матір попроси,
То оддасте. Не жаль на його,
На п'яного Петра кривого.
А жаль великий на людей,
На тих юродивих дітей!

[Друга половина 1848,
Косарал]

Г. 3. ¹

Немає гірше, як в неволі
Про волю згадувать. А я
Про тебе, воленько моя,
Оце нагадую. Ніколи
Ти не здавалася мені
Такою гарно-молодою
І прехорошою такою
Так, як тепер на чужині,
Та ще й в неволі. Доле! Доле!
Моя ти співаная воле!
Хоч глянь на мене з-за Дніпра,
Хоч усміхнися з-за

І ти, моя єдина,
Встаєш із-за моря,
З-за туману, слухняная
Рожевая зоре!
І ти, моя єдина,
Ведеш за собою
Літа мої молодії,
І передо мною
Ніби море заступають
Широкії села
З вишневими садочками
І люде веселі.
І ті люде, і село те,
Де колись, мов брата,
Привітали мене. Мати!
Старесенька мати! ²
Чи збираються ще й досі
Веселії гості
Поголяти у старої,
Поголяти просто,
По-давньому, по-старому,
Од світу до світу?
А ви, мої молодії
Чорнявії діти,
Веселії дівчаточка,
І досі в старої
Танцюєте? А ти, доле!
А ти, мій покою!
Моє свято чорнобриве,
І досі меж ними
Тихо, пишно походжаєш?
І тими очима,
Аж чорними - голубими,
І досі чаруєш
Людські душі? Чи ще и досі
Дивуються все
На стан гнучий? Свято моє!

Єдинеє свято!
Як оступлять тебе, доле,
Діточки-дівчата
Й зашебечуть по своєму
Доброму звичаю,
Може, й мене ненароком
Діточки згадають.
Може, яка і про мене
Скаже яке лихо.
Усміхнися, моє серце,
Тихесенько-тихо,
Щоб ніхто і не побачив...
Та й більше нічого.
А я, доленько, в неволі
Помолюся богу.

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

Якби зустрілися ми знову,
Чи ти злякалася б, чи ні?
Яке тихе ти слово
Тойді б промовила мені?
Ніякого. І не пізнала б.
А може б, потім нагадала,
Сказавши: «Снилося дурній».
А я зрадів би, моє диво!
Моя ти доле чорнобрива!
Якби побачив, нагадав
Веселе та молодее
Колишне лишенько лихее.
Я зарідав би, зарідав!
І помолівсь, що не правдивим,
А сном лукавим розійшлось,
Слізьми-водою розлилось
Колишнеє святее диво!

[Друга половина 1848,
Косарал]

Ніхто й не бачив, як проїхав
Той управитель, лях ледачий.
А він так добре бачив,
А надто молодую!..
За що пак милує господь
Лихую твар таку,
Як цей правитель?.. Другий год,
Як він з німецькими плугами
Забрався голий в цей куток.
А що тих бідних покриток
Пустив по світу з байстрюками!
Отже й нічого! А жонатий
І має двоє діточок,
Як ангеляточок.
Дивіться, вийшла погуляти,
Мов краля, пані молодая
З двома маленькими дітьми.
Із коча¹ пан мій вилізає
І посила за молодим.
А потім діточок вітає
І жінку, кралю молодую,
Аж тричі, бідную, цілує.
І, розмовляючи, пішли
Собі в покої... Незабаром
І молодого привели
< (З весілля та в гусари).>
Назавтра в город одвезли
Та й заголили в москалі!
Отак по нашому звичаю
Не думавши кончають! —
А молода? мабуть, без пари
Судилось господом зносить
Красу і молодість... Мов чари,
Розсипалось та розлилось,
І знову в люде довелось
Проситись в найми? Ні, не знову:
Вона вже панна покойова,
Уже Марисею зовуть,
А не Мариною! Найпаче
Сердешній плакати не дають,
Вона ж сховається та й плаче.
Дурна! їй шкода мужика
Та жаль святого сіряка.
А глянь лиш гарно кругом себе,—
І раю кращого не треба!
Чого ти хочеш, забажай,
Всього дадуть, та ще й багато!
«Не треба,— кажеш,— дайте хату!»
Цього вже лучче й не благай,
Бо це... сама здорова знаєш...
Дивися, огирем яким
Сам пан круг тебе походжає,
Уже чи добрим, чи лихим,
А будеш панською ріднею,

Хіба повісишся!.. За нею

Приходила мати
У пана просити.
Звелів не пускати,
А як прийде, бити,—
Що тут їй робити?
Пішла ридаючи в село.
Одним одно дитя було,
Та й те пропало.

Неначе ворон той летячи
Про непогоду людям криче,
Так я про сльози, та печаль,
Та про байстрят отих ледачих,
Хоть і нікому їх не жаль,
Розказую та плачу.
Мені їх жаль!.. Мій боже милий,
Даруй словам святую силу —
Людськеє серце пробивать,
Людській сльози проливать,
Щоб милость душу осінила,
Щоб спала тихая печаль
На очі їх, щоб стало жаль
Моїх дівчаток, щоб навчились
Путями добрими ходити,
Святого господи любити
І брата миловать...
Насилу
Прийшла додому, подивилась:
Цвіти за образом святим,
І на вікні стоять цвіти,
На стінах фарбами хрести,
Неначе добрая картина,
Понамальовані... Марина!
І все Марина, все сама!
Тільки Мариночки нема.
І ледве-ледве вийшла з хати,
Пішла на гору, на прокляті
Палати глянуть, та й пішла
Аж до палат, під тином сіла
[ніч цілісіньку сиділа
Та плакала. Уже з села
Ватажники ватагу гнали,
А мати плакала, ридала.
Уже і сонечко зійшло,
Уже й зайшло, смеркати стало
Не йде, сердешная, в село,
Сидить під тином; проганяли,
Уже й собаками цькували —
Не йде, та й годі. . . .
А Марина в сукні білій,
Неначе білиця,²
Богу молиться та плаче,

Замкнута в світлиці.
Опріч пана, у світлицю
Ніхто не вступає,
Сам і їсти їй приносить,
І просить, благає,
Щоб на його подивилась,
Щоб утерла очі...
І дивитися не хоче,
І їсти не хоче.
Мордується лях поганий,
Не зна, що й почати?
А Марина в'яне, сохне
У білих палатах.
Уже й літо минулося,
Зима вже надворі,
А Марина сидить собі,
Уже й не говорить,
І не плаче... отак її
Доконав, небогу,
Той правитель... а все-таки
Не вдіє нічого,
Хоч заріж її, та й годі,
Така вже вродилась.
Раз увечері зимою
Марина дивилась
На ліс чорний, а з-за лісу
Червоний діжою
Місяць сходив... «І я колись
Була молодогою...» —
Прошептала, задумалась.
Потім заспівала:

«Хата на помості,
Наїхали гості,
Розплітали коси
Та стрічки знімали,
А пан просить сала,
А чорт їсти просить.
Гуси, гуси білі
В ірій полетіли,
А сірі на море!..»

.
Завили пси надворі,
Зареготалися псарі,
А пан червоний, аж горить,
Іде в світлицю до Марини,
Як Кирик³ п'яний...
Ніби в хаті,
На холоді сердешна мати
Під тином, знай собі, сидить.
Стара неначе одуріла.
Мороз лютує, аж скрипить,
Луна червона побіліла,
І сторож боязно кричить,

Щоб злого пана не збудить.
Аж глядь, палати зайнялися.
Пожар! пожар! І де взялися
Ті люде в бога? Мов з землі
Родилися і тут росли;
Неначе хвилі, напливали
Та на пожар той дивувались.
Та й диво там таки було!
Марина гола наголо
Перед будинком танцювала
У парі з матір'ю! — і страх,
З ножем окровленим в руках,
І приспівувала

«Чи не це ж та кумася,
Що підтикалася!..
Як була я пані
В новому жупані,
Паничі лицялись,
Руку цілували!..»

(До матері).

А ви до мене на весілля
З того світу прийшли?
Мені вже й косу розплели,
Та пан приїхав... Гиля! Гиля!
Чи то не гуси, то пани,
Дивися, в ірій полетіли —
Агу! гиля! — до сатани,
До чорта в гості! Чуєш! Чуєш!
У Києві всі дзвони дзвонять.
Чи бачиш, он огонь горить,
А пан лежить собі, читає
І просить пити... А ти знаєш,
Що я зарізала його?..
Дивися, онде головнею
Стоїть на комині. Чого,
Чого ти дивишся на неї?
Це мати! мати! Не дивись!
А то з'їси. Ось на, давись!

(Дає дулі і співає).

«Полюбила москаля,
Та ще й зуби вискали!
Москалі! москалі!
Запасок навезли,
Паничі
Дукачів,
А поповичі з міста
Навезли намиста!..
Бий, дзвоне, бий,
Хмару розбий,

Нехай хмара
На татари,
А сонечко на хрестьяне,
Бий, дзвоне, бий!»

Мати

Мариночко, ходімо спать!

Марина

Ходімо спать, бо завтра рано
До церкви підемо; поганий,
Дивися, лізе цілувать.
Ось тобі, на!..

Мати

Ходімо спать.

(До людей).

Хрещені люде, допоможіте!

Марина

Беріть мене! беріть, в'яжіте,
Ведіть до пана у світлицю!
А ти чи підеш подивиться,
Якою панною Марина
У пана взаперті сидить?
І в'яне, сохне, гине, гине
Твоя єдина дитина,
Твоя Мариночка

(Співає).

«Ой гиля, гиля, сірії гуси,
Гиля на Дунай.
Зав'язала головоньку,
Тепер сиди та думай».
І пташкам воля в чистім полі
І пташкам весело літять,
А я зов'янула в неволі.

(Плаче).

Хоча б намисто було взять,
Оце б повісилась... От бачиш,
Тепер і шкода... хоч топись!
Чого ж ти, мамо моя, плачеш?

Не плач, голубочко, дивись,
Це я, Мариночка твоя!
Дивися, чорная змія
По снігу лізе... Утечу,
У ірій знову полечу,
Бо я зозулею вже стала...
Чи він у гості не приходив?
Убили, мабуть, на війні?
А знаєш, снилося мені:
Удень неначе місяць сходив,
А ми гуляєм понад морем
Удвох собі. Дивлюся, зорі
Попадали неначе в воду,
Тільки осталася одна,
Одна-однісінька на небі,—
А я, - неначе навісна,
В Дунаєві шукаю броду,
З байстрям розхристана бреду.
Сміються люде надо мною,
Зовуть покриткою, дурною,
І ти смієшся, а я плачу,
Ба ні, не плачу, регочусь...
Дивися, як я полечу,
Бо я сова...— Та й замахала,
Неначе крилами, руками,
І пострибала через двір
У поле, виючи, мов звір.
Пошкандибала стара мати
Свою Марину доганяти.
Пани до одного спеклись,
Неначе добрі поросята,
Згоріли білії палати,
А люде тихо розійшлись.
Марини й матері не стало.
Уже весною, як орали,
Два трупи на полі найшли
І на могилі поховали.

[Друга половина 1848,
Косарал]

Пророк

Неначе праведних дітей,
Господь, любя отих людей,
Послав на землю їм пророка;
Свою любов благовістить,
Святу правду возвістить!
Неначе наш Дніпро широкий,
Слова його лились, текли
І в серце падали глибоко!
Огнем невидимим пекли
Замерзлі душі. Полюбили
Того пророка, скрізь ходили
За ним і сльози, знай, лили
Навчені люди. І лукаві!
Господню святу славу
Розтлили... І чужим богам
Пожерли жертву! Омерзались!
І мужа свята... горе вам!
На стогнах каменем побили.
І праведно господь великий,
Мов на звірей тих лютих, диких,
Кайдани повелів кувать,
Глибокі тюрми покопать.
І роде лютий і жестокий!
Вомісто кроткого пророка...
Царя вам повелів надать!

[Друга половина 1848,
Косарал] — 1859 року, декабря 18
(С.-Петербург]

Сичі

На ниву в жито уночі,
На полі, на роздоллі,
Злітали поволі
Сичі
Пожартувать,
Поміркувать,
Щоб бідне птаство заступить,
Орлине царство затопить
І геть спалить.
Орла ж повісить на тичині.
І при такій годині
Республіку зробить!
І все б, здавалося? А ні,
Щоб не толочили пашні
(Воно було б не диво,
Якби хто інший), на тій ниві
Сильце поставив. А то зирк!
Таки голісінький мужик
Поставив любо. Та й пішов
В копиці спать собі, а рано,
Не вмившися, зайшов
Гостей довідать... «Та й погані!
Усі до одного сичі,—
Оце тобі вари й печи!»
Щоб не нести додому
Таке добро, то повбивав,
А інших гратися оддав,
Приборканих, воронам,
І не сказав нікому.

(Друга половина 1848,
Косарал]

...

Меж скалами, неначе злодій,
Понад Дністром іде вночі
Козак. І дивиться йдучи
На каламутну темну воду,
Неначе ворогові в очі,
Неначе вимовити хоче:
«Дністре, водо каламутна,
Винеси на волю!
Або втопи принамені,
Коли така доля».
Та й роздігся на камені,
У воду кинувся, пливе,
Аж хвиля синяя реве.
І, ревучи, на той берег
Козака виносить.
Стрепенувся сіромаха —
І голий, і босий,
Та на волі, й більш нічого
У бога не просить.
Постривай лиш: може, брате,
На чужому полі
Талану того попросиш
Та тієї долі...
Пішов собі темним яром
Та співає йдучи:

«Ой із-під гори та із-під кручі
Ішли мажі риплючі,
А за ними йде та чорнявая
Та плаче-рида йдучи».
Уже як хочете, хоч лайте,
Хоч і не лайте, й не читайте,-
Про мене... Я і не прошу,
Для себе, братики, спишу,
Ще раз те оливо¹ потрачу;
А може, дасть бог, і заплачу,
То й буде з мене
Нумо знов.
Покинув матір і господу,
Покинув жінку, жаль, та й годі!
На Бессарабію пішов
Оцей козак; погнало горе
До моря пити; хоч говорять:
«Аби файда² в руках була,
А хлопа, як того вола,
У плуг голодного запряжеш».

Троха лишень, чи так?
Ще змалку з матір'ю старою
Ходив з торбами цей козак,
Отак і виріс сиротою,
У наймах. Сказано, шарпак,

То й одружився собі так:
Узяв хорошу, та убогу,—
Звичайне, наймичку. А пан!..
(І неталан наш, і талан,
Як кажуть люде, все од бога)
Наглядів, клятий! панські очі!
Та й ну гостинці засилать.
Так і гостинців брать не хоче,
Не хоче й пана закохать!
Що тут робить? За чоловіка,
Укоротивши йому віка...
А жінку можна привітать.
Трохи не сталося отак.
До нитки звівся мій козак,
Усе на панщині проклятій,
А був хазяїн

.
А жіночку свою любив —
І господи єдиний!
Як те паня, як ту дитину,
У намистах водив!
Та знемігся неборака —
Хоч продавай хату
Та йди в найми. Отак його
Отой пан проклятий
Допік добре. А жіночка
Мов цього й не знає,
У доброму намистечку
В садочку гуляє —
Як та краля! «Що тут робить?
Сердега міркує.—
Покину їх та утечу.
Хто ж їх нагодує?
Хто догляне? Одна — стара,
Не здужає встати,
А другая — молодая,
Дума погуляти!
Як же його? Що діяти?
Горе моє! Горе!»
Та й пішов, торбину взявши,
За синєє море!
Шукать долі. Думав прийти
Та хоч жінку взяти —
Стара мати і тут буде
Віку доживати
На господі!..
Так отак-то
Грапляється в світі:
Думав жити, поживати
Та бога хвалити,
А довелось на чужині
Тільки сльози лити!
Більш нічого. Нудно йому
На чужому полі!

Всього надбав, роботяга,
Та не придбав долі!
Талану того святого...
Світ божий не милий.
Нудно йому на чужині,
І добро остило!
Хочеться хоч подивиться
На свій край на милий!
На високії могили!
На степи широкі!
На садочок! На жіночку!
Кралю карооку!
Та й поплив Дністром на сей бік,
Покинувши волю.
Бродягою... О боже мій!
Якеє ти, поле!
Своє поле! Яке-то ти
Широке... широке!..
Як та воля

Прийшов додому уночі.
Стогнала мати на печі,
А жінка у коморі спала
(Бо пан нездужа). Жінка встала,
Неначе п'явка та, випилась
І, мов водою, залилась
Дрібними, як горох, сльозами.
І це трапляється меж нами,
Що ніж на серце наставля,
А сам цілує!.. Ожила
Моя сердешна молодиця!
І де ті в господа взялися
Усякі штучні іства?
Сама ж неначе нежива
На плечі пада... Напоїла,
І нагодувала,
І спать його, веселого,
В коморі поклала!..
Лежить собі неборака,
Думає, гадає,
Як то будем мандрувати...
І тихо дрімає...
А жіночка молодая
Кинулась до пана,
Розказала — отак і так.
.
Любо та кохано
Прийшли, взяли сіромаху
Та й повезли з дому
Пройдисвіта, волоцюгу...
Прямо до прийому.

І там доля не кинула —
Дослуживсь до чину,

Та й вернувся в село своє,
І служить покинув.
Уже матір поховали
Громадою люде,
І пан умер; а жіночка...
Московкою всюди
Хиляється... і по жидах,
І по панах, боса...
Найшов її, подивився...
І, сивоволосий,
Підняв руки калічені
До святого бога,
Заридав, як та дитина...
І простив небогу!..

Отак, люде, научайтесь
Ворогам прощати,
Як сей неук!..
Де ж нам, грішним,
Добра цього взяти?

.
.

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

І небо невмите, і заспані хвилі;
І понад берегом геть-геть
Неначе п'яний очерет
Без вітру гнеться. Боже милий!
Чи довго буде ще мені
В оцій незамкнутій тюрмі,
Понад оцим нікчемним морем
Нудити світом? Не говорить,
Мовчить і гнеться, мов жива,
В степу пожовкля трава;
Не хоче правдоньки сказати,
А більше ні в кого спитати.

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

І виріс я на чужині,
І сивію в чужому краї;
То садинок мені
Здається — кращого немає
Нічого в бога, як Дніпро
Та наша слава країна...
Аж бачу, там тільки добро,
Де нас нема. В лиху годину
Якось недавно довелося
Мені заїхати в Україну, ¹
У те найкраще село...
У те, де мати повивала
Мене малого і вночі
На свічку богу заробляла;
Поклони тяжкій б'ючи,
Пречистій ставила, молила,
Щоб доля добра любила
її дитину... Добре, мамо,
Що ти заране спати лягла,
А то б ти бога прокляла
За мій талан.

Аж страх погано
У тім хорошому селі:
Чорніше чорної землі
Блукають люди; повсихали
Сади зелені, погнили
Біленькі хати, повалялись,
Стави бур'яном поросли.
Село неначе погоріло,
Неначе люди подуріли,
Німі на панщину ідуть
І діточок своїх ведуть!..

.....
І я, заплакавши, назад
Поїхав знову на чужину.

І не в однім отім селі,
А скрізь на славній Україні
Людей у ярма запрягли
Пани лукаві... Гинуть! Гинуть!
У ярмах лицарські сини,
А препоганії пани
Жидам, братам своїм хорошим,
Остатні продають штани...

.....
Погано дуже, страх погано!
В оцій пустині пропадуть.
А ще поганше на Україні
Дивитись, плакати — і мовчати!

А як не бачиш того лиха,
То скрізь здається любо, тихо,

І на Україні добро.
Меж горами старий Дніпро,
Неначе в молоці дитина,
Красується, кохується
На всю Україну.
А понад ним зеленіють
Широкі села,
А у селах у веселих
І люде веселі.
Воно б, може, так і сталося,
Якби не осталося
Сліду панського в Україні.

.....
[Друга половина 1848,
Косарал]

...

Не для людей, тієї слави,
Мережані та кучеряві
Оці вірші віршую я.
Для себе, братія моя!

Мені легшає в неволі,
Як я їх складаю.
З-за Дніпра мов далекого
Слова прилітають
І стеляться на папері,
Плачучи, сміючись,
Мов ті діти. І радують
Одинокую душу
Убогую. Любо мені.
Любо мені з ними,
Мов батькові багатому
З дітками малими.
І радий я, і веселий,
І бога благаю,
Щоб не приспав 'моїх діток
В далекому краю.
Нехай летять додомоньку
Легенькі діти.
Та розкажуть, як то тяжко
Було їм на світі.
І в сім'ї веселій тихо
Дітей привітають,
І сивою головою
Батько покиває.
Мати скаже: «Бодай тії
Діти не родились».
А дівчина подумає:
«Я їх полюбила».

(Друга половина 1848,
Косарал}

...

Коло гаю к чистім полі,
На самій могилі,
Дві тополі високії
Одна одну хилить.
І без вітру гойдаються,
Мов борються в полі.
Ото сестри-чарівниці —
Отії тополі.

Закохалися обидві
В одного Івана;
А Іван, козак звичайний,
Обох їх не ганив,
А лицявся то з тією,
То з другою любо...
Поки в яру увечері
Під зеленим дубом
Не зійшлися усі троє.
«Отак-то ти, кате!
Знущаєшся над сестрами...»
І пішли шукати
Трути-зілля, щоб Івана
Завтра отруїти.
Найшли зілля, накопили
І стали варити.
Заплакали, заридали...
А нема де дітись,
Треба варить. Наварили,
Й Івана отруїли
Й поховали коло гаю
В полі на могилі.
І байдуже? Ні, не дуже.
Бо сестри ходили
Що день божий вранці-рано
Плакать над Іваном,
Поки самі потруїлись
Тим зіллям поганим.
А бог людям на науку
Поставив їх в полі
На могилі тополями.
І тії тополі
Над Іваном на могилі,
Коло того гаю,
І без вітру гойдаються,
І вітер гойдає.

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

Якби мені черевики,
То пішла б я на музики,
Горенько моє!
Черевиків немає,
А музика грає, грає,
Жалю завдає!
Ой піду я боса полем,
Пошукаю свою долю,
Доленько моя!
Глянь на мене, чорнобриву,
Моя доле неправдива,
Безталанна я!
Дівчаточка на музиках
У червоних черевиках,-
Я світом нуджу.
Без розкоші, без любові
Зношу мої чорні брови,

У наймах зношу!
[Друга половина 1848.
Косарал]

...

І багата я,
І вродлива я,
Та не маю собі пари,
Безталанна я.
Тяжко, тяжко в світі жить
І нікого не любить,
Оксамитові жупани
Одинокій носить.
Полюбилась би я,
Одружилась би я
З чорнобривим сиротою,
Та не воля моя!
Батько, мати не сплять,
На сторожі стоять,
Не пускають саму мене
У садочок гулять.
А хоч пустять, то з ним,
З препоганим старим,
З моїм нелюбом багатим,
З моїм ворогом злим!

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

Полюбилася я,
Одружилася я
З безталанним сиротою
Така доля моя!

Люде гордії, злі
Розрізнили, взяли
Та повезли до прийому
Оддали в москалі!

І московкою я,
Одинокою я
Старіюся в чужій хаті —
Така доля моя!

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

Породила мене мати
У високих у палатах,
Шовком повила.

У золоті, в оксамиті,
Мов та квіточка укрита,
Росла я, росла.

І виросла я на диво:
Кароока, чорнобрива,
Білолиця.

Убогого полюбила,
Мати заміж не пустила,
Осталася я

У високих у палатах
Увесь вік свій дівувати,
Недоля моя.

Як билина при долині,
В самотній самотині
Старіюся я.

На світ божий не дивлюся,
Ні до кого не горнуся...
А матір стару...

Прости мене, моя мати!
Буду тебе проклинати,
Поки не умру.

(Друга половина 1848,
Косарал]

...

Ой я свого чоловіка
В дорогу послала,
А од шинку та до шинку
Стежечку топтала.
Та до куми заходила
Пшона позичати,
Отих дітей годувати
В нетопленій хаті.
І нагодувала,
І спати поклала,
Сама пішла до дядка
Добувати п'ятака,
Та й заночувала.
А із Криму чоловік
Ледве ноги доволік.
Воли поздыхали,
Вози поламались,
З батіжками чумаченьки
Додому вертались.
Увійшов у хату,
Ударивсь об поли:
Лазять діти у запічку
Голодні і голі.
«А де ваша, діти, мати?» -
Сердешний питає.
«Тату! тату! наша мати
У шинку гуляє».

(Друга половина 1848,
Косарал]

...

Ой виострю товариша,
Засуну в халяву
Та піду шукати правди
І тієї слави.
Ой піду я не лугами
І не берегами,
А піду я не шляхами,
А понад шляхами.
Та спитаю в жидовина,
В багатого пана,
У шляхтича поганого
В поганім жупані.
І у ченця, як трапиться,—
Нехай не гуляє,
А святе письмо читає,
Людей поучає.
Щоб брат брата не різали,
Та не окрадали,
Та в москалі вдовиченка
Щоб не оддавали.

[Друга полонина 1848.
Косарал].

...

По улиці вітер віє
Та сніг замітає.
По улиці попідтинню
Вдова шкандибає
Під дзвіницю, сердешная,
Руки простягати
До тих самих, до багатих,
Що сина в солдати
Позаторік заголили.
А думала жити...
Хоч на старість у невістки
В добр-і одпочити.
Не довелось. Виблагала
Тую копійчину...
Та пречистій поставила
Свічечку за сина.

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

Ой сяду я під хатою,
На улицю гляну,
Як-то тії дівчаточка
Без своєї Ганни,
Без моєї Ганнусеньки
У хрещика грають.
І граються невесело,
І не так співають
Дівчаточка. А моєї
Голубки немає.
У свекрухи десь воркує,
Мене виглядає.

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

Закувала зозуленька
В зеленому гаї,
Заплакала дівчинонька —
Дружини немає.
А дівочі молодії
Веселії літа,
Як квіточки за водою,
Пливуть з сього світа.
Якби були батько, мати
Та були б багаті,
Було б кому полюбити,
Було б кому взяти.
А то нема, сиротою
Отак і загину,
Дівуючи в самотині,
Де-небудь під тином.

[Друга половина 1848,
Косарал]

Швачка ¹

Ой не п'ється горілочка,
Не п'ються й меди.
Не будете шинкувати,
Прокляті жиди.
Ой не п'ється теє пиво,
А я буду пить.
Не дам же я вражим ляхам
В Україні жить.
Ходім, батьки-отамани,
У Фастов в неділю
Та надінем вражим ляхам
Кошуленьку ² білу.
Ні, не білу, а червону...
Ходім погуляєм.
Та в пригоді свого батька
Старого згадаєм,
Полковника фастовського ³
Славногo Семена.
Ходім, брати: не згинете,
Хлопці, коло мене.

В Переп'яті ⁴ гайдамаки
Нишком ночували.
До схід сонця у Фастові
Хлоп'ята гуляли.
Прийди з того Межигор'я,
Наш славний Палію,
Подивися, що той Швачка
У Фастові діє!
Добре діє! У Фастові,
У славному місті,
Покотилось ляхів, жидів
Не сто і не двісті.
А тисячі. А майдани
Кров почервонила.
А оранди з костьолами,
Мов свічки, згоріли.
В самім замку невеличку
Церковку святую
Не спалено. Отам Швачка
Співа алілуя.
Хвалить господа, веселий,
І каже сідлати
Коня свого вороного:
Має погуляти
У Бихові ⁶, славному місті,
З Левченком ⁶ укупі,

Потоптати жидівського
Й шляхетського трупу.

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

Он не п'ються пива-меди,
Не п'ється вода,
Прилучилась з чумаченьком
У степу біда.
Заболіла головонька,
Заболів живіт,
Упав чумак коло воза,
Упав та й лежить.
Із Одеси преславної
Завезли чуму.
Покинули товариша,
Горенько йому.
Воли його коло воза
Понуро стоять.
А із степу гайворони
До його летять.
«Ой не клюйте, гайворони,
Чумацького трупу,
Наклювавшись, подохнете
Коло мене вкупі.
Ой полетіть, гайворони,
Мої сизокрилі,
До батечка та скажіте,
Щоб службу служили
Та за мою грішну душу
Псалтир прочитали,
А дівчині молоденькій
Скажіть, щоб не ждала».

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

На улиці невесело,
В хаті батько лає,
А до вдови на досвітки
Мати не пускає.
Що ж мені робити,
Де мені подітись?
Чи то з іншим полюбитись,
Чи то утопитись?
Ой надіну я сережки
І добре намисто,
Та піду я на ярмарок
В неділю на місто.
Скажу йому: «Сватай мене
Або одчепися!..
Бо як мені у матері...
То лучче топиться».

[Друга полонина 1848,
Косарал]

...

У тієї Катерини
Хата на помості,
Із славного Запорожжя
Наїхали гості.
Один Семен Босий,
Другий Іван Голий,
Третій славний вдовиченко
Іван Ярошенко.
«Зїздили ми Польщу
І всю Україну,
А не бачили такої,
Як се Катерина».
Один каже: «Брате,
Якби я багатий,
То оддав би все золото
Оцій Катерині
За одну годину».
Другий каже: «Друже,
Якби я був дужий,
То оддав би я всю силу
За одну годину
Оцій Катерині».
Третій каже: «Діти,
Нема того в світі,
Чого б мені не зробити
Для цієї Катерини
За одну годину».

Катерина задумалась
І третьому каже:
«Єсть у мене брат єдиний
У неволі вражій!
У Криму десь пропадає;
Хто його достане,
То той мені, запорожці,
Дружиною стане».
Разом повставали,
Коней посіддали,
Поїхали визволяти
Катриного брата.
Один утопився
У Дніпровім гирлі,
Другого в Козлові ¹
На кіл посадили.
Третій, Іван Ярошенко,
Славний вдовиченко,
З лютої неволі,
Із Бахчисараю ²,
Брата визволяє.

Заскрипіли рано двері
У великій хаті.

«Вставай, вставай, Катерино,
Брата зустрічати».
Катерина подивилась
Та й заголосила:
«Це не брат мій, це мій милий,
Я тебе дурила...»
«Одурила!..» — І Катрина
Додолу скотилась
Головонька... «Ходім, брате,
З поганої хати».
Поїхали запорожці
Вітер доганяти.
Катерину чорнобриву
В полі поховали,
А славнії запорожці
В степу побратались.

[Друга полонина 1848,
Косарал)

...

Із-за гаю сонце сходить,
За гай і заходить.
По долині увечері
Козак смутний ходить.
Ходить він годину,
Ходить віч і другу.
Не виходить чорнобрива
Із темного лугу,
Не виходить зрадливая...
А з яру та з лісу
З собаками та псарями
Іде пан гульвіса.
Цькують його собаками,
Крутять назад руки
І завдають козакові
Смертельної муки;
У льох його, молодого,
Той пан замикає...
А дівчину покриткою
По світу пускає.

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

Ой пішла я у яр за водою,
Аж там милий гуляє з другою.
А другая тая,
Розлучниця злая,
Багата сусідонька,
Вдова молодая.
А я вчора з нею,
З сією змією,
В полі плоскінь вибирала
Та все й розказала,
Що як мене любить,
Женитися буде,
І до себе злюю суку
Просила в придане.
Йване мій, Іване,
Друже мій коханий,
Побий тебе сила божа
На наглій дорозі.

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

Не так тії вороги,
Як добрії люди —
І окрадуть жалкуючи,
Плачучи осудять,
І попросять тебе в хату.
І будуть вітати,
І питать тебе про тебе,
Щоб потім сміятись,
Щоб з тебе сміятись,
Щоб тебе добити...
Без ворогів можна в світі
Як-небудь прожити.
А ці добрі люде
Найдуть тебе всюди,
І на тім світі, добряги,
Тебе не забудуть.

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

Ой люлі, люлі, моя дитино,
Вдень і вночі.
Підеш, мій сину, по Україні,
Нас кленучи.
Сину мій, сину, не клени тата,
Не пом'яни.
Мене, прокляту, я твоя мати,
Мене клени.
Мене не стане, не йди меж люди,
Іди ти в гай;
Гай не питає й бачить не буде,
Там і гуляй.
Найдеш у гаї тую калину,
То й пригорнись,
Бо я любила, моя дитино,
Її колись.
Як підеш в села, у тії хати,
То не журись.
А як побачиш з дітками матір,
То не дивись.

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

«Он чого ти почорніло,
Зелене поле?»
«Почорніло я од крові
За вольную волю.
Круг містечка Берестечка ¹
На чотири милі
Мене славні запорожці
Своїм трупом вкрили.
Та те мене гайворони
Укрили з півночі...
Клюють очі козацькїї,
А трупу не хочуть.
Почорніло я, зелене,
Та за вашу волю...
Я знов буду зеленіти,
А ви вже ніколи
Не вернетесь на волю,
Будете орати
Мене стиха та, орючи,
Долю проклинати».

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

Туман, туман долиною,
Добре жити з родиною.
А ще лучче за горою
З дружиною молодою.
Ой піду я темним гаєм,
Дружиноньки пошукаю.
«Де ти? Де ти, озовися!
Прийди, серце, пригорнися.
Нумо, серце, лицятися
Та поїдем вінчатися,
Щоб не знали батько й мати,
Де ми будем ночувати».
Одружилась, заховалась,
Бодай була не кохалась.
Легше було б самій жити,
Як з тобою в світі битись.

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

У неділеньку у святую
У досвітнюю годину
У славному-преславному
Місті в Чигирині
Задзвонили в усі дзвони,
З гармати стріляли,
Превелебную громаду
Докупи скликали.
З святими корогвами
Та з пречестними образами
Народ з попами
З усіх церков на гору йде,
Мов та божа пчола гуде.
З монастиря святого
У золоті, аж сяє,
Сам архімандрит ¹ виходжає,
Акафіст читає,
Поклони покладає.
Поважно та тихо
У раннюю пору
На високу гору
Сходилися полковники.
І військо, як море,
З знаменами, з бунчугами
З Лугу виступало,
Та на трубах вигравало,
І на горі разом стало.
Замовкли гармати,
Оніміли дзвони,
І громада покладає
Земніє поклони.
Молебствіє архімандрит
Сам на горі править,
Святого бога просить, хвалить,
Щоб дав їм мудрості дознати,
Гетьмана доброго обрати,
І одногласне, одностайне
Громада вибрала гетьмана —
Преславного Лободу Івана ²,
Лицаря старого,
Брата військового.
У труби затрубили,
У дзвони задзвонили,
Вдарили з гармати,
Знаменами, бунчугами
Гетьмана укрили.
Гетьман старий ридає,
До бога руки знімає,
Три поклони покладає
Великій громаді.
І, мов дзвоном дзвонить,
Говорить:

«Спасибі вам, панове-молодці,
Преславнії запорожці,
За честь, за славу, за повагу,
Що ви мені учинили,
А ще б краще зробили,
Якби замість старого
Та обрали молодого
Завзятого молодця,
Преславного запорожця
Павла Кравченка-Наливайка.³
Я стар чоловік, не здужаю встати,
Буду йому пораду давати,
По-батьківській научати,
Як на ляха стати.
Тепер прелютая година
На нашій славній Україні.
Не мені вас, братця,
На ляха водити.
Не мені тепер, старому,
Булаву носити.
Нехай носить Наливайко
Козакам на славу,
Щоб лякались ворожі ляхи
У своїй Варшаві».
Громада чмелем загула,
У дзвони задзвонили,
Гармата заревла,
І бунчугами вкрили
Преславного запорожця
Павла Кравченка-Наливайка.

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

У перетику¹ ходила
По оріхи,
Мірошника полюбила
Для потіхи.
Мельник меле, шеретує,
Обернеться, поцілує
Для потіхи.
У перетику ходила
По опеньки,
Лимаренка полюбила,
Молоденька.
Лимар кичку² зашиває,
Мене горне, обнімає,
Молоденьку.
У перетику ходила
Я по дрова
Та бондаря полюбила,
Чорноброва.
Бондар відра набиває,
Мене горне, пригортає,
Чорноброву.
Коли хочеш добре знати,
Моя мати,
Кого будеш попереду
Зятем звати,—
Усіх, усіх, моя мамо,
У неділеньку зятями
Будеш звати.

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

У неділеньку та ранесенько,
Ще сонечко не зіходило,
А я, молоденька,
На шлях, на дорогу
Невеселая виходила.
Я виходила за гай на долину,
Щоб не бачила мати,
Мого молодого
Чумака з дороги
Зустрічати.
Ой зустрілась я
За тими лозами
Та з чумацькими возами:
Ідуть його воли,
Воли половії,
Ідуть, ремигають,
А чумаченька мого молодого
Коло воликів немає.
Ой копали йому в степу при дорозі
Та притиками ¹ яму,
Завернули його у тую рогожу
Та й спустили Івана
У ту яму глибокую
На високій могилі.
Ой боже милий! милий, милосердий,
А я так його любила.

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

Не тополю високою
Вітер нагинає,
Дівчинонька одинока
Долю зневажає:
«Бодай тобі, доле,
У морі втопитись,
Що не даєш мені й досі
Ні з ким полюбитись.
Як дівчата цілються,
Як їх обнімають
І що тойді їм діється —
Я й досі не знаю.
І не знатиму. Ой мамо,
Страшно дівувати,
Увесь вік свій дівувати,
Ні з ким не кохатись».

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

Утоптала стежечку
Через яр.
Через гору, серденько,
На базар.
Продавала бублики
Козакам,
Вторговала, серденько,
П'ятака.
Я два шаги, два шаги
Пропила,
За копійку дудника
Найняла.
Заграй мені, дуднику,
На дуду,
Нехай своє лишенько
Забуду.
Отака я дівчина,
Така я!
Сватай мене, серденько,
Вийду я.

[Друга полонина 1848,
Косарал]

...

І широкою долину,
І високою могилу,
І вечернюю годину,
І що снилось-говорилось,
Не забуду я.

Та що з того? Не побрались,
Розійшлися, мов не знались.
А тим часом дорогії
Літа тії молодії
Марне пронеслись.

Помарніли ми обоє —
Я в неволі, ти вдовою,
Не живем, а тільки ходим
Та згадуєм тії годи,
Як жили колись.

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

На вгороді коло броду
Барвінок не сходить.
Чомусь дівчина до броду
По воду не ходить.
На вгороді коло тину
Сохне на тичині
Хміль зелений, не виходить
Дівчина з хатини.
На вгороді коло броду
Верба похилилась.
Зажурилась чорнобрива,
Тяжко зажурилась.
Плаче, плаче та ридає,
Як рибонька б'ється...
А над нею, молодою,
Поганець сміється.

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

Якби мені, мамо, намисто,
То пішла б я завтра на місто,
А на місті, мамо, на місті
Грає, мамо, музика троїста.
А дівчата з парубками
Лицяються. Мамо! Мамо!
Безталанна я!

Ой піду я богу помолюся,
Та піду я у найми наймуся,
Та куплю я, мамо, черевики,
Та найму я троїсті музики.
Нехай люде не здивують,
Як я, мамо, потанцюю.
Доленько моя!

Не дай мені вік дівувати,
Коси мої плести-заплітати,
Бровенята дома зносити,
В самотині віку дожити.
А поки я заробляю,
Чорні брови полиняють.
Безталанна я!

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

«Не хочу я женитися,
Не хочу я братись,
Не хочу я у запічку
Дітей годувати.
Не хочу я, моя мати,
За плугом ходити,
Оксамитові жупани
На ріллі носити.
А піду я одружуся
З моїм вірним другом,
З славним батьком запорозьким
Та з Великим Лугом.
На Хортиці у матері
Буду добре жити,
У оксамиті ходити,
Меди-вина пити».

Пішов козак нерозумний
Слави добувати,
Осталася сиротою
Старенькая мати.
Ой згадала в неділеньку,
Сідаючи їсти:

«Нема мого сина Йвана,
І немає вісти».
Не через два, не три літа,
Не через чотири
Вернувся наш запорожець
Як та хиря, хиря,
Обідраний, облатаний,
Калікою в хату.
Оце тобі Запорожжя
І сердешна мати.
Нема кому привітати,
Ні з ким пожуритись,
Треба було б молодому,
Треба б одружитись.
Минулися молодії
Веселії літа,

Немає з ким остиглого
Серденька нагріти.
Нема кому зустрінути,
Затопити хату,
Нема кому води тії
Каліці подати.

[Друга половина 1848,
Косарал]

Чума

Чума з лопатою ходила,
Та гробовища рила, рила,
Та трупом, трупом начиняла
І с о с в я т и м и не співала,
Чи городом, чи то селом,
Мете собі, як помелом.
Весна. Садочки зацвіли,
Неначе полотном укриті,
Росою божою умиті,
Біліють. Весело землі:
Цвіте, красується цвітами,
Садами темними, лугами.
А люди бідні в селі,
Неначе злякані ягнята,
Позамикалися у хатах
Та й мруть. По улицях воли
Ревуть голодні, на городі
Пасуться коні, не виходить
Ніхто загнать, нагодувать,
Неначе люди тії сплять.
Заснули, добре, знать, заснули,
Святу неділеньку забули,
Бо дзвона вже давно не чуть.
Сумують комини без диму,
А за городами, за тином
Могили чорнії ростуть.
Під хатами поміж садами,
Зашиті в шкуру і в смолі,
Гробокопателі в селі
Волочать трупи ланцюгами
За царину — і засипають
Без домовини; дні минають,
Минають місяці,— село
Навік замовкло, оніміло
І кропивою поросло.
Гробокопателі ходили,
Та й ті під хатами лягли.
Ніхто не вийшов вранці з хати,
Щоб їх, сердешних, поховати,
Під хатами і погнили.
Мов оазис, в чистім полі
Село зеленіє.
Ніхто в його не заходить,
Тільки вітер віє
Та розносить жовте листя
По жовтому полю.
Довго воно зеленіло,
Поки люди з поля
Пожарище не пустили
Та не запалили
Села того зеленого.

Згоріло, зотліло,
Попіл вітром розмахало,
І сліду не стало.
Отаке-то людям горе
Чума виробляла.

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

І знов мені не привезла
Нічого пошта з України...
За грішнії, мабуть, діла
Караюсь я в оцій пустині
Сердитим богом. Не мені
Про теє знать, за що караюсь,
Та й знать не хочеться мені.
А серце плаче, як згадаю
Хоч невеселії случаї
І невеселії ті дні,
Що пронеслися надо мною
В моїй Україні колись...
Колись божились та клялись,
Братались, сестрились зо мною,
Поки, мов хмара, розійшлись
Без сльоз, роси тії святої.
І довелося знов мені
Людей на старості... Ні, ні,
Вони з холери повмирили;
А то б хоч клаптик переслали
Того паперу

.
Ой із журби та із жалю,
Щоб не бачить, як читають
Листи тії, погуляю,
Погуляю понад морем
Та розважу своє горе.
Та Україну згадаю,
Та пісеньку заспіваю.
Люде скажуть, люде зрадять,
А вона мене порадить,
І порадить, і розважить,
І правдоньку мені скаже.

[Друга полонина 1848.
Косарал]

...

В неволі, в самоті немає,
Нема з ким серце поєднать.
То сам собі оце шукаю
Когось-то, з ним щоб розмовлять,
Шукаю бога, а находити
Таке, що цур йому й казать.
От що зробили з мене годи
Та безталання; та ще й те,
Що літечко моє святе
Минуло хмарно, що немає
Ніже єдиного случаю,
Щоб до ладу було згадать.
А душу треба розважать,
Бо їй так хочеться, так просить
Хоч слова тихого. Не чуть,
І мов у полі сніг заносить
Не охолонувший ще труп.

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

«Ой умер старий батько
І старенькая мати,
Та нема кому щирої
Тії радоньки дати.
Що мені на світі,
Сироті, робити?
Чи йти в люде жити,
Чи дома журитись?
Ой піду я в гай зелений,
Посаджу я руту.
Якщо зійде моя рута,
Остануся тута,
Прийде милий в мою хату
Хазяїнувати.
А як же ні, то я піду
Доленьку шукати».
Посходила тая рута,
В гаї зеленіє.
А дівчина-сиротина
У наймах марніє.

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

Не вернувся із походу
Гусарин-москаль.
Чого ж мені його шкода,
Чого його жаль?
Що на йому жупан куций,
Що гусарин чорноусий,
Що Машею звав?
Ні, не того мені шкода;
А марніє моя врода,
Люде не беруть.
А на улиці дівчата
Насміхаються, прокляті,
Гусаркою звать.

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

У Вільні, городі преславнім,
Оце случилось недавно,
Ще був тойді... От, як на те,
Не вбгаю в віршу цього слова...
Тойді здоровий-прездоровий
Зробили з його лазарет 2,
А бакалярів з розігнали
За те, що шапки не ламали
У Острій брамі 4. Дурня знать
По походу. Отже назвать,
Єй-богу, я його не вмію,
Того студента,— що ж нам діять?
То синок був литовської
Гордої графині.
І хороше, і багате,
І одна дитина,
І училось не паничем,
І шапку знімало
В Острій брамі. Добре було,
Та лихо спіткало!
Улюбилось, сердешне,
Було молодее,
У жидівку молодую
Та й думало з нею,
Щоб цього не знала мати,
Звичайне, побратись,
Бо не можна ради дати,
Що то за проклята!
Мов змальована сиділа
До самої ночі
Перед вікном і втирала
Заплакані очі,
Бо й вона таки любила;
І страх як любила!
Та на бульвар виходила
І в школу ходила
Усе з батьком, то й не можна
Було ради дати.
І банкір якийсь із Любська 5
Жидівочку сватав.
Що тут на світі робити?
Хоч іти топитись
До Закрету 6, не хочеться
Без жидівки жити
Студентові. А жид старий
Ніби теє знає,
Дочку свою одиночу
В хаті замикає,
Як іде до лавок вранці,
І найма сторожу,
Стару Рухлю. Ні, небоже,
Рухля не поможе.

Уже де вона на світі
Роман сей читала
З шовковою драбинкою —
І Рухля не знала.
Може, сама догадалась.
Тільки заходилась
Та сплела й собі такую,
І вночі спустилась
До студента на улицу.
І де б утікати,
А вони — звичайне, діти —
Любо ціловатись
Коло воріт заходились.
А жид ізнадвору,
Мов скажений, вибігає
З сокирою! Горе!
Горе тобі, стара мати.
Нема твого сина,
На улиці валяється
Убита дитина,
Убитая жидовином.
Горе тобі, мати.
Жидівочка... де та сила
Взялася в дитяти?
Вихватила ту сокиру
І батькові в груди
Аж по обух вгородила.

Отаке-то чудо
У тім місті преславному,
У тій Вільні сталось.
Дивувались довго люди,
Де вона сховалась,
Жидівочка та гадюча,
Що батька убила.
А вона вночі любенько
В Вілії втопилась,
Бо найшли її в Закреті,
Там і поховали.
А графиня без дитини,
Сердешна, осталась;
Поїхала у Рим, кажуть,
Та десь опинилась,
Та з маркізом якимсь голим,
Кажуть, одружилась.
Може, й брешуть, бо, звичайне,
На те вони люди:
І вдовицю не забудуть,
І тую осудять!

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

Заступила чорна хмара
Та білу хмару.
Виступили з-за Лиману
З турками татари.
Із Полісся шляхта лізе,
А гетьман-попович
Із-за Дніпра напірає —
Дурний Самойлович ¹
З Ромоданом ². Мов та галич,
Вкрили Україну
Та й клюють елико мога...
А ти, Чигирине!
А ти, старий Дорошенку ³,
Запорозький брате!
Нездужаєш чи боїшся
На ворога стати?
«Не боюсь я, отамани,
Та жаль України.—
І заплакав Дорошенко,
Як тая дитина! —
Не розсиплем вражу силу,
Не встану я знову!..
Возьміть мої гетьманські
Клейноди ⁴, панове,
Та однесіть москалеві:
Нехай Москва знає,
Що гетьмана Дорошенка
На світі немає.
А я, брати запорожці,
Возьму собі рясу
Та піду поклони бити
В Межигор до Спаса».
Задзвонили в усі дзвони,
Гармата гримала,
У дві лави задніпрянці
З москалями стали
Аж на мило — меж лавами
Понесли клейноди...
Годі тобі, Петре, пити
Із Тясмйна воду!
Положили ті клейноди
Попенкові в ноги.
Іди, Петре, в Межигор'я
Молитися богу.
Не пустили Дорошенка,
У рясі пізнали,
Закували у кайдани,
В Сосницю ⁵ послали.
А з Сосниці в Ярополче ⁶
Віку доживати.
Отак тобі довелося,
Запорозький брате!..

Виглянуло над Чигрином
Сонце із-за хмари,
Потягли в свої улуси ⁷
З турками татаре.
А ляхи з своїм Чарнецьким ⁸,
З поганим Степаном,
Запалили церкву божу.
І кості Богдана,
Й Тимошеві в Суботіві
Гарненько спалили
Та й пішли собі у Польщу,
Мов добре зробили.
А москалі з Ромоданом
В неділеньку рано
Пішли собі з поповичем
Шляхом Ромоданом. ⁹

Мов орел той приборканий,
Без крил та без волі,
Знеміг славний Дорошенко,
Сидячи в неволі,
Та й умер з нудьги. Остило
Волочить кайдани.
І забули в Україні
Славногo гетьмана.
Тільки ти, святий Ростовський ¹⁰
Згадав у темниці
Свого друга великого
І звелів капицю
Над гетьманом змуровати
І богу молитись
За гетьмана, панахиду
За Петра служити.
І досі ще що рік божий,
Як день той настане,
Ідуть править панахиду
Над нашим гетьманом
В Ярополчі.

[Друга половина 1848,
Косарал]

...

Не додому вночі йдучи
З куминої хати
І не спати лягаючи,
Згадай мене, брате .¹
А як прийде нудьга в гості
Та й на ніч засяде,
Отойді мене, мій друже,
Зови на пораду.
Отойді згадай в пустині,
Далеко над морем,
Свого друга веселого,
Як він горе боре.
Як він, свої думи тії
І серце убоге
Заховавши, ходить собі,
Та молиться богу,
Та згадує Україну
І тебе, мій друже;
Та іноді й пожуриться —
Звичайне, не дуже,
А так тільки. Надворі, бач,
Наступає свято...
Тяжко його, друже-брате,
Самому стрічати
У пустині. Завтра рано
Заревуть дзвіниці
В Україні; завтра рано
До церкви молитись
Підуть люде... Завтра ж рано
Завіє голодний
Звір в пустині і повіє
Ураган холодний.
І занесе піском, снігом
Курінь — мою хату.
Отак мені доведеться
Свято зустрічати!
Що ж діяти? На те й лихо,
Щоб з тим лихом битись.
А ти, друже мій єдиний,
Як мавш журитись,
Прочитай оцю цидулу
І знай, що на світі
Тільки й тяжко, що в пустині
У неволі жити;
Та й там живуть, хоч погано,
Що ж діяти маю?
Треба б вмерти. Так надія,
Брате, не вмирає.

1848, декабря 24,
Косарал

...

Неначе степом чумаки
Уосени верству проходять,
Так і мене минають годи,
А я й байдуже. Книжечки
Мережаю та начиняю
Таки віршами. Розважаю
Дурную голову свою
Та кайдани собі кую
(Як ці добродії дознають).
Та вже ж нехай хоч розіпнуть,
А я без вірші не улежу.
Уже два года промережав
І третій в добрий час почну.

[Перша половина 1849,
Косарал]

Сотник

У Оглаві... ¹ Чи по знаку
Кому цей Оглав білохатий?
Троха лиш! Треба розказати,
Щоб з жалю не зробить сміху.
Од Борисполя недалеко,
А буде так, як Борисполь,
І досі ще стоїть любенько
Рядок на вигоні тополь,
Неначе з Оглава дівчата
Ватагу вийшли виглядати.
Та й стали. Буде вже давно —
Отут, бувало, із-за тину
Вилась квасоля по тичині,
з оболонками ² вікно
В садочок літом одчинялось,
І хата, бачите, була
За тином, сотникова хата.
А сотник був собі багатий,
То в його, знаєте, росло
На божій харчі за дитину
Чись байстря. А може, й так
Узяв собі старий козак
Чию сирітку за дитину
Та й доглядає в затишку,
Як квіточку, чужу дочку.
А сина (сотник був жонатий,
Та жінка вмерла), сина дав
У бурсу в Київ обучатись,
А сам Настусю піджидав,
Таки годованку, щоб з нею
Собі зробитися ріднею;
Не сина з нею поєднать,
А забандюрилось старому
Самому в дурнях побувать.
А щоб не знать було нікому,
То ще й не радився ні з ким,
А тільки сам собі гадає...
А жіночки... лихий їх знає!
Уже сміялися над ним!
Вони цю страву носом чують.

.
Сидить сотник на причілку
Та думку гадає,
А Настуся по садочку
Пташкою лігає.
То посидить коло його,
Руку поцілує,
То усами страшеними
Сивими пустує,—
Ну, звичайне, як дитина
Пестує старого.

А старому не до того,
Іншого якогось,
Гріховного пестування
Старе тіло просить!..
І пальцями старий сотник
Настусині коси,
Мов дві гадини великі,
Докупи сплітає,
То розплете та круг шиї
Тричі обмотає!..
А вона, моя голубка,
Нічого не знає.
Мов кошеня на припічку
З старим котом грає...

Сотник

Та одчепись, божевільна...
Дивись лишень: коси,
Мов русалка, розтріпала...
А чому ти й досі
Ніколи не вплетеш кісники
Оті, що тітка привезла?..

Настуся

Якби пустили на музики,
То я б кісники заплела,
Наділа б жовті черевики,
Червону б юпку одягла,
Заквітчала б барвінком коси...

Сотник

Стривай, стривай, простоволоса!
Дурненька, де б же ти взяла
Того барвінку завітчатись?

Настуся

А коло тину! там такий
Поріс зелений, та хрещатий,
Та синій! Синій-голубий
Зацвів...

Сотник

Не будеш дівувати!

Настуся

А що ж, умру хіба?

Сотник

Ба ні,
А снилось восени мені,
Тойді, як щепи ми щепили,—
Як приймуться... мені приснилось,
Як приймуться, то восени
Ти вийдеш заміж.

Настуся

Схаменись!!
І щепи ваші поламаю...

Сотник

І як барвінок зацвіте...

Настуся

То я й барвінок позриваю.

Сотник

А од весілля не втечеш!

Настуся

Ба ні, втечу, та ще й заплачу!

(Плаче).

Сотник

Дурна ти, Насте, як я бачу,
І посміяться не даси...
Хіба не бачиш, я жартую.
Піди лиш скрипку принеси
Та з лиха гарно потанцюєш,
А я заграю...

Настуся

Добре, тату...

(І веселенька шасть у хату).

Сотник

Ні, трохи треба подождать.
Воно б то так! та от що, брате:
Літа не ждуть! літа летять,
А думка проклята марою
До серця так і приросла...

А ти вже й скрипку принесла?
Яку ж ми вчистимо з тобою?

Настуся

Е, ні! стривайте, цур не грать.
А то не буду й танцювать,
Поки барвінку не нарву
Та не завітчаюсь. Я зараз!

Іде недалечке, рве барвінок, квітчається і співає.
А сотник налагоджує скрипку.

Сотник

Отже одна вже й увірвалась.
Стривай, і другу увірву...

Настуся

(вертається завітчана, співаючи)

«Якби мені крила, крила
Соколинї,
Полетїла б я за милим,
За дружиною.
Полетїла б у дїброву,
У зелений гай,
Полетїла б, чорноброва,
За тихий Дунай».

Тим часом, як вона співає, у садочок входить
молодий хлопець в солом'яному брилі,
в короткому синьому жупанку, в зелених
шароварах, з торбиною за плечима і з нагаєм.

Петро

З тим днем, що сьогодні! Боже помагай!

Настуся

Тату! тату! Петро! Петро! Із Києва прийшов!

Сотник

А, видом вида ти, слихом слихати! Чи по волі, чи
по неволі?

Петро

По волі, тату, та ще й богословом...³

Сотник

Ов!

Настуся

Богословом?! Аж страшно!

Сотник

Дурна, чого ти боїшся!

(Підходить до сина, хрестить його і цілує).

Боже тебе благослови, моя дитино!

Настусю! поведи його в покої та нагодуй, бо він ще,
може, й не обідав.

Петро

Та таки й так.

(Іде в світлицю з Настусею).

С о т н и к *(сам)*

І дарував же мені бог
Таке дитя, такого сина!
І богослов уже. Причина,
Причина мудра.

(Задумується).

Чого?

Чого я думаю? У попи,
А як не схоче, то на Січ,
І там не згине вражий хлопець.
Іти лиш в хату... От ще річ:
Заставить треба богослова,
Щоб дома байдиків не бив,
Щоб він, гуляючи, навчив
Настусю заповідь, щоб знову
Не довелось дяка наймать,
Як для покойної. А знаю,
Без цього вже не повинчає
Отець Хома... Піти сказати,
А то забуду...

(Іде в хату).

Жить би, жить, хвалити бога,
Кохатися в дітях,
Так же ні: самому треба
Себе одурити,
Оженитися старому
На такій дитині!

Схаменися, не женися:
І вона загине,
І сам сивим посмішищем
Будеш в своїй хаті,
Будеш сам оте весілля
Повік проклинати,
Будеш плакати, і нікому
Ті сльози старечі
Буде втерти, не женися!
І гич не до речі!
Дивися: рай кругом тебе,
І діти, як квіти;
За що ж ти їх, молоденькі,
Думаєш убити?
Ні, старий мій чепуриться,
Аж бридко дивиться!
А Настуся з богословом
Заповіді вчиться.
Он дивиться: у садочок
Вийшли погуляти,
Удвох собі походжають,
Мов ті голуб'ята.
А старого нема дома,
То їм своя воля
Награтися. Дивітеся:
Там коло тополі
Стали собі та й дивляться
Одно на другого.
Отак ангели святії
Дивляться на бога,
Як вони одно на друге.
І Петрусь питає:

Петро

Чом же ти оце, Настусю,
Справді не читаєш?

Настуся

А хіба я школяр, чи що? Не хочу, та й годі.

Петро

Хоч одну невеличку заповідь сьогодні вивчи, хоть п'яту.

Настуся

І п'ятої, і шостої, ніякої не хочу.

Петро

То піп і не вінчатиме ніколи, як не вмітимеш!

Настуся

Байдуже, нехай собі не вінчає.

Петро

А зо мною?

Настуся

І з тобою нехай собі... Е, ні, нехай повинчає!..

Петро

Та читай же, а то...

Настуся

А то що ти зробиш?

Петро

Поцілую, ось побачиш!

Настуся

Хоч як хочеш цілуй собі, а я таки не читатиму!

Петро (*цілує її і примовляє*)

Оце тобі раз! оце тобі два!

А сотник виглядає з-за тину
і входить в хату, не давши знаку.

Настуся (*пручається*)

Годі-бо вже, годі! Незабаром батько прийде, треба
справді читать.

Петро

А! тепер і читать!

Сотник (*виходить з хати*)

Діти, годі вже вам учитись! Чи не час обідать?

Петро і Настуся мовчки Ідуть у хату.

Сотник (сам)

Навчилась, нічого сказати!
Оце дитина! Ні, Настусю,
Я коло тебе заходжуся
Тепер, лебедонько, не так!
Поки сто раз не поцілує,
Й читати не хоче! А бурсак!
Собачий сину, знаєш смак.
Ось я тебе попомуштрую
Не так, як в бурсі!.. Помелом!
Щоб духу в хаті не було!
Великий світ наш, не загинеш!
Дивися, пся його личина!
Оце-то так, що богослов!
У батька краде! Добре, свату!
Які-то стали люде злі!..
А що-то діється у хаті?
Там знову, знать, мої малі
Читають... Треба розігнати.

Отакі батьки на світі,
Нащо вони дітям?
На наругу перед богом.
А шануйте, чтіте,
Поважайте його, діти,
Бо то батько сивий!
Батько мудрий! Добре отим
Сиротам щасливим,
Що не мають отих батьків,
То й не согрішають.

Настуся (*вибігає заплакана з хати*)

Не дає і пообідать,
В Київ проганяв.
А боже мій милостивий,
Що мені робити?
Помандрую! (*Дивиться в хату*).
Замірився!
Ух! який сердитий!
Та не вдарить... А я таки
У Київ з Петрусем
Помандрую, хоч що хочеш!
Я не побоюся,
Серед ночі помандрую...
А відьма злякає?!
Ні, не зляка. (*Загляда знову*).
Сердешненький!
Книжечки складає
У торбину і бриль бере.
Прощай, моє любе,
Моє серце!.. Увечері?..
За царину?.. Буду!

Ранше буду! Ось на, лови!

(Кидає через тин цвіток).

Чуєш! дожидайся ж!

Виходить сотник. Настуся співає.

«Не ходи, не нуди, не залицяйся,
Не сватай, не піду, не сподівайся».

Сотник

А їй байдуже! мов не знає!
Неначе та сорока скаче.
Настусю! Чом же ти не плачеш?
Адже ж Петруся вже немає.

Настуся

Дивітеся, яка печаль!
То й плачте, коли жаль...

Сотник

Мені байдуже.

Настуся

А мені
Ще байдужіше,— він не мій.
А я вже заповіді знаю
Усі до одної!

Сотник

Усі?

Настуся

Нехай хоч зараз сповідає
Отець Хома ваш голосний!

Сотник

А повинчаємось в неділю?

Настуся

Авжеж! Так ми ще не говіли;
Як одговіємось — тойді.

Сотник *(цілує її)*

Моя голубко сизокрила!
Моя ти ягідко!.. *(Танцює і приговорює).*
«У горох
Вчотирьох
Уночі ходила.
Уночі
Ходячи,
Намисто згубила».

Настуся

Та годі вам уже з тим намистом. Ішли б швидше
до отця Хоми та порадилися, от що!

Сотник

Правда, правда, моя квіточко! Побіжу ж я швиденько,
а ти тут, моя любко, погуляй собі тихенько та
заквітчайся. Та не жди мене, бо бути має, що я
остануся і на вечеряю.

(Цілує її і йде).

Настуся

Добре, добре, не ждатиму.

Не ждатиму, не ждатиму,
У свитину вдягатимусь.
У намисто уберуся,
Доганятиму Петруся.

Обнімемось, поцілуємось, поберемося за рученьки
та й підем удвох собі аж у Київ. Треба заквітчатися,
може, в останній раз, бо він казав, що у Броварях
і повінчаємося.

(Квітчається і співає).

«Ой піду я не берегом-лугом,
Зустрінуся з несудженим другом.
Здоров, здоров, несуджений друже!
Любилися, та не побралися,
Тільки жалю серцю набралися».

Оце нагадала яку! Цур їй, яка погана! Побіжу лиш
швидше. Оставайтесь здорові, мої високії тополі і
хрещатий мій барвіночку.

(Виходить).

Іде додому уночі
П'янений сотник, а йдучи
Собі, веселий, розмовляє:
«Нехай і наших люде знають!
Нехай і сивий, і горбатий,
А ми!.. хе! хе! а ми жонаті!
А ми!..» Насилу вліз у хату
Та й ліг собі тихенько спати,
Щоб Настю, бачте, не збудить
Та сорома не наробить.
Уже й Достойно' оддзвонили, ⁴
Уже додому люде йдуть,—
Не йде Настусенька, не чуть.
Насилу сотника збудили
Та розказали: так і так!
Перехрестився неборак,
Коня найкращого сідлає
І скаче в Київ. В Броварях
Уже повінчана гуляє
Його Настуся молода!
Вернувся сотник мій додому,
Три дні, три ночі не вставав,
Нікому й слова не сказав
І не пожалувавсь нікому.
.....
.....
Турбується, заробляє,
А того не знає,
Що на старість одуріє
І все занегаїть.
Отак тепер і з сотником
З дурним моїм сталось:
Розігнав дітей по світу,
А добро осталось,
Немає з ким поділити.
Довелось самому
Розкидати, розточити,
І добра нікому
Не зробити ні на шеляг,
І притчею стати
Добрим людам, і охати
У холодній хаті
Під кожухом, і нікому
Хату затопити
І вимести... по смітнику
Ходити, нудити,
Поки пугач над стріхою
В вікно не завіє,
А наймичка холодного
Труп не накриє
Кожушиною старою,
А ключ од комори
Із-за пояса украде...

Отаке-то горе
Із сотником оце сталось.
Не минуло году,
Як Настусеньки не стало,
А вже на городі
Не осталося нічого,
Свині та телята
Уже бродять... А барвінок!
Барвінок хрещатий!
Притоптаний, коло тину
Засихає, в'яне!
А сам сотник у кожусі,
Одутлий, поганий,
Коло клуні походжає.
І стоги не вкриті,
І покої не мазані,
І сволок не митий,
І челяді нема дома,
Й худоби немає,
А наймичка задрипана,
Та й та помикає
Старим паном... Так і треба:
Не розганяй діток,
Сивий дурню! Недовго жив
На свій заробіток
П'яний сотник. Ще минуло
Літо коло світа,
А восени на улиці
Сотника убито!
А може, вмер неборака,
Од шинкарки йдучи?
Байдуже кому питати.
Забрали й онучі
Добрі люди, а самого
Гарно поховали
У леваді. І хрестика
Над ним не вкопали.
Аж жаль його: був багатий,
І рідня, і діти
Єсть у його, а нікому
Хрест постановити.
Умер сотник, і покої
Згнили, повалились,
Все пропало, погинуло.
Тільки і остались,
Що тополі на вигоні —
Стоять, мов дівчата
Вийшли з Оглава ватагу
З поля виглядати.

[Перша половина 1849,
Косарал]

...

За сонцем хмаронька пливе,
Червоні поли розстилає
І сонце спатоньки зове
У синє море: покриває
Рожевою пеленою,
Мов мати дитину.
Очам любо. Годиночку,
Малую годину
Ніби серце одпочине,
З богом заговорить...
А туман, неначе ворог,
Закриває море
І хмароньку рожевую,
І тьму за собою
Розстилає туман сивий,
І тьмою німою
Оповіє тобі душу,
Й не знаєш, де дітись,
І ждеш ного, того світу,
Мов матері діти.

[Перша половина 1849,
Косарал]

...

Як маю я журитися,
Докучати людям,
Піду собі світ за очі —
Що буде, те й буде.
Найду долю — одружуся,
Не найду — втоплюся,
Та не продамся нікому,
В найми не наймуся.
Пішов же я світ за очі,
Доля заховалась;
А воленьку люде добрі
І не торговали,
А без торгу закинули
В далеку неволю...
Щоб не росло таке зілля
На нашому полію.

[Перша половина 1849,
Косарал]

...

Нащо мені женитися?
Нащо мені братись?
Будуть з мене, молодого,
Козаки сміятись.
Оженився, вони скажуть,
Голодний і голий,
Занапастив, нерозумний,
Молодую волю.
Воно й правда. Що ж діяти?
Навчіть мене, люде,
Іти хіба до вас в найми?
Чи до ладу буде?
Ні, не буду чужі воли
Пасти, заганяти;
Не буду я в чужій хаті
Тещу поважати.
А буду я красоватись
В голубім жупані
На конику вороному
Перед козаками.
Найду собі чорнобривку
В степу при долині —
Високою могилоньку
На тій Україні.
На весілля товариство
Вийде погуляти
Та винесе самопали,
Викотить гармату.
Як понесуть товариша
В нову світлицю,
Загомонять самопали,
Гукнуть гаківниці.
Як положать отамана
В новій хаті спати,
Заголосить, як та мати,
Голосна гармата.
Гукатиме, кричатиме
Не одну годину.
І рознесе ту славу
По всій Україні.

[Перша половина 1849,
Косарал]

...

Ой крикнули сірії гуси
В яру на ставу;
Стала слава на все село
Про тую вдову.
.Не так слава, не так слава,
Як той поговір,
Що заїздив козак з Січі
До вдови на двір.
«Вечеряли у світлиці,
Мед-вино пили
І в кімнаті на кроваті
Спочити лягли».
Не минула слава тая,
Немарне пішла:
Удовиця у М'ясниці
Сина привела.
Вигодувала малого,
До школи дала.
А із школи його взявши,
Коня купила,
А коня йому купивши,
Сідельце сама
Самим шовком вишивала,
Златом окула,
Одягла його в червоний
В жупан дорогий,
Посадила на коника...
«Гляньте, вороги!
Подивітесь!» Та й повела
Коня вздовж села.
Та й привела до обозу;
В військо оддала...
А сама на прощу в Київ,
В черниці пішла.

[Перша полонина 1849,
Косарал]

...

«Якби тобі довелося
В нас попанувати,
То знав би ти, пане-брате,
Як їх називати,
Отих твоїх безталанних
Дівчаток накритих.
А то верзе бісизна-що
Та й думає: «Ми-то!
Ми-то людям покажемо
Оцих безталанних
Та навчимо шануватись
Паничів поганих!»
Шкода й праці! Поки села,
Поки пани в селах,
Будуть собі тинятися
Покритки веселі
По шиночках з москалями,
І не турбуйсь, брате».
«Добре,— кажу.— А все-таки
Невеличку нате,
Оцю одну, останнюю.
Слухайте ж, панята.

Дівчата на луці гребли,
А парубки копиці клали,
Та, знай, на сонце позирали,
Та нісенітницю верзли.
Звичайне, хлопці. А дівчата,
Мов ті сороки, цокотали
Та до криниці учащали
У яр погуляти.
Найкращая з всього села
Давненько вже у яр пішла,
Узявши глечик; та й немає,
А лановий і не шукає,
Мов і не бачить. Не новий
Оцей лукавий лановий.
Стара собака, та ще й бита.
У балці стало щось кричать,
Побігли хлопці рятовать.
Аж там панич несамовитий,
Недоліток, таке творить,
Сердешну дівчину мордує.
Сердешна дівчина кричить.
Прибігли хлопці, не рятують —
Бояться пана. А один,
Щонаймолодший, озирнувшись,
Та вилами пана
І просадив, мов ту жабу.
Застогнав поганець
Та й опрігся. Порадилися,
Дали в город знати;

Суд наїхав, подивились,
Попились завзято
Судовики. Закували
Хлопця молодого
Та в тюрму захвасували...
Та й більше нічого.

На верстовім шляху в полі
Корчма під вербою
Стоїть собі в холодочку,
А попід корчмою
Сидять в путах арестанти.
Трохи одпочити
Позволено бідолагам
Та води напитись.
Сидять собі, розмовляють,
А дехто й куняв.
А з-за гори поїжджане
На шлях виїжджають,
Аж три тройки. І, звичайне,
Коло корчми стали —
Дати коням одпочити,
Та й дружки пристали
Співаючи. Отож стали,
Молодая встала,
Взяла квартиру оковити
Та й почастивала
Сердешного невольника
І його сторожу.
Коли дивиться, погляне...
Боже! милий боже!
Меж невольниками в путах
Той самий єдиний
Її месник безталанний —
Несе з України
Аж у Сибір ланцюг-пута...
А ти будеш тут
У розкоші і не будеш
Ні знати, ні чути
Його плачу всьодневного...
Не почастивала
Свого месника святого
І не привітала,
Тільки глянула на його...
Та й більше нічого.

Попереду поїжджане
Рушили в дорогу,
А за ними й невольники
Побрязкали путом
Понад шляхом. І нікого
Не видно, не чути
Коло корчми, одна собі
Поки що осталась

З шинкаркою; кругом неї
Димом розстилалась
В полі курява.
І смерклось.
І вік не великий,
Не тільки день. На хуторі
Танці та музики —
Аж до півночі. Придане
Постіль пішли слати
У комору, а молода
Вийшла мовчки з хати,
Та й пропала. Скрізь шукали,
До світу шукали,
Та не найшли. Де ж поділась?
Де? Помандрувала
За невольником убогим
У Сибір... Та й годі.

[Перша половина 1849,
Косарал]

...

Заросли шляхи тернами
На тую країну,
Мабуть, я її навіки,
Навіки покинув.
Мабуть, мені не вернутись
Ніколи додому?
Мабуть, мені доведеться
Читати самому
Оці думи? Боже милий!
Тяжко мені жити!
Маю серце широкее —
Ні з ким поділити!
Не дав єси мені долі,
Молодої долі!
Не давав єси ніколи,
Ніколи! ніколи!
Не дав серця молодого
З тим серцем дівочим
Поєднати! Минулися
Мої дні і ночі
Без радості, молодії!
Так собі минули
На чужині. Не найшлося
З ким серцем ділитись,
А тепер не маю навіть
З ким поговорити!
Тяжко мені, боже милий,
Носити самому
Оці думи. І не ділить
Ні з ким,— і нікому
Не сказати святого слова,
І душу убогу
Не радовать, і не корить
Чоловіка злого,
І умерти!.. О господи!
Дай мені хоч глянуть
На народ отой убитий,
На тую Україну!

[Перша половина 1849,
Косарал]

...

Зацвіла в долині
Червона калина,
Ніби засміялась
Дівчина-дитина.
Любо, любо стало,
Пташечка зраділа
І защебетала.
Почула дівчина
І в білій свитині
З біленької хати
Вийшла погуляти
У гай на долину.
І вийшов до неї
З зеленого гаю
Козак молоденький;
Цілує, вітає,
І йдуть по долині,
І йдучи співають.
Як діточок двоє,
Під тую калину
Прийшли, посідали
І поцілувались.
Якого ж ми раю
У бога благаєм?
Ран у серце лізе,
А ми в церкву лізем,
Заплющивши очі,—
Такого не хочем.
Сказав би я правду,
Та що з неї буде?
Самому завадить,
А попам та людям
Однаково буде.

[Перша половина 1849,
Косарал]

...

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.
Буває, іноді дивлюся,
Дивуюсь дивом, і печаль
Охватить душу; стане жаль
Мені її, і зажурюся,
І перед нею помолюся,
Мов перед образом святим
Тієї матері святої,
Що в мир наш бога принесла...

Тепер їй любо, любо жити.
Вона серед ночі встає,
І стереже добро своє,
І дожидає того світу,
Щоб знов на його надивитись,
Наговоритись. «Це моє!
Моє!» — І дивиться на його,
І молиться за його богу,
І йде на улицю гулять
Гордіше самої цариці,
Щоб людям, бачте, показати
Своє добро. «А подивіться!
Моє найкраще над всіми!»
І ненароком інший гляне.
Весела, рада, боже мій!
Несе додому свого Йвана.
І їй здається, все село
Весь день дивилося на його,
Що тільки й дива там було,
А більше не було нічого.
Щасливая!..

Літа минають.
Потроху діти виростають,
І вирости, і розійшлись
На заробітки, в москалі.
І ти осталася, небого.
І не осталося нікого
З тобою дома. Наготи
Старої нічим одягти
І витопить зимою хату.
А ти не здужаєш і встати,
Щоб хоч огонь той розвести.
В холодній молишся оселі
За їх, за діточок.
А ти,
Великомученице? Села
Минаєш, плачучи, вночі.
І, полем, степом ідучи,

Свого ти сина закриваєш.
Бо й пташка іноді пізнає
І защебече: «Он байстря
Несе покритка на базар».

Безталанная! де ділась
Краса твоя тая,
Що всі люде дивувались?
Пропала, немає!
Все забрала дитиночка
І вигнала з хати,
І вийшла ти за царину,
З хреста ніби знята.
Старці тебе цураються,
Мов тії прокази.
А воно таке маленьке,
Воно ще й не лазить.
І коли-то воно буде
Гратись і промовить
Слово мамо. Великеє,
Найкращеє слово!
Ти зрадієш; і розкажеш
Дитині правдиво
Про панича лукавого,
І будеш щаслива.
Та недовго. Бо не дійде
До зросту дитина,
Піде собі сліпця водить,
А тебе покине
Калікою на розпутті,
Щоб собак дражнила,
Та ще й вилає. За те, бач,
Що на світ родила.
І за те ще, що так тяжко
Дитину любила.
І любитимеш, небого,
Поки не загинеш
Межи псами, на морозі,
Де-небудь під тином.

[Перша половина 1849,
Косарал]

...

На Великдень, на соломі
Против сонця, діти
Грались собі крашанками
Та й стали хвалитись
Обновами. Тому к святкам
З лиштвою пошили
Сорочечку. А тій стьожку,
Тій стрічку купили.
Кому шапочку смушеву,
Чобітки шкапові,
Кому свитку. Одна тільки
Сидить без обнови
Сиріточка, рученята
Сховавши в рукава.
— Мені мати купувала.
— Мені батько справив.
— А мені хрещена мати
Лиштву вишивала.
— А я в попа обідала,—
Сирітка сказала.

[Перша половина 1849,
Косарал]

...

Було, роблю що, чи гуляю,
Чи богу молюся,
Усе думаю про його
І чогось боюся.
Дурна була, молодая,—
Я все виглядала,
Чи не шле за рушниками...
І не сподівалась,
Що він мене, дурну, дурить.
А серце боліло,
Ніби знало, що так буде,
Сказати не вміло.
А якби було сказало,
То я б не любила,
Може, була б до криниці
У гай не ходила,
А то вранці і ввечері
Ходила, гуляла...
Доходилась — осталася,
Навіки осталась
Дівувати. Тяжко мені
У матері в хаті
Старітись. А свої
Вже хати не мати!
А ще й досі, чи роблю що,
Чи то так гуляю,
Усе думаю про його,
І сама не знаю,
Чого думаю! Чого я
У той гай ходила?
І за що його так довго,
Так тяжко любила!

[Перша половина 1849,
Косарал]

...

Буває, іноді старий
Не знає сам, чого зрадіє,
Неначе стане молодий,
І заспіває... як уміє.
І стане ясно перед ним
Надія ангелом святим,
І зоря, молодість його,
Витає весело над ним.
Що ж се зробилося з старим,
Чого зрадів оце? Того,
Що, бачите, старий подумав
Добро якесь комусь зробить.
А що ж, як зробить? Добре жить
Тому, чия душа і дума
Добро навчилася любити!
Не раз такому любо стане,
Не раз барвінком зацвіте.
Отак, буває, в темну яму
Святеє сонечко загляне,
І в темній ямі, як на те,
Зелена травка поросте.

[Перша половина 1849,
Косарал]

...

Хіба самому написати
Таке послання до себе
Та все дочиста розказати,
Усе, що треба, що й не треба.
А то не діждешся його,
Того писання святого,
Святої правди ні од кого,
Та й ждати не маю од кого,
Бо вже б, здавалося, пора:
Либонь, уже десяте літо,
Як людям дав я «Кобзаря»,¹
А їм неначе рот зашито,
Ніхто й не гавкне, не лайне,
Неначе й не було мене.
Не похвали собі, громадо! —
Без неї, може, обійдусь,—
А ради жду собі, поради!
Та, мабуть, в яму перейду
Із москалів, а не діждусь!
Мені, було, аж серце мліло,—
Мій боже милий! як хотілось,
Щоб хто-небудь мені сказав
Хоч слово мудре; щоб я знав,
Для кого я пишу? для чого?
За що я Україну люблю?
Чи варт вона огня святого?..
Бо хоч зостаріюсь з того,
А ще не знаю, що роблю.
Пишу собі, щоб не міняти
Часа святого так на так,
Та іноді старий козак
Верзеться грішному, усатий,
З своєю волею мені
На чорнім вороні-коні!
А більш нічого я не знаю,
Хоч я за це і пропадаю
Тепер в далекій стороні.
Чи доля так оце зробила?
Чи мати богу не молилась,
Як понесла мене? Що я —
Неначе люта змія
Розтоптана в степу здихає,
Захода сонця дожидає.
Отак-то я тепер терплю
Та смерть із степу виглядаю,
А за що, ей-богу, не знаю!
А все-таки її люблю,
Мою Україну широку,
Хоч я по їй і самотній
(Бо, бачте, пари не найшов)
Аж до погібелі дійшов.

Нічого, друже, не журися!
В дулевину² себе закуй,
Гарненько богу помолися,
А на громаду хоч наплюй!
Вона — капуста головата.
А втім, як знаєш, пане-брате,
Не дурень, сам собі міркуй.

[Перша половина 1849,
Косарал]

...

Дурні та гордії ми люди
На всіх шляхах, по всій усяді,
А хвалимось, що ось-то ми
І над землею, і водою
І од палат та до тюрми
Усе царі, а над собою
Аж деспоти — такі царі,
І на престолах і в неволі.
І все то те по добрій волі,
По волі розуму горить,
Як той маяк у синім морі,
Чи те... в житейським. Само так
У нас у косяній коморі
Горить розумний той маяк,
А ми оливи наливаєм
Та байдуже собі співаєм —
Чи то в годину, чи в напасть.

Орли, орли ви сизокрили,
Поки вам лихо не приснилось,
Хоч невеличке, хоч на час!
А там — під лавою в шиночку
Сховаєтесь у холодочку.
Огонь небесний той погас,
І в тую косяну комору
Полізли свині із надвору,
Мов у калюжу, та й сопуть.
І добре роблять, що кують
На руки добрії кайдани
Та чарки в руки не дають
Або ножа, а то б зарані
Гарненько з лиха б напились,
А потім з жалю заридали
Та батька, матір прокляли
І тих, що до хреста держали.
А потім ніж — і потекла
Свиняча кров, як та смола,
З печінок ваших поросячих.
А потім...

[Перша половина 1849,
Косарал]

...

І золотої й дорогої
Мені, щоб знали ни, не жаль
Моєї долі молодої:
А іноді така печаль
Оступить душу, аж заплачу.
А ще до того, як побачу
Малого хлопчика в селі.
Мов одірвалось од гіллі,
Одно-однісіньке під тинном
Сидить собі в старій ряднині.
Мені здається, що се я,
Що це ж та молодість моя.
Мені здається, що ніколи
Воно не бачитиме волі,
Святої воленьки. Що так
Даремне, марне пролетять
Його найкращії літа,
Що він не знатиме, де дітись
На сім широкім вольнім світі,
І піде в найми, і колись,
Щоб він не плакав, не журивсь,
Щоб він де-небудь прихиливсь,
То оддадуть у москалі.

[Перша половина 1849,
Косарал]

...

Ми вкупочці колись росли , ¹
Маленькими собі любились,
А матері на нас дивились
Та говорили, що колись
Одружимо їх. Не вгадали.
Старі зарані повмирали ²,
А ми малими розійшлись
Та вже й не сходились ніколи.
Мене по волі і неволі
Носило всюди. Принесло
На старість ледве і додому.
Веселеє колись село
Чомусь тепер мені, старому,
Здавалось темним і німим,
Таким, як я тепер, старим.
І бачиться, в селі убогім
(Мені так бачиться) нічого
Не виросло і не згнило,
Таке собі, як і було.
І яр, і поле, і тополі,
І над криницею верба,
Нагнулася, як та журба
Далеко в самотній неволі.
Ставок, гребелька, і вітряк
З-за гаю крилами махає.
І дуб зелений, мов козак
Із гаю вийшов та й гуляє
Попід горою; по горі
Садочок темний, а в садочку
Лежать собі у холодочку,
Мов у раю, мої старі.
Хрести дубові посхилялись,
Слова дощем позамивались...
І не дощем, і не слова
Гладесенько Сатурн ³ стирає...
Нехай з святими спочивають
Мої старі... «Чи жива
Ота Оксаночка?» — питаю
У брата тихо я. «Яка?»
«Ота маленька, кучерява,
Що з нами гралася колись.
Чого ж ти, брате, зажурився?»
«Я не журюсь. Помандрувала
Ота Оксаночка в поход
За москалями та й пропала.
Вернулася, правда, через год,
Та що з того. З байстрам вернулася.
Острижена. Було, вночі
Сидить під тином, мов зозуля,
Та кукає; або кричить,
Або тихесенько співає
Та ніби коси розплітає.

А потім знов кудись пішла,
Ніхто не знає, де поділась,
Занапастилась, одурила.
А що за дівчина була,
Так так що краля! і не вбога,
Та талану господь не дав...»
А може, й дав, та хтось украв,
І одурив святого бога.

[Перша половина 1849,
Косарал]

...

Готово! Парус розпустили,
Посунули по синій хвилі
Помеж кугою ¹ в Сирдар'ю
Байдару ² та баркас ³ чималий.
Прощай, убогий Косарале ⁴.
Нудьгу залятую мою
Ти розважав-таки два літа.
Спасибі, друже; похвались,
Що люде і тебе знайшли
І знали, що з тебе зробити.
Прощай же, друже! Ні хвали,
Ані ганьби я не сплітаю
Твоїй пустині; в іншій краю,
Не знаю, може, й нагадаю
Нудьгу колишнюю колись!

[Друга половина 1849,
Косарал]

...

Ми восени таки похожі
Хоч капельку на образ божий,
Звичайне, що не всі, а так,
Хоч деякі.
Крутий байрак,
Неначе циган чорний, голий,
В діброві вбитий або спить.
А по долині, по роздоллі
Із степу перекотиполе
Рудим ягняточком біжить
До річечки собі напитись.
А річечка його взяла
Та в Дніпр широкий понесла,
А Дніпр у море, на край світа
Билину море покотило
Та й кинуло на чужині.
І жаль тобі її стане,
Малої билини.
Підеш собі, зажурившись,
Гаєм по долині;
Гай шепоче, гнуться лози
В яру при дорозі,
Думи душу осідають,
І капають сльози.
І хочеться сповідатись,
Серце розповити,
І хочеться... Боже милий!
Як хочеться жити,
І любити твою правду,
І весь світ обняти!

Благо тобі, друже-брате,
Як є в тебе хата.
Благо тобі, як у хаті
Є з ким розмовляти.
Хоч дитина немовляща,
І воно вгадав
Твої думи веселії...
Сам бог розмовляє
Непорочними устами.

А тобі, мій одинокий,
Мій друже єдиний,
Горе тобі на чужині
Та на самотині.

Хто з тобою заговорить,
Привітає, гляне?..
Кругом тебе простяглася
Трупом бездиханним
Помарнілая пустиня,
Кинута богом.

[Друга половина 1849,
Косарал]

...

Лічу в неволі дні і ночі,
І лік забуваю.
О господи, як то тяжко
Тії дні минають.
А літа пливуть меж ними,
Пливуть собі стиха,
Забирають за собою
І добро і лихо!
Забирають, не вертають
Ніколи нічого!
І не благай, бо пропаде
Молитва за богом.
І четвертий рік минає
Тихенько, поволі,
І четверту починаю
Книжечку в неволі
Мережати,— змережаю
Кров'ю та сльозами
Моє горе на чужині,
Бо горе словами
Не розкажеться нікому
Ніколи, ніколи,
Нігде на світі! Нема слов
В далекій неволі!
Немає слов, немає сльоз,
Немає нічого.
Нема навіть кругом тебе
Великого бога!
Нема на що подивитись,
З ким поговорити.
Жить не хочеться на світі,
А сам мусиш жити.
Мушу, мушу, а для чого?
Щоб не губить душу?
Не варт вона того жалю...
Ось для чого мушу
Жить на світі, волочити
В неволі кайдани!
Може, ще я подивлюся
На мою Україну...
Може, ще я поділюся
Словами-сльозами
З дібровами зеленими!
З темними лугами!
Бо немає в мене роду
На всій Україні,
Та все-таки не ті люде,
Що на цій чужині!
Гуляв би я понад Дніпром
По веселих селах
Та співав би свої думи,
Тихі, невеселі.

Дай дожити, подивитись,
О боже мій милий!
На лани тії зелені
І тії могили!
А не даси, то донеси
На мою країну
Мої сльози; бо я, боже!
Я за неї гину!
Може, мені на чужині
Лежать легше буде,
Як іноді в Україні
Згадувати будуть!
Донеси ж, мій боже милий!
Або хоч надію
Пошли в душу... бо нічого,
Нічого не вдію
Убогою головою,
Бо серце холоне,
Як подумаю, що, може,
Мене похоронять
На чужині,— і ці думи
Зо мною сховають!..
І мене на Україні
Ніхто не згадає!

А може, тихо за літами
Мої мережані сльозами
І долетять коли-небудь
На Україну... і падуть,
Неначе роси над землею,
На щире серце молодеє
Сльозами тихо упадуть!
І покиває головою,
І буде плакати зо мною,
І, може, господи, мене
В своїй молитві пом'яне!

Нехай як буде, так і буде.
Чи то плисти, чи то брести,
Хоч доведеться розп'ястись!
А я таки мережать буду
Тихенько білії листи.

[Перша половина 1850,
Оренбург]

...

Лічу в ненолі дні і ночі,
І лік забуваю.
О господи, як то тяжко
Тії дні минають.
А літа пливуть за ними,
Пливуть собі стиха,
Забирають за собою
І добро і лихо.
Забирають, не вертають
Ніколи нічого,
І не благай, бо пропаде
Молитва за богом.

Каламутними болотами,
Меж бур'янами, за годами
Три года сумно протекли.
Багато дечого взяли
З моєї темної комори
І в море нишком однесли.
І нишком проковтнуло море
Моє не злато-серебро,
Мої літа, моє добро,
Мою нудьгу, мої печалі,
Тії незримі скрижалі,
Незримим писані пером.
Нехай гнилими болотами
Течуть собі меж бур'янами
Літа невольничі. А я!
Такая заповідь моя!
Посиджу трошки, погуляю,
На степ, на море подивлюсь,
Згадаю дещо, заспіваю
Та й знов мережать заходжусь
Дрібненько книжечку. Рушаю.

[Перша половина 1850, Оренбург
1858, Петербург]

...

Ми заспівали, розійшлись,
Без сльоз і без розмови,
Чи зійдемося ж знову?
Чи заспіваємо коли?
А може, й те... Та де? Якими?
І заспіваємо яку?
Не тут і, певне, не такими!
І заспіваєм не таку!
І тут невесело співали,
Бо й тут невесело було,
Та все-таки якимось жилось,
Принаймні вкупі сумували,
Згадавши той веселий край,
І Дніпр той дужий, крутогорий,
І молодеє теє горе!..
І молодий той грішний рай!

[Перша половина 1850,
Оренбург]

...

Не молилася за мене,
Поклони не клала
Моя мати; а так собі
Мене повивала,
Співаючи: «Нехай росте
Та здорове буде!»
І виріс я, хвалить бога,
Та не виліз в люде.
Лучче було б не родити
Або утопити,
Як мав би я у неволі
Господа гнівити.

А я так мало, небагато
Благав у бога. Тільки хату,
Одну хатиночку в гаю,
Та дві тополі коло неї,
Та безталанну мою,
Мою Оксаночку? щоб з нею
Удвох дивитися з гори
На Дніпр широкий, на яри,
Та на лани золотополі,
Та на високі могили;
Дивитись, думати, гадать:
Коли-то їх понасіпали?
Кого там люде поховали?
І вдвох тихенько заспівать
Ту думу сумную, днедавну,
Про лицаря того гетьмана,¹
Що на огні ляхи спекли.
А потім би з гори зійшли;
Понад Дніпром у темнім гаї
Гуляли б, поки не смеркає,
Поки мир божий не засне,
Поки з вечерньою зорьєю
Не зійде місяць над горою,
Туман на лан не прожене.
Ми б подивились, помолились
І, розмовляючи, пішли б
Вечеряти в свою хатину.

Даєш ти, господи єдиний,
Сади панам в твоїм раю,
Даєш високі палати.
Пани ж неситі, пузаті
На рай твій, господи, плюють
І нам дивитись не дають
З убогої малої хати.

Я тільки хаточку в тім раї
Благав, і досі ще благаю,
Щоб хоч умерти на Дніпрі,

Хоч на малесенькій горі.

[Перша половина 1850,
Оренбург]

Петрусь

Поема

Були на хуторі пани,
І пан і пані небагаті.
І дочечка у їх росла,
Уже чимала піднялась;

І генерал її посватав,
Бо страх хорошая була,
А генерал був страх багатий,
От і талан господь послав
На вбогий хутір, ублагали
Царя небесного! Взяли
її гарненько одягли
Та у неділю й повінчали,
І генеральшею назвали,
І цугом в Київ повезли. ¹
Було на хуторі погане
Мале байстря, свиней пасло,
Петрусем звалось; на придане
Воно за панною пішло
У генеральськеє село
Свиней же пасти, безталанне.

За балом бал у генерала,
За генеральшею чимала
Орда панів і паничів;
І генеральша уночі
Тихенько плакати собі стала.
«Занапастила мене мати,
Зов'яне марне у палатах
Краса і молодість моя».
«Ти, душко, плачеш?» — «Хто се, я?
Ні, я не плачу...» — «Знаєш, Маню,
У городі тепер армяни,
Купи собі, мамуню, шаль».
«Мені не треба тії шалі».
«Не завдавай же серцю жалю!
Купи, голубко! Не печаль
Мого ти серця! А весною
В Париж поїдемо з тобою
Або поїдемо в село,
Як схочеш, серце».
Тихо, тихо
Зима минала, кралось лихо
Та в самім серці й уляглося
У генеральші молоді.
Поїхали в село весною,
В селі банкети загули,
А генеральша плаче, плаче,
А генерал того не бачить,
А всі вже бачили в селі.

З нудьги із двору погуляти
Якось, задумавшись, пішла,
Та аж за царину зайшла,
Та й бачить, що пасе ягнята
Мале хлоп'яточко в стерні.
«О горе, горенько мені!
Що я робитиму на світі?
Се ти, Петрусю?» — «Авжеж, я».
«Ходім до мене, будем жити,
Як там на хуторі колись
Жили, жили». Та й похилилась,
Очей не зводячи, дивилась
На Петруся. Одним одна
І виростала, й діувала,
І за старого генерала
Занапалили, продали!
І вкупі гроші пропили...
І тяжко, тяжко заридала.
«Ходімо, серце, погулять!
Ходім, Петрусю, в сад, в палати»
«А хто ж тут буде доглядать,
Хто попасе мої ягнята?»
«Нехай хто хоче!» — Їй повела
Його в палати. А в палатах
Причепурила, одягла,
А потім в школу оддала.
І любо їй. Нехай радів,
Поки надія серце гріє,
Поки росте з того зерна
Або кукіль, або пшениця.
Бо ми не знаєм, що твориться
У його там. А він хоч зна,
Та нам не скаже. Якби знала
Матуся горенько твоє,
Чи оддала б за генерала
Дитя єдине своє?
Не оддала б... А втім, не знаю...
Бо всякі матері бувають.

Минають дні собі поволі,
Петрусь до школи та із школи
З книжками ходить та росте.
Сама аж ніби молодіє,
І генерал собі радіє,
Що діло, бачите, святе
Удвох-таки вони зробили.

Петра на волю одпустили,
Зимою в Київ одвезли,
І там у школу оддали,
І там чимало поповчили.
Вернувся з Києва Петрусь
Уже Петром і паничем,

І кучері аж по плече,
І висипався чорний ус,
І ще... Та се ще не втече,
Розкажем іноді колись
Про те, що снилося Петрові.
А генеральші чорнобровій
Що тепер снилося? то ми
Оце й розкажемо.

Перед іконою пречистої
Горить лампада уночі.
Поклони тяжкії б'ючи,
Ридала, билася... нечистую
Огненную сльозу лила.
Вона благала пресвятую,
Щоб та її... щоб та спасла,
Щоб одурить їй не дала —
Пренепорочная! І все.
Молитва їй не допомогла:
Вона, сердешна, одурила,
Вона, небога, полюбила
Свого Петруся. Тяжко їй!
Душі негрішній, молодій!
Та що ж робить Не стало сили,
Сердега разом одурила.
Та й як його одній святії
Прожити літа молодії?
Вони ж не вернуться! Як хоч,
А лихо, кажуть, перескоч,
А то задавить. Генеральша
Не перескочила, бо їй
Хотілось жити, молодій!
Хотілося б... Густенька каша,
Та каша, бачте, та не наша,
А наш несолений куліш —
Як знаєш, так його і їж.

«Петрусю! Друже мій єдиний!
Моє ти серце! мій ти сину!
Рятуй мене, рятуй! рятуй!
О матер божая! розкуй
Мою ти душу!» І ридала,
І батька й матір проклинала,
І все на світі. А Петрусь,
Її єдина дитина,
Гуляв собі пренеповинний
В саду та арію якусь
Мугикав стиха. Більш нічого
Петрусь не бачив. А небога
Сама не знає, що робить?
І що їй діяти з собою?
Або схватись під водою,
Або принамені розбить
О стіну голову...

«Поїду в Київ, помолюся.
Молитва, може, прожене
Диявола... О! мій Петрусю!
Молитва не спасе мене,
Я у Дніпрові утоплюся!»

Моліте господа, дівчата,
Моліте господа, щоб мати
І вас отак не завдала
За генерала, за палати
І вас отак не продала.
Любітьесь, діточки, весною.
На світі є кого любить
І без користі. Молодою,
Пренепорочною, святою
В малій хатині буде жить
Любов та чистая. І буде
Святий покой ваш стерегти
І в домовині. Що ж то буде
З превосходительною? Що ти
Тепер робитимеш з собою,
З своєю божою красою?
Хто стерегтиме твій покой,
Украдений твоїм Петрусем?
Хіба архістратиг? ² Та й той
Не встереже тепер. Боюся,
І вимовить боюсь тепер
Твоє грядущее...

У Київ їздила, молилась,
Аж у Почаєві була.
Чудовная не допомгла,
Не допомгла святая сила.
А ти аж плакала, молилась —
Та й занехаяла. Везла
Назад гадюку в серці люту
Та трошки в пляшечці отрути.
Не їла три дні й не пила,
Вернувшись з прощі. І три ночі
Не спала; впали карі очі,
Засохли губи; і вночі
Щось, ходя, шепче сміючись.
Аж тиждень так собі нудила,
А потім трути розвела
І генерала напоїла
Та й спать, упоравшись, лягла.
«Тепер старого поховаю,
А молодого привітаю
Та й буду жить собі та жить,
Петруся-серденько любить»,—
Подумала чи то сказала.
Хотіла спать, але не спала.
І ждала світу, і дожить
До світу божого боялась.

І задзвонили вранці-рано
По генераловій душі;
Заговорили щось погане,
До генерала ідучи
Прощатись, люде. Аж гуде,
З усіх усюд народу йде,
Та щось шепочуть про отруту
І судових неначе ждуть,
І разом стихли на минуту.
Приїхали; ножі беруть,
І генерала розчиняють,
І яд знаходять в животі.
Громада глухо присягає.
Заприсягла. Питає суд:
«Тепер скажіте, християни,
Хто отруїв його?» Гудуть,
Мов стиха дзвони. «Пані! Пані!»
Громада зично загула.

Тойді на ганок виходжає
І до громади промовляє
Петрусь. І каже: «Я зробив,
Я генерала отруїв,
А ви не знаєте нічого!»
Взяли Петруся молодого
Та в город в путах одвезли.
Його недовго мордували
В тюрмі, в суді, а в добрий час
В кайдани добре закували,
Переголили про запас;
Перехрестивсь, отак убраний,
І поволік Петрусь кайдани
Аж у Сибір...

[Перша половина 1850,
Оренбург]

...

Мені здається, я не знаю,
А люде справді не вмирають,
А перелізе ще живе
В свиню абощо та й живе,
Купається собі в калюжі,
Мов перш купалося в гріхах.
І справді так. Мені байдуже
За простих сірих сіромах,—
Вони і господом забуті!
Так що ж мені тут гріти-дути! ¹
А де оті?.. Невже в сажах
Годує хам собі на сало?
А може, й так? Добра чимало
Вони творили на землі,
Ріками сльози розлили,
А кров морями. Люде знають,
Кого годують, доглядають.
І що ж ви скажете: за славу
Лили вони моря кроваві
Або за себе? Ні, за нас!
За нас, сердешних, мир палили!
Поки їх в саж не засадили.
Якби не те, то певне б пас
Свинар в толоці. Кляті! кляті!
Де ж слава ваша?? На словах!
Де ваше золото, палати?
Де власть великая? В склепах,
В склепах, поваплених катами,
Такими ж самими, як ви.
Жили ви лютими звірми,
А в свині перейшли!..
Де ж ти?
Великомучениче святий? ²
Пророче божий? Ти меж нами,
Ти, присносущий, ³ всюди з нами
Витаєш ангелом святим.
Ти, любий друже, заговориш
Тихенько-тихо... про любов
Про безталанную, про горе;
Або про бога та про море,
Або про марне литу кров
З людей великими катами.
Заплачеш тяжко перед нами,
І ми заплачемо... Жива
Душа поетова святая,
Жива в святих своїх речах,
І ми, читая, оживаєм
І чуєм бога в небесах.
Спасибі, друже мій убогий! ⁴
Ти, знаю, лепту розділив
Свою єдину... Перед богом
Багато, брате, заробив!

Ти переслав мені в неволю
Поета нашого,— на волю
Мені ти двері одчинив!
Спасибі, друже! Прочитаю
Собі хоть мало... оживу...
Надію в серці привітаю,
Тихенько-тихо заспіваю
І бога богом назову.

[Перша половина 1850,
Оренбург]

...

Якби ви пішли, паничі,
Де люде плачуть живучи,
То ви б елегій не творили
Та марне бога б не хвалили,
На наші сльози сміючись.
За що, не знаю, називають
Хатину в гаї тихим раєм.
Я в хаті мучився колись,
Мої там сльози пролились,
Найперші сльози. Я не знаю,
Чи єсть у бога люте зло,
Що б у тій хаті не жило?
А хату раєм називають!

Не називаю її раєм,
Тії хатиночки у гаї
Над чистим ставом край села.
Мене там мати повила
І, повиваючи, співала,
Свою нудьгу переливала
В свою дитину... В тім гаю,
У тій хатині, у раю,
Я бачив пекло... Там неволя,
Робота тяжкая, ніколи
І помолитись не дають.
Там матір добрую мою
Ще молодую — у могилу
Нужда та праця положила.
Там батько, плачучи з дітьми
(А ми малі були і голі),
Не витерпів лихої долі,
Умер на панщині!.. А ми
Розлізлися межі людьми,
Мов мишенята. Я до школи —
Носити воду школярам.
Брати на панщину ходили,
Поки лоби їм поголили!
А сестри! Сестри! Горе вам,
Мої голубки молодії,
Для кого в світі живете?
Ви в наймах вирости чужії,
У наймах коси побіліють,
У наймах, сестри, й умрете!

Мені аж страшно, як згадаю
Оту хатину край села!
Такії, боже наш, діла
Ми творимо у нашім раї
На праведній твоїй землі!
Ми н раї пекло розвели,
А в тебе другого благаєм,
З братами тихо живемо,

Лани братами оремо
І їх сльозами поливаєм.
А може, й те іще... ні, не знаю,
А так здається... сам єси...
(Бо без твоєї, боже, волі
Ми б не нудились в раї голі).
А може, й сам на небеси
Смієшся, батечку, над нами
Та, може, радишся з панами,
Як править миром! Бо дивись:
Он гай зелений похиливсь,
А он з-за гаю виглядає
Ставок, неначе полотно,
А верби геть понад ставом
Тихесенько собі купають
Зелені віти... Правда, рай?
А подивися та спитай!
Що там твориться у тім раї!
Звичайне, радість та хвала!
Тобі єдиному святому
За дивнії твої діла!
Отим-бо й ба! Хвали нікому,
А кров, та сльози, та хула,
Хула всьому! Ні, ні, нічого
Нема святого на землі...
Мені здається, що й самого
Тебе вже люди прокляли!

[Перша половина 1850.
Оренбург]

...

Буває, в неволі іноді згадаю
Своє стародавнє, шукаю, шукаю,
Щоб чим похвалитись, що й я таки жив,
Що й я таки бога колись-то хвалив!
Шукаю, шукаю... господи б, хотілось
Згадать хоть що-небудь! Та оце й наткнувсь
На таке погане, що так і заснув,
Богу не молившись!.. От мені приснилось...
Свиною заснувши, звичайне, такий
І сон приверзеться... ніби край могили
Пасу я ягнята, а я ще малий;
Дивлюся, могила ніби розвернулась,
А з неї виходить неначе козак,
Уже й сивоусий собі неборак,
Та і йде до мене... Я собі звернулось,
Щеня мов під тином,— звичайне, мале,
То й перелякалось. От мене бере
Неначе на руки та несе в могилу,
А чорна могила ще гірше розкрилась.
Дивлюся, в могилі усе козаки:
Який безголовий, який без руки,
А хто по коліна неначе одтятий;
Лежать собі хлопці, мов у теплій хаті.
«Дивися, дитино, оце козаки
(Ніби мені каже), на всій Україні
Високі могили. Дивися, дитино,
Усі ті могили, усі отакі.
Начинені нашим благородним трупом,
Начинені туго. Оце воля спить!
Лягла вона славно, лягла вона вкупі
З нами, козаками! Бачиш, як лежить —
Неначе сповита!.. Тут пана немає,
Усі ми однако на волі жили!
Усі ми однако за волю лягли,
Усі ми і встанем, та бог його знає,
Коли-то те буде. Дивися ж, дитино!
Та добре дивися,— а я розкажу,
За що Україна наша стала гинуть,
За що й я меж ними в могилі лежу.
Ти ж людям розкажеш, як виростеш, сину
Слухай же, дитино». А потім ягнята
Приснились у житі, лановий біжить
Та б'є мене добре — і ніби, проклятий,
Свитину здирає... І досі болить,
Як сон той згадаю. А як нагадаю
Козака в могилі, то й досі не знаю,
Чи то було справді, чи то було так,
Мара яка-небудь. Мені той козак
Розказував ось що...

«Не знаю, як тепер ляхи живуть
З своїми вольними братами?

А ми браталися з ляхами!
Аж поки третій Сигізмонд ¹
З проклятими його ксьондзами
Не роз'єднали нас... Отак
Те лихо діялося з нами!

Во ім'я господа Христа
І матері його святої!
Ляхи прийшли на нас войною!
Святиє божії міста

Ксьондзи скажені осквернили!
Земля козака зайнялась
І кров'ю, сину, полилась.
І за могилою могила,
Неначе гори, поросли
На нашій, синочку, землі!
Я жив на хуторі, з *
Я стар був, немощен. Послав
З табун я коней до обозу,
Гармату, гаківниць два вози,
Пшона, пшениці, що придбав,
Я всю мізерію оддав
Моїй Україні небозі...
І трьох синів своїх. «Нехай,—
Я думав, грішний перед богом,—
Нехай хоть часточка убога
За мене піде, за наш край,
За церков божію, за люде,
А я молитись в хаті буду».
Бо вже не здужав, сину, встать,
Руки на ворога піднять!
Зо мною, слухай же, остались
Данило, чура ² мій, та я,
Та Пріся, дочечка моя!
Воно ще тільки виростало,
Ще тільки-тільки наливалось,
Мов та черешенька!.. За гріх,
За тяжкий, мабуть, гріх великий,
Не дав мені святий владика
Очей нарадувать старих
Моїм дитятком!..
Не ходили
Ксьондзи по селах, а возили
На людях їх з села в село,—
Такєє-то у нас було!
Якось їх, клятих, і до мене
Вночі на хутір занесло.
А з ними челядь їх скажена,
Та ще драгуни... Дай мені
Хоч коли-небудь, боже милий,
На світ твій виглянуть з могили -
Спряжу всю шляхту на огні!

Вони, вони — не бійся, сину! —
Вони, ксьондзи, мою дитину
З собою в хату завели,
Замкнулись п'янії, я бачив.
А челядь п'яна полягала
У клуні на соломі спать,
Драгуни теж. А ми з Данилом
Соломи в сіни наносили,
А клуню просто запалили...
Не встануть, прокляті, оп'ять
Дітей козачих мордувать,
Усі до одного, згоріли!
І Пріся бідная моя
Згоріла з клятими! А я...
На пожарищі хрест з Данилом
Поставили та помолились,
Заплакали... Та й потягли,
На коней сівши, до обозу,
Синів всіх трьох моїх найшли
Та в добрий час і полягли
Отут укупі!..

.....
А як ми бились, умирали,
За що ми голови складали —
В оці могили? Будеш жить,
То, може, й знатимеш, небоже,
Бо слава здорово кричить
За наші голови... А може,
І про могили, і про нас
З старцями божими по селах
Правдива дума невесела
Меж людьми ходить...»

[Перша полонина 1850.
Оренбург]

* Далі в автографі закреслено півтора рядка,
які прочитати неможливо.

...

І станом гнучим, і красою
Пренепорочно-молодою
Старії очі веселю.
Дивлюся іноді, дивлюсь,
І чудно, мов перед святою,
Перед тобою помолюсь.
І жаль мені, старому, стане
Твоєї божої краси.
Де з нею дінешся єси?
Хто коло тебе в світі стане
Святим хранителем твоїм?
І хто заступить? хто укріє
Од зла людського в час лихий?
Хто серце чистее нагріє
Огнем любові, хто такий?
Ти сирота, нема нікого,
Опріче праведного бога.
Молися ж, серце, помолюсь
І я з тобою. Щось пророче
Мені вже зазирає в очі,
І я вже богу не молюсь,
Уже й на тебе не дивлюсь.
Мені приснилось: ти вже мати,
Не в оксамиті, не в палатах
Твоє голоднеє дитя...
І в'янеш ти, а дні летять,
Несуть все добре за собою,
Уже й надію понесли,
А ти осталась на землі
Одна-однісінька; з тобою
Єдинеє добро було —
Твоє дитя, поки росло,
В колодочки поки вбивалось.
Оперилось, і ти осталась,
Стара і немощя. Людей,
Людей неприязних благаєш
І Христа ради простягаєш
Коло зачинених дверей
Старії руки.

Отак я іноді тобою,
Тобою, серце, молодію,
Старії очі веселю.
Дивлюся іноді, дивлюсь
На стан твій гнучий, і за тебе
Тихенько богу помолюсь.
Молися й ти, з святого неба
На тебе, серце, не зійшла
Твоя і доля і недоля.

[Перша половина 1850,
Оренбург]

...

Огні горять, музика грає,
Музика плаче, завиває;
Алмазом добрим, дорогим
Сіяють очі молодії;
Витає радість і надія
В очах веселих; любо їм,
Очам негрішним, молодим.
І всі регочуться, сміються,
І всі танцюють. Тільки я,
Неначе заклятий, дивлюся
І нишком плачу, плачу я.
Чого ж я плачу? Мабуть, шкода,
Що без пригоди, мов негода,
Минула молодість моя.

[Перша половина 1850.
Оренбург]

...

Чи то недоля та неволя,
Чи то літа ті летячи
Розбили душу? Чи ніколи
Й не жив я з нею, живучи
З людьми в паскуді, опаскудив
І душу чистую?.. А люде!
(Звичайне, люде, сміючись)
Зовуть її і молодою,
І непорочною, святою,
І ще якоюсь... Вороги!!
І люті! люті! Ви ж украли,
В багно погане заховали
Алмаз мій чистий, дорогий,
Мою колись святу душу!
Та й смієтесь. Нехристияне!
Чи не меж вами ж я, погані,
Так опоганився, що й не знать,
Чи й був я чистим коли-небудь,
Бо ви мене з святого неба
Взяли меж себе — і писать
Погані вірші научили.
Ви тяжкий камінь положили
Посеред шляху... і розбили
О його... бога боячись!
Моє малеє, та убоге,
Та серце праведне колись!
Тепер іду я без дороги,
Без шляху битого... а ви!
Дивуєтесь, що спотикаюсь,
Що вас і долю проклинаю,
І плачу тяжко, і, як ви...
Душі убогої цураюсь,
Своєї грішної душі!

[Перша половина 1850,
Оренбург]

...

На батька бісового я трачу
І дні, і пера, і папір!
А іноді то ще й заплачу,
Таки аж надто. Не на мир
І на діла його дивившись,
А так, мов іноді, упившись,
Дідусь сивесенький рида —
Того, бачте, що сирота.

[Перша полонина 1850,
Оренбург]

...

І досі сниться: під горою,
Меж вербами та над водою,
Біленька хаточка. Сидить
Неначе й досі сивий дід
Коло хатиночки і бавить
Хорошее та кучеряве
Своє маленькеє внуца.
І досі сниться: вийшла з хати
Веселая, сміючись, мати,
Цілує діда і дитя,
Аж тричі весело цілує,
Прийма на руки, і годує,
І спать несе. А дід сидить,
І усміхається, і стиха
Промовить нишком: «Де ж те лихо?
Печалі тії, вороги?»
І нищечком старий читає,
Перехрестившись, Отче наш.
Крізь верби сонечко сіяє
І тихо гасне. День погас,
І все почило. Сивий в хату
Й собі пішов опочивати.

[Перша половина 1850,
Оренбург]

...

Мій боже милий, знову лихо!..
Було так любо, було тихо;
Ми заходились розкувать
Своїм невольникам кайдани.
Аж гульк!.. Ізнову потекла
Мужицька кров! ¹ Кати вінчанні,
Мов пси голодні за маслак,
Гризуться знову.

[1853 — 1859, Новопетровське
укріплення — С.-Петербург]

Неофіти ¹

Поема

*Сия глаголет господь: сохраните
суд и сотворите правду,
приблизится спасение мое прийти,
и милость моя открытася.
Исаия, Глава 5 (6), с. 1*

М. С. Щепкину.

На память 24 декабря 1857

Возлюбленнику муз і грацій,
Ждучи тебе, я тихо плачу
І думу скорбную мою
Твоїй душі передаю.

Привітай же благодуже
Мою сиротину,
Наш великий чудотворче,
Мій друже єдиний!
Привітаєш — убогая,
Сірая, з тобою
Перепливе вона Лету ²
І огнем-сльозою
Упаде колись на землю
І притчею стане
Розпинателям народним,
Грядущим тиранам.

Давно вже я сиджу в неволі,
Неначе злодій взаперті,
На шлях дивлюся, та на поле,
Та на ворону на хресті
На кладовищі. Більш нічого
З тюрми не видно. Слава богу
Й за те, що бачу. Ще живуть,
І богу моляться, і мруть
Хрещені люде.
Хрест високий
На кладовищі трохи збоку
Златомальований стоїть.
Не вбогий, мабуть, хтось лежить?
І намальовано: розп'ятий
За нас син божий на хресті.
Спасибі сиротам багатим,
Що хрест поставили. А я...
Такая доленька моя!
Сиджу собі та все дивлюся
На хрест високий із тюрми.
Дивлюсь, дивлюся, помолюся:
І горе, горенько моє,
Мов нагородана дитина,
Затихне трохи. І тюрма

Неначе ширшає. Співає
І плаче серце, оживає
І в тебе, боже, і в святих
Та праведних твоїх питає,
Що він зробив їм, той святий,
Той назорей, той син єдиний³
Богом ізбранної Марії.
Що він зробив їм? І за що
Його, святого, мордували,
Во узи кували;
І главу його честную
Терном увінчали?
І вивели з злодіями
На Голгофу-гору;
І повісили меж ними —
За що? Не говорить
Ні сам сивий верхотворець,
Ні його святії —
Помощники, поборники,
Кастрати німіє!

Благословенная в женах,
Святая праведная мати
Святого сина на землі,
Не дай в неволі пропадати,
Летучі літа марне тратить.
Скорблящих радосте! пошли,
Пошли мені святеє слово,
Святої правди голос новий!
І слово розумом святим
І оживи, і просвіти!
[розкажу я людям горе,
Як тая мати ріки, море
Сльози кровавої лила,
Так, як і ти. І прийняла
В живу ю душу світ незримий
Твого розп'ятого сина!..
Ти матер бога на землі!
Ти сльози матері до краю,
До каплі вилила! Ридаю,
Молю, ридаючи: пошли,
Подай душі убогій силу,
Щоб огненно заговорила,
Щоб слово пламенем взялось,
Щоб людям серце розтопило,
І на Україні понеслось,
І на Україні святилось
Те слово, божее кадило,
Кадило істини. Амінь.

I

Не в нашім краю, богу милім,
Не за гетьманів і царів,
А в римській ідолській землі
Се беззаконіє творилось.
Либонь, за Декія⁴ царя?
Чи за Нерона сподаря?
Сказать запевне не зумію.
Нехай за Нерона.
Росії
Тойді й на світі не було,
Як у Італії росло
Мале дівча. І красотою,
Святою, чистою красою,
Як тая лілія, цвіло.
Дивилася на неї мати
І молоділа. І дівчаті
Людей шукала. І найшла.
Та, помолившись Гіменею⁵
В своїм веселім гінекею,⁶
В чужий веселий одвела.
Незабаром зробилась мати
Із доброї тії дівчати:
Дитину-сина привела.
Молилася своїм пенатам⁷
І в Капітолій⁸ принесла
Немалі жертви. Ублагала
Капітолійський той. синкліт⁹,
Щоб первенця її вітали
Святії ідоли. Горить
І день і ніч перед пенатом
Святий огонь. Радіє мати:
В Алкіда син її росте,
Росте; лицяються гетери
І перед образом Венери
Лампаду світять.

II

Тойді вже сходилла зоря
Над Віфлеємом.¹⁰ Правди слово,
Святої правди і любові
Зоря всесвітня зійшла!
І мир, і радість принесла
На землю людям. Фарисеї¹¹
І вся мерзенна Іудея
Заворушилась, заревла,
Неначе гадина в болоті.
І сина божія во плоті
На тій Голгофі розп'яла
Межи злодіями. І спали,
Упившись кровію, кати,
Твоєю кровію. А ти

Возстав од гроба, слово встало.
І слово правди понесли
По всій невольничій землі
Твої апостоли святії.

III

Тойді ж ото її Алкід,
Та ще гетери молодії,
Та козлоногий п'яний дід ¹²
Над самим Аппієвим шляхом ¹³
У гаї гарно розляглись,
Та ще гарніше попились,
Та й поклонялися Пріапу ¹⁴.
Аж гульк!.. Іде святий Петро
Та, йдучи в Рим благовістити,
Зайшов у гай води напитись
І одпочити. «Благо вам!» —
Сказав апостол утомлений
І оргію благословив.
І тихим, добрим, кротким словом
Благовістив їм слово нове,
Любов, і правду, і добро,
Добро найкращеє на світі,
То братолюбіє. І ситий,
І п'яний голий отой Фавн,
І син Алкід твій, і гетери —
Всі, всі упали до землі
Перед Петром. І повели
До себе в терми на вечерю
Того апостола...

IV

І в термах оргія. Горять
Чертоги пурпуром і златом,
Куряться амфори. ¹⁵ Дівчата
Трохи не голії стоять
Перед Кіпрідою ¹⁶ і влад
Співають гімн. Приуготован
Веселий пир; і полягли
На ложах гості. Регіт! Гомін!
Гетери гостя привели
Сивобородого. І слово
Із уст апостола святого
Драгим елєєм потекло.
І стихла оргія. А жриця
Кіпріди, оргії цариця,
Поникла радостним челом
Перед апостолом. І встала,
І всі за нею повставали
І за апостолом пішли
У катакомби. І єдиний
Твій син Алкід пішов за ними

І за апостолом святим,
За тим учителем своїм.
А ти весела вийшла з хати
На шлях із гаю виглядати
Свого Алкіда. Ні, нема.
Уже й не буде. Ти сама
Помолишся своїм пенатам,
Сама вечерять сядеш в хаті...
Ні, не вечерять, а ридать,
Ридать, і долю проклинать,
І сивить, кленучи. І горе!
Умреш еси на самоті,
Мов прокажена!

V

На хресті
Стремглав повісили святого
Того апостола Петра.
А неофітів в Сіракузи ¹⁷
В кайданах одвезли. І син
Алکید, твоя дитина,
Єдина твоя родина,
Любов єдина твоя,
Гниє в неволі, в кайданах.
А ти, прескорбная, не знаєш,
Де він конає, пропадає!
Ідеш шукать його в Сибір
Чи тее... в Скіфію... ¹⁸ І ти...
І чи одна ти? Божа мати!
І заступи вас, і укрий!
Нема сім'ї, немає хати,
Немає брата, ні сестри,
Щоб незаплакані ходили,
Не катувалися в тюрмі
Або в далекій стороні,
В британських, галльських легіонах
Не муштрувались! О Нероне!
Нероне лютий! Божий суд,
Правдивий, наглий, серед шляху
Тебе осудить. Припливуть
І прилетять зо всього світа
Святиє мученики. Діти
Святої волі. Круг одра
Круг смертного твого предстануть
В кайданах. І... тебе простять.
Вони брати і християни,
А ти собака! людоїд!
Деспот скажений!

VI

Аж кишить
Невольника у Сіракузах

В льохах і тюрмах. А Медуза ¹⁹
В шинку з старцями п'яна спить.
От-от прокинеться... і потом,
І кров'ю вашою, деспоти,
Похмілля справить.

Скрізь шукала
Дитину мати. Не найшла
І в Сіракузи поплила.
Та там уже його в кайданах
Найшла, сердешная, в тюрмі.
Не допустили й подивитись,
І мусила вона сидіть
Коло острога. Ждать і ждать,
Як бога з неба, виглядять
Свого сина: аж поки-то
Його в кайданах поженуть
Бульвар мести.
А в Римі свято.
Велике свято! Тиск народу,
Зо всього царства воєводи,
Преторіане ²⁰ і сенат,
Жерці і ліктори ²¹ стоять
Круг Капітолія. І хором
Співають гімн, і курять дим
З кадил і амфор. І з собором
Іде сам кесар. Перед ним
Із бронзи литую статую
Самого кесаря несуть.

VII

Непевне видумали свято
Патриції-аристократи
І мудрий кесарів сенат.
Вони, бач, кесаря хвалили
На всі лади, що аж остило
Самим їм дурня вихвалять,
То, заразом щоб доконать,
Вони на раді й присудили,
Щоб просто кесаря назвать
Самим Юпітером, та й годі.
І написали воєводам
По всьому царству: так і так,
Що кесар — бог. Що більш од бога!
І майстрові дали кувать
Із бронзи кесаря. До того
Так, нотабене, додали,
Що бронзовий той кесар буде
І милувать. Сердешні люде,
Неначе в ірій, потягли
У Рим на прощу. Приплила
Із Сіракуз і та небога
Благати кесаря і бога.

І чи одна вона? Мій боже!
Прийшло їх тисячі в сльозах,
Прийшло здалека.
Горе з вами!
Кого благати ви прийшли?
Кому ви сльози принесли?
Кому ви принесли з сльозами
Свою надію? Горе з вами,
Раби незрячії! Кого?
Кого благаєте, благії,
Раби незрячії, сліпі!
Чи ж кат помилує кого?
Моліться богові одному,
Моліться правді на землі,
А більше на землі нікому
Не поклоніться. Все брехня —
Попи й царі ...

VIII

Перед Нероном,
Перед Юпітером новим,
Молились вчора сенатори
І всі патриції, і вчора
Лилася божа благодать.
Кому чи чином, чи грошима,
Кому в оренду Палестину,
Байстрятам дещо. А кому
Самі благоволили дати
Свою підложницю в супруги,
Хоча й підтоптану. Нічого,
Аби з-під кесаря. А в кого
Сестру благоволили взяти
У свій гарем. І се нічого:
На те він бог, а ми під бога
Себе повинні підкладати,
Не тільки сестер.
Преторіане помолились,
Преторіанам дав указ,
Щоб все, що хочуть, те й робили,
А ми помилуємо вас.
І ви, плебеї-гречкосії,
І ви молилися, та вас
Ніхто не милує. Не вміють
Вас і помиловати гаразд!

IX

На третій день уже пустили
Молитися за християн.
І ти приходила, молилась,
І милосердий істукан
Звелів везти із Сіракузи
У Рим в кайданах християн.

І рада ти, і весела
Кумирові знову
Помолилась. А кумир той,
Юпітер той новий,
Ось побач, якеє свято
Буде завдавати
В Колізеї.²² А тим часом
Іди зустрічати
Свого сина. Та не дуже
Радій лиш, небого.
Ще не знаєш ти нового
Ласкавого бога.
А поки що з матерями
Алкідова мати
Пішла його зустрінути,
Святих привітати
На березі. Пішла єси,
Трохи не співаєш
Та кесаря Юпітера
Хвалиш-вихваляєш:
«От Юпітер так Юпітер!
Не жаль і назвати
Юпітером. А я, дурна,
Ходила благати
У Афіни Юпітера.
Дурна, більш нічого!»
І нищечком помолилась
Кесареві-богу
Та й пішла понад болотом,
На Тібр поглядає.
А по Тібру із-за гаю
Байдак впливає
Чи галера. На галері
Везуть твого сина
З неофітами в кайданах.
А твоя дитина
Ще й до щогли прикована
Не неофіт новий,
А апостол великого
Христового слова.
Отакий-то він. Чи чуєш,
У путах співає
Твій мученик:

«Псалом новий господеві
І новую славу
Воспоєм честним собором,
Серцем нелукавим.
Во псалтирі і тимпані
Воспоєм благая,
Яко бог кара неправих,
Правим помагає.
Преподобнії во славі
І на тихих ложах

Радуються, славословлять,
Хвалять ім'я боже.
І мечі в руках їх добрі,
Острі обоюду,
На отмщеніє язикам
І в науку людям.
Окують царей неситих
В залізній пута,
І їх, славних, оковами
Ручними скрутять,
І осудять неправедних
Судом своїм правим,
І вівіки стане слава,
Преподобним слава».

Х

А ти на березі стояла,
Неначе темная скала.
Не слухала і не ридала,
А алілуя подала
За матерями християнам.
Мов дзвони, загули кайдани
На неофітах. А твій син,
Єдиний твій! апостол новий,
Перехрестившись, возгласив:
«Моліться, братія! Моліться
За ката лютого. Його
В своїх молитвах пом'яніте.
Перед гординею його,
Брати мої, не поклоніться.
Молитва богові. А він
Нехай лютує на землі,
Нехай пророка побиває,
Нехай усіх нас розпинає;
Уже внучата зачались,
І виростуть вони колись,
Не месники внучата тії,
Христові воїни святіє!
І без огня, і без ножа
Стратеги божії воспрянуть.
І тьми, і тисячі поганих
Перед святими побіжать.
Моліться, братія!»
Молились,
Молилися перед хрестом
Закуті в пута неофіти,
Молились радісно. Хвала!
Хвала вам, душі молодіє!
Хвала вам, лицарі святіє!
Вовіки-віки похвала!

XI

І в Рим галера приплила.
Минає тиждень. П'яний кесар,
Постригти сам себе в Зевеса,
Завдав Зевесу юбілей.
Ликує Рим. Перед кумира
Везуть возами ладан, миро,
Женуть гуртами християн
У Колізей. Мов у різниці,
Кров потекла. Ликує Рим!
І гладіатор, і патрицій —
Обидва п'яні. Кров і дим
їх упоїв. Руїну слави
Рим пропивав. Тризну править
По Сціпіонах.²³ Лютуй! лютуй,
Мерзенний старче. Розкошуй
В своїх гаремах. Із-за моря
Уже встає святая зоря.
Не громом праведним, святим
Тебе уб'ють. Ножем тупим
Тебе заріжуть, мов собаку,
Уб'ють обухом.

XII

Другий день
Реве арена. На арені
Лідійський золотий пісок²⁴
Покрився пурпуром червоним,
В болото крові замісивсь.
А сіракузьких назореїв
Ще не було у Колізеї.
На третій день і їх в кайданах
Сторожа з голими мечами
Гуртом в різницю привела.
Арена звіром заревла.
А син твій гордо на арену,
Псалом співаючи, ступив.
І п'яний кесар, мов скажений,
Зареготавсь. І леопард
Із льоху вискочив на сцену,
Ступив, зирнув... І полилась
Святая кров. По Колізеї
Ревучим громом понеслась
І стихла буря. Де ж була?
Де ти сховалась? Чом на його,
На кесаря свого святого,
Не кинулась? Бо стерегли,
Кругом в три лави оступили
Зевеса ліктори. За яим,
Твоїм Юпітером святим,
Залізну браму зачинили.
А ти осталася одна,

Одна-однісінька надворі.
І що ти зможеш? «Горе! Горе!
О горе лютеє моє!
Моя ти доленько! Без його
Що я робитиму? До кого
Я прихилюся?..» І небога
Кругом зирнула, і о мур,
Об мур старою головою
Ударилась, і трупом пала
Під саму браму.

XIII

З позорища увечері
У терми сховався
Святий кесар з лікторами.
Колізей остався
Без кесаря і без римлян
І ніби заплакав
Одинокий. Мов гора та,
На полі чорніє
Колізей той серед Риму.
Тихо, тихо віє
Із-за Тібра, із Альбано ²⁵
Вітер понад Римом.
А над чорним Колізеєм,
Ніби із-за диму,
Пливе місяць круглотилиць.
І мир первозданний
Одпочив на лоні ночі.
Тільки ми, Адаме,
Твої чада преступніє,
Не одпочиваєм
До самої домовини
У проспаним раї.
Гриземося, мов собаки
За маслак смердячий,
Та тебе ще зневажаєм,
Праотче ледачий!

XIV

Трохи одпочила
Стара мати недобита.
Живущою силу
Сила ночі оживила.
Встала, походила
Коло замкнутої брами
Та щось шепотала.
Чи не кесаря святого
Нишком проклинала?
А може, й так. Тихесенько
До брами підкралась,

Послухала, усміхнулась
І щось прошептала,
Якесь слово. І нищечком
Коло брами сіла
Й зажурилась. Незабаром
Брама одчинилась.
І на возах, на колесницях
Із Колізея, із різниці,
Святиє вивезли тіла
І повезли на Тібр. Тілами
Святих убитих годували
Для царського-таки стола
У Тібрі рибу. Встала мати,
Кругом оглянулась, взялась
За биту голову руками
І тихо, мовчки за возами
Марою чорною пішла
На Тібр. А скіфи сіроокі,
Погоничі, рабів раби,
Подумали — сестра Морока²⁶
Із пекла вийшла проводжать
У пекло римлян. Поскидали
У воду трупи, та й назад
З возами скіфи повертали.
І ти осталася одна
На березі. І ти дивилась,
Як розстилися, стелились
Круги широкії над ним,
Над сином праведним твоїм!
Дивилась, поки не осталося
Живого сліду на воді.
І усміхнулася тойді,
І тяжко, страшно заридала,
І помолилась в перший раз
За нас розп'ятому. І спас
Тебе розп'ятий син Марії.
І ти слова його живії
В живую душу прийняла.
І на торжища, і в чертоги
Живого істинного бога
Ти слово правди понесла.

1857, 8 декабля,
Нижній Новгород

Юродивий

Во дні фельдфебеля-царя ¹
Капрал Гаврилович Безрукий ²
Та унтер п'яний Долгорукий ³
Україну правили. Добра
Таки чимало натворили,
Чимало люду оголили
Оці сатрапи-ундіра,
А надто стрижений Гаврилич
З своїм єфрейтором малим ⁴
Та жвавим, на лихо лихим,
До того люд домуштрували,
Що сам фельдфебель дивувались
І маршировкою, і всім,
І «благодарні пребивали
Всегда к єфрейторам своїм».
А ми дивились, та мовчали,
Та мовчки чухали чуби.
Німїї, подлії раби,
Підніжки царськії, лакеї
Капрала п'яного! Не вам,
Не вам, в мережаній лівреї
Донощики і фарисеї,
За правду пресвятую статъ
І за свободу. Розпинать,
А не любить ви вчились брата!
О роде суетний, проклятий,
Коли ти видохнеш? Коли
Ми діждемося Вашінгтона
З новим і праведним законом?
А діждемось-таки колись!
Не сотні вас, а мільони
Полян, дулебів і древлян
Гаврилич гнув во время оно;
А вас, моїх святих киян,
І ваших чепурних киянок
Оддав своїм прафосам ⁵ п'яним
У наймички сатрап-капрал.
Вам і байдуже. А меж вами
Найшовсь-таки якийсь проява,
Якийсь дурний оригінал,
Що в морду затопив капрала ⁶,
Та ще й у церкві, і пропало,
Як на собаці.
<Тоді, дурні, і вам було б
На його вийти з рогачами,
А ви злякалися...>*_
Так-то так!
Найшовсь-таки один козак
Із мільона свинопасів,
Що царство все оголосив:
Сатрапа в морду затопив.

А ви, юродиві, тим часом,
Поки нездужає капрал,
Ви огласили юродивим
Святого лицаря! а бивий ⁷
Фельдфебель ваш, Сарданал,
Послав на каторгу святого;
А до побитого старого
Сатрапа «навсегда оставсь
Преблагосклонним».
Більш нічого
Не викроїлось, і драму
Глухими, темними задами
На смітник винесли, а я...
О зоре ясная моя!
Ведеш мене з тюрми, з неволі
Якраз на смітничок Миколи,
І світиш, і гориш над ним
Огнем невидимим, святим,
Животворящим, а із гною
Встають стовпом передо мною
Його безбожні діла...
Безбожний царю! творче зла!
Правди гонителю жестокий!
Чого накоїв на землі!
А ти, всевидящее око!
Чи ти дивилося звисока,
Як сотнями в кайданах гнали
В Сибір невольників святих, ⁸
Як мордували, розпинали
І вішали. А ти не знало?
І ти дивилося на них
І не осліпло. Око, око!
Не дуже бачиш ти глибоко!
Ти спиш в кіоті, а царі...
Та цур їм, тим царям поганим!
Нехай верзуться їм кайдани,
А я долину на Сибір,
Аж за Байкал; загляну в гори,
В вертепи темні і в нори
Без дна глибокії, і вас,
Споборники святої волі,
Із тьми, із смрада і з неволі
Царям і людям на показ
На світ вас виведу надалі
Рядами довгими в кайданах...

[Грудень 1857,
Нижній Новгород]

* Ці рядки закреслені автором в рукописі.

Доля

Ти не лукавила зо мною,
Ти другом, братом і сестрою
Сіромі стала. Ти взяла
Мене, маленького, за руку
І в школу хлопця одвела
До п'яного дядка в науку.
«Учися, серденько, колись
З нас будуть люде»,— ти сказала.
А я й послухав, і учивсь,
І вивчився. А ти збрехала.
Які з нас люде? Та дарма!
Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.
Ходімо ж, доленько моя!
Мій друже вбогий, нелукавий!
Ходімо даліше, даліше слава,
А слава — заповідь моя.

[9 лютого 1858,
Нижній Новгород]

Муза

А ти, пречистая, святая,
Ти, сестро Феба молодая!
Мене ти в пелену взяла
І геть у поле однесла.
І на могилі серед поля,
Як тую волю на роздоллі,
Туманом сивим сповила.
І колихала, і співала,
І чари діяла... І я...
О чарівниченько моя!
Мені ти всюди помагала,
Мене ти всюди доглядала.
В степу, безлюдному степу,
В далекій неволі,
Ти сіяла, пишалася,
Як квіточка в полі!
Із казарми нечистої
Чистою, святою
Пташечкою вилетіла
І понадо мною
Полинула, заспівала
Ти, золотокрила...
Мов живущою водою
Душу окропила.
І я живу, і надо мною
З своєю божою красою
Гориш ти, зоренько моя,
Моя порадонько святая!
Моя ти доле молодая!
Не покидай мене. Вночі,
І вдень, і ввечері, і рано
Витай зо мною і учи,
Учи неложними устами
Сказати правду. Поможі
Молитву діяти до краю.
А як умру, моя святая!
Моя ти мамо! положи
Свого ти сина в домовину
І хоть єдиную сльозину
В очах безсмертних покажи.

[9 лютого 1858,
Нижній Новгород]

Слава

А ти, задрипанко, шинкарко,
Перекупко п'яна!
Де ти в ката забарилась
З своїми лучами?
У Версалі над злодієм ¹
Набор розпустила?
Чи з ким іншим мизкаєшся
З нудьги та з похмілля.
Горнись лишень ти до мене,
Та витнемо з лиха;
Гарнесенько обіймемось
Та любо, та тихо
Пожартуєм, чмокнемося
Та й поберемося,
Моя крале мальована.
Бо я таки й досі
За тобою чимчикую:
Ти хоча й пишалась
І з п'яними кесарями
По шинках хилялась,
А надто з тим Миколою ²
У Севастополі, —
Та мені про те байдуже;
Мені, моя доле,
Дай на себе подивитись,
Дай і пригорнутись,
Під крилом твоїм любенько
В холодку заснути.

[9 лютого] 1858.

Нижній Новгород

Сон

Марку Вовчку

На панщині пшеницю жала,
Втомилася; не спочивать
Пішла в снопи, пошкандибала
Івана сина годувать.
Воно сповитеє кричало
У холодочку за снопом.
Розповіла, нагодувала,
Попестила; і ніби сном,
Над сином сидя, задрімала.
І сниться їй той син Іван
І уродливий, і багатий,
Не одинокий, а жонатий
На вольній, бачиться, бо й сам
Уже не панський, а на волі;
Та на своїм веселім полі
Свою-таки пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть.
І усміхнулася небога,
Проснулася — нема нічого...
На сина глянула, взяла
Його тихенько сповила
Та, щоб дожать до ланового,
Ще копу дожинать пішла.

[13 липня 1858,
С.-Петербург]

...

Я не нездужаю, нівроку,
А щось такеє бачить око,
І серце жде чогось. Болить,
Болить, і плаче, і не спить,
Мов негодована дитина.
Лихої, тяжкої години,
Мабуть, ти ждеш? Добра не жди,
Не жди сподіваної волі —
Вона заснула: цар Микола
її приспав. А щоб збудить
Хиренну волю, треба миром,
Громадою обух сталить;

Та добре вигострить сокиру —
Та й заходиться вже будить.
А то проспить собі небога
До суду божого страшного!
А панство буде колихать,
Храми, палати муровать,
Любить царя свого п'яного,
Та візантійство¹ прославлять,
Та й більше, бачиться, нічого.

1858, 22 ноября,
[С.-Петербург]

Подражаніє 11 псалму

Мій боже милий, як то мало
Святих людей на світі стало.
Один на другого кують
Кайдани в серці. А словами,
Медоточивими устами
Цілюються і часу ждуть,
Чи швидко брата в домовині
З гостей на цвинтар понесуть?
А ти, о господи єдиний,
Скуєш лукавії уста,
Язик отой велеречивий,
Мовлявший: «Ми не суєта!
І возвеличимо на диво
І розум наш, і наш язик...
Та й де той пан, що нам закаже
І думать так, і говорить?»
«Воскресну я! — той пан вам скаже.
Воскресну нині! Ради їх,
Людей закованих моїх,
Убогих, нищих... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово. І пониче,
Неначе стоптана трава,
І думка ваша, і слова».
Неначе срібло куте, бите
І семикрати перелите
Огнем в горнилі,— словеса
Твої, о господи, такії.
Розкинь же їх, твої святіє,
По всій землі. І чудесам
Твоїм увірують на світі
Твої малі убогі діти!

1859, 15 февраля,
[С.-Петербург]

Марку Вовчку¹

На пам'ять 24 генваря 1859

Недавно я поза Уралом
Блукав і господа благав,
Щоб наша правда не пропала,
Щоб наше слово не вмирало;

І виблагав. Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих. Світе мій!
Моя ти зоренько святая!
Моя ти сило молодая!
Світи на мене, і огрій,
І оживи моє побите
Убоге серце, неукрите,
Голоднее. І оживу,
І думу вольную на волю
Із домовини воззову.
І думу вольную... О доле!
Пророче наш! Моя ти доне!
Твоєю думу назову.

1859, фебруля 17, СПб

Ісаія ¹ Глава 35

(Подражаніє)

Радуйся, ниво неполитая!
Радуйся, земле, не повитая
Квітчастим злаком! Розпустись,
Рожевим крином процвіти!
І процвітеш, позеленієш,
Мов Іорданові святис
Луги зелені, береги!
І честь Кармілова, ² і слава
Ліванова, а не лукава,
Тебе укріє дорогим,
Золототканим, хитрошитим,
Добром та волею підбитим,
Святим омофором ³ своїм.
І люде темнії, незрячі,
Дива господнії побачать.

І спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті!
Радуйтеся, вбогодухі,
Не лякайтесь дива,—
Се бог судить, визволяє
Долготерпеливих
Вас, убогих. І воздає
Злодіям за злая!

Тойді, як, господи, святая
На землю правда прилетить
Хоч на годиночку спочить,
Незрячі прозрять, а кривіє,
Мов сарна з гаю, помайнують.
Нічим отверзуться уста;
Прорветься слово, як вода,
І дебрь-пустиня неполита,
Зцілющою водою вмита,
Прокинеться; і потечуть
Веселі ріки, а озера
Кругом гаями поростуть,
Веселим птаством оживуть.
Оживуть степи, озера,
І не верстовії,
А вольнії, широкії
Скрізь шляхи святії
Простеляться; і не найдуть
Шляхів тих владики,
А раби тими шляхами
Без гвалту і крику
Позіходяться докупи,
Раді та веселі.

І пустиню опанують
Веселі села.

25 марта 1859,
[С.-Петербург]

N. N.

Така, як ти, колись ліля
На Іордані процвіла
І воплотила, пронесла
Святеє слово над землею.
Якби-то й ти, Дністровий цвіте..
Ні, ні! Крий боже! Розіпнуть.
В Сибір в кайданах поведуть.
І ти, мій цвіте неукритий...
Не вимовлю...

Веселий рай
Пошли їй, господи, подай!
Подай їй долю на сім світі
І більш нічого не давай.
Та не бери її весною
В свій рай небесний, не бери,
А дай твоєю красою
Надивуватись на землі.

19 апреля 1859,
[С.-Петербург]

ФЕДОРУ ІВАНОВИЧУ ЧЕРНЕНКУ¹
На пам'ять 22 сентября 1859 року

Ой по горі роман цвіте,
Долиною козак іде
Та у журби питається:

«Де та доля пишається?

Чи то в шинках з багачами?
Чи то в степах з чумаками?
Чи то в полі на роздоллі
З вітром віється по волі?»

Не там, не там, друже-брате,
У дівчини в чужій хаті,
У рушничку та в хустині
Захована в новій скрині.

Лихвин,
7 іюня [1859]

...

Ой маю, маю я оченята...
Нікого, матінко, та оглядати,
Нікого, серденько, та оглядати!

Ой маю, маю і рученята...
Нікого, матінко, та обнімати,
Нікого, серденько, та обнімати!

Ой маю, маю і ноженята,
Та ні з ким, матінко, потанцювати,
Та ні з ким, серденько, потанцювати!

10 іюня [1859],
Пирятин

Сестрі

Минаючи убогі села
Понаддніпрянські невеселі,
Я думав: «Де ж я прихильюсь?
І де подінуся на світі?»
І сниться сон мені: дивлюсь,
В садочку, квітами повита,
На пригорі собі стоїть,
Неначе дівчина, хатина,
Дніпро геть-геть собі розкинувсь!
Сіяє батько та горить!
Дивлюсь, у темному садочку,
Під вишнею у холодочку,
Моя єдина сестра!
Многострадалиця святая!
Неначе в раї, спочиває
Та з-за широкого Дніпра
Мене, небога, виглядає.
І їй здається — виринає
З-за хвилі човен, доплива...
І в хвилі човен порина.
«Мій братику! моя ти доле!»
І ми прокинулися. Ти...
На панщині, а я в неволі!..
Отак нам довелося йти
Ще змалечку колючу ниву!
Молися, сестро! будем живі,
То бог pomoже перейти.

20 іюля [1859],
Черкаси

...

Колись дурною головою
Я думав: «Горенько зо мною!
Як доведеться в світі жить?
Людей і господа хвалить?
В багні колодою гнилою
Валятись, старітись, гнить.
Умерти й сліду не покину гь
На обікраденій землі...
О горе! горенько мені!
І де я в світі заховаюсь?
Щодень пілати ¹ розпинають,
Морозять, шкварять на огні!»

21 іюля [1859],
Черкаси

...

Во Іудеї во дні они,
Во время Ірода-царя,
Кругом Сіона ¹ й на Сіоні
Романські п'яні легіони
Паскудились. А у царя,
У Ірода таки самого,
І у порогу, й за порогом
Стояли ліктори, а цар...
Самодержавний государ!
Лизав у ліктора халяву,
Щоб той йому на те, на се...
Хоч півдинарія ² позичив;
А той кишенею трясє,
Виймає гроші і не лічить,
Неначе старцеві дає.
І п'яний Ірод знову п'є!
Як ось, не в самім Назареті,
А у якомусь у вертепі,
Марія сина привела
І в Віфлеєм з малим пішла...
Біжить поштар із Віфлеєма
І каже: «Царю! так і так!
Зіновать ³, кукіль і будяк
Ростє в пшениці! Кляте плем'я
Давидове у нас зійшло!
Зотни, поки не піднялось!»
«Так що ж,— промовив Ірод п'яний,
По всьому царству постинать
Малих дітей; а то, погані,
Нам не дадуть доцарювать».
Поштар, нівроку, був підпилий,
Оддав сенатові приказ,
Щоб тільки в Віфлеємі били
Малих дітей.
Спаси ти нас,
Младенче праведний, великий,
Од п'яного царя-владики! ⁴
Од гіршого ж тебе спасла
Твоя преправедная мати.
Та де ж нам тую матір взяти?
Ми серцем голі догола!
Раби з кокардою на лобі!
Лакеї в золотій оздобі...
Онуча, сміття з помела
Єго величества. Та й годі.

24 октябрия [1859],
С.-Петербург

Марія

Поема

Радуйся, ты бо обновила еси
зачаття студно.
*Акафіст присвятій
Богородиці. Ікос 10*

Все упованіє моє
На тебе, мій пресвітлий раю,
На милосердіє твоє,
Все упованіє моє
На тебе, мати, возлагаю.
Святая сило всіх святих,
Пренепорочная, благая!
Молюся, плачу і ридаю:
Возри, пречистая, на їх,
Отих окрадених, сліпих
Невольників. Подай їм силу
Твого мученика сина,
Щоб хрест-кайдани донесли
До самого, самого краю.
Достойнопітая! благаю!
Царице неба і землі!
Вонми ¹ їх стону і пошли
Благий кінець, о всеблагая!
А я, незлобний, воспою,
Як процвітуть убогі села,
Псалмом і тихим, і веселим
Святую доленьку твою.
А нині плач, і скорб, і сльози
Душі убогої — убогій
Остатню лепту ² подаю.
У Йосипа, у тесляра
Чи бондаря того святого,
Марія в наймичках росла.
Рідня була. Отож небога
Уже чимала піднялась,
Росла собі та виростала
І на порі Марія стала...
Рожевим квітом розцвіла
В убогій і чужій хатині,
В святому тихому раю.
Тесляр на наймичку свою,
Неначе на свою дитину,
Теслу, було, і струг покине
Та й дивиться; і час мине,
А він і оком не мигне,
І думає: «Ані родини!
Ані хатиночки нема,
Одна-однісінька!.. Хіба...
Ще ж смерть моя не за плечима?...»
А та стоїть собі під тином
Та вовну білу пряде
На той бурнус ³ йому святешний

Або на берег поведе
Козу з козятчком сердешним
І попасти, і напоїть.
Хоч і далеко. Так любила ж
Вона той тихий божий став,
Широкую Тіверіаду , ⁴
І рада, аж сміється, рада,
Що Йосип сидячи мовчав,
Не боронив їй, не спиняв
На став іти; іде, сміється,
А він сидить та все сидить,
За струг сердега не береться...
Коза нап'ється та й пасеться.
А дівчина собі стоїть,
Неначе вкопана, під гаєм
І сумтно, сумно позирає
На той широкий божий став.
І мовила: «Тіверіадо!
Широкий царю озерам!
Скажи мені, моя порадо!
Якая доля вийде нам
З старим Іосифом? О доле! —
І похилилась, мов тополя
Од вітру хилиться в яру.—
Йому я стану за дитину.
Плечми моїми молодими
Його старії підопру!»
І кинула кругом очима,
Аж іскри сипнули з очей.
А з добрих молодих плечей
Хітон ⁵ полатаний додолу
Тихенько зсунувся. Ніколи
Такої божої краси
Ніхто не узрить! Злая ж доля
Колючим терном провела,
Знущалася над красою!
О доленько! — Понад водою
Ходою тихою пішла.
Лопух край берега найшла,
Лопух зорвала і накрила,
Неначе бриликом, свою,
Свою головоньку сумтную,
Свою головоньку святую!
І зникла в темному гаю.
О світе наш незаходимий!
О ти, пречистая в женах!
Благоуханний сельний крине!
В яких гаях? В яких ярах,
В яких незнакомих вертепах
Ти заховавшся од спеки
Огнепалимої тії,
Що серце без огню розтопить
І без води прорве, потопить
Святії думоньки твої?

Де ти сховаєшся? Нігде!
Огонь заклонувся вже, годі!
Уже розжеврівся. І шкода,
Даремне сила пропаде.
До крові дійде, до кості
Огонь той лютий, негасимий,
І, недобитая, за сином
Повинна будеш перейти
Огонь пекельний! Вже пророчить,
Тобі вже зазирає в очі
Твоє грядущє. Не зри!
Сльозу пророчую утри!
Заквітчай голову дівочу
Лілеями та тим рясним
Червоним маком. Та засни
Під явором у холодочку,
Поки що буде.
Увечері, мов зоря тая,
Марія з гаю виходжає
Заквітчана. Фавор-гора, ⁶
Неначе з злата-серебра,
Далеко, високо сіяє,
Аж сліпить очі. Підняла
На той Фавор свої святис
Очиці кроткіє Марія
Та й усміхнулась. Зайняла
Козу з козяточком з-під гаю
І заспівала:
«Раю! раю!
Темний гаю!
Чи я, молодая,
Милий боже, в твоїм раї
Чи я погуляю,
Нагуляюсь?»
Та й замовкла.
Круг себе сумно озирнулась,
На руки козеня взяла
І веселенькая пішла
На хутір бондарів убогий.
А йдучи, козеня, небога,
Ніби дитину, на руках
Хитала, бавила, гойдала,
До лона тихо пригортала
І цілувала. Козеня,
Неначе теє кошєня,
І не пручалось, не кричало,
На лоні пестилося, гралось.
Миль зо дві любо з козеням
Трохи, трохи не танцювала
І не втомилась. Вигляда
Старий, сумуючи під тином,
Давнєнько вже свою дитину.
Зустрів її, і привітав,
І тихо мовив: «Де ти в бога

Загаялась, моя небого?
Ходімо в кущу, опочий,
Та повечеряємо вкупі
З веселим гостем молодим;
Ходімо, доненько». — «Який?
Який се гость?» — «Із Назарета ⁷
Зайшов у нас підночувать.
І каже: «Божа благодать
На ветхую Єлисавету
Учора рано пролилась:
Учора, — каже, — привела
Дитину-сина. А Захарій
Старий нарек його Іваном».
«Так бачиш що!» А гость роззутий,
Умитий з кущі виходжав
В одному білому хітоні,
Мов намальований, сіяв,
І став велично на порозі,
І, уклонившись, вітав
Марію тихо. їй, небозі,
Аж дивно, чудно. Гость стояв
І ніби справді засіяв.
Марія на його зирнула
І стрепенулась. Пригорнулась,
Неначе злякане дитя,
До Йосипа свого старого,
А потім гостя молодого
Просила, ніби повела
Очима в кущу. Принесла
Води погожої з криниці,
І молоко, і сир козлиці
їм на вечерю подала.
Сама ж не їла й не пила.
В куточку мовчки прихилилась
Та дивувалася, дивилась
І слухала, як молодий
Дивочний гость той говорив.
І словеса його святис
На серце падали Марії,
І серце мерзло і пеклось!

«Во Іудеї не було, —
Промовив гость, — того ніколи,
Що нині узреться. Равві! ⁸
Равві великого глаголи
На ниві сіються новій!
І виростуть, і пожнемо,
І в житницю соберемо
Зерно святее. Я месію
Іду народу возвістити».
І помолилася Марія
Перед апостолом.
Горить
Огонь тихенько на кабиці, ⁹

А Йосип праведний сидить
Та думає. Уже зірниця
На небі ясно зайнялась.
Марія встала та й пішла
З глеком по воду до криниці.
І гость за нею, і в ярочку
Догнав Марію...
Холодочком
До сходу сонця провели
До самої Тіверіади
Благовістителя. І раді,
Радісінькі собі прийшли
Додому.
Жде його Марія
І ждучи плаче, молодії
Ланіти, очі і уста
Марніють зримо. «Ти не та,
Не та тепер, Маріє, стала!
Цвіт зельний, наша красота! —
Промовив Йосип.— Диво сталось
З тобою, доненько моя!
Ходім, Маріє, повінчаймось,
А то...— Й не вимовив: уб'ють
На улиці.— І заховаймось
В своїм оазисі». І в путь
Марія нашвидку збиралась
Та тяжко плакала, ридала.
Отож вони собі ідуть,
Несе з торбиною на плечах
Нову коновочку старий.
Спродать би то та молодій
Купить хустиночку до речі,
Та й за повінчання оддать.
О старче праведний, багатий!
Не од Сіона благодать,
А з тихої твоєї хати
Нам возвістилася. Якби
Пречистій їй не дав ти руку —
Рабами б бідніє раби
І досі мерли би. О муко!
О тяжкая душі печаль!
Не вас мені, сердешних, жаль,
Сліпі і малиє душою,
А тих, що бачать над собою
Сокиру, молот і кують
Кайдани новіє. Уб'ють,
Заріжуть вас, душеубійці,
І із кровавої криниці
Собак напоять.
Де ж подівсь
Дивочний гость отой лукавий?
Хоч би прийшов та подививсь
На брак той славний і преславний!
На брак окрадений! Не чуть,

Не чуть ані його, ані месії,
А люде ждуть чогось і ждуть,
Чогось непевного. Маріє!
Ти, безталанная, чого
І ждеш, і ждатимеш од бога
І од людей його? Нічого,
Ніже апостола того
Тепер не жди. Тесляр убогий
Тебе повінчану веде
В свою убогую хатину.
Молися й дякуй, що не кинув,
Що на розпуття не прогнав.
А то б цеглиною убили —
Якби не вкрив, не заховав!
В Єрусалимі говорили
Тихенько люде, що стяли
У городі Тіверіаді
Чи то якогось розп'яли
Провозвістителя месії.
«Його!» — промовила Марія
І веселесенька пішла
У Назарет. І він радіє,
Що наймичка його несла
В утробі праведную душу
За волю розп'ятого мужа.
Ото вони собі ідуть,
Прийшли додому. І живуть
Повінчані, та не веселі.
Тесляр колисочку дебелу
Майструє в сінях. А вона,
Пренепорочная Марія,
Сидить собі коло вікна,
І в поле дивиться, і шиє
Малесеньке сороченя —
Комусь-то ще?
«Хазяїн дома? —
Надворі крикнуло.— Указ
Од кесаря, його самого,
Щоб ви сьогодні, сен же час!
Ви на ревізію у город,
У город Віфлеєм ішли».
І зник, пропав той тяжкий голос.
Тільки руна в яру гула.
Марія зараз заходилась
Пекти опрісноки.¹⁰ Спекла,
В торбину мовчки положила
І мовчки за старим пішла
У Віфлеєм. «Святая сило!
Спаси мене, мій боже милий!» —
Тільки й промовила. Ідуть,
Сумуючи собі обоє.
І, вбогії, перед собою
Козу з козятчком женуть,
Бо дома ні на кого кинуть.

А може, бог пошле дитину
В дорозі; от і молоко
Сердешній матері. Скотина
Іде пасучися, рядком
Ідуть за нею батько й мати
І починають розмовляти
Поволі, тихо. «Семіон
Протопресвітер,— Йосип мовив,—
Такеє-то пророче слово
Сказав мені: «Святий закон!
І Авраама, і Мойсея!
Возобновлять мужі есеї.— ¹¹
І каже: — Поти не умру,
Поки месію не узрю!»
Чи чуєш ти, моя Маріє?
Месія прийде!» — «Вже прийшов,
І ми вже бачили месію!» —
Марія мовила.

Найшов
Опріснок Йосип у торбині.
Дає та й каже: «На, моя дитино,
Поки що буде, укріпись,
До Віфлеєма не близенько;
Та й я спочину. Утомивсь».
Та й сіли на шляху гарненько -
Подудновать. Отож сидять,
А сонце праведне швиденько
Додолу котиться. І глядь!
Сховалося, і смеркло в полі.
І диво дивнее! ніколи
Ніхто не бачив і не чув
Такого дива. Аж здригнув
Святий тесляр. Мітла з востоку
Над самим Віфлеємом, боком,
Мітла огненная зійшла . ¹²
І степ, і гори осіяла.
Марія з шляху не вставала,
Марія сина привела.
Єдиную тую дитину,
Що нас од каторги спасла!
І, пресвятая, неповинна,
За нас, лукавих, розп'ялась!
А недалеко край дороги
Отару гнали чабани
Та й їх побачили. Небогу,
її й дитяточко взяли
І у вертеп свій принесли,
І чабани його убогі
Еммануїлом ¹³ нарекли.

До сходу сонця, рано-рано!
У Віфлеємі на майдані
Зійшовся люд і шепотить,
Що щось непевне з людьми буде

Во Іудеї. Гомонить
І тихне люд. «О люди! люди! —
Чабан якийсь біжить, кричить. —
Пророчество Ієремія,
Ісаїя збулось! збулось!
У нас, у пастирей, месія
Родився вчора!» Загуло
У Віфлеємі на майдані:

«Месія! Іісус! Осанна!» ¹⁴
І люд розходивсь.
Через час
Чи через два прийшов указ
І легіон з Єрусалима,
Од того Ірода. Незримо
Й нечуте сталося тойді.
Ще діточки сповиті спали,
Ще купіль гріли матері,
Намарне гріли: не купали
Маленьких діточок своїх!
Ножі солдати сполоскали
В дитячій праведній крові!
Такеє-то на світі сталося!
Дивітеся ж, о! матері!
Що роблять іроди царі!

Марія навіть не ховалась
З своїм младенцем. Слава вам,
Убогим людям, чабанам,
Що привітали, заховали
І нам спасителя спасли
Од Ірода. Нагодували,
І напоїли, і дали
Кожух і свиту на дорогу,
І, небораки, додали
Ослицю дійну. І небогу
З її дитяточком малим
І посадили, й провели
Вночі тайними манівцями
На шлях Мемфіський ¹⁵. А мітла,
Мітла огненна світила,
Неначе сонце, і дивилась
На ту ослицю, що несла
В Єгипет кроткую Марію
І народженого месію.

Якби де на світі хоть раз
Цариця сіла на ослицю,
То слава б стала про царицю
І про великую ослицю
По всьому світу. Ся ж несла
Живого істинного бога.
Тебе ж, сердешну, копт ¹⁶ убогий
Хотів у Йосипа купить,

Та здохла ти. Мабуть, дорога
Таки завадила тобі?

У Нілі скупанеє, спить
В пелюшках долі, під вербою,
Дитяточко. А меж лозою
З лози колисочку плете
Та плаче праведная мати,
Колиску тую плетучи.
А Йосип заходився хату
Із очерету будувати,
Щоб хоч укритися вночі.
З-за Нілу сфінкси, мов сичі,
Страшними мертвими очима
На теє дивляться. За ними
На голому піску стоять
По шнуру піраміди в ряд,
Мов фараонова сторожа,
І ніби фараонам знать
Вони дають, що правда божа
Встає вже, встала на землі.
Щоб фараони стереглись.

Марія найнялася прясти
У копта вовну. А святий
Іосиф взявсь отару пасти,
Щоб хоч козу ту заробить
На молоко малій дитині.
Минає рік. Коло хатини
В повіточці своїй малій
Той бондар праведний, святий,
І гадки, праведний, не має,
Барило й бочку набиває,
Та ще й курникає. А ти?
Не плачеш ти і не співаєш,
Гадаєш, думаєш-гадаєш,
Як його вчити, навести
На путь святий святого сина
І як його од зол спасти?
Од бур житейських одвести?

Ще рік минув. Коло хатини
Коза пасеться; а дитина
І невеличке козеня
У сінях граються. А мати
Сидить на призьбі коло хати
Та вовну з кужеля пряде.
Аж ось і сам старий іде
З ціпочком тихо попід тинном:
Носив у город шапличок
Продать. Йому медяничок,
А їй немудрую хустину,
Собі ж несе на постолі
Ременю доброго. Спочинув

Та й каже: «Доню, не журись.
Царя вже Ірода не стало.
Чогось увечері наївсь,
Та так наївся, що й опрігсь,—
Такее-то мені сказали.
Ходімо,— каже,— у свій гай,
У свій маленький тихий рай!
Ходім додомоньку, дитино».
«Ходім»,— сказала та й пішла
На Ніл сороченята прати
В дорогу синові. Паслась
Коза з козятком коло хати,
А Йосип сина забавляв,
На призьбі сидя, поки мати
На річці прала ті малі
Сорочечки. А потім в хаті
Поморіцив добре постоли
Собі в дорогу. Та й знялись
До сходу сонця, по торбині
На плечі взявши, а дитину
Удвох в колисочці несли.
То сьак, то так прийшли додому.
Бодай не довелось нікому
Узріть такеє. Благодать!
Гайочок тихий серед поля,
Одна-єдина їх доля
Отой гайочок! І не знать,
Де він кохався. І хатина,
Все, все сплюндровано. В руїні
їм довелось ночувать.
В ярк Марія до криниці
Швиденько кинулася. Там
Колись-то з нею яснолиций
Зустрівся гость святий. Бур'ян,
Будяк колючий з кропивою
Коло криниці поросли.
Маріє! Горенько з тобою!
Молися, серденько, молися!
Окуй свою святую силу...
Долготерпінієм окуй,
В сльозах кровавих загартуй!..
Небога трохи не втопилась
У тій криниці. Горе нам
Було б, іскупленням рабам!
Дитина б тая виростала
Без матері, і ми б не знали
І досі правди на землі!
Святої волі! Схаменулась
І тяжко, важко усміхнулась
Та й заридала. Полились
На цямрину святиє сльози
Та й висохли. А їй, небозі,
Полегшало.
Єлисавета,

Стара вдова, у Назареті
З малим синком своїм жила,
Таки з Івасем. Та й була
Якась рідня їм. Вранці-рано
Свою дитину, безталанна,
Нагодувала, одягла
І за святим своїм пішла
У Назарет той до вдовиці
В сусіду, в наймичку проситись!

Дитяточко собі росло,
З Івасем удовенком гралось.
Уже чимале піросло.
Якось вони собі гуляли
Удвох на улиці, знайшли
Дві палички та й понесли
Додому матерям на дрова.
Звичайні діточки! Ідуть
І веселенькі, і здорові,
Аж любо глянуть, як ідуть!
Отож воно, мале, взяло
Другую паличку у Йвася —
Івась у коники ігрався,—
Зробило хрестик та й несло
Додому, бачте, показати,
Що й він уміє майструвати.
Марія ще за ворітьми
Дітей зустріла, і зомліла,
І трупом пала, як узріла
Той хрестик-шибеничку ¹⁷. «Злий!
Недобрий чоловік, лихий
Навчив тебе, моя дитино,
Зробить оце! Покинь! Покинь!»
А він, маленький, неповинний,
Святую шибеничку кинув
І зарідав, і пролились
Ще в перший раз младенчі сльози
На лоно матерне. Небозі
Ніби полегшало. Взяла
У холодочок завела,
В бур'ян, в садок, поцілувала
Та коржиком погодувала,
Свіженьким коржиком. Воно ж
Попестилось собі, погралось
Та й спатоньки, мале, лягло
Таки ж у неї на колінах.
Отож і спить собі дитина,
Мов ангеляточко в раю.
І на єдиную свою
Та мати дивиться і плаче
Тихенько-тихо. Ангел спить,
То щоб його то не збудить.
Та й не догледіла. Неначе
Окропу капля, як огонь,

На його впала, і воно
Прокинулось. Швиденько сльози
Марія втерла сміючись,
Щоб він не бачив. І небозі
Не довелося одурить
Малого сина. Подивилось
І заридало.

Заробила
Чи то позичила вдова
Півкопи тую на буквар.
Сама б учила, так не знала ж
Вона письма того. Взяла
Та в школу хлопця одвела,
У іссейську. Доглядала ж
Сама його, сама й навчала
Добру і розуму. Івась,
Таки вдовенко, в його вдавсь,
То вдвох собі й ходили в школу,
І вчились вкупочці. Ніколи
Ані пограється з дітьми,
Ані побігає; самий,
Один-однісінький, бувало,
Сидить собі у бур'яні
Та клепку теше. Помагало
Святому батькові в трудах.
Якось по сьомому годочку,—
Малий вже добре майстрував,—
Одпочиваючи в куточку,
Старий на сина дивувавсь,
Який то з його майстер буде!
Які то люди з його будуть!¹⁸
Та, взявши відер, кандійок¹⁸,
І батько, й мати, і воно
Пішли на ярмарок у самий-
Самісінький Єрусалим.
Хоч і далеко, так спродати
Дорогше можна. От прийшли,
Розташувались. Батько й мати
Сидять собі та продають
Добро своє. А де ж дитина?
Побігло десь. Шукає сина
Та плаче мати. І не чуть,
Де ділося. У синагогу
Зайшла благать благого бога,
Щоб син її найшовсь. Аж глядь,
Межи раввінами дитина,
її хлоп'яточко, сидить
І навчає, неповинне,
Як в світі жить, людей любить,
За правду стат'! за правду згинуть!
Без правди горе! «Горе вам,
Учителі архіереї!»
І дивувались фарисеї

І книжники його речам.
А радість матері Марії
Неізнеченная. Месію,
Самого бога на землі
Вона вже зріла.

Спродались,
Во храмі помолились богу
І веселенькі у дорогу
Додому рушили вночі
По холодочку.
Виростали
І вкупі вчилися, ростучи,
Святе діточки. Пишались
Святе тії матері
Своїми дітками. Із школи
Путем терновим розійшлися
Обидва. Божії глаголи,
Святу правду на землі
І прорекли, і розп'ялись
За воленьку, святу волю!

Іван пішов собі в пустиню,
А твій меж люди. А за ним,
За сином праведним своїм,
І ти пішла. В старій хатині
В чужій покинула його,
Святого Йосипа свого!
Пішла тинятись попідтинню,
Аж поки, поки не дійшла
Аж до Голгофи.
Бо за сином
Свята мати всюди йшла,
Його слова, його діла —
Все чула, й бачила, і мліла,
І мовчки трепетно раділа,
На сина дивлячись. А він
Сидить, було, на Єлеоні ¹⁹,
Одпочива. Єрусалим
Розкинувсь гордо перед ним,
Сіє в золотім вісоні ²⁰
Ізраїльський архієрей! ²¹
Романський золотий плебей! ²²
І час, і два міне, не встане,
На матір навіть не погляне
Та аж заплаче, дивлячись
На іудейську столицю.
Й вона заплаче, ідучи
У яр по воду до криниці,
Тихесенько. І принесе
Води погожої, і вмие
Утомлені стопи святе,
І пити дасть, і отрясе,
Одує прах з його хітона,

Зашиє дірочку та знову
Під смокву піде. І сидить,
І дивиться, о всесвятая!
Як син той скорбний спочиває.
Аж ось і дітвора біжить
Із города. Його любили
Святиє діточки. Слідком
За ним по улицах ходили,
А іноді й на Єлеон
До його бігали малії.
Отож прибігли. «О святії!
Пренепорочние!» — сказав,
Як узрів діток. Привітав
І цілував благословляя,
Погрався з ними, мов маленький,
Надів бурнус. І веселенький
З своїми дітками пішов
В Єрусалим на слово нове,
Поніс лукавим правди слово!
Не вняли слову! Розп'яли!
Як розпинать його вели,
Ти на розпутії стояла
З малими дітьми. Мужики,
Його брати, ученики,
Перелякались, повтікали.
«Нехай іде! Нехай іде!
Отак і вас він поведе!» —
Сказала дітям. І упала
На землю трупом.
Розп'ялась
Твоя єдина дитина!
А ти, спочинувши під тином,
У Назарет отой пішла!
Вдову давно вже поховали
В чужій, позиченій труні
Чужії люде. А Івана
її зарізали в тюрмі.
І Йосипа твого не стало.
І ти, як палець той, осталась
Одна-однісінька! Такий
Талан твій латаний, небого!
Брати його, ученики,
Нетвердії, душеубогі,
Катам на муку не дались,
Сховались, потім розійшлись,
І ти їх мусила збирати...
Отож вони якось зійшлись
Вночі круг тебе сумовати.
І ти, великая в женах!
І їх униніє, і страх
Розвіяла, мов ту полову,
Своїм святим огненным словом!
Ти дух святий свій пронесла
В їх душі вбогії! Хвала!

І похвала тобі, Маріє!
Мужі воспрянули святіє,
По всьому світу розійшлись.
І іменем твого сина,
Твоєї скорбної дитини,
Любов і правду рознесли
По всьому світу. Ти ж під тином,
Сумуючи, у бур'яні
Умерла з голоду. Амінь.

А потім ченці одягли
Тебе в порфіру²³. І вінчали,
Як ту царицю... Розп'яли
Й тебе, як сина. Наплювали
На тебе, чистую, кати;
Розтлили кроткую! а ти...
Мов золото в тому горнілі,
В людській душі возобновилаь,
В душі невольничій, малій,
В душі скорбящей і убогій.

[27 жовтня — 11 листопада 1859,
С.-Петербург]

Подражаніє Едуарду Сові ¹

Посаджу коло хатини
На wspomин дружині
І яблуньку, і грушеньку,
На wspomин єдиній!

Бог дасть, виростуть. Дружина
Під древами тими
Сяде собі в холодочку
З дітками малими.

А я буду груші рвати,
Діткам подавати...
З дружиною єдиною
Тихо розмовляти:
«Тойді, серце, як бралися,
Сі древа садив я...
Щасливий я!» — «І я, друже,
З тобою щаслива!»

19 ноября [1859],
С.-Петербург

Подражаніє Іезекілю

Глава 19

Восплач, пророче, сине божий!
І о князях, і о вельможах,
І о царях отих. І рци:
«Пащо та сука, ваша мати,
Зо львами кліщилась, щенята?
І добувала вас, лихих?
І множила ваш род проклятий?
А потім з вас, щенят зубатих,
Зробились львичища! Людей!
Незлюбних, праведних дітей,
Жрете, скажені!.. Мов шуліка
Хватає в бур'яні курча,
Клює і рве його. А люде...
Хоч бачать люде, та мовчать.
Отож львеня те дике! люте!
Підстерегли його, взяли
Та, закувавши добре в пута,
В Єгипет люде одвели —
На каторгу. А люта мати!
Спустила друге бісновате
Своє скаженеє звіря.
Та вже такого сподаря,
Що гради й весі пожирало.
Земля тряслася, трепетала
Од реву львичища твого.
Окули люде і цього.
Заперли в щелепи удила
І в Вавілоні посадили
В тюрму глибоку. Щоб не чуть
Було на світі того рику
Самодержавного владики,
Царя неситого...
Минуть,
Уже потроху і минають
Дні беззаконія і зла.
А львичища того не знають,
Ростуть собі, як та лоза
У темнім лузі. Уповають
На корінь свій, уже гнилий,
Уже червивий, і малий,
І худосильний. Вітер з поля
Дихне — погне і полама.
І ваша злая своєволя
Сама скупається, сама
В своїй крові. Плач великий
Воместо львичищого рика
Почують люде. І той плач,
Нікчемний, довгий і поганий,

Межи людми во притчу стане,
Самодержавний отой плач!»

Декабря 6 [1859,
С.-Петербург]

Осії¹ глава XIV

Подражаніє

Погибнеш, згинеш, Україно,
Не стане знаку на землі.
А ти пишалася колись
В добрі і розкоші! Вкраїно!
Мій любий краю неповинний!
За що тебе господь кара,
Карає тяжко? За Богдана,
Та за скаженого Петра,
Та за панів отих поганих
До краю нищить... Покара,
Уб'є незримо і правдиво;
Бо довго довготерпеливий
Дивився мовчки на твою,
Гріховную твою утробу
І рек во гніві: «Потреблю
Твою красу, твою оздобу,
Сама розіпнешся. Во злобі
Сини твої тебе уб'ють
Оперені, а злозачаті
Во чреві згинуть, пропадуть,
Мов недолежані курчата!..
І плача, матернього плача
Ісполню гради і поля,
Да зрить розтленна земля,
Що я держитель і все бачу».
Воскресни, мамо! І вернися
В світлицю-хату; опочий,
Бо ти аж надто вже втомилась,
Гріхи синовні несучи.
Спочивши, скорбная, скажи,
Прорий своїм лукавим чадам,
Що пропадуть вони, лихі,
Що їх безчестіє, і зрада,
І криводушіє огнем,
Кровавим, пламенним мечем
Нарізані на людських душах,
Що крикне кара невсипуща,
Що не спасе їх добрий цар,
Їх кроткий, п'яний господар,
Не дасть їм пить, не дасть їм їсти,
Не дасть коня вам охляп сісти
Та утікати; не втечете
І не сховаєтеся; всюди
Вас найде правда-мста; а люде
Підстережуть вас на тотаж,
Уловлять і судить не будуть,
В кайдани туго окують,
В село на зрище приведуть,
І на хресті отім без ката
І без царя вас, біснуватих,

Розпнуть, розірвуть, рознесуть,
І вашей кровію, собаки,
Собак напоять...
І додай,
Такеє слово їм додай
Без притчі; вискажи: «Зробили,
Руками скверними створили
Свою надію; й речете,
Що цар наш бог, і цар надія,
І нагодує, і огріє
Вдову і сирот». Ні, не те,
Скажи їм ось що: «Брешуть боги,
Ті ідоли в чужих чертогах,
Скажи, що правда оживе,
Натхне, накличе, нажене
Не ветхеє, не древле слово
Розтленное, а слово нове
Меж людьми криком пронесе
І люд окрадений спасе
Од ласки царської...»

25 декабр[я] 1859 г.
[С.-Петербург]

...

Дівча любе, чорнобриве
Несло з льоху пиво.
А я глянув, подивився —
Та аж похилився...
Кому воно пиво носить?
Чому босе ходить?..
Боже сильний! Твоя сила
Та тобі ж і шкодить.

[15 січня 1860,
С.-Петербург]

...

Ой діброво — темний гаю!
Тебе одягає
Тричі на рік... Багатого
Собі батька маєш.
Раз укриє тебе рясно
Зеленим покровом,—
Аж сам собі дивується
На свою діброву...
Надивившись на доненьку
Любу, молодую,
Возьме її та й огорне
В ризу золотую
І сповіє дорогою
Білою габою,—
Та й спать ляже, втомившись
Турбою такою.

15 стичня 1860,
СПб

Подражаніє сербському

Наїхали старости
Й молодик за ними;
Вони собі пішли в хату
З батьком розмовляти;
А я в його, молодого,
В того чорнобривця,
Беру коня, та й нічого —
Веду до криниці.
Кінь утомлений, копита
Розкуті, розбиті,
Сіделечко мережане
Зопсуге, некрите.
«Скажи, коню, до кого це
Ви так нагло гнались?»
«До якоїсь чорнобривки
Всю ніч майнували».
«Чи ти ж, коню, будеш пити
З нашої криниці?
Чи буде та чорнобривка
Сей рік молодиця?»

4 мая 1860,
СПб

Молитва

Царям, всесвітнім шинкарям,
І дукачі, і таляри,
І пута кутії пошли.

Робочим головам, рукам
На сій окраденій землі
Свою ти силу ниспошли.

Мені ж, мій боже, на землі
Подай любов, сердечний рай!
І більш нічого не давай!

24 мая [1]860,
СПб

Царів, кровавих шинкарів,
У пута кутії окуй,
В склепу глибокім замуруй.

Трудящим людям, всеблагий,
На їх окраденій землі
Свою ти силу ниспошли.

А чистих серцем? Коло їх
Постав ти ангели свої,
Щоб чистоту їх соблюли.

Мені ж, о господи, подай
Любити правду на землі
І друга щирого пошли!

25 мая [1860,
С.-Петербург]

Злоначинающих спини,
У пута кутії не куй,
В склепи глибокі не муруй.

А доброзичдущим рукам
І покажи, і поможи,
Святую силу ниспошли.

А чистих серцем? Коло їх
Постави ангели свої
І чистоту їх сиблюди.

А всім нам вкупі на землі

Єдиномисліє подай
І братолюб'є пошли.

27 мая [1860,
С.-Петербург]

...

Колись-то ще, во время оно,
Помпій Нума, римський цар,
Тихенький, кроткий государ,
Втомившись, пишучи закони,
Пішов любенько погулять
І одпочить. Та, спочивавши,
Додумать, як би то скувать
Кайдани на римлян. І, взявши
Гнучкий одноліток лози,
Каблучку заходивсь плести,
На шию б то. Коли погляне,
У холодочку під платаном
Дівча завітчанеє спить...
Дріадам¹ нічого робить
Перед такою красою,
Перед богинею такою!
Сама Егерія в гаю,
Кленучи доленьку свою,
Повісилась. А мудрий Нума
І на дівча, і на цвіти
Дивується собі і дума:
«Який би ретязь² ще сплести?»

28 мая (1860),
С.-Петербург

...

Тим неситим очам,
Земним богам-царям,
І плуги, й кораблі,
І всі добра землі,
І хвалебні псалми
Тим дрібненьким богам.

Роботящим умам,
Роботящим рукам
Перелогі орать,
Думать, сіять, не ждять
І посіяне жать
Роботящим рукам.

Добросердим-малим,
Тихолюбцям-святим,
Творче неба й землі!
Долгоденствіє їм
На сім світі; на тім...
Рай небесний пошли.

Все на світі — не нам.
Все богам, тим царям!
І плуги, й кораблі,
І всі добра землі,
Моя любо!.. а нам —
Нам любов меж людьми.

31 мая [1860], СПб

Плач Ярославни¹

В Путивлі-граді вранці-рано
Співає, плаче Ярославна,
Як та зозуленька кує,
Словами жалю додає.
«Полечу,— каже,— зигзицею²,
Тією чайкою-вдовицею,
Та понад Доном полечу,
Рукав бобровий омочу
В ріці Каялі³. І на тілі,
На княжім білім, помарнілім,
Омию кров суху, отру
Глибокії, тяжкії рани...»

І квилить, плаче Ярославна
В Путивлі рано на валу:
«Вітрило-вітре мій єдиний,
Легкий, крилатий господине!
Нащо на дужому крилі
На вої любії мої,
На князя, ладо⁴ моє миле,
Ти ханові метаєш стріли?
Не мало неба, і землі,
І моря синього. На морі
Гойдай насади-кораблі.
А ти, прелютій... Горе! Горе!
Моє веселіє украв,
В степу на тирсі розібгав».

Сумує, квилить, плаче рано
В Путивлі-граді Ярославна.
І каже: «Дужий і старий,
Широкий Дніпре, не малий!
Пробив єси високі скали,
Текучи в землю половчаиа,
Носив вси на байдаках
На половчан, на Кобяка⁵
Дружину тую Святославлю!..
О мій Словетицю преславний!
Моє ти ладо принеси,
Щоб я постіль весела-слала,
У море сліз не посилала,—
Сльозами моря не долить».

І плаче, плаче Ярославна
В Путивлі на валу на брамі,
Святеє сонечко зійшло.
І каже: «Сонце пресвятеє
На землю радість принесло
І людям, і землі, моєї
Туги-нудьги не розвело.
Святий, огненний господине!

Спалив єси луги, степи,
Спалив і князя, і дружину,
Спали мене на самоті!
Або не грій і не світи-
Загинув ладо... Я загину!»

4 іюня [1860], СПб

...

З передсвіта до вечора,
А з вечора до досвіта
Летить стріла каленая,
Бряжчить шабля о шеломи,
Тріщать списи гартовані
В степу, в незнаємому полі,
Середі землі Половецької.

Земля чорна копитами
Поорана, поритая;
Костьми земля засіяна,
А кровію политая.
І журба-туга на тім полі
Зійшла для Руської землі.

Що гомонить отам, зичить
Удосвіта? То повертає
Той Ігор військо на пригоду
Тоцу буй туру Всеволоду .¹
І бились день,
І другий билися,
Та коло полудня на третій
Поникли Ігореві стязі.

Отак на березі Каяли
Брати різнились; бо не стало
Крові-вина!.. Допировали
Хоробрі русичі той пир,
Сватів упоїли,
А самі простяглися
За землю Руськую. Хилилась
І слалась, плачучи, трава;
Високігнулись дерева...
Додолугнулись, журились!

6 іюля (1860,
С.-Петербург]

...

Умре муж велій в власяниці. ¹
Не плачте, сироти, вдовиці,
А ти, Аскоченський ², восплач
Воутріє на тяжкий глас.
І Хомяков ³, Русі ревнитель,
Москви, отечества любитель,
О юбкоборцеві ⁴ восплач.
І вся о Русская беседа, ⁵
Бо глас єдиний ісповедуї
Свої гріхи.
І плач! і плач!

17 іюня [1860
С.-Петербург]

Гімн черничий

Удар, громе, над тим домом,
Над тим божим, де мремо ми,
Тебе ж, боже, зневажаєм,
Зневажаючи, співаєм:
Алілуя!

Якби не ти, ми б любились,
Кохалися б, та дружились,
Та діточок виростили,
Научали б та співали:
Алілуя!

Одурив ти нас, убогих.
Ми ж, окрадені небоги,
Самі тебе одурили
І, скиглячи, возопили:
Алілуя!

Ти постриг нас у черниці,
А ми собі молодичі...
Та танцюєм, та співаєм,
Співаючи, примовляєм:
Алілуя!

20 іюня [1860,
С.-Петербург]

...

Над Дніпровою сагою
Стоїть явор меж лозою,
Меж лозою з ялиною,
З червоною калиною.

Дніпро берег риє-риє,
Яворові корінь миє.
Стоїть старий, похилився,
Мов козак той зажурився.

Що без долі, без родини
Та без вірної дружини,
І дружини, і надії
В самотині посивіє!

Явор каже: «Похилюся
Та в Дніпрові скупаюся».
Козак каже: «Погуляю
Та любую пошукаю».

А калина з ялиною
Та гнучкою лозиною,
Мов дівчаточка, із гаю
Виходжаючи, співають;

Повбирані, заквітчані
Та з таланом заручені,
Думки-гадоньки не мають,
В'ються-гнутья та співають.

24 іюня [1860,
С.-Петербург]

...

Росли укупочці, зросли;
Сміялись, гратись перестали.
Неначе й справді розійшлись!..
Зійшлись незабаром. Побрались;
І тихо, весело прийшли,
Душею-серцем неповинні,
Аж до самої домовини.
А меж людьми ж вони жили!

Подай же й нам, всещедрий боже!
Отак цвісти, отак рости,
Так одружитися і йти,
Не сварячись в тяжкій дорозі,
На той світ тихий перейти.
Не плач, не вопль, не скрежет зуба
Любов безвічну, сугубу
На той світ тихий принести.

25 іюня [1860,
С.-Петербург]

...

Світе ясний! Світе тихий!
Світе вольний, несповитий!
За що ж тебе, світе-брате,
В своїй добрій, теплій хаті
Оковано, омурано
(Премудрого одурено),
Багрянцями закрито
І розп'ятієм добито?
Не добито! Стрепенися!
Та над нами просвітіся,
Просвітіся!.. Будем, брате,
З багрянцїв онучі драти,
Люльки з кадил закурят,
Явленними піч топити,
А кропилом будем, брате,
Нову хату вимітати!

27 іюня [1860,
С.-Петербург]

Ликері

На пам'ять 5 августа 1860 г.

Моя ти любо! Мій ти друже!
Не ймуть нам віри без хреста,
Не ймуть нам віри без попа
Раби, невольники недужі!
Заснули, мов свиня в калюжі,
В святій неволі! Мій ти друже,
Моя ти любо! Не хрестись,
І не кленись, і не молись
Нікому в світі! Збрешуть люде,
І візантійський Саваоф
Одурить! Не одурить бог,
Карать і миловать не буде:
Ми не раби його — ми люде!
Моя ти любо! усміхнись,
І вольную святую душу,
І руку вольную, мій друже,
Подай мені. То перейти
І він pomoже нам калюжу,
Поможе й лихо донести,
І поховать лихе дебеле
В хатині тихій і веселій.

5 августа [1860],
Стрельна

Н. Я. МАКАРОВУ ¹

На пам'ять 14 сентября

Барвінок цвів і зеленів,
Слався, розстилався;
Та недосвіт ² перед світом
В садочок укрався.

Потоптав веселі квіти,
Побив... Поморозив...
Шкода того барвіночка
Й недосвіта шкода!

14 сентября [1860,
С.-Петербург]

...

І Архімед, і Галілей
Вина й не бачили. Єлей²
Потік у черево чернече!
А ви, святіє предотечі,
По всьому світу розійшлись
І крихту хліба понесли
Царям убогим. Буде бите
Царями сіянеє жито!
А люде виростуть. Умруть
Ще не зачатіє царята...
І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люде на землі.

24 сентября [1860,
С.-Петербург]

Л.

Поставлю хату і кімнату,
Садок-райочок насаджу.
Посиджу я і походжу
В своїй маленькій благодаті.
Та в одині-самотині
В садочку буду спочивати.
Присняться діточки мені,
Веселая присниться мати,
Давнє-колишній та ясний
Присниться сон мені!.. і ти!..
Ні, я не буду спочивати,
Бо й ти приснишся. І в малий
Райочок мій спідтиха-тиха
Підкрадешся, наробиш лиха...
Запалиш рай мій самотний.

27 септєбря [1864
С.-Петербург]

...

Не нарікаю я на бога,
Не нарікаю ні на кого.
Я сам себе, дурний, дурю,
Та ще й співаючи. Орю
Свій переліг — убогу ниву!
Та сію слово. Добрі жнива
Колись-то будуть. І дурю!
Себе таки, себе самого,
А більше, бачиться, нікого?

Орися ж ти, моя ниво,
Долом та горою!
Та засійся, чорна ниво,
Волею ясною!
Орися ж ти, розвернися,
Полям розстелися!
Та посійся добрим житом,
Долею полийся!
Розвернися ж на всі боки,
Ниво-десятино!
Та посійся не словами,
А розумом, ниво!
Вийдуть люде жито жати...
Веселії жнива!..
Розвернися ж, розстелися ж,
Убогая ниво!!!

Чи не дурю себе я знову
Своїм химерним добрим словом?
Дурю! Бо лучче одурить
Себе-таки, себе самого,
Ніж з ворогом по правді жить
І все нарікать на бога!

5 октября [1860,
С.-Петербург]

Саул ¹

В непробудимому Китаї,
В Єгипті темному, у нас
І понад Індом і Євфратом
Свої ягнята і телята
На полі вольнім вольно пас
Чабан було в своєму раї.
І гадки-гадоньки не має,
Пасе, і доїть, і стриже
Свою худобу та співає...
Аж ось лихий царя несе
З законами, з мечем, з катами,
З князями, темними рабами.
Вночі підкрались, зайняли
Отари з поля; а пасущих,
І шатра їх, убогі кущі,
І все добро, дітей малих,
Сестру, жону і все взяли,
І все розтлили, осквернили,
І осквернених, худосилих,
Убогих серцем, завдали
В роботу-каторгу. Минали
За днями дні. Раби мовчали,
Царі лупилися, росли
І Вавілони муровали.
А маги, бонзи і жерці
(Неначе наші панотці)
В храмах, в пагодах годувались,
Мов кабани царям на сало
Та на ковбаси. І царі
Самі собі побудували
Храми, кумирні, олтарі.
Раби німії поклонялись.
Жидам сердешним заздро стало,
Що й невеличкою царя
І з кизяка хоч олтаря
У їх немає. Попросили
Таки старого Самуїла,
Щоб він де хоче, там і взяв,
А дав би їм, старий, царя.
Отож премудрий прозорливець,
Поміркувавши, взяв єлей
Та взяв од козлищ і свиней
Того Саула здоровила
І їм помазав во царя.
Саул, не будучи дурак,
Набрав гарем собі чималий
Та й заходився царювать.
Дивилися та дивувались
На новобранця чабани
Та промовляли, що й вони
Таки не дурні. «Ач якого

Собі ми виблагали в бога
Самодержавця». А Саул
Бере і город, і аул,
Бере дівча, бере ягницю,
Будує кедрові світлиці,
Престол із золота кує,
Благоволенье оддає
Своїм всеподданнішим голим.
І в багряниці довгополій
Ходив по храміні, ходив,
Аж поки, лобом неширокий,
В своїм гаремі одинокий,
Саул сердега одурів.

Незабаром зібралась рада.
«Панове чесная громадо!
Що нам робить? Наш мудрий цар,
Самодержавець-господар,
Сердешний одурів. Панове!
Чи нам його тепер лічить?
Чи заходиться та зробіть
Царя здоровілого?» По мові,
По мудрій раді розійшлись
Смутнії пастирі.
В кедровій
В новій палаті цар не спить,
Не їсть, не п'є, не гомонить.
А мовчки долі, всемогучий,
Дере порфіру на онучі
І ніби морщить постолі,
Плете волоки, озуває
І у кедрових стін нових
Про батькове осля питає.
То возьме скіпетр і заграє,
Мов на сопілці.
Чабани,
Веніамінові внучата ,²
Тельця отрокам принесли,
Щоб їм дозволено співати
У сінях царських. Заревла
Сивоборода, волохата
Рідня Саулова пузата,
Та ще й гусяра привела,
Якогось чабана Давида.
«І вийде цар Саул, і вийде,—
Чабан співає,— на войну...»
Саул прочумався та й ну,
Як той москаль, у батька, в матір
Свою рідоньку волохату
І вздовж, і впоперек хрестить.
А гусяра того Давида
Трохи не вбив. Якби він знав,
Яке то лихо з його вийде,
З того лукавого Давида,

То, мов гадюку б, розтоптав
І ядовитую б розтер
Гадючу слину. А тепер
Плугами, ралом не розорем
Прокляту ниву: проросла
Колючим терном. Горе! Горе!
Дрібніють люде на землі,
Ростуть і висяться царі!

13 октября [1860,
С. Петербург]

...

Минули літа молодії,
Холодним вітром од надії
Уже повіяло. Зима!
Сиди один в холодній хаті,
Нема з ким тихо розмовляти,
Ані порадитись. Нема,
Анікогісінько нема!
Сиди ж один, поки надія
Одурить дурня, осміє...
Морозом очі окує,
А думи гордії розвіє,
Як ту сніжину по степу!
Сиди ж один собі в кутку.
Не жди весни — святої долі!
Вона не зійде вже ніколи
Садочок твій позеленить,
Твою надію оновить!
І думу вольную на волю
Не прийде випустить... Сиди
І нікогісінько не жди!..

18 октябрю [1860,
С.-Петербург]

...

Титарівна-Немирівна
Гаптує хустину.
Та колише московщя,
Малую дитину.

Титарівна-Немирівна
Людьми гордувала...
А москаля-пройдисвіта
Нищечком вітала!

Титарівна-Немирівна...
Почесного роду...
Виглядає пройдисвіта,
Москаля з походу.

19 октябрю [1860,
С.-Петербург]

...

Хоча лежачого й не б'ють ,
То і полежать не дають
Ледачому. Тебе ж, о Суко!
І ми самі, і наші внуки,
І миром люди прокленуть!
Не прокленуть, а тільки плюнуть
На тих оддосених щенят,
Що ти щепила. Муко! Муко!
О скорб моя, моя печаль!
Чи ти минеш коли? Чи псами
Царі з міністрами-рабами
Тебе, о люту, зацькують!
Не зацькують. А люде тихо,
Без всякого лихого лиха
Царя до ката поведуть.

20 октября [1860,
С.-Петербург]

...

І тут, і всюди — скрізь погано.
Душа убога встала рано,
Напряла мало та й лягла
Одпочивать собі, небога.
А воля душу стерегла.
«Прокинься,— каже.— Плач, убога!
Не зійде сонце. Тьма і тьма!
І правди на землі нема!»
Ледача воля одурила
Маленьку душу. Сонце йде
І за собою день веде.
І вже тії хребетносили,
Уже ворущаться царі...
І буде правда на землі.

30 октября [1860,
С.-Петербург]

...

О люди! люди небораки!
Нащо здалися вам царі?
Нащо здалися вам псарі?
Ви ж таки люди, не собаки!

Вночі і ожеледь, і мряка,
І сніг, і холод. І Нева
Тихесенько кудись несла
Тоненьку кригу попід мостом.
А я, отож таки вноні
Іду та кашляю йдучи.
Дивлюсь: неначе ті ягнята,
Ідуть задрипані дівчата,
А дід (сердешний інвалід)
За ними гнеться, шкандибає,
Мов у кошару загання
Чужу худобу. Де ж той світ?!
І де та правда?! Горе! Горе!
Ненагодованих і голих
Женуть (последний долг отдать),
Женуть до матері байстрят¹
Дівчаточок, як ту отару.
Чи буде суд! Чи буде кара!
Царям, царятам на землі?
Чи буде правда меж людьми?
Повинна быть, бо сонце стане
І осквернену землю спалить.

3 ноября [1860,
С.-Петербург]

...

Якби з ким сісти хліба з'їсти,
Промовить слово, то воно б,
Хоч і як-небудь на сім світі,
А все б таки якимось жилось.
Та ба! Нема з ким. Світ широкий,
Людей чимало на землі...
А доведеться самотнім
В холодній хаті кривобокій
Або під тином простягтись.
Або... Ні. Треба одружитись,
Хоча б на чортовій сестрі!
Бо доведеться одуріть
В самотині. Пшениця, жито
На добрім сіялись лану,
А люде так собі пожнуть
І скажуть: «Десь його убито,
Сердешного, на чужині...»
О горе, горенько мені!

4 ноября [1860,
С.-Петербург]

...

І день іде, і ніч іде.
І, голову схопивши в руки,
Дивуєшся, чому не йде
Апостол правди і науки?

5 ноября [1860,
С.-Петербург]

...

Тече вода з-під явора
Яром на долину.
Пишається над водою
Червона калина.
Пишається калинонька,
Явор молодіє,
А кругом їх верболози
Й лози зеленіють.

Тече вода із-за гаю
Та попід горою.
Хлюпощуться качаточка
Помеж осокою.
А качечка випливає
З качуром за ними,
Ловить ряску, розмовляє
З дітками своїми.

Тече вода край города.
Вода ставом стала.
Прийшло дівча воду брати,
Брало, заспівало.
Вийшли з хати батько й мати
В садок погуляти,
Порадितись, кого б то їм
Своїм зятем звати?

7 ноября [1860
С.-Петербург]

...

Якось-то йдучи уночі
Понад Невою... та, йдучи,
Міркую сам-таки з собою:
«Якби-то,— думаю,— якби
Не похилилися раби...
То не стояло б над Невою
Оцих осквернених палат!
Була б сестра, і був би брат,
А то... нема тепер нічого...
Ні бога навіть, ні півбога.
Псарі з псарятами царять,
А ми, дотепні доїжджачі ¹,
Хортів годуємо та плачем».
Отак-то я собі вночі,
Понад Невою ідучи,
Гарненько думав. І не бачу,
Що з того боку, мов із ями,
Очима лупа кошения —
А то два ліхтаря горять
Коло апостольської брами ².
Я схаменувся, осінивсь
Святим хрестом і тричі плюнув
Та й знову думать заходивсь
Про те ж таки, що й перше думав.

13 ноября [1860,
С.-Петербург]

...

Бували війни й військовій свари:
Галагани,¹ і Киселі,² і Кочубеї-Нагаї³
Було добра того чимало.
Минуло все, та не пропало,
Остались шашелі: гризуть,
Жеруть і тлять старого дуба...
А од коріння тихо, любо
Зелені парості ростуть.
І виростуть; і без сокири,
Аж зареве та загуде,
Козак безверхий упаде,
Розтрощить трон, порве порфиру,
Роздавить вашого кумира⁴,
Людській шашелі. Няньки,
Дядьки отечества чужого!
Не стане ідола святого,
І вас не стане,— будяки
Та кропива — а більш нічого
Не виросте над вашим трупом.
І стане купою на купі
Смердячий гнів,— і все те, все
Потроху вітер рознесе,
А ми помолимося богу
І небагатії, невбогі.

26 ноября [1860,
С.-Петербург]

Н.Т.

Великомученице кумо!
Дурна еси та нерозумна!
В раю веселому зросла,
Рожевим цвітом процвіла
І раю красного не зріла,
Не бачила, бо не хотіла
Поглянути на божий день,
На ясний світ животворящий!
Сліпа була еси, незряца,
Недвиги серцем; спала день
І спала ніч. А кругом тебе
Творилося, росло, цвіло,
І процвітало, і на небо
Хвалу творителю несло.
А ти, кумасю, спала, спала,
Пишалася, та дівувала,
Та ждала, ждала жениха,
Та ціломудріє хранила,
Та страх боялася гріха
Прелотбодійного. А сила
Сатурновя іде та йде,
І гріх той праведний плете,
У сиві коси заплітай,
А ти ніби недобачаєш:
Дівуєш, молишся, та спиш,
Та матір божію гнівиш
Своїм смиренієм лукавим.
Прокинься, кумо, пробудись
Та кругом себе подивись,
Начхай на ту дівочу славу
Та ширим серцем, нелукаво
Хоть раз, сердего, соблуди.

2 декабря [1860,
С.-Петербург]

...

Зійшлись, побрались, поєднались,
Помолоділи, підросли.
Гайок, садочок розвели
Кругом хатини. І пишались,
Неначе князі. Діти грались,
Росли собі та виростали...
Дівчаток москалі украли,
А хлопців в москалі забрали,
А ми неначе розійшлись,
Неначе брались — не єднались.

5 декабря [1860,
С.-Петербург]

...

Кума моя і я¹
В Петрополіськім лабіринті,²
Блукали ми - і тьма, і тьма...
«Ходімо, куме, в піраміду,³
Засвітим світоч». І зайшли,
Єлей і миро принесли.
І чепурненький жрець Ізиди,⁴
Чорнявенький і кавалер,
Скромненько длань свою простер,
І хор по манію лакея,
Чи то жерця: «Во Іудеї
Бисть цар Саул». Потім хор
Ревнув з Бортнянського:⁵ «О скорбь,
О скорбь моя! О скорбь велика!»

*(Друга половина вересня –
грудень 1860, С.-Петербурґ)*

...

Чи не покинуть нам, небого,
Моя сусідонько убога,
Вірші нікчемні віршувать
Та заходиться риштувать
Вози в далеку дорогу,
На той світ, друже мій, до бога,
Почимчикуєм спочивать.
Втомилися, і підтоптались,
І розуму таки набрались,
То й буде з нас! Ходімо спать,
Ходімо в хату спочивать...
Весела хата, щоб ти знала!..
Ой не йдімо, не ходімо,
Рано, друже, рано —
Походимо, посидимо —
На сей світ поглянем...
Поглянемо, моя доле...
Бач, який широкий,
Та високий, та веселий,
Ясний та глибокий...
Походимо ж, моя зоре...
Зійдемо на гору,
Спочинемо, а тим часом
~Твої сестри-зорі,
Безвічні, попід небом
Попливуть, засяють.
Підождемо ж, моя сестро,
Дружино святая!
Та нескверними устами
Помолимось богу,
Та й рушимо тихесенько
В далеку дорогу —
Над Летою бездонною
Та каламутною.
Благослови мене, друже,
Славою святою.

14 февраля

А поки те, та се, та оне...
Ходімо просто-навпростець
До Ескулапа на ралець ¹
Чи не одурить він Харона ²
І Парку-пряху?... ³ І тойді,
Поки б химерив мудрий дід,
Творили б, лежа, епопею,
Парили б скрізь понад землею,
Та все б гексаметри плели,
Та на горище б однесли
Мишам на снідання. А потім
Співали б прозу, та по нотах,
А не як-небудь... Друже мій,

О мій сопутниче святий!
Поки огонь не захолював,
Ходімо лучче до Харона —
Через Лету бездонную
Та каламутную
Перепливем, перенесем
І Славу святую —
Молодую, безвічну.
Або цур їй, друже,
І без неї обійдуся —
Та як буду здужать,
То над самим Флегетоном ⁴
Або над Стіксом, у раю,
Неначе над Дніпром широким,
В гаю — предвічному гаю,
Поставлю хаточку, садочок
Кругом хатини насаджу;
Прилинеш ти у холодочок,
Тебе, мов кралю, посаджу.
Дніпро, Україну згадаєм,
Веселі селища в гаях,
Могили-гори на степах —
І веселенько заспіваєм...

15 февраля [1861,
С.-Петербург]

ПРИМІТКИ

Тексти друкуються за виданням: Шевченко Тарас. Повне збір. творів. У 6-ти т. К.: Вид-во АН УРСР, 1963, т. 1, 2.

ПРИЧИННА

¹ **Причинна** — божевільна жінка; тут — від чар ворожки.

² **Китайка** — синя або червона бавовняна тканина; червоною китайкою, за народним звичаєм, накривали козаків, що загинули в бою.

НА ВІЧНУ ПАМ'ЯТЬ КОТЛЯРЕВСЬКОМУ

Вірш написано під враженням звістки про смерть І. П. Котляревського.

¹ **Котляревський Іван Петрович** (1769—1838) — зачинатель української літератури, автор поеми «Енеїда» та п'єс «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник». Першим з українських письменників звернувся до художнього зображення життя народу, використовуючи народну мову, яка стала основою мови нової української літератури.

² **...Де ватагу пройдисвіта...** — тобто троянців на чолі з Енеєм, головним героєм поеми І. Котляревського «Енеїда». (У Котляревського: «Еней пройдисвіт і не промах»).

³ **Троя** — стародавнє місто в Малій Азії. Змалюванню пригод одного з учасників Троянської війни Енея присвячено поему римського поета Вергілія (70—19 рр. до н. е.) «Енеїда». І. Котляревський скористався її фабулою для своєї травестійної поеми.

КАТЕРИНА

¹ **Жуковський Василь Андрійович** (1783—1852) — російський поет і перекладач, один з основоположників російського романтизму. Брав безпосередню участь в організації викупу Т. Шевченка з кріпацтва. На пам'ять про день викупу — 22 квітня (ст. ст.) 1838р.— поет присвятив йому поему «Катерина».

² **Москаль** — тут: офіцер царської армії. Найчастіше москалями а часи Т. Шевченка називали всіх, хто служив у царській армії, незалежно від чину й національності.

³ **...Заспіває Гриця** — народну пісню «Ой не ходи, Грицю...», її Т. Шевченко часто згадував у своїх поезіях.

⁴ **Кете** — дайте, подайте.

⁵ **Шаг** — дрібна грошова одиниця: гріш, півкопійки.

⁶ **Гетьманщина** — напівофіційна назва Лівобережної України разом з м. Києвом (в офіційних актах царської Росії Гетьманщина називалась Малоросією), якою з 1667 р. по 1764 р. управляв гетьман. Цей термін Т. Шевченко вживає у різних значеннях! як суспільно-політичний лад і як територія; тут вжито у першому значенні.

⁷ **Покотьоло** — дерев'яна дитяча іграшка, що має форму обруча

⁸ **Карбівничий** — лісник, той, що робить (карбує) зарубки (позначки) на деревах.

⁹ **...Ісуса співає** — тобто релігійну пісню («псальму»), її співали старці й кобзарі.

¹⁰ **Берлин** — старовинна карета.

ТАРАСОВА НІЧ

¹ **Тарасова ніч.** — В основі твору історична подія: перемога козаків над військом польської шляхти під час селянсько-козацького повстання 1630 р., очоленого гетьманом нереєстрових запорозьких козаків Тарасом Федоровичем (якого називали ще Трясиллом), під Переяславом (тепер м. Переяслав-Хмельницький, Київської області) в ніч на 25 травня 1630 р.

² **Уніати** — тут: прибічники церковної унії — об'єднання православної церкви України й Білорусії з католицькою церквою, проголошене на церковному соборі у м. Бресті 1596 р., за яким українська і білоруська православні церкви були підпорядковані католицькій. Ініціатором унії був Ватикан, який активно підтримував загарбницьку політику польських феодалів щодо України й Білорусії. За допомогою унії католицьке духовенство сподівалось розірвати зв'язки українського й білоруського народів з братнім російським народом. Після тривалої боротьби українського народу проти панування шляхетсько-католицької Польщі унію було ліквідовано на Правобережній Україні, яка наприкінці XVIII ст. увійшла до складу Росії. На західноукраїнських землях уніатська церква існувала до 1946 р., коли церковний собор у Львові офіційно проголосив скасування Брестської церковної унії. На Закарпатті унія ліквідована 1949 р. Нині уніатська церква продовжує свою реакційну діяльність у США й Канаді.

³ **Наливайко Северин** — керівник антифеодального селянсько-козацького повстання 1594—1596 рр. на Україні і в Білорусії проти гніту польських, литовських, українських і білоруських феодалів, брав участь у походах запорожців проти турків і кримських татар. Був виданий верхівкою козацької старшини польській шляхті і страчений у Варшаві 1597 р. З ім'ям Наливайка пов'язано багато народних пісень і легенд.

⁴ **Павлюга** — Павло Михнович Бут, відомий більше під ім'ям Павлюка, гетьман нереєстрового запорозького козацтва, один із ватажків народного повстання 1637 р. на Україні проти польсько-шляхетського гноблення. Страчений у Варшаві 1638 р. У даному випадку неточність. Павлюк виступив через кілька років після повстання під проводом Т. Федоровича.

⁵ **Бунчук** — булава з металевою кулькою на кінці і прикрасою-китицею з кінського волосу. Тут — ознака гетьманської влади.

⁶ **Трубайло** — Трубіж, річка, притока Дніпра, на якій стоїть М. Переяслав.

⁷ **Альга** — річка, притока Трубежа.

«ДУМИ МОЇ, ДУМИ МОЇ...»

¹ **Булава** — палиця з кулястим потовщенням на кінці. Тут — символ гетьманської влади.

ПЕРЕБЕНДЯ

¹ **Перебендя** — людина, що вмів весело, дотепно розповідати і співати. Тут — кобзар.

² **Чалий Сава** (? — 1741) — полковник надвірного війська магнатів Потоцьких. Деякий час був на Запорозькій Січі, після втечі з якої служив сотником у польських магнатів Четвертинських. Під час гайдамацького повстання 1734 р. перейшов на бік повстанців, а після його придушення склав присягу на вірність польсько-шляхетського уряду, за що був страчений гайдамаками загону Гната Голого. Тут згадується історична пісня про зраду С. Чалого і його покарання.

³ **Горлиця** — можливо, це жартівлива пісня «Ой летіла горлиця через сад» або пісня «Ой дівчина-горлиця до козака горнеться».

⁴ **Сербин** — представник південнослов'янської народності, що живе в Югославії. Серби браталися із східними слов'янами у боротьбі із зовнішніми ворогами, бували на Україні, де про них склалось кілька пісень. Дві з них вміщено у зб. М. Максимовича «Украинские народные песни» (1834): «Ой сербине, сербине! покинь сербовати...» і «Ой сербине, сербиночку, сватай мене, дівчиночку». Одну з таких пісень і виконував Перебендя.

⁵ **Шинкарка** — відома в багатьох варіантах пісня про шинкарку, яку козаки підмовили їхати з ними, а потім убили.

⁶ **Про тополю** — пісня про злу свекруху, яка чарами перетворила невістку в

тополю.

⁷ **У гаю** — пісня про те, як син за намовою матері убив свою жінку.

⁸ **Про Лазаря** — пісня, у якій використано євангельську легенду про голодного старця Лазаря і багатія Лазаря.

⁹ **...Як Січ руйнували.** — В ході боротьби українських на-родних мас проти феодально-кріпосницького і національного гніту, а також проти турецьких і татарських нападів на початку XVI ст. у пониззі Дніпра була створена Запорозька Січ. Розглядаючи Січ як вогнище антифеодальної боротьби, Катерина II у 1775 р. видала наказ про її зруйнування. Тут ідеться про історичні пісні, пов'язані з цією подією.

ДО ОСНОВ'ЯНЕНКА

¹ **Основ'яненко** — український письменник Квітка-Основ'яненко Григорій Федорович (1778—1843). Писав українською й російською мовами. Тепло відгукувався на вихід «Кобзаря» 1840 р. І «Гайдамаків», листувався з Т. Шевченком, але особисто з ним не був знайомий. Вірш написаний під враженням від нарису Г. Квітки-Основ'яненка про кошового отамана Чорноморського козацького війська «Головатий. Матеріали для истории Малороссии». На зв'язок поезії з нарисом Г. Квітки вказували рядки вірша у першому виданні «Кобзаря» 1840 р.: Наш завзятий Головатий Не вмере, не загине...

ІВАН ПІДКОВА

¹ **Іван Підкова** (?—1578)—за походженням молдаванин, до 1577 р. був запорозьким козаком, а потім (1577—1578) молдавським господарем; один з керівників визвольної боротьби молдавського народу проти турецьких і татарських загарбників. Про його участь у морських походах відомостей немає. Господар — титул правителів Волощини і Молдавії у XIV—XIX ст.

² **Синоп** — портове містечко в Туреччині на Чорному морі.

³ **Царград** — Царгород, давня слов'янська назва Константинополя (Стамбула), колишньої столиці Туреччини.

Н. МАРКЕВИЧУ

¹ **Маркевич Микола Андрійович** (1804—1860) — украї́нський дворянський історик, письменник і етнограф, автор поетичної збірки російською мовою «Украинские мелодии» та п'ятитомної «Истории Малороссии», знайомий Т. Шевченка.

НА НЕЗАБУДЬ ШТЕРНБЕРГОВІ

Вірш написаний на примірнику «Кобзаря» 1840 р., подарованого В. Штернбергові з нагоди його від'їзду до Італії.

¹ **Штернберг Василь Іванович** (1818—1845) — російський і український художник, приятель Т. Шевченка по Академії мистецтв. Особливим успіхом користувалися його малюнки з українського народного побуту. У «Кобзарі» 1840 р. вміщено як фронтиспіс офорт В. Штернберга «Кобзар з поводитирем».

ГАЙДАМАКИ

¹ **Гайдамаки** — учасники народно-визвольного руху (переважно селяни) проти феодально-кріпосницького, національного і релігійного гніту на Правобережній Україні, яка до кінця XVIII ст. перебувала під владою шляхетської Польщі. Грізним вибухом гайдамацького руху було повстання 1768 р., очолене Залізняком і Гонтою (відоме під назвою Коліївщина), яке і стало темою Шевченкового твору. Виступи гайдамаків жорстоко придушувались шляхетською Польщею при підтримці царського уряду.

² **Вавілон** — найбільше стародавнє місто в Месопотамії. Славилася «висячими

садами», розміщеними на штучних кам'яних терасах біля царського палацу.

³ **Султан** — тут: оздоба з пір'я чи кінського волосу на парадних головних уборах військових.

⁴ **Скутари** — передмістя Царгорода, де знаходився палац султана, багато мечетей, базари і склади, а також тюрма, в якій перебували полонені козаки.

⁵ **Тма, мна** — трилітерні склади в церковнослов'янському букварі.

⁶ **Оксія** — надрядковий значок в церковнослов'янських книгах, що означає наголос над складом.

⁷ **Щирий батько** — Григорович Василь Іванович (1786—1865), російський історик мистецтва, секретар Товариства заохочування художників у Петербурзі, конференц-секретар Академії мистецтв (1829—1859), сприяв розвитку мистецької освіти на Україні. Брав діяльну участь у викупі Т. Шевченка з кріпацтва. На згадку про день викупу Т. Шевченка присвятив йому поему «Гайдамаки».

⁸ **Інтродукція** — вступ до великого музичного або художнього твору. Оскільки в поемі був уже ліричний вступ, Т. Шевченко назвав тут історичний вступ «інтродукцією».

⁹ **Степан** — Стефан Баторій, король Польщі з 1576-го до 1586 р.

¹⁰ **Ян Собієський** — Ян Собеський, король Польщі в 1674—1696 рр.

¹¹ **...Дивилися, як королі із Польщі втікають...**—Після смерті короля Сигізмунда II Августа в Польщі скінчилась династія Ягеллонів і королем було обрано Генріха Валуа, брата французького короля Карла IX. Звикнувши до абсолютистських порядків у Франції, Генріх Валуа не зважав на шляхетську конституцію, внаслідок чого між ним і шляхтою почалися чвари. Після смерті Карла IX Генріх Валуа повернувся до Франції.

¹² **Nie pozwalam!** (*Пол.*) — Не дозволяю! — право вето (заборони), яке мав у XVII—XVIII ст. кожен член польського сейму. За цим правом голос лише одного депутата міг зірвати ухвалу сейму.

¹³ **Понятовський Станіслав Август** (1732—1798) — останній король Польщі. Проводив політику, що відповідала інтересам польських магнатів та царського уряду Росії. При ньому Польща втратила свою державність.

¹⁴ **Гонору слово** — слово честі.

¹⁵ **Пулавський, Пац** — польські магнати, що очолювали опозицію проти Понятовського, керівники шляхетського повстання, яке було придушене за допомогою царського війська.

¹⁶ **Конфедерації** — тут: тимчасові військово-політичні об'єднання реакційної частини польської шляхти й католицького духовництва, метою яких було збереження необмежених привілеїв шляхти й католицької церкви. Найвідомішою конфедерацією була Барська, створена 1768 р. на з'їзді польської шляхти в м. Барі (тепер місто Вінницької області). На Україні конфедерати жорстоко знущалися з народу. Коліївщина була відповіддю українського народу на ці знущання. У 1772 р. Барська конфедерація розпалася.

¹⁷ **Герш - ту?** (*Євр.*) — Ти чуєш?

¹⁸ **Вільшана** — «Вільшана, або Ольшана,— містечко Київської губернії, Звенигородського повіту». (Приміт. Т. Шевченка).

¹⁹ **Їмості** — милостивій пані.

²⁰ **Літаня** (літанія) — урочиста церковна служба, а також довга благальна молитва у католиків. Тут вжито в переносному значенні — як скарги і нарікання.

²¹ **Схизмати** — «Неуніатів ляхи називали схизматами». (Приміт. Т. Шевченка).

²² **Шеляг** — старовинна польська дрібна монета.

²³ **«Му zyjemy, my zyjemy, Polska nie zginela»** (*пол.*).— «Ми живемо, ми живемо, Польща не загинула» — слова з польської військової пісні. У Шевченка неточність: конфедерати не могли співати цю пісню, вона створена після Коліївщини.

²⁴ **Титар** (ктитор) — церковний староста.

²⁵ **Свячений** — ніж, за переказами, освячений духівництвом Мотронинського монастиря (поблизу Чигирини) на розправу гайдамаків із шляхтою.

²⁶ **...подивіться: то конфедерати...** — «Про конфедератів так розказують люди, котрі їх бачили; і не диво, бо то була все шляхта z honorem, без дисципліни; робить не хочеться, а їсти треба». (Приміт. Т. Шевченка). **Z honorem** — з гонором, з пишою-

²⁷ **Навіки, праведний, заснув.** — «Анахронізм: титаря ляхи замучили зимою, а не літом». (Приміт, Т. Шевченка). Ця подіястася (тут відтворено справжній факт) за два роки до Коліївщини —1766 р.

²⁸ **Чигирин** — повітове місто (тепер районний центр Черкаської області). Під час визвольної війни українського народу 1648—1654 рр. було резиденцією гетьмана Богдана Хмельницького. У січні 1653 р. в Чигирині відбулася старшинська рада, яка прийняла ухвалу продовжувати боротьбу проти шляхетської Польщі і добиватися возз'єднання України з Росією.

²⁹ **...Вози залізної тарані** — вози із зброєю — ножами. **...щедрої гостинець пані.** — Селяни, учасники Коліївщини, вірили легенді, нібито Катерина II підтримує селянське повстання і посилає зброю.

³⁰ **Головатий.** — Відомо два Головатих: Павло Фролович (1715—1795) — останній суддя Запорозького війська, та Антон Андрійович (1744—1797) — кошовий отаман Чорноморського козацького війська. Про участь їх у Коліївщині відомостей немає.

³¹ **Залізник Максим** — запорозький козак, один з керівників Коліївщини. Організував у Холодному Яру (під Чигирином) повстанський загін гайдамаків і привів його під Умань — місто, що належало тоді польському магнатові Потоцькому, — де з'єднався з повсталими козаками під проводом Гонти. Був по-зрадницькому схоплений царським полковником Гур'євим і після жорстокої кари батогами засланий на довічну каторгу до Сибіру.

³² **Гонта Іван (?—1768)** — сотник надвірних козаків в Умані, що служили при дворі Потоцького, один з керівників народного повстання 1768 р. Під час наступу гайдамацького війська під проводом Залізняка Гонти разом з надвірними козаками перейшов на бік повстанців. Після здобуття Умані Гонту проголошено уманським полковником. Коли повстання було придушене, польська шляхта при підтримці царського війська нещадно розправилася з його учасниками. Гонта був підступно схоплений царським військом, виданий польській шляхті і після лютих тортур страчений у селі Сербах (тепер село Готівка) на Поділлі.

³³ **Сама** — Катерина II.

³⁴ **Воях.** — «За гайдамаками ходив кобзар, його називали сліпим Волохом. (Дід розказував)». (Приміт. Т. Шевченка).

³⁵ **Богдан** — гетьман Богдан Хмельницький, видатний український державний діяч і полководець. У 1648—1654 рр. очолював визвольну боротьбу українського народу проти шляхетської Польщі. У «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)», схвалених Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу, говориться: «Історичною заслугою Богдана Хмельницького є те, що він, виражаючи споконвічні сподівання і прагнення українського народу до тісного союзу з російським народом і очолюючи процес складання української державності, правильно розумів її завдання і перспективи, бачив неможливість врятування українського народу без його об'єднання з великим російським народом, наполегливо добивався возз'єднання України з Росією». Богдан Хмельницький підтримував також дружні взаємини з Молдавією і Волощиною.

³⁶ **Чорний шлях** — «...виходив од Дніпра, між устями річок Сокорівки і Носачівки і біг через степи запорозькі, через воєводства Київське, Подольське і Волинське — на Червону Русь до Львова; Чорним названий, що по йому татари ходили в Польщу і своїми табунами вибивали траву». (Приміт. Т. Шевченка).

³⁷ **Благочинний** — священик, який здійснював нагляд над духівництвом кількох парафій. Тут, очевидно, йдеться про ігумена Мотронинського монастиря (біля

Чигирин) Мелхіседека Значка - Яворського, який вів боротьбу проти унії на Правобережній Україні.

³⁸ **Конашевич** — Сагайдачний Петро Кононович (?—1622) — гетьман українського реєстрового козацтва, належав до угодовської старшини і дбав про її інтереси. Уславився походами проти Кримського ханства і султанської Туреччини. В 1620 р. послав до Москви посольство з проханням прийняти козаків на службу. В 1621 р. командував козацьким військом у битві проти турків під Хотиним. Помер від тяжкої рани, яку дістав у цій битві. Похований у Києво-Братському монастирі. У своїх творах Т. Шевченко згадував П. Сагайдачного як видатного і талановитого полководця.

³⁹ **...де лежить останок славного Богдана? Де Остряниця стоїть хоч би убогая могила? Де Наливайкова?** — «Павла Наливайка живого спалили в Варшаві, Івана Остряницю і тридцять старшин козацьких після страшної муки розчетвертували і розвезли їх тіла по всій Україні. Зіновій-Богдан і син його Тимофій були поховані в Суботові, коло Чигрина; Чарнецький, коронний гетьман, не доставши Чигрина, од злості спалив їх мертвих (Георгій Кониський)». (Приміт, Т. Шевченка). Відомості, що їх взяв Т. Шевченко з «Истории русов», неточні. Северин (а не Павло) Наливайко не був спалений, йому у Варшаві відрубали голову. Остряниця, або Острянин Яцько (Яків), один із керівників антишляхетських повстань на Україні 1637—1638 рр., гетьман Запорозького війська, після поразки повстання 1638 р. переселився на Слобожанщину, де був убитий повсталими козаками. Коронний гетьман — головнокомандуючий польського війська в XVI—XVIII ст. Георгій Кониський (1717—1795) — український письменник і церковний діяч, єпископ білоруський, відомий проповідник і захисник православ'я у боротьбі з унією. Довгий час йому приписувалося авторство «Истории русов».

⁴⁰ **Інгул щозиму замерзає — Богун не встане загатить шляхетським трупом.** — **Богун Іван** — кальницький (вінницький) полковник, герой визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі, видатний військовий діяч, соратник Богдана Хмельницького. 1659 р. підняв антишляхетське повстання на Правобережній Україні. Страчений польською шляхтою 1664 р. Тут неточність: Богун здобув перемогу над польською шляхтою не на Інгулі, а на Бузі.

⁴¹ **Жовті Води (річка) і Корсунь** — місцевості, зв'язані з початком визвольної війни 1648—1654 рр. На Жовтих Водах і під Корсунем у травні 1648 р. козаки на чолі з Богданом Хмельницьким вщент розгромили польсько-шляхетське військо. Тарас — Тарас Трясило. (Див. приміт. 1 до поеми «Тарасова ніч»).

⁴² «Так про чигринське свято розказують старі люди». (Приміт. Т. Шевченка).

⁴³ **Треті півні.** — «Треті півні — сигнал; розказують, що Залізняка есаул, не діждавши третіх півнів, запалив Медведівку — містечко між Чигрином і Звенигородкою». (Приміт. Т. Шевченка).

⁴⁴ **Рось і Альта** — річки, на берегах яких відбувалися бої повсталих селян з військом шляхти. Сена — річка, на якій стоїть Париж. Варфоломіївська ніч — ніч з 23-го на 24 серпня 1572 р. (проти дня св. Варфоломія), у яку в Парижі католики знищили близько 30 тисяч гугенотів. «Тарасова і Варфоломєва ночі одна варта другої, на стид Римської тіари». (Приміт. Т. Шевченка). **Тіара** — головний убір римського папи, ознака влади.

⁴⁵ **Домаха** — шабля з дамаської сталі.

⁴⁶ **Галайда** — бездомний бурлака.

⁴⁷ **Царина** — ворота при в'їзді в село.

⁴⁸ **А хто винен? Ксьондзи, єзуїти,** — «До унії козаки з ляхами мирилися, і якби не єзуїти, то, може б, і не різалися; єзуїт Посевін, легат папський, перший начав унію в Україні». (Приміт. Т. Шевченка). **Легат** — тут: уповноважений папи в країні, що не має дипломатичних відносин з Ватіканом.

⁴⁹ **З Керелівки** — «Керелівка, або Кириловка, — село Звенигородського повіту.

Червонець, що дав Залізник хлопцеві, і досі єсть у сина того хлопця, которому був даний,— я сам його бачив». (Приміт. Т. Шевченка).

⁵⁰ **Будища.** — «Село Будище, недалеко од Керелівки; в яру озеро і над озером ліс невеликий, зовється Гупалівщиною за те, Що там Залізник збивав ляхів з дерева. Льохи, де був захований шляхетський скарб, і досі видко, тільки вже розруйновані». (Приміт. Т. Шевченка).

⁵¹ **Дукачик** — дукат, срібна, пізніше золота монета, яку карбували в ряді країн Західної Європи. На Україні він звався «червоним золотим». За часів Коліївщини мав вартість в 3— 3,5 крб.

⁵² **У Лисянку.** — «Лисянка — містечко Звенигородського повіту над річкою Гнилим Тікичем. Тут зійшлися Гонта з Залізником і розруйнували старосвітський будинок, Богданом нібито будований» (Приміт. Т. Шевченка). Епізод про зустріч Гонти з Залізником у Лисянці побудований па основі народних переказів. Насправді ж Гонта з'єднався з Залізником під Уманню.

⁵³ **Ось копійка...** — Йдеться про мідні гроші, зокрема копійки, які служили в гайдамаків як розпізнавальний знак.

⁵⁴ **Півупруга** — в даному разі міра часу — четверта частина робочого дня.

⁵⁵ **У Лебедин!** — «Лебедин— дівичий монастир меж Чигрином і Звепигородкою». (Приміт. Т. Шевченка). Монастир засновано 1779 р.

⁵⁶ «Майданівка — село недалеко од Лисянки». (Приміт. Т. Шевченка). Тепер село Черкаської області.

⁵⁷ **Загрібай, мамо, жар, жар...** — весільна пісня.

⁵⁸ **Ісаія, ликуй!** — церковна пісня, яку виконували під час вінчання.

⁵⁹ **«Умань — город повітовий губернії Київської».** (Приміт. Т. Шевченка). Тепер районний центр Черкаської області.

⁶⁰ **Хвалилися гайдамаки...** — перший рядок епіграфа, введеного Т. Шевченком у видання «Кобзаря» 1860 р. Взятий з народної пісні про Швачку.

⁶¹ **Кінні narodowi...** (Пол.) — «Kawalerja narodowa» — так звались польські драгуни; їх тоді було в Умані 3000, і всі були побиті гайдамаками». (Приміт. Т. Шевченка).

⁶² **Махнув ножем — і дітей немає!** — «В Умані Гонта убив дітей своїх за те, що їх мати-католичка помогла єзуїтам перевести їх в католики. Младанович, товариш синів Гонти, бачив з Дзвіниці, як вони умерли і як школярів базиліанської школи потопив Гонта в криниці. Він багато написав об Гайдамаччині, але надрукованого нема нічого». (Приміт. Т. Шевченка). Насправді ж Гонта не вбивав своїх дітей. Навіть синові уманського губернатора Младановича, якому тоді було 7 років, він зберіг життя. Згодом Младанович виступив із спогадами про Коліївщину, але про вбивство Гонтою своїх дітей не згадує.

⁶³ **Базиліани** — ченці уніатського ордену св. Василя. В Умані базиліани мали школу для шляхетських дітей.

⁶⁴ **Мінеї** — Четві-Мінеї (з грец.— щомісячні читання), церковно-релігійні збірники в дванадцяти частинах, що містили «життя святих», повчання тощо, укладені відповідно до кожного місяця року.

⁶⁵ **Нема Гонти...** — «Зрадою взяли ляхи Гонту і страшно замучили. Привезли його в кайданах в польський лагер недалеко Балти, з одрізаним язиком і правою рукою. Б., польський генерал, так велів зробити, щоб він чого-небудь не сказав на його; потім кати роздягли його, як мати родила, і посадили на гарячі штаби заліза; потім зняли дванадцять пас з спини шкури. Гонта повів очима і страшно глянув на Б., той махнув рукою — і розняли Гонту начетверо, розвезли тіло і поприбивали на середохресних шляхах. Залізник, почувши, що так страшно ляхи замучили Гонту, заплакав, занедужав та й умер; його гайдамаки поховали в степу над Дністром та і розійшлися». (Приміт. Т. Шевченка). Б.— Браніцький. (Про Залізника див. приміт. 31).

⁶⁶ **...О сталася слава.** — «Злодій, розбойник або гайдамака — такими

осталися гайдамаки по Коліївщині. Такими їх знають і досі». (*Приміт. Т. Шевченка*). Тут, очевидно, Т. Шевченко говорить про погляди, що їх дотримувалася тодішня реакційна історіографія. У народній пам'яті гайдамаки жили як месники — захисники інтересів народних мас. У поемі Т. Шевченко осуджує національну ворожнечу і закликає слов'янські народи до єднання. Ці думки поет виразно висловив у передмові до твору.

⁶⁷ **Субскрибенти** — передплатники. Звертання до субскрибентів надруковано на обкладинці першого видання поеми 1841 р.

МАР'ЯНА-ЧЕРНИЦЯ

Поема не закінчена. Посилаючи уривок з неї на початку 1842 р. видавцеві харківського альманаху «Сніп» О. Корсунові, Т. Шевченко писав: «Отак починається моя «Черниця» — а що далше буде, то я і сам не знаю. Здається, і люльки не курю, а шматочки паперу, що була написана «Черниця», розгубилися — треба буде знову компонувать. А поки що буде, надрукуйте хоч це, що маю...» Другий випуск альманаху «Сніп» з друку не вийшов, уривок з поеми не був тоді надрукований. Чи Т. Шевченко продовжував роботу над твором і чи закінчив його, — жодних відомостей немає.

¹ **Оксана К.....ко** — Оксана Коваленко, якій присвячена поема, подруга дитячих літ Т. Шевченка. Про неї поет згадує в поезіях «Три літа», «N. N.» («Мені тринадцятий минало»), «Ми вкупочці колись росли...», «Не молилася за мене...».

² **...чужа чорнобрива!** — Оксана Коваленко у січні 1840 р. вийшла заміж за кріпака К. М. Сороку.

³ **Достепенний син Катрусі** — тобто Івась, поводитор кобзаря, син Катерини з однойменної поеми Т. Шевченка.

⁴ **Справи нема...** — тут: необхідного для справи інструменту.

⁵ **Придани** — весільні гості від молодої.

СЛЕПАЯ

¹ **Куща** (*церк.-слов.*) — шатро, курінь. Тут у розумінні рід-ий дім.

² **Слей** (*грец.*) — рослинна, переважно оливкова, олія, що вживалася при відправі в церкві. Тут — втіха для душі.

³ **Заклять** (*церк.-слов.*) — заколотити, принести в жертву. **Овен** (*церк.-слов.*) — баран, взагалі вівця.

⁴ **Маковеїв день** — релігійне свято Маковея 1 серпня ст. ст.

ГАМАЛІЯ

¹ **Гамалія** — Шевченків Гамалія особа не історична; це узагальнений образ козацького ватажка. В українській історії, починаючи з XVII ст., відомо кілька Гамалій; згадуються вони і в «Истории русов» серед козацької старшини XVII—XVIII ст., проте жоден з них не очолював морських походів.

² **Великий Луг** — давня назва місцевості на лівому березі Дніпра, вкритої лісом, з озерами, лиманами, де запорожці полювали й ловили рибу.

³ **Таляр** — срібна монета.

⁴ **Візантія** — Східно-Римська імперія; тут ідеться про м. Стамбул (Константинополь), який до 1453 р. був столицею Візантії.

⁵ **Хурдига** — тюрма.

⁶ **Чернець** — гетьман Петро Конашевич-Сагайдачій. Насправді він ченцем не був. (Див. приміт. 38 до поеми «Гайдамаки»).

⁷ **Галата** — передмістя Стамбула.

⁸ **Ралець** — подарунок (тут вжато в переносному значенні).

ТРИЗНА

Поема (первісна назва «Бесталанний») написана 1843 р. в Яго-ині під час перебування Т. Шевченка в маєтку Миколи Григоровича Репніна (1778—1845), брата декабриста Сергія Волконського. Згідно з царським указом 1801 р., старшому синові в сім'ї Волконських — Миколі — було надано прізвище матері — Репнін, оскільки вона була останньою в роді Репніних. Присвячена дочці Репніна Варварі Миколаївні (1808—1891).

¹ **Тризна** — поминки по душі померлого у слов'ян.

² **Персть** (церк.-слов.) — земля.

РОЗРИТА МОГИЛА

Зміст твору навіяний Т. Шевченкові враженнями від першої подорожі по Україні. 1843 р. Важке, безправне становище покріпаченого народу, нещадний поміщицький визиск викликали гнів і обурення поета. Він висловлює протест проти соціального і національного гноблення українського народу царизмом і картає українське панство і чиновництво, які здійснювали політику самодержавства на Україні.

¹ **Ой Богдане!** — Богдан Хмельницький. (Див, приміт. 35 до «Гайдамаків»). Т. Шевченко високо оцінював діяльність Богдана Хмельницького, часто звертався до його образу як у поезіях, так і в малярських творах, називав його «славним», «благородним», «геніальним бунтарем» тощо. В деяких творах, зокрема в поезії «Розрита могила», Т. Шевченко критично ставиться до нього, що пояснюється важким становищем українського народу під владою самодержавства. Закиди на адресу Богдана Хмельницького були своєрідною критикою тогочасного ладу.

² **Степи мої запродані жидові, німоті...** — Йдеться про поселення царським урядом на півдні України іноземних колоністів, головним чином німців, які жорстоко визискували українських селян. Серед визискувачів були й євреї (купці та землевласники).

³ **...І могили мої милі москаль розриває...** — Негативне ставлення до розкопок могил має тут суб'єктивно-емоційний характер. Згодом Т. Шевченко писав у «Щоденнику»: «Я люблю археологію. Я уважаю людей, посвятивших себя этой таинственной матери истории. Я вполне сознаю пользу этих раскапываний» (13 серпня 1857р.).

⁴ **...А тим часом перевертні...** — Т. Шевченко має на увазі українських панів (поміщиків, чиновників, військових), які допомагали царизмові здійснювати соціальне й національне гноблення на Україні.

«ЧИГРИНЕ, ЧИГРИНЕ...»

Вірш є поетичним відображенням думок і настроїв Т. Шевченка після першої подорожі по Україні 1843 р. В ньому поет висловлює революційний протест проти поміщицько-самодержавного гніту і гіркий докір сучасникам за примирення з кріпосницькою дійсністю. Водночас вірш не позбавлений залишків ідеалізації минулого.

¹ **За що скородили списами московські ребра??** — Йдеться про участь українських козаків і селян в антифеодальних селянсько-козацьких повстаннях, очолюваних І. Болотниковим, С. Разіним, К. Булавіним, Є. Пугачовим, коли вони спільно з російськими повстанцями боролися проти кріпосницького гноблення, винищували поміщиків.

СОВА

¹ **Півчварта** — три с половиною.

² **...В кайдани кувати...** — Селян, яких віддавали у рекрути, заковували в кайдани, щоб не втекли.

³ **Коворот** — коловорот, ворота, якими закривався вихід із села. сон («у всякого своя доля...»)

СОН («У ВСЯКОГО СВОЯ ДОЛЯ»)

¹ **... Душі пропиває!** — Пропивання кріпаків і програвання їх у карти було поширеним явищем серед кріпосників.

² **... Загули кайдани під землею...** — Йдеться про закованих у кайдани каторжників, що працювали в рудниках Сибіру.

³ **... цар волі, цар, штемпом увінчаний!** — Образ засланця-революціонера. Каторжників тоді таврували — ставили штамп.

⁴ **... На багнищі город мріє...** — тобто Петербург, заснований 1703 р., за часів Петра I (1672—1725), на болотистому березі Фінської затоки. Столицею Петербург став 1712 р.

⁵ **Сам** — цар Микола I.

⁶ **Твердиня й дзвіниця** — Петропавлівська фортеця з собором проти Зимового палацу на одному з островів Неви. її споруджено для оборони міста Петербурга, але за призначенням вона не використовувалась. З кінця XVIII ст. була в'язницею для політичних ворогів самодержавства.

⁷ **Первому — Вторая...** — На пам'ятнику Петрові I, поставленому 1782 р. за наказом Катерини II, написано двома мовами — російською і латинською: «Петру Первому — Екатерина Вторая».

⁸ **Глухів** — повітове місто Чернігівської губернії (тепер районний центр Сумської області). Було резиденцією українських гетьманів у 1708—1722, 1727—1734 і 1750—1764рр.

⁹ **... Наказним гетьманом!** — Розповідь ведеться від імені чернігівського полковника Павла Полуботка (1660—1723), якого було призначено 1722 р. наказним (тимчасовим) гетьманом Лівобережної України. Українські дворянсько-буржуазні історики зображували його захисником народних інтересів, що не мало нічого спільного з реальною особою Полуботка.

¹⁰ **Багряниця** — довгий верхній одяг з дорогої тканини багряного кольору, який у старовину носили монархи.

¹¹ **Медвідь.** — Мається на увазі цар Микола I.

«ЗАВОРОЖИ МЕНІ, ВОЛХВЕ...»

Вірш написаний, очевидно, під враженням зустрічей Т. Шевченка з видатним російським актором, основоположником критичного реалізму в театральному мистецтві Михайлом Семеновичем Щепкіним (1738—1863) під час його гастролей у Петербурзі 1844р.

¹ **Волхв** (*церк.-слов.*) — чарівник, ворожбит.

ГОГОЛЮ

¹ **Гоголь Микола Васильович** (1809—1852) — російський письменник. Т. Шевченко дуже високо цінував його творчість. У листі до В. М. Рєпніної він писав: «Перед Гоголем должно бла-гоговеть как перед человеком, одаренным самым глубоким умом и самою нежною любовью к людям!» У вірші-зверненні поет висловив усвідомлення своєї ідейно-творчої близькості до російського письменника, якого назвав великим другом і братом. Особисто письменники не були знайомі.

² **Богилова** — болиголов, отруйна рослина, бур'ян.

³ **Німота.** — Т. Шевченко тут мав на увазі царську бюрократію, серед якої було в той час багато німців за походженням.

ЄРЕТИК

¹ **Єретик** — людина, яка відступилась від догм панівної релігії. Католицька церква оголосила єретиками своїх ідейних противників — видатних філософів і вчених Джордано Бруно, Кампанеллу, Галілея та ін. Єретиком був оголошений також ідеолог чеської Реформації, професор Празького університету і проповідник Ян Гус (1371—1415), який гостро викривав у своїх творах, лекціях і казаннях католицьке духовництво і німецьких феодалів.

² **Шафарик Павел Йосеф** (1795—1861) — чеський і словацький філолог, історик, діяч чеського і словацького Відродження. Прихильно ставився до української культури. У своїх працях пропагував ідеї єдності слов'янських народів.

³ **Іезекіїль** — біблійний пророк, легендарний автор однієї з книг біблії («Книга Іезекіїля»).

⁴ **Констанцький єретик великий** — Ян Гус. Констанц — південнонімецьке місто, засноване за часів Римської імперії, там відбувся церковний собор, на якому Яна Гуса було оголошено єретиком і спалено на вогнищі за виступ проти римського папи.

⁵ **...Чернець годований сидить.** — Т. Шевченко мав на увазі римського папу.

⁶ **Всує** (*церк.-слов.*) — марно, даремно.

⁷ **Віфліємська каплиця** — назва каплиці в Празі, у якій Ян Гус виступав зі своїми проповідями.

⁸ **Булла** — грамота римського папи.

⁹ **Конглав** (конклав) — тут: зібрання кардиналів, які обирали пап.

¹⁰ **...Аж до всесвітньої столиці...** — тобто до Рима.

¹¹ **Авіньйон** — місто на півдні Франції, папська столиця з 1308-го по 1377 р. В часи Яна Гуса ворогуючі католицькі угруповання обирали на папський престол своїх пап. В Авіньйоні перебував один із таких пап-суперників. Римські й авіньйонські папи вели між собою запеклу боротьбу за сфери впливу, що було виявом внутрішньої кризи католицької церкви.

¹² **Антипапи** — тобто папи, які існували одночасно з римським папою і ворогували між собою. Лише один з них визнавався законним, а інші оголошувалися антипапами. Так, наприкінці XIV ст. один папа сидів у Римі, другий — в Авіньйоні. На початку XV ст. обох пап скинуто й обрано третього. Згодом було скинуто й цього папу й обрано четвертого.

¹³ **...З агелкали гуси...** — Мова йде про прихильників Яна Гуса. **З орлами летять биться...** — тобто з прибічниками римського папи.

¹⁴ **...Всіх ворон скликати!** — Йдеться про собор кардиналів у м. Констанці.

¹⁵ **Дюки** (*франц.*) — графи.

¹⁶ **Герольди** — особи, що оповіщали королівські накази, про урочисті церемонії тощо.

¹⁷ **Сарацини** — так називали в давні часи арабів та інші народи Близького Сходу, що сповідували іслам. З метою завоювання країн Близького Сходу папи і європейські королі організовували так звані хрестові походи проти арабів.

¹⁸ **Аттіла** — вождь кочових племен — гуннів, відомий спустошливими походами й завоюваннями країн Південної Європи.

¹⁹ **Цесар.** — Йдеться про імператора тодішньої Священної Римської імперії Сигізмунда (1368—1437). Вячеслав (1361—1419) — його брат, колишній німецький імператор, тогочасний чеський король Вацлав IV.

²⁰ **Автодафе** (автодафе) (*ісп. і португ., букв.: акт віри*) — оголошення й виконання вироків середньовічної інквізиції, зокрема прилюдне спалення засуджених на вогнищі.

²¹ **Голгофа** — гора поблизу Єрусалима. На ній, за євангельською легендою, розп'ято Христа. Тут — місце страти Яна Гуса. (Див. приміт. 4).

²² **Te deum laudamus** (*латин.*). — Тебе, боже, хвалимо — католицька молитва.

²³ **...С тарий Жижка з Таборова...** — Ян Жижка (1360— 1424), національний герой Чехії, діяч гуситського революційного руху. Керівник демократичного крила гуситів, центром якого було м. Табор. Після спалення Яна Гуса 1419 р. очолив визвольну війну чеських народних мас проти соціального і національного гніту німецьких феодалів і верхівки римсько-католицької церкви.

НЕВОЛЬНИК

«Невольник» — друга редакція поеми «Сліпий». У цьому виданні «Кобзаря» подається тільки друга редакція.

¹ **Як у того Нуми тая німфа Егерія...** — Нума Помпілій (кін. VIII — поч. VII ст. до н. е.) — за римською міфологією, давньоримський цар, другий після легендарного засновника Рима - Ромула. Нумі Помпілію приписувалися релігійні та правові реформи, на які його надихала дружина — німфа Егерія.

² **...Не такого, як у бурсі...** — Йдеться про братську школу, засновану 1615 р. при Братському монастирі у м. Києві.

³ **...живі мислите** — тобто справжню, життєву науку; мислите — в церковнослов'янському алфавіті літера «м».

⁴ **Почаїв.** — Мова йде про Почаївську лавру на Волині. За сучасним адміністративним поділом — у Тернопільській області.

⁵ **Межигорський Спас** — церква при монастирі в селі Межигір'ї, поблизу Києва.

⁶ **...Петра діждати...** — тобто церковного святого Петра й Павла (29 червня ст. ст.).

⁷ **Байдаки** — великі козацькі військові човни.

⁶ **Тендер** — колись острів на Чорному морі, тепер коса на південь від Дніпровсько-Бузького лиману.

⁹ **Чайки** — великі бойові човни запорозьких козаків.

¹⁰ **Агарянська земля** — земля, населена магометанами.

¹¹ **Лейстровий козак** — козак, записаний у спеціальний військовий реєстр.

¹² **А на тихому Дунаю нас перебігають січовики-запорожці і в Січ завертають...** — Йдеться про Задунайську Січ. Після ліквідації Запорозької Січі (1775) частина козаків утворила в турецьких володіннях у Добруджі Задунайську Січ (1776—1828). Становище козаків у Туреччині було тяжким. 18 травня 1828 р. їм було дозволено повернутись на батьківщину.

¹³ **Як цариця по Києву з Нечосом ходила... і Межигорського Спаса вночі запалила.** — Катерина II, супроводжувана Г. О. Потьомкіним та іншим почтом, зупинилася в Києві під час подорожі до Криму 1787 р. **Нечос** (Нечоса) —

прізвисько генерал-фельдмаршала Потьомкіна (1739—1791), під яким він 1772 р. з політичних міркувань записався до запорозького коша. Пожежа в Межигірському монастирі сталася вночі, напередодні від'їзду Катерини II з Києва. В народі поширилися чутки, що монастир підпалено з наказу цариці (історичними матеріалами це не підтверджується). Перекази про це Т. Шевченко чув, очевидно, під час відвідань Межигірського монастиря в червні 1843 р.

¹⁴ **І по Дніпру у золотій галері гуляла...** — Від Києва до Криму Катерина II з своїм численним почтом пливла по Дніпру.

¹⁵ **...І панам на Україні люд закріпостили.** — Йдеться про запровадження кріпацтва на Україні 1783 р. Катериною II.

¹⁶ **Кирило** — Розумовський Кирило Григорович (1728—1803), останній гетьман Лівобережної України (1750—1764).

¹⁷ **Тепер, кажуть, в Слободзеї останки збирав Головатий та на Кубань хлопців підмовляє.** — 1788 р. створено так зване Військо вірних козаків, перейменоване в тому ж році в Чорноморське козацьке військо. У селі Слободзеї, в Молдавії, на лівому березі Дністра, воно організувало свій перший адмі, ністративний центр. У 1792 р. з ініціативи А. Головатого частина війська переселилася на Кубань. (Про

А. Головатого див. приміт. 30 до поеми «Гайдамаки»).

ВЕЛИКИЙ ЛЬОХ (Містерія)

Поема спрямована проти феодально-кріпосницького гніту, здійснюваного царизмом і українським панством — спільником самодержавства у визискуванні народних мас. У розділі «Три душі» Т. Шевченко висловлює своє ставлення до певних подій історії України. Дещо однібічна оцінка Богдана Хмельницького та Петра I зумовлена конкретно-історичними обставинами доби, в яку жив поет, передусім — тяжким становищем покріпаченого народу. У поемі показано глибоку ненависть народу до царів, панів-кріпосників і козацької старшини. В образі трьох ворон уособлено зло в історичній долі України, Польщі й Росії. Українські, польські і російські ворони — символ усього антинародного, реакційного в бутті трьох слов'янських народів.

¹ **Містерія** (*грец.*) -таїнство. Різновид романтичної алегорично-символічної поеми, для якої характерні поєднання фантастичного з реальним, таємничість, символіка, філософічність і тяжіння до драматизації.

² **Суботове** (Суботів) — село Чигиринського повіту, Київської губернії (тепер Чигиринського району, Черкаської області). V XVII ст.— одна з резиденцій Богдана Хмельницького.

³ **Юресь гетьманенко** — син Богдана Хмельницького Юрій. Був гетьманом у 1659—1663 рр.

⁴ **...Що він їхав в Переяслав Москві присягати!..** — 8 січня (ст. ст.) 1654 р. на раді в Переяславі було прийняте одностайне рішення про возз'єднання України з Росією. Учасники ради на чолі з Богданом Хмельницьким присягнули на вірність російському уряду. Переяслав — місто на Полтавщині (тепер Переяслав-Хмельницький, районний центр Київської області).

⁵ **...цареві московському коня напоїла** — в Батурині, як він їхав в Москву із Полтави.— Мова йде про повернення Петра I з-під Полтави після розгрому шведів.

⁶ **Батурин** — місто на Чернігівщині, в 1669—1708 рр. резиденція гетьманів Лівобережної України.

⁷ **Чечель Дмитро** — батуринський полковник, прибічник Мазепи.

⁸ **Сейм** — річка, притока Десни. На Сеймі стоїть м. Батурич.

⁹ **Мазепа** —гетьман Лівобережної України (1687—1708), зрадник українського народу. В 1708 р. перейшов на бік Швеції. Після поразки шведів під Полтавою втік з Карлом XII до м. Бендер Молдавія), що належали до турецьких володінь.

¹⁰ **Чута** — назва одного з лісів поблизу Суботова.

¹¹ **...три злата з Радзівіллом і Потоцьким пропила.** — Радзівілл і Потоцький — польські магнати. Володіти величезними маєтками в Польщі, Литві й на Україні. Брالی участь у польському повстанні 1830—1831 рр. Після придушення його емігрували в Париж, практично відійшовши від визвольної боротьби польського народу.

¹² **Декабристи** — російські дворянські революціонери (визначення В. І. Леніна), які в грудні 1825 р. із зброєю в руках виступили проти самодержавства. Повстання було придушене урядовими військами. Микола I нещадно розправився з декабристами. П'ять керівників повстання — П. І. Пестель, К. Ф. Рилєєв, М. П. Бестужев-Рюмін, С. І. Муравйов-Апостол, П. Г. Каховський — були повішені, решту (понад 100 чоловік) заслано на каторгу в Сибір. Покарані були також і солдати — учасники руху. Т. Шевченко глибоко співчував декабристам. Побачивши в Нижньому Новгороді у свого знайомого номер герценівського журналу «Полярная звезда», на обкладинці якого були надруковані портрети декабристів, він записав у своєму «Щоденнику»: «Обертка, т. е. портреты первых наших апостолов-мучеников, меня так тяжело, грустно поразили, что я до сих пор еще не могу отдохнуть от этого мрачного впечатления. Как бы хорошо было, если бы выбить медаль в память этого гнусного события. С одной стороны — портреты

этих великомучеников с надписью: «**Первые русские благовестители свободы**», а на другой стороне медали — портрет неудобозабываемого Тормоза с надписью: «**Не первый русский коронованный палач**».

¹³ **Три указа накаркала на одну дорогу...** — указы царя Миколи I про побудову залізниці між Петербургом і Москвою.

¹⁴ **Да шесть тысяч в одной версте душ передушила...** — На будіванні залізниці працювали кріпаки, які тисячами гинули від нелюдських умов праці, голоду та епідемій.

¹⁵ **Фон Корф** — царський чиновник, казнокрад, член державної ради за царя Миколи I, постачав кріпаків для земляних робіт на будівництві залізниці між Петербургом і Москвою.

¹⁶ **Карамзін Микола Михайлович** (1766—1826)—російський дворянський історик, письменник, публіцист. Автор «Історії держави Російської» в 12-ти томах.

¹⁷ **...Із шведською приблудою...** — Йдеться про шведського короля Карла XII, який зробив спробу завоювати Росію 1708—1709 рр.

¹⁸ **...Сулу в Ромні загатила тільки старшинами козацькими...** — Ромен, або Ромни — повітове місто (тепер районний центр Сумської області) Полтавської губернії над річкою Сулою. Тут мова йде про скарання Петром I козацьких старшин — спільників зрадника Мазепи.

¹⁹ **...Просто козаками, Фінляндію засіяла; насипала бурта на Орелі... на Ладогу так гурти за гуртом виганяла та цареві болота гатила.** — За часів Петра I українські селяни і козаки брали участь у війні з Швецією, зокрема на території Фінляндії; багато козаків і кріпаків зігнали також на будівання Петербурга і фортець, на зведення укріплень на річці Орелі, на риття Ладозького каналу і т. п. У війні з Швецією, а також на важких земляних роботах загинуло багато людей.

²⁰ **Мучитель** — цар Іван IV Грозний (1530—1584).

²¹ **Петруха** — цар Петро I.

²² **Пчела** — «Северная пчела», російська політична і літературна газета, що виходила в Петербурзі у 1825—1864 рр. За часів Т. Шевченка мала реакційне спрямування.

²³ **Ярчук** — за народним повір'ям, собака, щонароджується видющою, з вовчими зубами.

²⁴ **Тясьма** — річка Тясьмин, притока Дніпра, на якій стоїть Чигирин, колишня резиденція Богдана Хмельницького.

²⁵ **Ясси** — місто в Румунії, тут 1652 р. старший син Богдана Хмельницького Тиміш одружився з Розандою, дочкою молдавського господаря (князя) Лупула.

²⁶ **Берестечко** — містечко (тепер місто Горохівського району, Волинської області). Під Берестечком у червні 1651 р. Відбулася битва війська Богдана Хмельницького з польською шляхтою. Зрада татарського хана, тодішнього союзника Хмельницького, дала змогу шляхті виграти бій.

«СТОЇТЬ В СЕЛІ СУБОТОВІ...»

Вірш є епілогом до поеми «Великий льох». Зміст твору свідчить, що поет стверджував добрі наміри Богдана Хмельницького і співчував їм, а критичні висловлювання про гетьмана і гіркі сарказми щодо тогочасної дійсності зумовлені тяжким, становищем народів царської Росії.

¹ **...Зіновію, Олексіїв друже! — Зіновій** — друге ім'я Богдана Хмельницького. **Олексій** — цар Олексій Михайлович (1629—1676), за царювання якого 1654 р. Україна була возз'єднана з Росією.

² **Церков-домовина розвалиться... і з-під неї встане Україна.** — Йдеться про повалення самодержавства і знищення кріпосного права в Росії і на Україні.

НАЙМИЧКА

¹ **Габа** — біле турецьке сукно, тут — облямівка хустки.

² **Кав'яр** — солоня риб'яча ікра.

КАВКАЗ

¹ **Де Бальмен Яків Петрович** (1813—1845) — український художник-аматор, офіцер, близький знайомий Т. Шевченка. Загинув у бою на Кавказі.

² **Ієремія** — біблійний пророк.

³ **Прометей** — за давньою грецькою міфологією, титан, який викрав у богів вогонь і дав його людям. За це Зевс звелів прикувати Прометея до скелі на Кавказі, де його терзав орел.

⁴ **Пря** (церк.-слов.) — суперечка.

⁵ **Чурек** — несолоний хліб у вигляді великого коржа, спечений особливим способом.

⁶ **Сакля** — житло у кавказьких горців.

⁷ **...Що цар якийсь-то. свині пас...** — Ідеться про біблійного царя Давида, який у юнацькі роки був пастухом.

⁸ **Гішпани** — іспанці, в даному тексті — завойовники.

⁹ **Ставник** — церковний свічник.

¹⁰ **Миро** (церк.-слов.) — пахуча смола, використовувалась під час церковної відправи.

І МЕРТВИМ, І ЖИВИМ, І НЕНАРОЖДЕНИМ ЗЕМЛЯКАМ МОЇМ...

¹ **Моголи** — тут у значенні монголи.

² **Тамерлан** (Тимур) (1336—1405) — середньоазіатський правитель і завойовник.

³ **Коллар Ян** (1793—1852) — чеський і словацький поет і вчений. Поборник ідеї єднання слов'янських народів.

⁴ **Ганка Вацлав** (1791—1861) — чеський поет і вчений, видатний діяч чеського Відродження.

⁵ **Слав'янофіли** — представники одного з напрямів суспільно-політичної думки 40—60-х років XIX ст., які обстоювали особливі шляхи розвитку історії та культури слов'янства, нібито кардинально відмінні від шляхів розвитку народів Заходу, заперечували наявність у Росії антагоністичних суспільних станів. Закликаючи всі слов'янські народи до єднання, спільної культурної діяльності, вони, проте, відводили керівну роль у цьому процесі російському цареві. Революційні демократи піддали слов'янофільство всіх гатунків послідовній і переконливій критиці. Т. Шевченко таврував слов'янофілів за те, що вони були далекі від народу, не враховували реальних інтересів покріпаченого люду.

⁶ **Брути.** — **Люцій Юній Брут** 509 р. до н. о. очолив повалення з трону етрусського царя Тарквінія Гордого і встановив республіканський лад у Римі. **Марк Юній Брут** — римський політичний діяч, один з організаторів змови і вбивства імператора Юлія Цезаря (44 р. до н. е.). Тут Т. Шевченко згадав Брута як борця проти деспотизму.

⁷ **Коклес** — легендарний римський герой, відомий тим, що врятував Рим, сам-один обороняючи міст на річці Тібр від війська етрусського царя Порсени.

⁸ **Титло** — надрядковий знак, який у церковнослов'янському письмі означає скорочення.

⁹ **І на Січі мудрий німець картопельку садить...** — Ідеться про заселення півдня України німцями-колоністами наприкінці XVIII та на початку XIX ст.

ХОЛОДНИЙ ЯР

¹ **Холодний Яр** — місцевість у лісі поблизу Чигирина, де збиралися гайдамаки 1768 р.

² **Нерон** — **Нерон Клавдій Цезар** (37—68), римський імператор, відомий своєю жорстокістю. Ім'я Нерона стало символом кривавого тирана.

³ **Пятно в нашей истории...** — Т. Шевченко тут мав на увазі книжку дворянського історика А. О. Скальковського (1808—1899) «Наезды гайдамак на Западную Украину в 1733—1768 гг.», у якій той паплюжив антифеодальну боротьбу українського селянства, називав гайдамаків розбійниками і грабіжниками.

ПСАЛМИ ДАВИДОВІ

Цикл складається із десяти віршів— переспівів псалмів, автором яких, за біблійною легендою, був давньоіудейський цар Давид. Т. Шевченко звертається до біблійних переспівів з метою своєрідної героїзації революційної боротьби. Релігійна форма псалмів давала можливість втілити в них думки, які суворо переслідувала цензура.

¹ **Вскую** (*церк.-слов.*) — чому, чого, доки.

² **Аарон** — за біблією, іудейський первосвященик.

³ **Омети** — краї одежі, поли.

⁴ **Єрмон** — гора в Палестині.

⁵ **Орган** — тут: давній музичний інструмент, ріжок.

⁶ **Тимпан** — стародавній музичний інструмент, рід литаври.

МАЛЕНЬКІЙ МАР'ЯНІ

¹ **Мар'яна**—сирота-наймичка, яку, за переказами, Т. Шевченко зустрів у селі В'юнищах і подарував їй гроші на хустину.

ТРИ ЛІТА

¹ **Катруся.** — Поет мав на увазі образ Катерини з однойменної своєї поеми.

² **Що молились з козаками в турецькій неволі...** — Йдеться про поему «Гамалія», в якій Т. Шевченко зобразив бранців у турецькій неволі та їх визволення.

³ **...І Оксану, мою зорю...** — Оксану Коваленко, якій він присвятив поему «Мар'яна-черниця».

ЗАПОВІТ

В автографі заголовка немає. У виданні «Кобзаря» 1887 р. вірш надруковано під редакційною назвою «Заповіт», яка стала традиційною.

ВІДЬМА

Поема відома у двох редакціях: перша (1847) — під назвою «Осика», і друга (1858), кардинально відмінна від першої,—під назвою «Відьма». У цьому виданні «Кобзаря» подається друга редакція.

¹ **Коло осіннього Миколи...** — перед 19 грудня.

² **Вовкулак** — у повір'ях деяких слов'янських народів — перевертень, мрець, який виходить уночі з могили, щоб ссати кров із сплячих людей.

³ **Волощина** — князівство між Дунаєм і Карпатами, що було під владою Туреччини. 1829 р. здобуло автономію. Тепер область Соціалістичної Республіки Румунії.

⁴ **Бендери** — місто в Молдавії на правому березі Дністра.

⁵ **Ірод** — цар Іудеї (I ст. до н. е.). Його ім'я стало синонімом бездушної, жорстокої і розбещеної людини. Тут Т. Шевченко має на увазі пана-кріпосника.

В КАЗЕМАТІ

Цикл написаний у казематі III відділу під час слідства над учасниками Кирило-Мефодіївського товариства (з 17 квітня по 30 травня 1847 р.). В Орській фортеці Т. Шевченко дописав вірш «Згадайте, братія моя...», який став заспівом до циклу.

VII. Н. КОСТОМАРОВУ

¹ **Костомаров Микола Іванович** (1817—1885) — український і російський буржуазно-ліберальний історик, письменник, етнограф і публіцист. Один із засновників і діячів Кирило-Мефодіївського товариства, в якому стояв на помірковано ліберальних позиціях. З Т. Шевченком познайомився 1846 р. в Києві.

«НЕ СПАЛОСЯ,—А НІЧ, ЯК МОРЕ,..»

¹ **...Ни про младенческие сны.** — Неточна цитата з вірша В. А. Жуковського «Цветок».

² **...И меньше белой не дарила.** — Йдеться про тодішні асигнації (паперові гроші Російської імперії) вартістю 25 крб., які друкувалися на білому папері, звідси їх назва.

«ДУМИ МОЇ, ДУМИ МОЇ...»

¹ **...З киргизами убогими.** — Т. Шевченко тут має на увазі казахів. Киргизами тоді називали всі кочові племена в закаспійських степах.

КНЯЖНА

¹ **Віват!** (*Латин.*) — Хай живе! Тут: заздравний вигук.

² **Кунштики** — тут: візерунки, прикраси.

³ **Ченчіо** — Беатріче Ченчі, жидка в другій половині XVI ст., дочка римського вельможі Франческо Ченчі. За переказами, вбила свого батька, який хотів її збезчестити.

⁴ **Саваоф** — бог, за біблією, грізний, мстивий суддя.

⁵ **Седмиця** — сім днів, тиждень.

СОН («ГОРИ МОЇ ВИСОКІ...»)

¹ **Вибла могила** — висока могила недалеко Переяслава-Хмельницького. Про неї Т. Шевченко писав у археологічних нотатках 1845—1846 рр.: «Между местечками Березанью и Яготином, в 15 верстах от Переяслава, огромное древнее земляное укрепление. Предание говорит, что какая-то княжна переяславская Домна защищалась здесь от неприятелей (неизвестно каких) и была ими побеждена, и укрепление разрушено, почему и названо Выбле, то есть выбылое, оставленное».

² **Трахтемиров** — містечко (тепер село Трахтемирів, Канівського району, Черкаської області) на правому березі Дніпра, неподалік Переяслава-Хмельницького, що належало Запорозькій Січі.

³ **Монастирище** — село поблизу Трахтемирова (тепер село Монастирок, Канівського району, Черкаської області).

⁴ **...І всю Гетьманщину кругом.** — Див. приміт. 6 до поеми «Катерина».

⁵ **...Батька Богдана могила мрів...** — «По Золотоношской дороге в семи верстах от города Переяслава высокий курган, называемый Богданова могила». (З археологічних нотаток Т. Шевченка). Богдан — Богдан Хмельницький. (Див. приміт. 36 до поеми «Гайдамаки»). Трибратні давні могили. — «По Киевской дороге в пяти верстах от Переяслава над самой дорогой три высоких Кургана, называемые Трибратни могилы». (З археологічних нотаток Т. Шевченка).

ЇРЖАВЕЦЬ

Зміст твору пов'язаний з подіями на Україні після шведської навали (1708—1709), зрадою Мазепи і зруйнуванням Запорозької Січі (т. зв. Старої Січі) військом Петра І. Частина козаків на підвладній Кримському ханству території (урочище Олешки в пониззі Дніпра) заснувала новий кіш — «горе-Запорожжя». Т. Шевченко співчутливо розповідав про поневір'яння запорожців під ханською владою і їхнє повернення на батьківщину. Водночас картав Петра І та його воевод за жорстокість, за соціальне й національне гноблення, за те, що на будівництві Петербурга, каналів і укріплень загинуло багато козаків. Картаючи царя, поет тим самим осуджував самодержавство. В історичний зміст вірша Т. Шевченко вклав протест проти самодержавно-кріпосницького гноблення трудящих. Дещо однобічне висвітлення особи Петра І — це одна з форм осудження самодержавства взагалі.

¹ **Іржавець** — село на Чернігівщині (в колишньому Прилуцькому повіті, тепер Ічнянському районі).

² **...Утікали з Мазепою в Бендери з Полтави...** — Мова йде про розгром під Полтавою 1709 р. шведських інтервентів на чолі з Карлом XII та полків зрадника Мазепи.

³ **Гордієнко Кость** — кошовий отаман Запорозької Січі, спільник Мазепи.

⁴ **Фастовський полковийк.** — Палій (справжнє прізвище Гурко) Семен Пилипович (нар. в 40-х роках XVII ст. — пом. 1710 р.), білоцерківський (фастівський) полковник, один із ватажків визвольної боротьби на Правобережній Україні проти польсько-шляхетського гніту в кінці XVII — на початку XVIII ст. Чинив опір зрадницькій політиці Мазепи, за що той домігся його заслання до Сибіру. Коли розкрилася зрада Мазепи, Петро І повернув Палія з заслання, і він брав участь у Полтавській битві.

⁵ **...У Петра у свата** — тобто у Петра І.

⁶ **Хортиця** — острів на Дніпрі. Важливий опорний пункт Запорозької Січі.

⁷ **Прилуцький полковник.** — Гнат Галаган, служив у козацькому війську. Прилуцьким полковником його призначено 1715 р. Після переходу на бік шведів Мазепи та частини старшини й невеликої кількості обдурених козаків 1709 р. брав участь у зруйнуванні царськими військами Запорозької Січі (т. зв. Старої Січі). У повісті «Музикант» Т. Шевченко називав Г. Галагана «славним прилуцьким полковником» за те, що він «первый отложился от Мазепы и передался-царю Петру».

⁸ **Данте Аліг'єрі** (1265 — 1321) — італійський поет-гуманіст, автор «Божественної комедії», перша частина якої називається «Пекло»,

⁹ **Шведчина** — навала шведської армії на чолі з Карлом XII 1708—1709 рр. на Росію. Російська армія на чолі з Петром І за участю українських козацьких полків уцент розгромила шведів під Полтавою у 1709 р.

¹⁰ **...Як дзвонили у Г лухові...** — тобто як обрали гетьманом І. Скоропадського (1648—1722).

¹¹ **Як діточки на Орелі лінію копали...** — Мова йде про будівництво лінії укріплень на річці Орелі.

¹² **...І як у тій Фінляндії в снігу пропадали.** — Йдеться про війну Росії з Швецією на території Фінляндії.

¹³ **Мурзи** — татарські військові старшини-феодаля.

N. N. «О ДУМИ МОИ! О СЛАВО ЗЛАЯ!»)

¹ **Сарданапал** — останній ассирійський цар (VII ст. до н. е.).

² **Сократ** (469—339 рр. До н. е.) — давньогрецький філософ-ідеаліст.

³ **Кесар-кат** — римський імператор Нерон, відомий своєю жорстокістю.

...І грека доброго... — тобто Сократа.

ПОЛЯКАМ

¹ **...А унії не чуть було...** — йдеться про унію, проголошену Брестським церковним собором 1596 р. (Див. приміт. 2 до поеми «Тарасова ніч»).

ЧЕРНЕЦЬ

¹ **Чернець** — Палій. Ченцем він не був, а лише похований у Межигірському монастирі. У поемі «Чернець» Т. Шевченко використав одну з легенд про Палія.

² **Єдвабн** (єдваб) — коштовна шовкова тканина.

³ **А із Братства...** — тобто із Братського монастиря, де містилася Києво-Братська колегія (бурса), з 1701 р.— Київська академія.

⁴ **Вишгород** — село між Києвом і Межигір'ям (тепер місто, районний центр Київської області).

⁵ **«Дзвонковая — криниця прозивається недалеко од монастиря».** (Приміт. Т. Шевченка).

⁶ **Сивий гетьман** — зрадник Мазепа.

«ОЙ СТРИЧЕЧКА ДО СТРИЧЕЧКИ...»

¹ **Плахотка-червчаточка** — плахта, виткана червцю або з його домішкою з шовку

ХУСТИНА

¹ **...Пречистої дожидають** — церковного свята успенія бо-городиці (15 серпня ст. ст.), коли після завершення польових робіт на селі справляли весілля.

² **Компанійці** — наймані («охотницькі») полки козацького легкокінного війська на Україні наприкінці XVII — на початку XVIII ст. Компанійців гетьман Мазепа використовував для придушення антифеодальних повстань селян та міщан на Україні.

³ **Характерник** — так називали запорожців, які нібито уміли чаклувати і «відводити» смерть у бою.

А. О. КОЗАЧКОВСЬКОМУ

¹ **Козачковський Андрій Осипович** (1812—1889) — переяславський лікар, приятель Т. Шевченка, залишив спогади про поета.

² **Сковорода Григорій Савич** (1722—1794) — український просвітитель, мандрівний філософ і поет. Т. Шевченко захоплювався поетичною творчістю Г. Сковороди ще в дитинстві, переписував його вірші з рукописного списку свого вчителя — дяка П. Рубана.

³ **Три царіє со дари** — різдвяна колядка про поклоніння волхвів народженому Ісусові.

⁴ **Тали** (*казах.*) — піщані горби, зарослі лозою.

⁵ **Микола** — цар Микола I.

МОСКАЛЕВА КРИНИЦЯ

Поема відома у двох редакціях. Перша редакція написана 1847 р. в Орській фортеці. Друга — 1857 р. в Новопетровському укріпленні й остаточно оброблена 1858 р. у Петербурзі. У цьому виданні «Кобзаря» друкується друга редакція.

¹ **Кухаренко Яків** Герасимович (1800—1862) — український письменник і етнограф, наказний отаман Чорноморського козацького війська. Автор п'єси «Чорноморський побит на Кубані» та етнографічних нарисів. Приятель Т. Шевченка; морально і матеріально підтримував поета в роки заслання. Поет ділився з ним творчими задумами, надсилав йому деякі свої твори.

² **Елек** (*Елек*) — «тогобічна невеличка річка уральська, вливається в Урал, меж

Оренбургом та Уральськом». (Приміт. Т. Шевченка).

³ **Варнак** — «клейменний каторжник». (Приміт. Т. Шевченка). Каторжникам ставили тавро.

⁴ **Після великої зими...** — Йдеться про холодну зиму 1782р., коли сніг на Україні лежав до червня.

⁵ **...За Катерини за ігариці...** — Мова йде, про російську імператрицю Катерину II, правління якої характеризувалося зміцненням дворянської диктатури та посиленням кріпосництва в Росії й на Україні. Т. Шевченко гостро картав її як захисницю інтересів дворянства та душительку антифеодальних рухів у Російській імперії.

⁶ **Кобила** — тут: колода, до якої прив'язували засудженого до покарання різками.

⁷ **Пікінери** — військовопоселенські полки, створені на Україні царським урядом в другій половині XVIII ст. для захисту від нападів турків і кримських татар. Пікінери були озброєні рушницями й списами-піками, звідси й їхня назва.

⁸ **Скрипиці** — дерев'яні колодки, що їх набивали на ноги в'язням замість кайданів.

⁹ **Очаков** (Очаків) — турецька фортеця над Дніпровсько-Бузьким лиманом (тепер місто Миколаївської області). В поемі йдеться про взяття Очакова російськими військами в 1788 р. під час російсько-турецької війни 1787—1791 рр. За Ясським мирним договором

1791 р. Очаків відійшов до Росії.

¹⁰ **Бо тут Сибір була колись.** — Тобто — місце заслання.

ВАРНАК

¹ **Варнак** .— Див. приміт. З до поеми «Москалева криниця». Тут варнак — кріпак-месник.

² **Іква** — права притока річки Стир на Волині.

³ **Броварський ліс** — ліс на лівому березі Дніпра біля м. Броварів, недалеко від Києва.

«У БОГА ЗА ДВЕРМИ ЛЕЖАЛА СОКИРА»

В основу сюжету покладено легенду про «святе дерево» казахів «джангисагач».

¹ **А кайзак на хирю...** — казах собі на біду.

² **Тингиз** (*казах.*) — море.

³ **Арал** — «Аральське море». (Приміт. Т. Шевченка).

⁴ **Кара-бутақ** — «невеличка річка». (Приміт. Т. Шевченка),

⁵ **Сингичагач** — «одно дерево». (Приміт. Т. Шевченка).

ЦАРІ («СТАРЕНЬКА СЕСТРО АПОЛЛОНА...»)

В автографі твір заголовка не має. Вперше поему надруковано в «Кобзарі» 1876 р. під редакторською назвою «Царі», яка стала традиційною.

¹ **Аполлон** — за грецькою міфологією, син Зевса, бог мистецтва. Сестра Аполлона — муза.

² **Парнас** — гора в Греції; за грецькою міфологією, одне з місць перебування Аполлона і муз.

³ **Стогни** (*церк.-слов.*) — майдани.

⁴ **Давид** — давньоєврейський цар (1012—972 рр. до н. е.).

⁵ **Сподар** — господар.

⁶ **Гурій** (Урія Хетейянин) — воєначальник ізраїльського війська, жінка якого сподобалася цареві Давиду. Щоб усунути суперника, Давид в одному з боїв послав Урію на вірну смерть.

⁷ **Вірсавія** — дружина Урії, а потім Давида, від якого вона народила царя

Соломона, відомого своєю мудрістю.

⁸ **Кінва** — великий дерев'яний кухоль.

⁹ **Сикер** — хмільний напій.

¹⁰ **Анафан** — біблійний пророк; картав Давида за вбивство Урії.

¹¹ **Самантянина** — Авісага Сунамітянка, дівчина з племені сунамітян — стародавнього народу, що жив у Палестині.

¹² **Крин той сельний** — польова лілея.

¹³ **Ю** (церк.-слов.) — її.

¹⁴ **Рогволод** — полоцький князь (друга половина X ст.).

¹⁵ **Рогніда** — дочка Рогволода, була посватана за київського князя Ярополка, але Володимир, тоді ще новгородський князь, напав на Полоцьк, убив Рогволода і сам одружився з Рогнідою.

¹⁶ **Лудо** — за старослов'янською міфологією, богиня весни й кохання. Лель — її син.

¹⁷ **Валькірії** — за давньоскандинавською міфологією, войовничі діви-богині, які допомагали героям у боях.

¹⁸ **Володимир** — великий князь київський Володимир (?— 1015), запровадив на Русі християнство, за що церква оголосила його святим. За Володимира Київська Русь зазнала піднесення, досягла значної політичної могутності.

¹⁹ **Потя** (церк.-слов.) — порізав, побив.

²⁰ **По я** (церк.-слов.) — взяв (у даному разі — в наложниці).

«ДОБРО, У КОГО Є ГОСПОДА...»

¹ **...Прийшли в Дар'ю...** — тобто в Сирдар'ю, річку, що впадає в Аральське море.

² **Ватага** — тут: рибальський зимівник. У такому зимівнику розташувалась експедиція для дослідження Аральського моря, у якій брав участь Т. Шевченко.

ТИТАРІВНА

¹ **Оранда** — шинок.

² **Борці** — молоді хлопці, що ходили по селах і мірялися силою в сільськими парубками.

«НУ ЩО Б, ЗДАВАЛОСЯ, СЛОВА...»

¹ **Діана** — у римській міфології богиня місяця й полювання, тут — місяць.

² **Островна** (Островне) — село (станція) Оренбурзької губернії (тепер село Сарактаського району, Оренбурзької області РРФСР). У той час було заселене переселенцями-українцями. Тут Т. Шевченко був у червні 1847 р. та в травні і восени 1850р.; пізніше згадував Островну у повісті «Близнець». **...Таки земляк наш з Остро вної...** — За припущенням дослідників, матрос на шхуні Аральської описової експедиції «Константан», уродженець села Островної Іван Васильєв.

П. С. («НЕ ЖАЛЬ НА ЗЛОГО, КОЛО ЙОГО...»)

¹ **П. С.** — Петро Скоропадський (1805—1848), чернігівський поміщик-кріпосник, нащадок гетьмана І. Скоропадського. Видавав себе за ліберала-українофіла. Т. Шевченко зустрівся з ним у своїх знайомих на Чернігівщині й Полтавщині.

Г. З. («НЕМАЄ ГІРШЕ, ЯК В НЕВОЛІ...»)

¹ **Г. З.** — Ганна Закревська (1822—1857), дружина поміщика, полковника у відставці П. О. Закревського (бл. 1801—1882). Т. Шевченко познайомився з Закревськими 1843 р., бував у їхньому маєтку Березовій Рудці на Полтавщині, намалював портрет Г. Закревської і її чоловіка.

² **Старесенька мати!** — Волховська Тетяна Густавівна {1763—1853), власниця села Мойсівки на Полтавщині (тепер село Драбівського району, Черкаської області). У червні 1843 р. Т. Шевченко разом з Є. Гребінкою відвідав Мойсівку, там познайомився з деякими представниками демократично настроєної інтелігенції.

МАРИНА («НЕНАЧЕ ЦВЯШОК, В СЕРЦЕ ВБИТИЙ...»)

В автографі твір заголовка не має. Назва «Марина» (за ім'ям героїні поеми) редакційна і подається за традицією.

¹ **Коч** — карета, фаєтон.

² **Білиця** — жінка, яка готується стати черницею.

³ **Кирик** — мабуть, образ із народної казки.

СИЧІ («НА НИВУ В ЖИТО УНОЧІ...»)

В автографі твір заголовка не має. Вперше надрукований під редакційною назвою «Сичі», яка тепер подається за традицією. Це єдина байка Т. Шевченка, в якій відображено події в Галичині в лютому 1846 р., коли австрійський уряд використав антифеодальний рух польських і українських селян-кріпаків, щоб придушити національно-визвольне повстання проти Австрії, яке готували польські шляхетсько-буржуазні демократи. Провідна думка твору: без урахування інтересів народу національний рух приречений на невдачу. Шляхетські діячі («сичі»), виражаючи класові інтереси буржуазії, мали намір створити буржуазну республіку («Республіку вробить!»), але не зважили на прагнення повсталих мас і через це зазнали поразки.

«МЕЖ СКАЛАМИ, НЕНАЧЕ ЗЛОДІЙ...»

¹ **Оливо** — тут у значенні олівець. Колись олівці робили з олова.

² **Файда** — довгий гарапник.

«І ВИРІС Я НА ЧУЖИНІ...»

¹ **...довелось мені заїхати в Україну...** — Мова йде про першу подорож Т. Шевченка на Україну 1843 р., під час якої він після чотирнадцятирічної відсутності побував у рідному селі.

«НЕ ДЛЯ ЛЮДЕЙ, ТІЄЇ СЛАВИ...»

Перші чотири рядки вірша є своєрідним переосмисленням поезії російського поета О. В. Кольцова (1809—1842) «Пишу не для мгновенной славы».

ШВАЧКА

¹ **Швачка Микита** — запорозький козак, під час Коліївщини ватажок гайдамацького загону, який діяв у районі Білої Церкви, Фастова, Василькова. Після поразки повстання засланий до Сибіру. У народних піснях Швачка оспівується як герой і захисник покріпаченого селянства. Т. Шевченко з дитинства був знайомий з піснями про Швачку, одну з них — «Ой поїжджає по Україні та козаченько Швачка» — поет назвав у щоденнику «улюбленою». На вірші позначився вплив народних пісень про іншого гайдамацького ватажка — Івана Бондаренка.

² **Кошуля** — сорочка.

³ **Полковник фастовський** — Семен Палій. (Див. приміт. 4 до поеми «Іржавець»).

⁴ **В Переп'яті...** — «Могила». (Приміт. Т. Шевченка). Одна з могил поблизу села Фастівця (тепер село Фастівського району, Київської області). В її розкопках улітку 1846р. брав участь Т. Шевченко як співробітник Київської археографічної комісії.

⁵ **Бихов** — очевидно, Бишів (тепер село Макарівського району, Київської області).

Назву «Бихов» Т. Шевченко взяв із народної пісні про Івана Бондаренка «Хвалилася Україна, що в нас добре жити...», де Бишів помилково названо Биховом. Запис цієї пісні є в альбомі Т. Шевченка 1839—1843 рр.

⁶ **Левченко** — учасник Коліївщини Федір Левченко. В липні 1768 р. брав участь у захопленні гайдамаками містечка Гостомеля на Київщині. Згадується у пісні «Хвалилася Україна...» як соратник І. Бондаренка.

«У ТІЇ КАТЕРИНИ...»

¹ **Козлов** — тепер м. Євпаторія.

² **Бахчисарай** — у XVI—XVIII ст. столиця Кримського ханства.

«ОЙ ЧОГО ТИ ПОЧОРНІЛО...»

¹ **Берестечко**. — Див. приміт. 26 до поеми «Великий льох»

«У НЕДІЛЕНЬКУ У СВЯТУЮ...»

¹ **Архімандрит** — тут: титул ігумена (настоятеля) монастиря.

² **Лобода Іван** (справжнє ім'я Григорій) — запорозький гетьман у 90-х роках XVI ст. У 1594—1596 рр. — один з керівників селянсько-козацького повстання на Україні проти польсько-шляхетського гноблення. Повстанці вбили Лободу за зраду. Про описану у вірші картину козацької ради в Чигирині, на якій нібито Лобода відмовився від гетьманства і запропонував замість себе С. Наливайка, історичних даних немає.

³ **Павло Кравченко-Наливайко** — Северин Наливайко. (Див. приміт. 3 до поеми «Тарасова ніч»).

«У ПЕРЕТИКУ ХОДИЛА...»

¹ **Перетика** — перелісок, лісосмуга.

² **Кичка** — подушечка, прокладка в хомуті.

«У НЕДІЛЕНЬКУ ТА РАНЕСЕНЬКО...»

¹ **Притика** — дерев'яний кілок або залізний прут, яким прикріплюють ярмо до дишла.

«У ВІЛЬНІ, ГОРОДІ ПРЕСЛАВНІМ...»

¹ **...Зробили з його лазарет...** — Мова йде про Віденський університет, заснований 1803 р., який став одним із центрів польського національно-визвольного руху. За участь студентів у польському повстанні 1830—1831 рр. був закритий царським урядом у травні 1832 р., а медичний факультет реорганізований у Медико-хірургічну академію. Саме її має на увазі Т. Шевченко, говорячи про «лазарет».

² **Бакаляри** — учні середніх шкіл, тут: студенти

³ **Остра брама** — міська брама у Вільно (тепер м. Вільнюс) з іконою богородиці, перед якою мешканці міста знімали шапки.

⁴ **Любськ** — «замок над Вілією». (Приміт. Т. Шевченка).

⁵ **Закрет** — левада на околиці м. Вільно, над річкою Вілією.

«ЗАСТУПИЛА ЧОРНА ХМАРА...»

¹ **Самойлович Іван Самійлович** (?—1690) — гетьман Лівобережної України у 1672—1687 рр. Під тиском народних мас добивався воз'єднання Правобережної України з Лівобережною у складі Росії. У зв'язку з цим йому довелося вести запеклу боротьбу протигетьмана Правобережної України П. Дорошенка, який опирався на султанську Туреччину. Походив з попівського роду і тому мав у народі прізвисько

Попович.

² **Ромодан** — Ромодановський Григорій Григорович (?—1682) — російський державний і військовий діяч, боярин. У 1654—1656 рр. був воєводою російських військ на Україні. Разом з І. Самойловичем вів боротьбу проти турецького ставленика гетьмана П. Дорошенка.

³ **Дорошенко Петро Дорофійович** (1627—1698) — гетьман Правобережної України у 1665 — 1676 рр. Діяльність його була ворожа інтересам українського народу. Зробив спробу захопити Лівобережну Україну, що входила до Росії, але зазнав поразки. В 1669 р. підписав угоду про перехід України під владу Туреччини. В 1676 р. капітулював перед військами Г. Ромодановського і гетьмана І. Самойловича. Т. Шевченко дещо ідеалізує у вірші особу Дорошенка.

⁴ **Клейноди** — тут: ознака влади.

⁵ **Сосниця** — село на Чернігівщині.

⁸ **Ярополче** — «село коло Москви». (Приміт. Т. Шевченка).

⁷ **Улуси** — татарські селища.

⁸ **Чарнецький Стефан** (1599—1665) — польський політичний і військовий діяч. З 1648р.— учасник боротьби проти селянсько-козацького руху на Україні. За його наказом польсько-шляхетське військо руйнувало українські міста й села, винищувало мирне населення.

⁹ **Шлях Ромодан** — за переказами, шлях, прокладений військом Ромодановського від Путивля через Конотоп і Ромни.

¹⁰ **Святий Ростовський** — Данило Савич Туптало (1651— 1709), український і російський письменник, церковний і культурний діяч. У 1688 р. постригся в ченці, прийнявши ім'я Димитрія. З 1702 р.— митрополит ростовський.

«НЕ ДОДОМУ ВНОЧІ ЙДУЧИ...»

¹ **...3 гадай мене, брате.** — Поет звертається до свого приятеля, чиновника Оренбурзької прикордонної комісії Ф. М. Лазаревського (1820—1890), який на другий день після доставки поета в Оренбург на заслання розшукав його, а згодом допомагав матеріально. Вірш написаний в альбом Ф. Лазаревського.

СОТНИК («У ОГЛАВІ... ЧИ ПО ЗНАКУ...»)

В автографі твір заголовка не має. У виданні «Кобзаря» 1867 р. поема опублікована під редакційною назвою «Сотник», яка тепер подається за традицією.

¹ **Оглав** — тепер село Гоголів, Броварського району, Київської області.

² **Оболонки** — шибки з зеленого скла.

³ **Богослов** — учень вищого класу Київської академії.

⁴ **...Достойно оддзвонили...** — Молитвою «Достойно» закінчувалася церковна ранкова відправа.

«ХІБА САМОМУ НАПИСАТЬ...»

¹ **«Кобзар».** — Йдеться про перше видання «Кобзаря» 1840 р., в якому було вміщено вісім поезій: «Думи мої...», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка» («Нащо мені чорні брови...»), «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч».

² **Дулевина** — міцно загартована сталь.

«МИ ВКУПОЧЦІ КОЛИСЬ РОСЛИ...»

¹ Тут Т. Шевченко ще раз згадує подругу дитячих літ Оксану Коваленко.

² **Старі зарані повмирили...** — Мати Т. Шевченка померла 20 серпня 1823 р., батько — 21 березня 1825 р.; батько Оксани Коваленко — 22 березня 1831 р., мати — 16 січня 1832р.

³ **Сатурн** — за римською міфологією, бог посівів, ототожнювався з старогрецьким

Кроносом — богом часу.

«ГОТОВО! ПАРУС РОЗПУСТИЛИ...»

¹ **Куга** — рід осоки з круглим безлистим стеблом.

² **Байдара** — великий промисловий човен, оббитий шкірою.

³ **Баркас** — багатовеслове дерев'яне судно, різновид річкових барж. Т. Шевченко має на увазі дві шхуни Аральської описової експедиції — «Константан» та «Николай».

⁴ **Косарал** — острів у північно-східній частині Аральського моря (тепер цей острів з'єднався з суходолом). Т. Шевченко вперше побував на Косаралі наприкінці липня 1848 р. у складі Аральської описової експедиції.

«НЕ МОЛИЛАСЯ ЗА МЕНЕ...»

¹ **...Про лицаря того гетьмана...** — Йдеться про Северина Наливайка. (Див. приміт. 3 до поезії «Тарасова ніч»),

ПЕТРУСЬ

¹ **...І цугом в Київ повезли.** — Запряжкою по дві або три пари коней одна за одною.

² **Архістратиг** — головний начальник війська; за біблійною легендою, один з семи начальників над ангелами. Тут: архангел Михаїл.

«МЕНІ ЗДАЄТЬСЯ, Я НЕ ЗНАЮ...»

¹ **Так що ж мені тут гріти-дути!** — Тут— переживати, турбуватися.

² **Великомученице святий?** — Мається на увазі російський поет М. Ю. Лермонтов (1814—1841), один з найулюбленіших поетів Т. Шевченка.

³ **Присносущий** (*церк.-слов.*) — що існує вічно.

⁴ **Спасибі, друже мій убогий!** — Т. Шевченко має на увазі свого близького друга Михайла Матвійовича Лазаревського (1818—1867) і дякує йому за надіслані поезії М. Ю. Лермонтова. М. Лазаревський служив тоді в Оренбурзі, а згодом — чиновником у Петербурзі. Під час заслання допомагав поетові матеріально, листувався з ним, вислав йому різні видання, клопотався про визволення з заслання й перший повідомив його про волю. Т. Шевченко подарував М. Лазаревському свій щоденник, намалював портрет його і брата Федора.

«БУВАС, В НЕВОЛІ ІНОДІ ЗГАДАЮ...»

¹ **Сигізмунд** — Сигізмунд III Ваза (1566—1632), король Польщі та Швеції і великий князь литовський, активно підтримував католицьку реакцію, сприяв проголошенню Брестської церковної унії.

² **Чура** — джура, зброносець козацького старшини або заможного козака.

«МІЙ БОЖЕ МИЛИЙ, ЗНОВУ ЛИХО!...»

¹ **Ізнову потекла мужицька кров!** — Можливо, Т. Шевченко мав на увазі початок Кримської війни (1853—1856) між Росією, з одного боку, і Туреччиною, Англією та Францією — з другого. Деякі дослідники пов'язують зміст цього твору з початком австро-італо-французької війни 1859 р.

НЕОФІТИ

Перший твір Т. Шевченка, написаний ним після заслання.

¹ **Неофіти** (*грец.*) — новонавернені до якоїсь віри, вчення. Тут — перші християни.

Про цю поему Т. Шевченко писав, що вона «нібито з римської історії». Насправді автор викриває тут сучасний йому державний лад царської Росії, засуджує деспота царя, зокрема його розправу з декабристами, пророкує близьку перемогу революціонерів (неофітів). Поема присвячена М. С. Щепкіну, який 24 грудня 1857 р. прибув з Москви до Нижнього Новгорода на побачення з Т. Шевченком.

² **Лета** — за грецькою міфологією, річка забуття в підземному царстві.

³ **...Той назорей, той син єдиний...** — Христос, дитинство якого пройшло в невеликому місті Галілеї Назареті.

⁴ **Декій** — Децій Гай, римський імператор (III ст. до н. е.).

⁵ **Гіменей** — за грецькою міфологією, бог шлюбу.

⁶ **Гінекей** — жіночі покої у домах стародавніх греків.

⁷ **Пенати** — у стародавніх римлян хатні боги, що охороняла єдність родини.

⁸ **Капітолій** — один з пагорбів у Стародавньому Римі, на якому був збудований храм Юпітера.

⁹ **Синкліт** — зібрання вищих сановників, тут вжито в переносному значенні.

¹⁰ **Віфлеєм** — місто в Палестині, де, за євангельською легендою, народився Христос.

¹¹ **Фарисеї** — послідовники релігійно-політичної течії в Іудеї наприкінці II і на початку I ст. до н. е., вели боротьбу проти раннього християнства. У євангелії фарисеїв названо лицемірами.

¹² **...козлоногий п'яний дід...** — Фавн. За віруванням стародавніх римлян, бог ланів, гір, лісів, покровитель худоби і пастухів; його зображали козлоногим.

¹³ **Аппіїв шлях** — стратегічний шлях між Римом і містом Капуєю, прокладений у 312 р. до н. е. за наказом Аппія Клавдія.

¹⁴ **Пріап** — за грецькою міфологією, бог садів, покровитель виноградарства, пізніше в Римі — бог почуттєвих насолод.

¹⁵ **Амфора** — стародавній грецький глиняний посуд із звуженим дном, високим і вузьким горлом та двома ручками.

¹⁶ **Кіпріда** — одне з імен Афродіти, богині краси і кохання у стародавніх греків.

¹⁷ **Сіракузи** — місто на острові Сіцилія.

¹⁸ **Скіфія** — давня рабовласницька держава, територія якої на заході сягала Дунаю в нижній течії, на сході — Дону і Азовського моря. Назву дістала від племен скіфів, які жили тут з VII до III ст. до н. е.

¹⁹ **Медуза** — за грецькою міфологією, потвора, в якій на голові замість волосся були змії; від погляду Медузи все живе перетворювалося на камінь.

²⁰ **Преторіане** — гвардія римського імператора.

²¹ **Ліктори** — почесна варта найвищих урядових осіб у Стародавньому Римі.

²² **Колізей** — цирк у Римі. Руїни його збереглися до нашого часу.

²³ **Сціпіони** — одна з гілок давньоримського патриціанського роду, з якого у III—II ст. до н. е. вийшло кілька відомих полководців і державних діячів.

²⁴ **...Лідійський золотий пісок...** — Лідія — рабовласницька держава в західній частині Малої Азії, в ті часи — провінція Римської імперії, славилась золотими копальнями.

²⁵ **Альбано** — місто недалеко від Рима, де була священна гора латинян і храм Юпітера.

²⁶ **Морок** — міфічний володар підземного царства.

ЮРОДИВИЙ

Твір не закінчений, очевидно, це вступ до поеми, яку Т. Шевченко думав назвати «Сатрап и дервиш» і написати російською мовою.

¹ **Во дні фельдфебеля-царя...** — За царювання Миколи I.

² **Капрал Гаврилович Безрукий** — Бібіков. У 1837—1852 рр.— київський військовий губернатор, київський, подільський і волинський генерал-губернатор. Реакціонер і самодур. Брав участь у розгромі Кирило-Мефодіївського товариства.

³ **Долгорукий** — князь Долгоруков, чернігівський, полтавський, харківський генерал-губернатор у 1840—1847 рр. Проводив реакційну політику царизму на Україні.

⁴ **Єфрейтор малий** — Писарев, правитель канцелярії генерал-губернатора Бібікова.

⁵ **Прафос** — у російській армії XVIII—XIX ст, солдат або унтерофіцер, в обов'язок якого входило прибирання казарм, нагляд за арештованими і виконання тілесних покарань; тут — мерзотник.

⁶ **...в морду затопив капрала...** — Такий випадок стався не з Бібіковим, а з Писаревим у Петрозаводську, коли той займав посаду олонецького цивільного губернатора.

⁷ **Бивий** (*церк.-слов.*) — колишній.

⁸ **...В Сибір невольників святих...** — Ідеться про декабристів.

СЛАВА

¹ **У Версалі над злодієм...** — Ідеться про Наполеона Ці Бонапарта (1808—1873), який ліквідував у Франції республіканський лад і оголосив себе імператором.

² **...з тим Миколою у Севастополі...** — Натяк на воєнні невдачі царського війська під Севастополем у Кримській війні 1853—1856 рр.

«Я НЕ НЕЗДУЖАЮ, НІВРОКУ...»

¹ **Візантійство** — тут вжито у значенні найреакційніших засад самодержавного ладу, що беруть свій початок від православної Візантії.

МАРКУ ВОВЧКУ

¹ **Марко Вовчок** — літературний псевдонім Марії Олександрівни Вілінської-Маркович (1833—1907), української й російської письменниці революційно-демократичного напрямку. Вірш написаний на згадку про день знайомства поета з Марком Вовчком у Петербурзі 24 січня 1859 р.

ІСАІА. ГЛАВА 35

¹ **Ісаїя** — біблійний пророк.

² **Карміл** — гора в Палестині, Ліван — у Лівані.

³ **Омофор** — нараменник, частина культового одягу вищого православного духовництва.

Н. Н. («ТАКА, ЯК ТИ, КОЛИСЬ ЛІЛЕЯ...»)

За свідченням Шевченкового приятеля, українського художника Григорія Михайловича Честахівського (1820—1893), вірш присвячений дочці священника з Поділля Крупицькій, яку поет побачив на студентському вечорі в Медико-хірургічній академії в Петербурзі.

«ОЙ ПО ГОРІ РОМАН ЦВІТЕ...»

¹ **Черненко Федір Іванович** (1818—1876) — військовий інженер-архітектор, з 1854р.— художник архітектури. Земляк і приятель Т. Шевченка.

СЕСТРИ

Вірш присвячений сестрі поета Ярині Григорівні Шевченко (1816—1865), за чоловіком Бойко, вірній товаришці дитячих літ поета. Ця приязнь залишилась на все життя. Вірш написаний під свіжим враженням від зустрічі з сестрою в селі Кирилівці влітку 1859 р.

«КОЛИСЬ ДУРНОЮ ГОЛОВОЮ...»

¹ **Пілат** — Понтій Пілат, римський прокуратор (намісник) Іудеї у 26—36 рр., правління якого позначилося посиленням політичного та економічного гноблення народу. У вірші Т. Шевченко пілатами називає царських сатрапів.

«ВО ІУДЕЇ ВО ДНІ ОНИ...»

¹ **Сіон** — гора в Ізраїлі.

² **Динарій** — римська срібна монета.

³ **Зіновать** — рокитник. Тут — бур'ян.

⁴ **..Од п'яного царя-владики!** — Йдеться про Олександра II.

МАРІЯ

¹ **Вонми** (*церк.-слов.*) — послухай, прислухайся.

² **Лепта** — дрібна монета в Іудеї. Тут — посильний внесок у будь-яку справу.

³ **Бурнус** — верхній одяг у народів Сходу.

⁴ **Тіверіада** — місцевість біля Тіверіадського озера в Галілеї (Палестина).

⁵ **Хітон** — одяг у стародавніх греків і євреїв.

⁶ **Фавор** — гора в Галілеї над Тіверіадським озером.

⁷ **Назарет** — місто в Галілеї.

⁸ **Равві** (*староевр.*) — учитель, наставник.

⁹ **Кабиця** — вогнище в сінях або надворі, на якому готується їжа.

¹⁰ **Опріснок** — прісний, незаквашений хліб.

¹¹ **Єсеї** — члени іудейської секти, вчення якої мало деякі спільні риси з раннім християнством.

¹² **...Мітла огненная зійшла.** — Комета.

¹³ **Еммануїл** (*староевр.*) — з нами бог — біблійна назва месії.

¹⁴ **Осанна!** (*Староевр.*) — Врятуй! — молитовний вигук,

¹⁵ **Шлях Мемфіський** — шлях, що вів до Мемфіса — колишньої столиці Єгипетського царства.

¹⁶ **Копти** — єгиптяни-християни.

¹⁷ **Хрестик-шибеничка.** — На хрестах у стародавні часи розпинали засуджених на смерть.

¹⁸ **Кандійка** — миска з увігнутими вінцями.

¹⁹ **Єлеон** (Елеон) — гора поблизу Єрусалима.

²⁰ **Вісон** — дорога вовняна тканина.

²¹ **...І зраїльський архіерей!** — Ідеться про Єрусалим, який тоді був релігійним центром Ізраїлю.

²² **Романський золотий плебей!** — Так Т. Шевченко іменує Іерусалим, що належав до володінь Римської (романської) імперії, яка брала з нього податки золотом.

²³ **Порфіра** — царська мантия пурпурового кольору.

ПОДРАЖАНІЄ. ЕДУАРДУ СОВІ

¹ **Едуард Сова** — Едвард Вітольд Желіговський (1815—1864), який писав під псевдонімом «Антоні Сова» — польський революційний демократ, поет, драматург, перекладач. У 1851 р. за участь у таємних революційних товариствах був засланий до Оренбурга. Там він зав'язав листування і заочно потоваришував з Т. Шевченком. Особисто познайомився 28 березня 1858 р. у Петербурзі. 13.У.1858 р. записав у щоденник поета вірш «До брата Тараса Шевченка». Через переслідування царським урядом 1860 р. емігрував до Парижа.

ОСІЇ. ГЛАВА XIV

¹ Осія — біблійний пророк, якому приписується авторство «Книги пророка Осії» — однієї з частин біблії.

«КОЛИСЬ-ТО ЩЕ, БО ВРЕМЯ ОНО...»

Вірш — алегорична сатира на реформи й фальшиве народолюбство Олександра II, виведеного тут в образі римського царя Нуми Помпілія.

¹ Дріади — за грецькою міфологією, лісові німфи — покровительки дерев.

² Ретязь — ланцюг.

ПЛАЧ ЯРОСЛАВНИ

Існує дві редакції поетичного перекладу уривка «Слова о полку Ігоревім». Тут подається перша, повніша редакція.

¹ **Ярославна** — дочка галицького князя Ярослава Володимировича Осмомисла, дружина новгород-сіверського князя Ігоря.

² **Зигзиця** (*стар.-слов.*) — зозуля.

³ **Каяла** — річка, на якій відбувся 1185 р. нещасливий для Ігорєвого війська бій із половцями.

⁴ **Ладо** — тут: чоловік.

⁵ **Кобяк** — половецький хан, захоплений у полон під час походу об'єднаного руського війська на чолі з київським князем Святославом Всеволодовичем проти половців 1183 р.

«З ПЕРЕДСВІТА ДО ВЕЧОРА...»

Вірш з поетичним перекладом уривка із «Слова о полку Ігоревім».

¹ **Буй тур Всеволод** — князь курський і трубчевський, брат Ігоря, ходив разом з ним у похід на половців.

«УМРЕ МУЖ ВЕЛІЙ В ВЛАСЯНИЦІ...»

Вірш — сатиричний відгук на смерть петербурзького митрополита Григорія, відомого своїми реакційними виступами.

¹ **Власяниця** — грубий одяг з кінського волосу, який носили ченці.

² **Аскоченський** — російський журналіст та історик реакційного напрямку. Редактор-видавець і основний автор тижневика «Домашня беседа» (1856—1877). Паплюжив усе прогресивне в літературі й суспільному Житті.

³ **Хомяков Олексій Степанович** (1804—1860) — російський поет і публіцист. Один із лідерів слов'янофільства.

⁴ **Юбкоборець** — митрополит Григорій, який протестував проти виготовлення жіночого одягу з тканини, поцяткованої хрестиками, за що був висміяний в «Колоколе» О. Герцена.

⁵ «Русская беседа» — слов'янофільський журнал, виходив у Москві в 1856—1860рр.

ЛИКЕРІ («МОЯ ТИ ЛЮБО МІЙ ТИ ДРУЖЕ»)

Вірш звернений до Ликери Іванівни Полусмакової (1840—1917), колишньої кріпачки, яка на той час була вільнонайманою служницею петербурзьких знайомих Т. Шевченка. Поет мав намір одружитися з нею.

«БАРВІНОК ЦВІВ І ЗЕЛЕНІВ...»

¹ **Макаров Микола Якович** (1828—1892)—чиновник, журналіст, петербурзький знайомий Т. Шевченка. У його сестри Карташевської Варвари Яківни (1832—1902) служила Л. Полусмакова.

² **Недосвіт** — ранковий мороз, що буває весною і восени перед сходом сонця. Приморозок.

Л. («ПОСТАВЛЮ ХАТУ І КІМНАТУ... »)

Вірш написаний під враженням розриву з Ликерою Полусмаковою.

САУЛ

¹ **Саул** — перший цар Ізраїльсько-іудейського царства (жив у XI ст. до н. е.), жорстокий деспот; за біблійною легендою, прийшов до влади при підтримці пророка Самуїла. Біблійний сюжет про Саула Т. Шевченко переосмислив у плані гострої антисамодержавної сатири.

² **...В еніамінові внучата...** — Саул походив з роду Веніаміпа, молодшого сина біблійного патріарха Іакова.

«ХОЧА ЛЕЖАЧОГО Й НЕ Б'ЮТЬ...»

Вірш написаний у зв'язку із звісткою про смерть імператриці Олександри Федорівни, дружини Миколи I, матері Олександра II. Сатиричний портрет її Т. Шевченко змалював у поемі «Сон».

«О ЛЮДИ! ЛЮДИ НЕБОРАКИ!»

¹ **...Женуть до матері байстрят...** — Вихованок дитячих притулків, патронесою яких була імператриця Олександра Федорівна (померла 20 жовтня 1860 р.), гнали в Петропавловський собор, куди 29 жовтня було перевезено її тіло, щоб показати «народну скорботу» по ній.

«ЯКОСЬ-ТО ЙДУЧИ УНОЧІ...»

¹ **Доїжджачі** — панські слуги, на обов'язку яких було годувати мисливських собак і водити на полювання.

² **Апостольська брама** — брама коло собору Петра і Павла в Петропавловській фортеці.

«БУВАЛИ ВОЙНИ Й ВІЙСЬКОВІ СВАРИ...»

¹ **Галагани** — давній рід українських старшин-поміщиків.

² **Киселі** — давній український дворянський рід. Тут Т. Шевченко, очевидно, мав на увазі насамперед Адама Киселя (1580 — 1653), українського магната, брацлавського, а згодом київського воєводу, захисника польсько-шляхетського панування на Україні.

³ **Кочубеї - Нагаї.** — Старшинський рід Кочубеїв Т. Шевченко називає Нагаями,

натякаючи на їх походження від татарського роду. Назва Нагаї йде від імені татарського воєначальника другої половини XIII ст. Ногая. Ногаї (ногайці) — народність, яка тепер живе переважно в Дагестанській АРСР, має свою мову, писемність.

⁴ **...Роздавить вашого кумира...** — Йдеться про царя Олександра II.

Н. Т. («ВЕЛИКОМУЧЕНИЦЕ КУМО!»)

Вірш присвячено Надії Василівні Гарновській (?—1891), знайомій Т. Шевченка.

«КУМА МОЯ І Я...»

¹ **Кума моя** — Н. В. Гарновська.

² **...В Петрополіськім лабіринті...** — Петрополісом називали Петербург.

³ **Ходімо, куме, в піраміду...** — Тут слід розуміти — в церкву. Очевидно, в Петропавлівський собор, в якому ховали російських імператорів (подібно до того, як у пірамідах ховали єгипетських фараонів).

⁴ **Ізіда** — богиня родючості й материнства у давніх єгиптян.

⁵ **Бортнянський Дмитро Степанович** (1751—1825) — український і російський композитор, автор опер, хорових концертів, духовних композицій, камерно-вокальних та інструментальних творів.

«ЧИ НЕ ПОКИНУТЬ НАМ, НЕБОГО...»

¹ **...До Ескулапа на ралець...** — Ескулап (Асклепій) — бог лікування у стародавніх греків і римлян. Пізніше — іронічна назва лікарів. Ходити на ралець — іти до когось а подарунком.

² **Харон** — за грецькою міфологією, перевізник душ померлих через підземну ріку Стікс.

³ **Парка-пряха.** — Парки, за римською міфологією, — богині людської долі, яких римляни уявляли у вигляді трьох сестер-прядильниць, одна з яких починала прясти нитку шиття, друга продовжувала її, а третя перерізала.

⁴ **...То над самим Флегетоном або над Стіксом...** — за грецькою міфологією, річки підземного царства.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ТВОРІВ

«А нумо знову віршувать»	346
А. О. Козачковському	333
«Барвінок цвів і зеленів...»	559
«Буває, в неволі іноді згадаю...»	485
«Буває, іноді старий...»	460
«Бували війни й військові свари...»	575
«Було, роблю що, чи гуляю...»	459
Варнак	347
Великий льох (Містерія)	227
«Великомученице кумо!» (Н. Т.)	576
«Веселе сонечко ховалось...» (Н. Костомарову)	296
Відьма (Поема)	279
«Вітер з гаєм розмовляє...»	123
«Вітре буйний, вітре буйний!» (Думка)	23
В казематі	291
«В неволі, в самоті немає...»	426
«В неволі тяжко, хоча й волі...»	298
«Во Іудеї во дні они...»	522
Гайдамаки	65
Гамалія	161
Г. З. («Немає гірше, як в неволі...»)	370
Гімн черничий	554
Гоголю	202
«Гори мої високіі...» (Сон)	316
«Готово! Парус розпустили...»	467
Дівичії ночі	185
«Дівча любе, чорнобриве...»	543
«Добро, у кого є господа...»	361
Доля	508
До Основ'яненка	58
«Думи мої, думи мої, ви мої єдині...»	302
«Думи мої, думи мої, лихо мені з вами...»	48
Думка («Вітре буйний, вітре буйний!»)	23
Думка («Нащо мені чорні брови...»)	25
Думка («Тече вода в синє море...»)	22
Думка («Тяжко-важко в світі жити...»)	24
«Дурні та гордіі ми люди...»	463
Єретик	205
«За байраком байрак...»	292
«Заворожи мені, волхве...»	201
«Закувала зозуленька...»	399
Заповіт («Як умру, то поховайте...»)	274
«Заросли шляхи тернами...»	454
«За сонцем хмаронька пливе...»	447
«Заступила чорна хмара...»	431
«Зацвіла в долині...»	455

«Згадайте, братія моя...»	291
«Зійшлись, побрались, поєднались...»	577
«З передсвіта до вечора...»	552
«І Архімед, і Галілей...»	560
«І багата я...»	392
Іван Підкова	61
«І виріс я на чужині...»	387
«І день іде, і ніч іде»	572
«І досі сниться: під горою...»	492
«Із-за гаю сонце сходить...»	406
«І знов мені не привезла...»	425
«І золотої й дорогої...»	464
І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє.....	256
«І небо невмите, і заспані хвилі...»	386
Іржавець	320
Ісаія. Глава 35 (Подражаніє)	515
«І станом гнучим, і красою...»	488
«І тут, і всюди — скрізь погано»	569
«І широку долину...»	418
Кавказ	252
Катерина	29
Княжна (Поема)	303
«Колись дурною головою...»	521
«Колись-то ще, во время оно...»	548
«Коло гаю, в чистім полі...»	390
Косар («Понад полем іде...»)	298
«Кума моя і я...»	578
Л. («Поставлю хату і кімнату...»)	561
Ликері («Моя ти любо! Мій ти друже!»)	558
Лілея	275
«Лічу в неволі дні і ночі...» (1850)	470
«Лічу в неволі дні і ночі...» (1850-1858)	472
Маленькій Мар'яні	270
Марина («Неначе цвяшок, в серце вбитий...»)	373
Марія (Поема)	523
Марку Вовчку	514
Мар'яна-черниця	124
«Меж скалами, неначе злодій...»	382
«Мені здається, я не знаю...»	481
«Мені однаково, чи буду...»	292
«Мені тринадцятий минало (N. N.)	313
«Ми вкупочці колись росли...»	465
«Ми восени таки похожі...»	468
«Ми заспівали, розійшлись...»	473
«Минають дні, минають ночі...»	271
«Минули літа молодії...»	566
«Мій боже милий, знову лихо!...»	493
«Мов за подушне, оступили...»	368
Молитва	546

Москалева криниця (Поема)	336
«Моя ти любо! Мій ти друже!» (Ликері)	558
Муза	509
«На батька бісового я трачу...»	491
«На вгороді коло броду»	419
«На Великдень, на солоні...»	458
На вічну пам'ять Котляревському	26
«Над Дніпровою сагою. . . »	555
Наймичка	240
На незабудь Штернбергові	64
«На ниву в жито уночі...» (Сичі)	381
«На панщині пшеницю жала...» (Сон)	511
«На улиці невесело...»	403
«Нащо мені женитися?»	449
«Нащо мені чорні брови...» (Думка)	25
«Не вернувся із походу...»	428
Невольник (Поема)	213
«Не гріє сонце на чужині...»	315
«Не для людей, тієї слави...»	389
«Не додому вночі йдучи...»	433
«Не жаль на злого, коло його...» (П. С.)	369
«Не женися на багатій...»	204
«Не завидуй багатому...»	203
«Не кидай матері!» — казали...»	293
«Немає гірше, як в неволі...» (Г. З.)	370
«Не молилася за мене...»	474
«Не нарікаю я на бога...»	562
«Неначе степом чумаки...»	434
«Неначе цвяшок, в серце вбитий...» (Марина)	373
Неофіти (Поема)	494
«Не спалося,— а ніч, як море...»	300
«Не так тії вороги...»	408
«Не тополлю високою...»	416
«Не хочу я женитися...»	421
Н. Костомарову («Веселе сонечко ховалось...»)	296
Н. Маркевичу	63
N. N. («Мені тринадцятий минало»)	313
N. N. («О думи мої! о славо злая!»)	323
N. N. («Сонце заходить, гори чорніють...»)	312
N. N. («Така, як ти, колись ліля...»)	517
Н. Т. («Великомученице кумо!»)	576
«Ну щоб, здавалося, слова...»	367
«Огні горять, музика грає...»	489
«Один у другого питаєм...»	328
«О думи мої! о славо злая!» (N.N.)	323
«Ой виострю товариша...»	396
«Ой гляну я, подивлюся...»	351
«Ой діброво — темний гаю!»	544
«Ой крикнули сірії гуси...»	450
«Ой люлі, люлі, моя дитино...»	409
«Ой маю, маю я оченята...»	519
«Ой не п'ються пива-меди...»	402

«Ой одна я, одна...»	291
«Ой пішла я у яр за водою...»	407
«Ой по горі роман цвіте...»	518
«Ой стрічечка до стрічечки...»	330
«Ой сяду я під хатою...»	398
«Ой три шляхи широкії...»	295
«Ой умер старий батько...»	427
«Ой чого ти почорніло...»	410
«Ой я свого чоловіка...»	395
«О люди! люди небораки!»	570
Осії глава XIV (Подражаніє)	541
Перебендя	51
Песня караульного у тюрми (Из драмы «Невеста»)	137
Петрусь (Поема)	476
Плач Ярославни	550
Подражаніє Едуарду Сові	538
Подражаніє Іезекіїлю (Глава 19)	539
Подражаніє 11 псалму	513
Подражаніє сербському	545
«Полюбилася я...»	393
Полякам («Ще як були ми козаками...»)	324
«Понад полем іде...» (Косар)	298
«Породила мене мати...»	394
«Поставлю хату і кімнату...» (Л.)	561
«По улиці вітер віє...»	397
Причинна	17
Пророк	380
П. С. («Не жаль на злого, коло його ...»)	369
Псалми Давидові	264
«Рано-вранці новобранці...»	297
Розрита могила	176
«Росли укупочці, зросли...»	556
Русалка	277
«Садок вишневий коло хати...»	296
«Самому чудно. А де ж дітись?»	329
Саул	563
«Світе ясний! Світе тихий!»	557
Сестрі	520
Сичі («На ниву в жито уночі...»)	381
Слава	510
Слепая (Позма)	138
Сова	180
Сон («Гори мої високії...»)	316
Сон («На панщині пшеницю жала...»)	511
Сон («У всякого своя доля...») (Комедія)	186
«Сонце заходить, гори чорніють...» {N.N.)	312
Сотник («У Оглаві... Чи по знаку...»)	435
«Старенька сестро Аполлона...» (Царі)	355
«Стоїть в селі Суботові...»	239
«Така, як ти, колись лілея...» (N.N.)	517

«Та не дай, господи, нікому...»	354
Тарасова ніч	44
«Тече вода в синє море...» (Думка)	22
«Тече вода з-під явора...»	573
«Тим неситим очам...»	549
Титарівна	362
«Титарівна-Немирівна...»	567
Тополя	53
«То так і я тепер пишу...»	345
Тризна	165
Три літа	272
«Туман, туман долиною...»	411
«Тяжко-важко в світі жити...» (Думка)	24
«У бога за дверми лежала сокира»	352
«У Вільні, городі преславнім...»	429
«У всякого своя доля...» (Сон) (Комедія)	186
«Умре муж велій в власяниці»	553
«У нашім раї на землі...»	456
«У неділеньку та ранесенько...»	415
«У неділеньку у святую...»	412
«У неділю не гуляла...»	198
«У Оглаві... Чи по знаку...» (Сотник)	435
«У перетику ходила...»	414
«У тієї Катерини...»	404
Утоплена	133
«Утоптала стежечку...»	417
«Хіба самому написать...»	461
Холодний Яр	262
«Хоча лежачого й не б'ють...»	568
Хустина	331
Царі («Старенька сестро Аполлона...»)	355
Чернець	325
«Чигрине, Чигрине...»	178
«Чи ми ще зійдемося знову?»	299
«Чи не покинуть нам, небого...»	579
«Чи то недоля та неволя...»	490
«Чого мені тяжко, чого мені нудно...»	200
«Чого ти ходиш на могилу?»	294
Чума	423
Швачка	400
«Ще як були ми козаками...» (Полякам)	324
Юродивий	506
«Якби ви знали, паничі...»	483
«Якби з ким сісти хліба з'їсти...»	571
«Якби зустрілися ми знову...»	372
«Якби мені, мамо, намисто...»	420
«Якби мені черевики...»	391

«Якби тобі довелося...»	451
«Як маю я журитися...»	448
«Якось-то йдучи уночі...»	574
«Як умру, то поховайте...» (Заповіт)	274
«Я не нездужаю, нівроку...»	512

ЗМІСТ

Причинна	17
Думка («Тече вода в синє море...»)	22
Думка («Вітре буйний, вітре буйний!»)	23
Думка («Тяжко-важко в світі жити...»)	24
Думка («Нащо мені чорні брови...»)	25
На вічну пам'ять Котляревському	26
Катерина	29
Тарасова ніч	44
«Думи мої, думи мої...»	48
Перебендя	51
Тополя	53
До Основ'яненка	58
Іван Підкова	61
Н. Маркевичу	63
На незабудь Штернбергові	64
Гайдамаки	65
Інтродукція	71
Галайда	73
Конфедерати	76
Титар	79
Свято в Чигирині	84
Треті півні	92
Червоний бенкет	95
Гупалівщина	99
Бенкет у Лисянці	102
Лебедин	109
Гонта в Умані	112
Епілог	119
Передмова	122
Панове субскрибенти!	122
«Вітер з гаєм розмовляє...»	123
Мар'яна-черниця	124
Утоплена	133
Песня караульного у тюрми (Из драми «Невеста.»)	137
Слепая (Позма)	138
Гамалія	161
Тризна	165
Розрита могила	176
«Чигрине, Чигрине...»	178
Сова	180
Дівичії ночі	185
Сон («У всякого своя доля...») (Комедія)	186
«У неділю не гуляла...»	198
«Чого мені тяжело, чого мені нудно...»	200
«Заворожи мені, волхве...»	201
Гоголю	202
«Не завидуй багатому...»	203
«Не женися на багатій...»	204
Єретик	205
Невольник (Поєма)	213
Великий льох (Містерія)	227
«Стоїть в селі Суботові...»	239

Наймичка	240
Кавказ	252
І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє	256
Холодний Яр	262
Псалми Давидові	264
1. («Блаженний муж на лукаву...»)	264
12. («Чи ти мене,боже милий...»)	264
43. («Боже, нашими ушима...»)	264
52. («Пребезумний в серці скаже...»)	265
53. («Боже, спаси,суди мене...»)	266
81. («Між царями й судіями...»)	266
93. («Господь бог лихих карає...»)	267
132. («Чи є що краще, лучче в світі...»)	268
136. («На ріках круг Вавілона...»)	268
149. («Псалом новий господеві...»)	269
Маленькій Мар'яні	270
«Минають дні, минають ночі...»	271
Три літа	272
Заповіт	274
Лілея	275
Русалка	277
Відьма (Поема)	279
В казематі	291
«Згадайте, братія моя...»	291
I. «Ой одна я, одна...»	291
II. «За байраком байрак...»	292
III. «Мені однаково, чи буду...»	292
IV. «Не кидай матері!» — казали...»	293
V.«Чого ти ходиш на могилу?...»	294
VI.«Ой три шляхи широкії...»	295
VII.Н. Костомарову («Веселе сонечко ховалось ...»)	296
VIII.«Садок вишневий коло хати ...»	296
IX.«Рано-вранці новобранці ...»	297
X.«В неволі тяжко, хоча й волі...»	298
XI.Косар («Понад полем іде...»)	298
XII.«Чи ми ще зйдемося знову ...»	299
«Не спалося, — а ніч, як море »	300
«Думи мої. думи мої...»	302
Княжна (Поема)	303
NN. («Сонце заходить, гори чорніють...»)	312
NN («Мені тринадцятий минало»)	313
«Не гріє сонце на чужині...»	315
Сон («Гори мої високії...»)	316
Іржавець	320
N. N. («О думи мої! о славо злая!»)	323
Полякам («Ще як були ми козаками...»)	324
Чернець	325
«Один у другого питаєм...»	327
«Самому чудно. А де ж дітись?»	329
«Ой стрічечка до стрічечки...»	330
Хустина	331
А. О. Козачковському	333
Москалева криниця (Поема)	336

«То так і я тепер пишу...»	345
«А нумо знову віршувать»	346
Варнак	347
«Ой гляну я, подивлюся...»	351
«У бога за дверми лежала сокира»	352
«Та не дай, господи, нікому...»	354
Царі («Старенька сестро Аполлона...»)	355
«Добро, у кого є господа...»	361
Титарівна	362
«Ну щоб, здавалося, слова...»	367
«Мов за подушне, оступили...»	368
П.С. («Не жаль на злого, коло його ...»)	369
Г. З. («Немає гірше, як в неволі...»)	370
«Якби зустрілися ми знову...»	372
Марина («Неначе цвяшок, в серце вбитий...»)	373
Пророк	380
Сичі («На ниву в жито уночі...»)	381
«Меж скалами, неначе злодій...»	382
«І небо невмите. і заспані хвилі...»	386
«І виріс я на чужині...»	387
«Не для людей, тієї слави ..»	389
«Коло гаю, в чистім полі...»	390
«Якби мені черевики...»	391
«І багата я...»	392
«Полюбилася я...»	393
«Породила мене мати...»	394
«Ой я свого чоловіка...»	395
«Ой виострю товариша..»	396
«По улиці вітер віє...»	397
«Ой сяду я під хатою...»	398
«Закувала зозуленька...»	399
Швачка	400
«Ой не п'ються пива-меди...»	402
«На улиці невесело...»	403
«У тієї Катерини...»	404
«Із-за гаю сонце сходить...»	406
«Ой пішла я у яр за водою...»	407
«Не так тії вороги...»	408
«Ой люлі, люлі, моя дитино...»	409
«Ой чого ти почорніло...»	410
«Туман, туман долиною...»	411
«У неділеньку у святую...»	412
«У перетику ходила...»	414
«У неділеньку та ранесенько...»	415
«Не тополю високою...»	416
«Утоптала стежечку...»	417
«І широкою долину...»	418
« На вгороді коло броду...»	419
«Якби мені, мамо, намисто...»	420
« Не хочу я женитися...»	421
Чума	423
«І знов мені не привезла...»	425
«В неволі, в самоті немає...»	426
«Ой умер старий батько...»	427

«Не вернувся із походу...»	428
«У Вільні, городі преславнім...»	429
«Заступила чорна хмара...»	431
«Не додому вночі йдучи...»	433
«Неначе степом чумаки...»	434
Сотник («У Оглаві... Чи по знаку...»)	435
«За сонцем хмаронька пливе...»	447
«Як маю я журитися...»	448
«Нащо мені женитися?»	449
«Ой крикнули сірії гуси...»	450
«Якби тобі довелося...»	451
«Заросли шляхи тернами...»	454
«Зацвіла в долині...»	455
«У нашім раї на землі...»	456
«На Великдень, на соломі...»	458
«Було, роблю що, чи гуляю...»	459
«Буває, іноді старий...»	460
«Хіба самому написати...»	461
«Дурні та горді ми люди...»	463
«І золотої й дорогої...»	464
«Ми вкупочці колись росли...»	465
«Готово! Парус розпустили...»	467
«Ми восени таки похожі...»	468
«Лічу в неволі дні і ночі...»(1850)	470
«Лічу в неволі дні і ночі...»(1850-1858)	472
«Ми заспівали, розійшлись...»	473
«Не молилася за мене...»	474
Петрусь (Поема)	476
«Мені здається, я не знаю...»	481
«Якби ви знали, паничі...»	483
«Буває, в неволі іноді згадаю...»	485
«І станом гнучим, і красою...»	488
«Огні горять, музика грає...»	489
«Чи то недоля та неволя...»	490
«На батька бісового я трачу...»	491
«І досі сниться: під горою...»	492
«Мій боже милий, знову лихо!...»	493
Неофіти (Поема)	494
Юродивий	506
Доля	508
Муза	509
Слава	510
Сон («На панщині пшеницю жала...»)	511
«Я не нездужаю, нівроку...»	512
Подражаніє 11 псалму	513
Марку Вовчку	514
Ісаія. Глава 35 (Подражаніє)	515
N. N. («Така, як ти, колись ліля...»)	517
«Ой по горі роман цвіте...»	518
«Ой маю, маю я оченята ..»	519
Сестрі	520
«Колись дурною головою...»	521
«Во Іудеї во дні они...»	522
Марія (Поема)	523

Подражаніє Едуарду Сові	538
Подражаніє Іезекіїлю (Глава 19)	539
Осії глава XIV (Подражаніє)	541
«Дівча любе, чорнобриве...»	543
«Ой діброво — темний гаю!»	544
Подражаніє сербському	545
Молитва	546
«Колись-то ще, во время оно...»	548
«Тим неситим очам...»	549
Плач Ярославни	550
«З передсвіта до вечора...»	552
«Умре муж велій в власяниці»	553
Гімн черничий	554
«Над Дніпровою сагою...»	555
Росли укупочці, зросли...»	556
«Світе ясний! Світе тихий!»	557
Ликері («Моя ти любо! Мій ти друже!»)	558
«Барвінок цвів і зеленів...»	559
«І Архімед, і Галілей...»	560
Л. («Поставлю хату і кімнату...»)	561
«Не нарікаю я на бога...»	562
Саул	563
«Минули літа молодії...»	566
«Титарівна-Немирівна...»	567
«Хоча лежачого й не б'ють»	568
«І тут, і всюди - скрізь погано»	569
«О люди! люди небораки!»	570
«Якби з ким сісти хліба з'їсти...»	571
«І день іде, і ніч іде»	572
«Тече вода з-під явора...»	573
«Якось-то йдучи уночі...»	574
«Бували війни й військові свари...»	575
Н.Т. («Великомученице кумо!»)	576
«Зійшлись, побрались, поєднались...»	577
«Кума моя і я ...»	578
«Чи не покинуть нам, небого»	579
ПРИМІТКИ.....	581
АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ТВОРІВ.....	612

